

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Х.МАРТИНСОН. Гуллар машғаласи. 3

НАСР

АНОР. Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати. *Роман*.....12

Ж.ҒИЙТОНИЙ. Аз-Зайний Баракот. *Роман*.....59

ПУБЛИЦИСТИКА

Я.ГОЛОВАНОВ. Королёв.101

МОЗИЙДАН САДОЛАР

В.ФРИДКИН. Бириктирилган одамнинг мактублари.125

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

В.НАДЕИН. Николай Харжиев: бир умрнинг тарихи.138

АДАБИЙ ТАНҚИД

АЛЕКСАНДР ГЕНИС. XX асрнинг етакчи услуби.155

Ноябр 2001

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Б.ДЎСТҚОРАЕВ. Умри узайтирувчи фарзанд164

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Э.С.ГАРДНЕР. Жонсарак кўғирчоқ. Роман168

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир хайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қаипберганов
Сайдахор Гуломов

Жаҳон адабиёти, 11. 2001

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.АШРАБХЎЖАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи А.СУЛТОНОВ

Теришга берилди 12.11.2001 й. Босишга рухсат этилди 10.12.2001й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. К-9007 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2001 й.

Харри МАРТИНСОН
Гуллар машъаласи

ҚАДРДОН ҚИШЛОҚ

Кадрдон қишлоқнинг
чувалчанглар шудгорлаган богида
ҳовуз жимирлайди одатий, сокин,
уйларда чиқиллар улкан соатлар
шошмайин сира,
ўрлар кулбалардан қўкка тутунлар
қурбонлиқ қилинган айёмдагидек.

Шу палла
олис денгизларда кезиб,
исловатхоналар исидан безиб
юртига энтикиб қайтганларга
қишлоқни чуллаган бу файз-тароват
бир зум туюлади ёлгон, ясама.
Бу шундоқ ёлгонки,
алишгинг келар
унга разил, манфур ҳақиқатингни.

Мирпўлат МИРЗО
таржималари

Харри Эдмунд МАРТИНСОН (1904-1978) XX аср швед адабиётида шоир, насрнавис ва драматург сифатида шуҳрат қозонган мумтоз сиймодир. Унинг ижодидаги бош мавзу Табиат мавзусидир. У ижодкор сифатида инсон ҳаётининг сарчашмасини, унинг руҳий такомиллини ҳамда ахлоқан камолотини айнан шу Табиат билан узвийликда кўради. Зеро Табиатга бўлган эътиқодига кўра, адибнинг тушунчалари Коинот кенгликлари билан уйғунлашади ва инсон Ер куррасида бир-бири билан аҳил ва тотув яшаши мумкин деган хулосани таъкидлайди. Унинг илк шеъри 1927 йилда эълон қилинди. "Кўчманчи" номли илк тўплами эса унга янги овозли шоир сифатида катта шуҳрат келтирди. Х.Мартинсон "Мақсадсиз ҳаёт", "Тиканак гуллари", "Ҳаётга йўл", "Кўнғироқ салтанати" сингари йирик насрий асарлар муаллифидир. Унинг "Анниара" номли илмий-фантастик поэмаси ўзининг тафаккур уфқлари билан алоҳида ажралиб туради. Х.Мартинсон огир ва мураккаб ҳаёт йўлини бошидан кечирди. У ҳеч бир дорилфунунда таҳсил кўрмади. Нимагаки эришган бўлса, ўзининг истеъдоди кучи билан эришди. Ва унинг бетақрор ижоди 1974 йилда дунёнинг энг олий соврини Нобел мукофоти билан тақдирланди. Х.Мартинсоннинг шеърлари ўзбек тилида илк бор жарангламоқда.

ЎШАНДА

Гумбурлади қалди роқ сармаст
 Ва тунд шамол эсиб шу асно —
 Жала куйиб берди басма-бас,
 Уст-бошимиз қилиб шалоббо.

Сузар экан булутлар тоғ-тоғ,
 Биз турардик айвонда хушҳол.
 Ора-сира чақнаган чақмоқ
 Ёритарди бугдойзорни ол.

Уй-уйига ошиқар қизлар,
 Кўк юзида қалди роқ, танглик.
 Дўл ўйнади ўтлоқлар узра
 Йирик-йирик тангалар янглиф.

ЛИ ДИ МАСЛАҲАТИ

Дунёни кезаркан деганди Ли Ди:
 қолган бўлса, агар энг сўнгги пулинг,
 нон сотиб олгин ва харид қилгин гул.
 Нон — қорнинг учун.
 Харид қилган гулинг
 Яшаш — эзгу, деган фикрингга далил.

КЎРҚУВ

У деди:

суяк-суягимдан ўтиб кетди муз,
 нетай, оғир қисмат солмоқда ҳар кун
 юрагимга машғум соясин.

Кўзларим остини қорайтирди ғам.
 Онам менинг,
 оғам, суюкли синглим
 термуларлар ўзга дунёдан,
 юпачимдир энди найнинг ноласи.

Қола оласанми мен билан?
 Жуда кўрқябман!

Тушунмадим уни ва кетдим нари,
 ахир, эндигина бошланган эди
 менинг зафар тўла шоён кунларим.

ПАХТА

Америкадан Европага сим тортишган кун
 симлар куйладилар узоқ.
 Куйлаётган пишиқ йўгон сим ишга
 тушди дафъатан
 ва Европа деди Америкага:
 Менга бер пахтаггни — уч миллион тонна!
 Ва уч миллион тонна пахта жўнатилди
 денгиз ортига,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

газламага айланди улар —
 айландилар Сенегамбия¹ ёввойиларин
 кўзларин ўйнатган матоларга;
 уларни ўлдирувчи
 порохга айландилар.

Куйла, куйла,
 Сенегамбиянинг бор алоқа симлари —
 пахта ҳақида!
 фақат пахта ҳақида!

Пахта, пахта,
 қурра узра қордек ёғилавердинг!
 Бердинг саванналаримизга сен оппоқ шуқуҳ,
 бердинг — тайёрагоҳларда юрганнимизда
 этаги товонимиз ўпувчи оппоқ кўйлақлар.

Пахта, пахта,
 сенинг босқининг
 янги қашшоқликка буркаб ер юзин,
 бизни кийинтирди,
 кўзимизни тўсди оқ булут янглиф.
 Кўркин кўз-кўз қилган бандаргоҳларда,
 дунёнинг жамики қайнаган
 савдо марказларида
 пахта, биз сени учратдик;
 сенинг қонунларинг,
 янги даҳшатларинг тўлқинини
 кўрдик, пахта.

АЛЬБАТРОС²

Мисли ишқ муждаси,
 мисли машғум хабардек гоҳи
 сирғаласан совуқ еллар бағрида.
 Қанотларинг-ла сен кесиб ҳавони
 қиласан довуллар кўйнида парвоз —
 етиб бормоқ учун

баҳри муҳитда
 бош кўтарган яйдоқ ёлғиз қояга,
 ҳамма ёғи қушлар инидан доғ-дуг,
 ундан қичқирасан —
 туманли уфққа

ва унга сингаркан ўтли чорловинг,
 сен сари ошиқар бошқа қитъадан
 жуфтинг —
 машриқ тўфонидан қанотлари ҳўл.

Бўронқуши, ўчқур лочинлар,
 полапонларингиз қанот чиқаргач
 тагин замин узра тўшалган туман
 бағрига урасиз чинқириб ўзни.
 Альбатрослар —
 эй бўрон худосининг
 адашган болалари.

¹ Ғарбий Африкадаги Сенегал ва Гамбия давлатлари конфедерацияси.

² Улкан денгиз қуши.

ШАФАҚДА

Булутлар уфқда зар уқа янглиғ,
 ўрмон узра учар қорайиб қизиштиштон.
 Тоғлар ҳам қорайган,
 совуқ урган поялар каби,
 турарлар жунжикиб нақ кўз ўнгингда.
 Таранар шабада
 дағал тароқлари-ла ўрмоннинг.
 Қирда, тутаётган қуёш шуълаларида
 сағриси ялтираб ўтлайди пода.

ШАРШАРАЛАР

Кумуш илонлари шаршараларнинг —
 Пастга улоқаркан яшил тоғлардан
 сеҳрларди бизни,
 қалбларимиз юксалтирарди.

Сувидан ичардик каллапўшлару
 оқиб келган мева пўстлоқларида.
 Ва кабир горларнинг тагида туриб
 эшитардик сувнинг тубсиз ўнгирлар,
 қоялар пойига урилишини.

Қунишиб туманли дара кунжида
 банди тушган оқсоч шаршараларнинг
 мислсиз туғёнин туяр эдик, ҳа.

ТАНАЗЗУЛ

Поэзия таназзули — таназзулигина эмас унинг,
 қаноти қайрилган мавзуларга боқ —
 тубан кетар экан, улар ўзи-ла
 маҳв қилганлар юксак орзуларни ҳам.
 Синган юракларга тўлиб ётибди
 жанг майдонлари.

Эврилиш даврию далалар узра кўпдан анқиган
 таназзулнинг зах ҳаволари
 айирар кексани иродасидан,
 туширар ёшларни жунбушга,
 зотан
 телбалик яшайди ҳар биримизда,
 лоқайд тура билмас зинҳор одамзот.

МУҲАББАТ ЎРМОНИ

Оқ қайин бу —
 севимли заминнинг
 байрам либосидаги жиға.
 Унинг бошига мағрур қўндирилган телпақдир —
 қарағайнинг шох-шаббалари.

Эски кўмир жарлиги —
 ўрмондаги сайхонликнинг қора юққан
 лудоғига ўшар,
 бўсага ташна, осмондаги булутлар
 сари талпинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу жарлик — Аннанинг гунча лабларидир
маймунжонни еб, қон рангини
юқтирган.

Қайтар у уйига
ўрмоннинг кўм-кўк ҳошиясини ёқалаб,
оппоқ қордек тишлари гирдидан.
Тутар елинларни унинг қўллари
ва ўша он куйлар челақлар.

ҚАБРИСТОН

Қабристонни ўраб турар дарахтлар гужгон.
Ёзнинг илиқ сўзлари-ла шивирлар улар,
энди бу сўзларни қайтариб бўлмас.
Еллар ўтлар аро излар йўқолган неларнидир.
Бироқ вақт темир дарвозадан чиқиб кетган
бу ерни тарк этиб.

ҚАШШОҚЛИК

Қашшоқликнинг даҳшати — укубати эмас
ҳаётнинг тугаши билан тугайдиган.
Бу — тор пойабзал каби умр йўлингни
адоқсиз оғриқларга кўмувчи азобмас асло.
Қашшоқликнинг даҳшати — нафратдадир
ўзидан ўсиб чиққан,
турмушнинг ниналар санчмоқлигида тўхтовсиз.
Теран қийноқлар остидаги муқаррар ўлимдир
камбағалнинг умри.
Кўзинг тинар, бошинг айланар — шуълани-да,
шамолни-да туймайсан, —
кўзингга ниналар санчилар нуқул;
билмайсан оғриқдан бошқа нарсани.

БАРДОШ

Одам чарчар, лекин чарчамайди ҳаёт,
толиқар нигоҳлар, нур толиқмас ҳеч.
Ҳасадинг келтириб бутоқлар узра
сирғалиб боради илон олмай тин.
Шохчага осилиб термилади лол
қалтакесак ойнинг пояндозига,
жами денгизларда ёнувчи ял-ял.

Ойна пардалари қораяр бир кун,
баҳсимиз тўхтатар ўлим, шубҳасиз.
Яна эркалайди баргларни куёш,
лекин бизни қайтиб топмас ҳеч қачон.
Учратар - дарёда нилуфарларни
Ғажиб ётган сув отларини,
каламушларни, ғорларда семирган,
қунишиб ухловчи гира-ширада.
Ҳали ололмади ҳеч ким жавобин:
сув мангу оқади нени шивирлаб,
сув мангу оқади нени шивирлаб.
Санъатнинг тушига кирсин эзгулик,
токи шуъласидан ўзинг ҳам нурлан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бир умр юпанчлар қўйнида яша,
 матонатга ундар у юрагингни.
 Ўзингга ўзинг бер қўлингни доим
 гумонларда, қалбинг заминига эк
 фақат эзгуликнинг уруғларини.
 Булутсиз ва мунаввар кун оғушида
 тарашла ҳафсала билан фикрингни,
 токи етиб борсин кўнглинг чорлови
 ажиб айёмларга, шан манзилларга.

ЧЎКИБ КЕТГАН ДЕНГИЗЧИ

Асов Ориноко¹ жўшар ва қайнар,
 Ўсар ирмоқлари чўққилар қадар.

Мен эса ғарқ бўлган кемада бу он
 Ётибман балиқлар билан ёнма-ён.

Альбатрос, қайдасан, сас бер, чорлагин,
 Тарк этай қоронғи денгизнинг тагин.

Токи қуруқликда кўз юмай мен ҳам,
 Заминнинг бағрига қўйилсин танам.

Майда балиқчалар чимдимоқда, бас,
 Альбатрос, нидомни эшит бир нафас.

Етиб кел тилкалаб бўронлар бағрин,
 Йиқилган жисмимни тиклай мен тагин.

Келгин, тутқазурман сенга бир мактуб,
 Илҳақдир гулюз ёр уни кўп кутиб.

Ҳар сахар йўл қарар ғамга бериб дош,
 Фироқ кўзларига қуяр аччиқ ёш...

Ориноко эса жўшар ва қайнар,
 Ўсиб ирмоқлари чўққилар қадар.

ОЧИҚ СОҲИЛ

Яланғоч соҳилга урилар тўлқин.
 Куриб-қовжираган сув гиёҳлари
 оёқлар остида синар —
 болалар ўйнар бунда,
 асрлар тегирмонида тўғралган қоялар
 кумини қориб,
 кулчалар ясарлар.
 Соҳил улкан,
 тўлқинларнинг гувранишлари
 сизмас инсон ҳис дунёсига.
 Чарчарлар, кетарлар
 катталар ва болалар.
 Лекин
 гувранишдан тинмагай сира
 тўлқинлар тун-кун.

¹ Венесуэла ва Колумбиядаги Атлантика океанига қуюлувчи дарё.

ЁВВОЙИ ГУЛЛАР

Инс-жинслар завол топар ясмин гунча очган чоқ,
Лекин уни маҳв этар қақраган ташна дудоқ,
Улоқар сўнг гулдондан, тугаркан сўнгсиз фиरोқ.

Ёввойи, бӯз чечаклар маҳқуммас бунга асло,
Зеро асл гўзаллик бўлса ҳам мужассам, жо,
Ҳасрату севгиларга эмасдир улар ошно.

Барқ урарлар турфа хил алафлар-ла ёнма-ён,
Тиллашарлар дашт-ла ва биларлар бир кун қаён —
Изғиринлар элтишин, қиш кириб келгач шоён.

Бизнинг таъб-дидимиз-ла иши йўқ уларнинг ҳеч,
Сирлашарлар яккаш шўх еллар билан эрта-кеч.

Бир тугам умрлари кечгайдир мисли эртак,
Сўнг уларнинг ўрнида қолар чўпу чўкиртак.

Улар яшар хилватда, билмайин дунё ғамин,
Уларнинг бешигию бошпанаси — шу замин.

ЯХЛАГАН СЎЗЛАР

Аёз музлатар сўзларни ва нарсаларни.
Лекин сўзлар ўз қувватин йўқотмас асло.
Яхлаб ётсалар-да, чўмганча гарчи
узоқ уйқу оғушига, ўлмаслар зинҳор.
Давр яна ёнганида аланга ичра
мисли қақнус туғилган тонг сурури каби
улар яна тирилгайлар қушлар бўғзида.

ТАБИАТ ВА ИНСОН

Денгиз тинчлантир деб қилмас илтижо,
Шарбатим шўр бўлсин демас қайинзор.
Табиат ўзгартмас азалий таъбин.
Инчунун инсон ҳам ўзгартирмасин
Эзгулик санъатин ёвузликка ҳеч.

ОЖИЗЛИК

Ўрмоннинг қоронғи кунжидан бир кун
болта топиб олдим,
ерга бўғзигача урилган.
Бу қолдирди менда шундоқ таассурот —
кимдир. куррамизни
иккига бўлиб ташламоқчи бўлган ғазабдан.
Ҳаддан ортиқ бўлган қаҳри унинг, ҳа,
фақатгина панд берган болта.

ҚУМ

Қаранг, қандоқ сайқаланар мия косаси:
сахро қуяр унга қайноқ қумидан ва ағдарар.
Дарҳол яна тўлатилар кейингиси ҳам.

Ўз ишини бажаради қайноқ кум зумда —
 мия ўрнин тамомила эгаллар экан,
 сўриб олар бурмаларда тўхтаган қонни.
 Сўнгра коса жило топиб оқаргач мутлақ
 қўйилажак ҳувиллаган лаҳад тўрига.
 Кўринг, мукамалдир бу ёвуз аъмол!

Бордир лекин бадбин гумон — кумдан-да ёвуз,
 Билмай шафқат нималигин ялпи маҳв этар.
 Баъзан қалбни қовжиратар кумдек риё ҳам
 ва қўйнига тош яширган дўстнинг ишваси.
 Кумлар борки — сўндиради шеър руҳин дилдан.
 Сарик вабо — одамлар бор, кумдан ҳам багтар.

КОИНОТ СОАТИ

Вақт тоғларин ютиб юборар уммон,
 Улар вақт наҳрига қулар бегумон.
 Барглар шовиллаган жой бўлар унгур,
 Урмонлар гуркирар денгиз ўрнида.
 Соат чиқиллайди, сўнмас асло нур,
 Саноклар қатори ҳадсиздир жуда.
 Денгиз тубидаю чўққида йироқ
 Коинот ҳисоби бир хилдир бироқ.

МАКТУБ

Қора изғиринлар манзилга илдам
 Югурдилар хатни дастида тутиб.
 Шу тун етиб келди ўлик қўл билан
 Ўликлар юртидан битилган мактуб.

Оқариб учди у зулмат бағрида
 Арчазорлар оша, қирлар оралаб.
 Ошиб ўтди тахтадеворлар узра,
 Ёпиқ дарчаларга босиб ўтди лаб.

Устидаги муҳр — рўй-рост дўзахдан,
 Ичида ёзувлар — дилни қилар хун:
 "Мен ажал дастига тушмасдим ҳеч ҳам,
 Бўлсайдим сен билан ақалли бир кун."

ГЎЗАЛЛИК

I

Ҳаёт ўз хуснига ярашган
 файзиёб кунларда
 енгил ҳовурлардан юксалган
 уюм-уюм оқ булутлар
 ярқираб сузадилар кўм-кўк осмонда,
 қалдирғочлар
 тарлон каби учиб,
 гўзаллик ҳақида қичқирадилар;
 тўрғайлар
 кўнғироқдек осилиб самода,
 тарарлар оламга бирам янгроқ куй.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

II

Нураган қалъанинг гирдин қуршаган
уйқусиз чангалзор жунбуш садоси
эслатар

кўк майса бағрига чўккан
қабр тошининг гунг сукунатини.
Кенг қулоч настарин,
ҳов тепаликда,
нозланиб, зангори қўллари ила
тебратар кўксига босиб қушларин.

III

Қаранг, оққайинлар нозик шохларин
товуснинг патлари сингари ёйган.
Уларнинг сафлари — еллар чолғусин
қумуш торлари.
Шох-шаббалар — ям-яшил гумбаз ёхуд
буй етган қизларнинг соч турмаклари.

IV

Қаршимда — лолалар ол пояндози,
қон ариғи янглиғ тигиз қаторлар
алафлар кўзида ёндирар ҳавас;
Қабрлар усти ҳам лоладан алвон.
Чайқалади минг-минг қирмиз қадахлар.
Ва бу қонли — алвон сафлар
ўхшар жангдан чиққан қурч аскарларга.
Тебранар уларнинг лошлари бирдек
ва эшитилар сафлар олди —
тоғ довонида сариқ қичқирик; зирк!
У ёғи-экинзор.
Унда лолалар
еллар мавжлантирган жавдар мисоли,
қирмиз алвонлигин унутарлар.
Тўлқинланар уфқлар олтин ранг..
Ва у кучар қаноти-ла улар дўнгликни,
сўнг энар тумшайган эман гирдидан,
ҳовурсиз ўрмоннинг ёнғини янглиғ.

V

Кўрябман олисда ҳов аёлларни.
Чўмиларлар ёзнинг хол-хол кўлида.
Қулоққа чалинар уларнинг шаффоф,
биллур қичқириклари,
ва сирғалиб келар улар
қўлнинг мовий пардаси узра.
Улар — бамисли гуллар машъаласи
ёхуд гўзалликнинг хитоб белгиси.
Яланғоч танлари товланар
японларнинг гуллаган олма дарахтлари мисол,
нафаси қайтар қуёшнинг, қуёш димиқар.

Анор

Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати

Роман

БИРИНЧИ БОБ

*Бу висола уйқу аҳволи демак мумкин эди —
Уйқу бўлсайди агар дийдаи гирёнимиза.¹*

... **К**ўққисдан сукунат чўкди. Бедор ётган Заур ҳатто бир оз таажжубга тушди. Ахир не ҳодиса рўй бердики, каттакон меҳмонхонанинг шовқин-сурони, бегона хорижий тилдаги суҳбатлар, кулгилар қаердандир жуда олисдан эшитилаётган мусиқий садолар, лифтнинг гичирлаши ҳамда бошқа овозлар кўққисдан ғойиб бўлди ва бу таниш овозлар қатори уммоннинг гувиллаши ҳам тинди...

Тун яримдан ўтган эди. Вақт жадвали, одамларнинг ётиб-туриш тартиботлари бутун дунёда тахминан бир хилдир ва эндиликда бу жадвалнинг ҳукми инсонларнинг, улар ижод этган машиналар, механизмлар, асбобларнинг овозлари билан биргаликда гўё табиатнинг муҳташам хилқати бўлмиш уммон товушини ҳам босиб кетгандек эди.

Уйқунинг ёпишқоқ қуюқ бўтқасида (бу ерларнинг ҳавосига ўхшарди бу бўтқа) ботиб қолган, жаҳд билан бедорлик оламига чиқишга уринаётган Заур: Фарангиз деразаларни бекитган бўлиши керак, дея ўйларди; товушни ўтказмайдиган деразалар ташқаридаги бутун садоларни, куйларни, ўйин-кулгиларни тўсиб қўйди, улар Заурнинг нимбедор шууридан ташқарида қолди.

Хона яна қоронғулик оғушига фарқ бўлди; Фарангиз деразани ёпгач, чироқни ҳам ўчирди. Заур юмилган қобқлари орасидан туси ўзгариб бораётган қоронғуликни ҳис қилиб ётарди — аввал хона олатўрон тусга кирди — ваннанинг очиқ эшигидан полга шуъла тушиб турарди. Эшик бекитилгач, хонага хобчироқнинг заиф шуъласи ёйилди. Фарангиз бу чироқни ҳам ўчирди ва шу заҳоти хонага қуюқ зулмат чўкди.

Заур зил-замбил қабқларини очди, хонанинг қатрон каби қуюқ бу зулматида бир лаҳза ўзининг мавжудлик туйғусини йўқотиб қўйди — бу қанақанги

¹ Барча эпиграфлар Фузулийнинг ғазалларидан олинган.

Озарбайжончадан
Усмон КҲҶҚОР
таржимаси

Истеъдодли озарбайжон ёзувчиси Анорнинг номи ўзбек китобхонларига яхши таниш. Бундан бир неча йил илгари унинг "Оқ кўрфаз" қиссаси ўзбек тилига таржима қилинган эди. "Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати" романи маълум маънода ана шу қиссанинг давоми бўлиб, унда муҳим маънавий-ахлоқий масалалар қаламга олинади. Муаллиф инсон эрки, шахс ва жамоа, шахс ва оила каби қатор муаммоларни бадий талқин этар экан, инсон тўлатўқис маънавий эркин бўлиши лозим деган ғояни илгари суради. Роман кишиларни вафодорликка, садоқатли ва меҳрли бўлишга ундайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

12

жой, ўзи қаерда ётибди — билмасди. Аммо бу оний ҳол эди, холос. Бир лаҳзадан сўнгра, гарчи кўзлари бу қора зулматда ҳеч нарсани фарқлай олмайётган бўлса-да, қаерда ётганини аниқ идрок эта бошлади — меҳмонхонанинг бир хонаси эди бу ер, тун чўккан эди, олис масофалардан, учишлардан, югуриб-елишлардан ва бошқа ташвишлардан толиққан кун ўтиб бўлган, умрининг тагин бир кунни ўз интиҳосига етган эди. Бу интиҳо дақиқалари Заурнинг кўзларидаги губорни аритиш учун мудрай бошлаган эди. Мана, кеча яримдан ўтган, янги кун, янги ҳисоб бошланган эди. Аммо бу қандай кун, қандай ҳисоб? Москвадан Африка сари ўн бир соатлик парвоз мобайн да улар Оврўподан, Ўрта ер денгизидан, Саҳройи Кабирнинг устидан учиб ўтган эдилар. Бунда вақт-замон тушунчалари қоришиб кетган, Заурларнинг умрига уч соат қўшилган эди. Боку билан Москва ўртасидаги бир соатлик фарқ ҳам бунинг устига қўшилса, улар ўз умрларига тўрт соатлик ҳадея олган эдилар. Тўғри, бу ҳадеяни қайтаришга тўғри келарди — уч соатини бу ердан Москвага учганда, бир соатини эса Москвадан Бокуга қайтганда...

Ер куррамиз вақт минтақаларига бўлинган, Фарбдан Шарққа кетган сари бир соат илгари юрасан. Москвада соат ўн бир бўлганда Бокуда ўн икки бўлади... Фарбга қараб шундай бир суръат билан илгари кетсангки, доимо бир соат ичида бир вақт минтақасидан иккинчисига ўтсанг — ҳаммасида вақт бир хил, соат бир бўлса? Вақтни шу тарзда алдаш мумкинми?

Одамнинг хаёлига қандай фикрлар келмайди дейсиз? Тахайюл! Ҳолбуки, энг буюк тахайюл ҳам аниқ воқелиқдир, масалан, уларнинг бугунги кунини олайлик, ҳазили йўқ, дунёнинг нариги чеккасидан чиқиб қолган эдилар. Африканинг Дакар шаҳрида, 17 қаватли “Энгор” меҳмонхонасида туришипти; бу меҳмонхона Атлантика уммонидан эллик қадамча берида жойлашган эди...

Бу кейинги уч куннинг таассуротлари, масофа ўлчовлари, маконнинг ўзгариши қандайдир тасаввурга сифмайдиган бир воқелик эди... Албатта, ҳамма нарсани шуур билан аниқ изоҳлаш мумкин, аммо бундан атиги ўн беш соат олдин Москвада эканликларини ўйлашнинг ўзи идрокни зўриқтирарди. Москвада қор ёғар, уларни Свердлов майдонидан Шереметьево аэропортига олиб борган автобус деразалари муз боғлаган эди. Ўн бир соатлик парвоздан сўнг самолёт Дакарга келиб қўнди ва улар трапга чиққанларида юзларига ўтли ҳовур — Африка нафаси урилди. Бу ғалати бир нафас бўлиб, у гўё Африка тупроғидаги ҳар бир нарсага — ҳавога ҳам, озиқ-овқатга ҳам сингиб кетган эди. Ҳам атирли, ҳам бадрўй ҳид, ҳам таъм ҳиди эди бу... Муайян зироатлар — маниока, ерэнгоқлар, улардан олинадиган ёғлар билан боғлиқ эдими бу ҳид, бу таъм ёки уммон мавжудотлари — балиқлар, йўсинлар билан? Ким билсин... Аммо бу даҳшатли иссиқ — гўё баданни эритиб қўйлакка ёпиштираётган бу иссиқ ҳам, ёқимли ҳид, хуш таъм ҳам, аэропортда илк дуч келганлари — юзлари ўта қоралиқдан кўкимтирлашиб кетган одамлар ҳам Африка эди...

Табиат манзаралари кишини лол қилиб қўярди. Баъзан, хусусан, оқшом чоғлари ғира-ширалик оғушидаги сокин гўшалар — дарахтлар, ўт-ўланлар, йўллар Абшерон манзараларини ёдга соларди. Олислардан тўлқинларнинг шовуллаши, чигирткаларнинг чириллаши эшитиларди; йўлда хаёлларга чўмиб борар экансан, қўққисидан тўхтаб қолардинг: бундай таниш “Абшерон йўллари” дан узун қўйлак кийиб олган жингалаксоч занжи аёллари ўтиб қолишарди. Жингалак калта сочлари қисқа-қисқа ўрилган бўлиб, бошларига салласимон мато ўраб олишган. Бу қадар таниш манзара, таниш овозлар билан ёнма-ён бутунлай бошқа халқ, бошқа ирқ, бошқа дунёнинг одамларини учратиш тасаввурни толиқтирарди...

Меҳмонхона ёнгинасидаги океан соҳили ҳам ғалати таъсир қиларди: бутун соҳил бўйлаб бир хил масофада устунлар ўрнатилган бўлиб, узоқдан ер худди қабристонга, бўйи-эни бир хил бўлган аскарлар мозорига ўхшарди... Кимлар кўмилган экан бу ерда — денгизда чўкиб ўлганларми? Йўқ, бу устунлар чегара устунлари эди — соҳилнинг бўлиб ташланган жойлари “Энгор” меҳмонхонасининг алоҳида-алоҳида хоналарига, бу хоналарда яшовчи меҳмонларга мансуб эди... Соҳил қадам-бақадам бўлинган, парчаланган, эгаллаб олинган, уммон эса чегарасиз, озоод эди...

Улар Дакарда уч кун бўлдилар, Атлантика океанида чўмилдилар, шаҳарга тушиб, баланд, оппоқ биноларни, қамиш ва ходалардан қурилган қасабаларни кўрдилар, Кермел бозорини ва неча асрлаб қуллар зиндони бўлган Горе оро-лини кездилар...

Эртага эса ортга, ватанга қайтишлари лозим эди. “Онамга минг раҳмат, — деб ўйларди Заур, — ахир бу саёҳатимиз ҳақидаги фикр ойимдан чиқди. “Кейин бола-чақа билан бўлиб кетиб, бунақанги саёҳатларга имкон тополмай қола-сизлар, ҳозир ёшсиз, қўл-оёғингиз ипсиз боғланиб қолгани йўқ, боринглар, дунёни кўринглар”... Онаси тўғри айтади, бундай саёҳат инсоннинг умрида бир марта nasib бўлса бўлади, бўлмаса — йўқ... Онаси ҳол-жонига қўймади.

Заур эътироз билдирмасди, аммо, ростини айтганда, бу саёҳатга у қадар майли ҳам йўқ эди. Охириги пайтлар бошқа нарсаларга нечоғлик бегоналик, лоқайдлик билан қараса, бу саёҳатга ҳам ана шундай қарар эди. “Нима бўпти, борсак борамиз, бормасак — йўқ”... Бир пайтлар саёҳатлар, сафоли кунлар ва ҳаётнинг бошқа лаззатлари учун жонини бермасмиди Заур? Нега ҳозир энди бу ҳақда, умуман ҳеч нарса ҳақида ўйлашни ҳам истамай қолди у?

Қоронғуликда хотинидан шивирлаб сўради: — Ухлайсанми? Жавоб бўлмади. Жавоб бермаслигини биларди. Фарангизнинг ухлаб қолишини сокин, текис нафас олишидан сезарди. “Фарангиз сира хуррак тортмайди”. Бу никоҳларининг дастлабки ойида қилган энг катта ва ёқимли кашфларидан бири эди. Ростдан ҳам Фарангизнинг хуррак тортишини тасаввур қилиш мумкин эмас эди. Заур хаёлан Фарангизни жилоланиб турган шаффоф биллур кулдонга ўхшатарди. Бундай кулдоннинг хуррак тортиши, қичқирлигини ақлга сиғди-ролмас, фақат бу кулдонга қўққисдан, эҳтиётсизлик билан тегиб кетиш ва уни синдириб қўйиш мумкин деган тасаввур бор эди Заурда... Ўзидан олти ёш кичик бўлган бу қизга, ўз хотини бўлмиш Фарангизга муносабатида айқаш-уйқаш туйғулар қоришиб кетган — унга нисбатан ҳам навозиш, ҳам раҳм-шафқат, ҳам кучли ҳаё бор эди... Фарангиз ўта уятчан бўлиб, биров у ҳақда гапирганида қизариб кетар, ёноқларига реза-реза ҳаё тери тепчирди. Бу ҳол баъзан Заурни асабийлаштирар, негадир унинг кўзлари олдида дарҳол Фарангиз ўсган оила — отаси Муртуз, онаси Олия ва акиси Спартак намоён бўлар, Муртузнинг калондимоғлиги, манманлиги, Олиянинг каттазанлиги, Спартакнинг доғулилиги сингари Фарангизнинг исмаги, маъсумлиги ҳам Заурга корлик бўлиб туюларди. Аммо Фарангиз билан ёлғиз қолганда Заур унга жуда меҳрибон бўлиб қоларди, унинг чиндан ҳам ўта тавозеъкор, уятчан эканлигига ишонар, покизалигига, боладек мусаффолигига, соддалигига ҳатто ҳасад ҳам қилар, афсуски, менинг ўзим ҳеч қачон бу қадар хотиржам, сокин ва бамай-лихотир бўла олмайман, деб ўйларди...

Эҳтимол, Заурнинг бутун умиди ана шу — ўзи учун эмас, бошқалар учун, Фарангиз учун, келажак авлодлар учун яшамок эди... У шундай бир ҳаёт қуриши лозимки, бу ҳаёт зоҳиран қараганда ҳаммасига, шу жумладан Фарангизга ва келажак авлодларга ҳам бахтли бир ҳаёт тимсолида намоён бўлсин... Балки ана ўшанда, Фарангизнинг ва келажак авлодларнинг кўзларида ана шу бахти-ёрлик, сокинлик, шодмонликни кўраркан, Заурнинг ўзи ҳам эҳтимол бу саодатдан мутаассир бўлар, унинг юрагида ҳам оила севиңчининг акс садолари янграр...

Заур келажак ҳаётини, уй-жойини, осойишталигини тасаввур қилишга уринди, аммо шу заҳоти бир орзиқишдан юраги қисилаётганини ҳис этди. Бошқа нарса ҳақида ўйлашга уринди, аммо нима ҳақда ўйлашни билмасди, дарвоқе, бирор нарса ҳақида ўйлаш шартми... Балки шарт эмасдир, аммо унда ўзи ним бедорликда ётган бу кечаларни, на ухлай оладиган, на тура оладиган бу ному-айян вақт бўшлигини нима билан тўлдирсин... Ташқарида, меҳмонхона олди-даги айвонда неча дона соябон бор экан? Камида йигирма-ўт изта бордир... Уларнинг ранглари қанақа? Қизил, сариқ, яшил, кўк, зангори, жигарранг, сариқ... чиндан ҳам уни аста-секин уйқу ўз оғушига олабошлади...

Бу бўйни у уйқусида туйди, ҳали ухлаб ётганини, уйғонмаганини уйқуда ҳам идрок этиб ётарди. Аммо уйқуда ҳам таниди бу бўйни. Бу ҳид ер юзида, худди Африканинг ҳиди каби, фақат битта бетакрор бўй эди. Аммо Африка-

нинг бўйи эмасди бу. Заур ҳамон уйқуда ётар, уйқу оғушида зўр бериб ўйларди: бу ерга қаердан етиб келди бу бўй, қандай етиб келди Дакарга, меҳмонхонанинг 17-қаватига? Гўё уйқуда унинг шуури увишиб қолган, мажол топиб уйғона олмас, бундан эса у баттарроқ ийманарди. Ахир у, бу бўйнинг қандай бўйлигини, кимнинг ҳиди эканлигини биларди-да. Аммо бу бўйдан — Таҳминанинг бўйидан бошқа, турли-туман фаранги атирларнинг кўшилишидан пайдо бўлган бу бетакрор ҳиддан бошқа ҳеч нарсани туймасди у. Бу атирларни қўшиш сирини фақат Таҳмина билар ва бу сирни у ҳаммадан пинҳон тутарди. “Ҳар қандай атирни, ҳатто энг нодир атирларни ҳам ҳар қандай аёл топа олади, — дерди Таҳмина. — Демак, бу атирни ҳар қандай аёл сепиб юриши мумкин. Аммо ҳар бир аёлнинг ўз бетакрор бўйи бўлиши керак. Шунинг учун ўша атирларини бир-бирига қўшиш керак? Аммо қайсинисидан қанча қўйиш керак? Бу сир ва бу сирни фақат мен биламан”.

Уйқу оғушида, сўнган экран қаршисидан турган каби, Заур интизорлик билан кутарди. Мана, ҳозир экран ёришади, уйқу рангларга беланиб, товушларга тўлиб кетади ва унда Таҳмина намоён бўлади, ахир Таҳмина учун масофалар, қитғалар, океанлар, чегараларни босиб ўтиш нима иш бўпти. Ахир дунёнинг нариги бошидан таралаётган зариф ва заиф ҳиди Заурнинг димоғига урилаётган бўлса, қиёфасининг, овозининг, нафасининг, кулгуларининг бу ерга етиб келиши шу қадар қийинми? Уйқунинг оғир, босринқи мантиғидан келиб чиқиб ўйларди ахир, Таҳмина қайси рейс билан учиб келди экан бу ерга? Москвадан бу ёққа самолёт ҳафтада фақат бир марта учадими-ку? У уйқуда ҳам бунини унутмаган, уйқуда ҳам, ахир бу уйқу-ку, мен уйғонишим керак, дарҳол уйғонишим лозим, қўлларимни узатиб хобчироқни ёқишим керак, деб ўйларди. Қўлини узатиб, хобчироқни ёқар, аммо чироқ ёнмасди ва Заур ҳамон уйқуда ётганини, чироққа ҳам тушида қўл чўзганини, аслида мутлақо қўл чўзмаганини, чироқни ҳам тушида ёққанини, аслида ҳеч қандай чироқ ёнмаганини, уйқудан ҳам тушида уйғонганини, аслида эса уйғонолмай ётганини англади...

Уйғонмаган бўлса, демак, уни яна кўради... Ҳа, ўша кундан бери илк бор кўради Таҳминани. Неча ой ўтди экан ўша кундан бери? Йўқ, ўртада яна бир кўрди уни. Тушида эмас, ўнгида ҳам эмас, — телевизорда. Атиги бир марта, холос. Энди эса... бу ерда, Фарбий Африкада, мустақил Сенегал республикасининг пойтахти Дакар шаҳрида тагин Заурнинг кўзлари ўнгида турибди у... Ҳужжатларни тиббиёт йўлланмаси, анкета, уч имзоли тавсифнома, визаларни нақадар тез тўплаб топширган у. Йўлини қилиб, ҳаммасини жуда тез, шошилинч тўғрилаган. Нима бўлса ҳам, тезроқ учиб кетсин. Дунёнинг нариги чеккасидан, Заурнинг ёнидан чиқсин ва ҳамма нарсани ортига қайтарсин. Бугун ўтган-кечганлар янгидан бошлансин, ҳаммаси тагин қайтадан... Бўлгани бўлди, бўёғи синди, уларнинг ҳаммаси энди ортга қайтмас бир абадийликка сингиб кетган эди. Ҳўш, унда бу-чи... Ахир, бу туш-ку, — дея ўйларди...

— Тушнинг нимасидан кўрқасан, уйқунинг нимаси кўрқинчи? — дея ўйларди. — Ҳозир уйғонаман, ҳаммаси ўтиб кетади, — деб ўйларди у ва айна пайтда шуни ҳам яхши тушунардики, уйқусидами, бедорлигидами — дунёда Таҳминанинг навозишларидан кўрқинчи ҳеч нарса йўқ эди. Таҳминанинг навозишлари, эркалалари, шивирлашлари, айтилмаган гиналари... Хусусан қоп-қора, узун, қуюқ киприклари; у шунақа киприк қоқардики, гўё китобнинг оғир саҳифасини очаётганга ўхшар, бу киприклар Таҳмина юзларининг тенг ярмига соя солиб турарди... Бир сафар Заур, ичиб олганида унга сен киприкларингни очганинда гўё башарият тарихида янги саҳифа очилади, деган эди...

... Уйқуда иродаси заифлашиб, идроки, мантиқ иплари салқи тортганда Заур унинг, Таҳминанинг ширин истакларига тамоман тобе бўларди. Ахир бу истак унинг, Заурнинг ҳам истаклари эди-да. Бир кун келиб Заур иродасини тўплаб бутун ҳис-ҳаяжонларини ўз юрагидан бутунлай қўпориб ташларди. Бироқ уйқунинг ўз қонунлари бор, тўғрироғи, уйқу бутун қонунлардан озоддир. Заур эса ҳозир ҳеч қандай озодликка тайёр эмас, ҳеч қандай озодлик-позодликликни истамасди. Фақат бир нарсани — уйқудан уйғонишни истарди. Энг қийини — қабоқларини кўтариш, кўзларини очиш эди... У жаҳл билан зўрға кўзларини очди, аммо бу ҳам уйқуда рўй бераётган, тушида жаҳл қилган,

тушида кўзларини очган эди. Буни англаган ҳолда яна бир жаҳд қилган эди, бу сафар чиндан ҳам кўзлари очилди... Уйғонгандан сўнг бир лаҳза, фақат бир дақиқа бу хонада — Африка ҳидига тўлган бу хонада тагин бир бошқа ҳид — Таҳминанинг ҳиди ҳам таралаётгандек туюлди. Заур ҳозиргина ўз жонини зўрға олиб чиққан уйқу гирдобининг сеҳри унинг вужудини қамраб олган, ҳамон ундан халос бўлолмаган эди. Аммо бу ҳислардан бутунлай халос бўлиш мумкин эмаслигини биларди у, тинч, фароғатда яшаши учун уларнинг ҳаммасини бирваракайига юрагидан сидириб ташлаши керак, ҳатто мана шу кечани ҳам сокин ўтказишни истаса, туриб кийиниши, хонадан чиқиб пастга тушиши, фикрларини жамлаб, тасавурларини тиниқлаштириб, сўнг келиб ётиши керак. Ана шундагина тинч ухлаши мумкин.

Қоронғуликда оёқ кийимларини ахтарар экан, Фарангиз уйғониб кетди. Гарчи у ҳеч нарса демаса-да, нафас олиш маромидан Заур хотинининг уйғониб кетганини билди.

— Негадир ухлай олмаяпман, — деди Заур, — чиқиб соҳилда бир оз айла-ниб келаман.

Фарангиздан на “ҳа”, на “йўқ” деган садо чиқди. “Ҳозир бориб ўзимни денгизга отаман”, — десам ҳам Фарангиз эътироз билдирмаган бўларди”, — дея ўйлади Заур...

“Фарангиз гунг бўлса керак”, — деган хаёлларга борарди баъзан Заур. Айрим таниш-билишлар, ҳалигача Фарангизнинг овозини эшитганимиз йўқ, деганларида, менинг ўзим қачон эшитибман хотинимнинг овозини, деб ўйларди Заур. Негадир унинг гапирганини эслай олмасди. Фақат айрим-айрим сўзлар... — ҳа, йўқ, — Кетамизми — ҳа, қоламизми — йўқ, Ётамизми — ҳа, турамизми, — йўқ... ёки аксинча... ҳа, йўқ, вассалом...

Заур туфлисини, енгил-бошини кийиб хонадан чиқди... Тугмачани босган эди, лифт келди. Лифтни бошқарувчи йигит — меҳмонхонанинг хизмат жомакорини кийган кичкина занжи Заурни кўриб кулимсиради, франсузча-лаб нимадир деди. Заур ҳам бошини ликиллашиб кулимсиради, аммо йигитнинг нима деганини тушунмади: балки пул сўрагандир, балки унга хайрли тун тилагандир, эҳтимол соат неча бўлганини билмоқчидир, балки лифтнинг секин юришидан шикоят қилгандир? Ким билсин?

Туннинг бу маҳалида океан соҳили бўм-бўш эди... Аслида океанга ҳам, денгизга ҳам тикилганда унинг чек-чегарасини кўриб бўлмайди, аммо буни тасаввур қилмоқчи бўлган одамга океаннинг худудсизлиги янада мудҳиш, янада афсонавий туюлади.

Соҳилга яқин жойлари, қирғоққа мажолсиз урилаётган тўлқинлари меҳмонхона чироқларида ёришиб турган океаннинг ичкараси аста-секин қуюқ ва даҳшатли қоронғуликка тобора фарқ бўлар, бора-бора зулматли уфқлар билан туташиб кетарди, аммо у интиҳосиз пучмоқларда, тобора узоқлашиб борувчи уфқнинг нариги томонида океаннинг бошқа соҳили ҳам бор эди — Америка соҳили...

“Насиб бўлса, Америкага ҳам бир бориш керак. Фарангиз билан бирга”, — деб ўйлади Заур ва дарҳол бу фикрининг пуч, беъманилигини англади. Нақадар маъносиз эди буларнинг ҳаммаси. Америкага сафар қилиш истаги, бу ерга, Африкага келишлари, бу жойлардан, ёт океаннинг бегона соҳилларидан тинчлик, ором излаши, ҳамма нарсани унутиш истаги... Нақадар бемаъни. Ахир ҳеч қандай самолёт, ҳеч қандай кема, ҳеч қандай нақлиёт воситаси инсоннинг ўзини ўзидан узоқлаштира олмайди, ўтмишдан ажрата билмайди; “саодат излаш” дегани саодат ахтариб жумлаи жаҳонни кезиб чиқиш дегани эмас-ку... Бахтиёрлик ёки бахтсизлик инсоннинг ўз ичидадир, уларни худди юк каби ташиб юрасан, қаерга борсанг-боравер, хоҳласанг дунёнинг нариги чеккасига, лекин уларни ҳам олиб борасан; бу жуда залворли юк — қаерга борсанг боравер, у на ёнади, на чўкади, на камаяди, на кўпаяди...

Заур эгилди, бармоқлари билан соҳилнинг совиб қолган майин кумларини, тўлқинлар ялаган катта-кичик силлиқ тошларни силади ва атай бу туйғуни янгидан уйғотишга уринди — бу туйғу аста-секин бармоқларидан кафтларига, кафтларидан билакларига, билакларидан елкаларига, кўксига ўтди, вужудининг бутун ҳужайраларига ёйилди. Бутун борлигига қон каби ёйилди бу туйғу...

бу бахтиёрлик хотираси... Кейинчалик ёлгонлиги аён бўлса-да аслида умрининг энг бахтиёр дамлари каби туюлган у олис дамларнинг хотираси, Заур мана шу соҳилда, майин кумлар, балиққулоқлар, йўсинлар, тўлқинларнинг гувиллаши, эпкинларнинг эркалаши билан, чўнг қаттиқ қоялар билан, юлдузли осмон билан бирга яшаган дамларнинг хотираси... Кумлари ҳам, эпкини ҳам, гувиллаши ҳам, осмоннинг юлдузлари ҳам мана шу соҳила ўхшаган бошқа бир соҳилда... Океаннинг эмас, денгизнинг соҳилида... Бу ерлардан жуда-жуда олис бир денгизнинг...

ИККИНЧИ БОБ

*Оҳ, хуш ул кунларки, мен ҳамроз эдим жонон ила,
Неъматини васлин кўруб, нозин чекардимжон ила.*

Бу энсиз соҳил узайгандан узаяр эди... Соҳил бўйининг сувлоқ қисми гоҳ тўлқинларга кўкрак тугган қоялар қадар чиққан, гоҳ равон ва теп-текис соҳиллар қадар чекинган эди. Денгиз аста-секин кичик кўрфазлар билан соҳил ичига кириб борар, энсиз кумлоқ бурунларни босиб кетар, гоҳ кўтарилиб соҳилни, қияларни ўз оғушига олар, кичик кумлоқ оролчаларни чўктириб юборар, гоҳода эса чекиниб, қалқиб чиққан бурунларни, оролчаларни майин тўлқинлар билан юварди. Соҳилнинг донатор қизил кумларини майин-майин силар, эркалар, мушук ўз боласини ялаган каби яларди. Ушоқ тошларни, шагалларни, балиққулоқларни тасбеҳ каби бир-бир ўгирар, сўнгра секин-аста авзойи ўзгарар, тўлқинлар телба шамоллар қамчилагандек юксакка сапчир, бояги меҳрибонлигидан асар ҳам қолмасди. Шамол кумларни ҳавога совура, денгиз гўё қон-тер ичида жаҳд билан қояларга етишни, қояларнинг силлиқ тўшига урилиб парча-парча бўлишни истарди.

Бу соҳил — Пиршоғи томонлардаги Маёқдан Мардаконнинг нарёғида юксалиб турган ГРЭС тўғонида қадар чўзилган бу соҳил, қиргоқ бўйидаги қасабалари-ла Бузовна билан Зуғулба, Билгоҳ билан Хазар орасида қолган бу соҳил, гарбда Нордарон, Сарой ва Жўротнинг ёнидан ўтиб Сумгайтга етар ва ундан ҳам юқорига — шимолга томон чўзилиб кетарди. Денгизнинг олис уфқида нурлари сўнаётган қуёш бутун соҳилнинг устидан копток каби думалаб ўтар ва кечга бориб Зуғулба тепаликларининг ортига ботиб кетарди. Аммо қуёш тепалар ортида кўздан ғойиб бўлгач, унинг мафтункор шуълалари — прожектор нурлари каби — самога санчилар, бу шуълаларнинг алвон акси денгиз узра қирмизи шойидек товланарди. Шуълалар оҳиста қисқарар, атроф аста-секин қораяр, денгизнинг юзи тепалар, булутлар, қояларнинг ажойиб кўланкаларига тўлиб кетарди. Соҳил бўйидаги уйларнинг ёқут рангга беланган деразалари атрофга ғариб бир ҳазинлик таратар эди. Оқшомнинг бу пайтида денгизда маҳзун бир сукунат ҳукмронлик қилар, бу манзара денгизнинг тунги ҳаёти бошланишидан жиндай олдин пайдо бўлар — у ер-бу ерда одамлар ҳамон чўмилар, денгиздан чиққанлар олисдан соҳилнинг доғига ўхшаб кетарди. Соҳилда бир-икки машина қолган эди, холос... Фира-ширалик ичида яланғоч бир киши, биров кўриб қолмасин дея атрофга ҳадиксираб қараганича артинар, кийинар, сочини тарар эди... Қолган машиналар ҳам соҳил бўйлаб сассиз-садосиз юриб борарди. Чўмилишдан қайтаётган охириги кишиларнинг қаҳқаҳалари, кулгилари янграб, энди бутунлай қорайиб бўлган муҳитда сўниб кетарди... Чўмилгоҳдан чиқиб узоқлашган машиналарнинг орқа чироқлари машина ортидан ҳилвираб бораётган икки алвон тасмага ўхшарди...

Бу соҳил Заур учун дунёнинг энг жозибалар гўшаси эди. Таърифи кетган ҳеч бир табиат манзараси — на салобатли тоғлар, на сарин ўрмонлар, шўх шалолалар, жўшқин сойлар, яшил водийлар, на чуқур даралар, на елгагай тепалар — ҳеч нарса, ҳеч жой қуёш жазирамаси ёқиб-ёндирган бу яйдоқ, дарахтсиз-гиёҳсиз соҳилнинг гўзаллигига тенг кела олмасди...

Таҳмина:

— Кунлар ҳам совиб қоляпти-я, — деди...

Заур эчки жунидан қилинган сариқ нимчани машинадан олиб унга узатди. Таҳмина артинар эди. У денгиздан эндигина чиқиб келган, денгиздан машинага қадар сув томчиларидан занжирсимон из солган, оёғига ёғишиб келган қумлар машинанинг ичига тўкилган эди.

— Энди чўмилиб бўлмайди... Бу энг охиргиси...

— Ҳа, — деди Заур ва ютоқиб сигарет тортди, — бу ёғи энди куз...

— Уч ой бунча тез ўтди-я, Заур? Эсингдами бу ерга биринчи бор келганимиз. Июнь ойи эди, шекилли?

Заур:

— Бешинчи июн эди, — деди, — менинг аниқ ёдимда...

— 1965 йил 5 июн. Бу санани биронта қояга ўйиб ёзсанг бўларди. Келажак авлодларга ёдгорлик учун.

Заур:

— Остига Заур + Таҳмина деб ҳам ёзардим, ўқ тилкалаган юракнинг расмини чизардим.

Таҳмина:

— Ҳа, — деди, — бу ёз шундай ўтди... Бизнинг ёзимиз...

Заур ўгирилиб орқага қаради. Таҳмина сочларини тарар эди.

— Кетдикми?

— Кетдик.

Заур моторни юргизди ва машинани соҳилнинг қумли сўқмоқлари билан катта йўл томонга ҳайдай бошлади.

Иккаласи жим эди. Таҳмина кўкқисидан:

— Заур, — деди, — биласанми, мен ишдан бўшаяпман.

— Нима?

— Иш жойимни ўзгартиряпман.

Заур машинани бирдан секинлатди, гўё ҳозир тўхтатадигандек эди, ўгирилиб Таҳминага боқди:

— Бу нима деганинг? Қаёққа энди?

— Телевидениега. Тасаввур қиляпсанми, мени дикторликка олишяпти. Бир дўстим бор эди, ўша тўғрилади... Неча йилдан бери кел, телевизорда биз билан бирга ишла, деб ҳол-жонимга қўймасди, аммо илгари мен негадир рўйхуш бермас эдим. Яқинда бирдан унинг таклифи ёдимга тушди, дарҳол кўнғироқ қилдим... Ўша ерда ишлайди. Лекин, худо ҳақи, мен ўз кучим билан кирдим, мени синаб кўрдилар, матн бердилар, ҳам озарбайжонча, ҳам русча ўқидим — маъқул кўрдилар... Афтидан, лойиқ деб топилдим. Айтишларича, Москвадан кўрсатувимиз берилар экан, шунга диктор ахтаришаётган экан, айна жойига тушди. Катталардан бири, ҳар икки тилда мукамал гапира олар экансиз, ташқи кўринишингиз ҳам мос, дея мақтаб ҳам қўйди.

Заур Таҳминанинг бу янгилигини энди англаб етган, аммо бундан севинаяптими, афсусланаюптими, ўзи ҳам тушунмас, Таҳминанинг нега бундай қарорга келганини билмасди, лекин, ҳарҳолда, бу қарор муайян даражада унинг ўзи билан — Заур билан, уларнинг муносабатлари билан боғлиқ эканлигини англади эди...

— Нега бирданига бу қарорга келдинг, ахир?

Билардики, Таҳминанинг жавоби аниқ ва дуруст бўлади, ростини айтади:

Таҳмина:

— Сен туфайли.

— Мен туфайли?

— Албатта. — Сўнг қўшиб қўйди: — Ҳар куни сени кўриш мен учун қийин эди.

— Наҳотки, мени кўриш сен учун шунчалик машаққат бўлса? — Ошиқ¹-нинг: кўзларим сени кўрмасин, кўнглим аламга тўлмасин, деганини эшитмаганмисан? Бу ерда ҳар куни сени кўрардим ва билардимки, энди сен меники эмассан.

¹ О ш и қ — бахши.

Заурнинг: “Ахир мен қачон сеники эдимки, энди сеники бўлмай қолай” деб қичқиришига оз қолди, бундай демади у, бироқ бу фикрни бошқача ифодалади:

— Бизнинг муносабатларимизга нима бўлди ўзи?

Таҳмина жимгина кулимсиради. Заур уни кўрмаса-да, табассумини юракдан ҳис қилди, машина кўзгусидан Таҳминанинг юзига боқди: унинг чеҳрасидан ҳали табассум излари ўчмаган эди.

— Заурик, сен ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсани англамаяпсанми? — деди. — Ростдан ҳам бу охириги кўришишимиз эканлигини тушунмаяпсанми?... Яхши, айтайлик, охириги кўришувимиз эмас, бир шаҳарда яшаймиз, тасодифан бир-биримиз билан юзма-юз келиб қоламиз... аммо бу сўнги учрашувимиз. Шу маънодаки, — у яна кулимсиради, — энди бу хилда бошқа учрашмаймиз.

Заур негалигини билишни истарди, бироқ буни сўрамади, ўзи топмоқчи бўлди. Ахир Таҳмина уни ҳассос эмассан, юмшоқ эмассан, аёл киши билан муносабатларнинг бутун нозикликларини ҳис эта олмайсан, бу алоқалар нима билан боғланиши ва нима сабабдан узилишини туймайсан дея роса мазаммат қиларди. Аммо ҳарҳолда Таҳминанинг бу қарори Заурни ташвишга солмасди. Ҳатто бу гапларни ўзига дахли йўқ деб ҳисобларди. Балки бу соф жисмоний ҳолат билан алоқадор эди. Бир қадар эҳтиросли, ҳарис ишқий учрашувлардан сўнг Заур ўзида аллақандай лоқайдлик, бўшанглик, тўқликни ҳис этарди. Эҳтимол, охириги пайтлар тез-тез учрашиб турганларидан эди бу тўқлик. Балки Таҳмина бу хабарни бундан бир неча соат олдин, улар чўмилгоҳга келишаётганда, ўпишлардан, қучишлардан, шивирлашлар ва навозишлардан аввал айтганида Заур ниҳоятда безовта бўлиши мумкин эди. Бир неча кун илгари, Таҳминани янгидан ўз оғушига олмоқ истаги оловли, бечидам эҳтиросга айлангунга қадар у бу фикрга — “айрилишлари”, “энди бошқа кўришмасликлари” ҳақидаги фикрга сокин ва бегоналик билан қарай оларди. “У бемаъни мактубни ташлаб юборганим нақадар яхши бўлди, — дея ўйларди у. — Илк яқинлиқнинг таъсири остида ҳамда сархуш пайтимда у қоғозга нималарни қораламадим... Энди ўша фикрларни эслашнинг ўзи кулгили, муҳаббат фалон-пистон, сенсиз яшай олмайман, кетма қошимдан, кетаман ҳушимдан. Севги ундоқ, севги бундоқ... Интиқлик бор, эҳтирос бор, орзу-ҳавасга етиш истаги бор, айни пайтда истаганинга етганингдан кейин тўқлик, лоқайдлик, бегоналик бор, холос. Қолган ҳаммаси қуруқ сафсата, ҳавойи гаплар...”

— Биласанми, бу кимнинг боғи?

Таҳминанинг овози Заурнинг фикрларини бўлиб қўйди. Йўлнинг сўл томонида катта-катта бўз тошлардан тикланган баланд деворнинг орқасида икки қаватли, каттакон айвонли бир уй бор эди. Айвон сидирга яшил бўёққа бўялган эди.

— Йўқ.

— Муртузовларники. Сизнинг қўшниларингизники.

Заур таажжубланиб:

— Муртуз Балаевичникими? — дея сўради, — сен уни қаердан танийсан?

— Ўғлини танийман.

— Спартакникими? — деди Заур ва шу пайтда ич-ичига титроқ тушди. Спартакни яхши танир, у қайси уянинг куши эканлигини, хотинларга, хусусан, гўзал хотинларга қайси кўз билан қарашини яхши биларди. Умуман, Спартакнинг хулқ-атвори унга маълум эди. Хотинлар борасида қасам ичиб қиладиган катталикларидан ҳам хабардор эди. Таҳминанинг Спартак билан танишлиги Заурни ич-этини тирнарди. Аммо атай лоқайдлик билан:

— Спартакни қаердан танийсан? — деб сўради.

— Менинг бир дугонам бор, ўшанинг таниши.

“Таниши” деган сўз Заурнинг вужудини ёндириб юборди, Спартак билан хотинларнинг танишлиги нима эканлигини у яхши биларди-да, ахир.

Таҳмина бирдан:

— Тўхтат, — деди. Заур тормозни босди, машина каттакон темир дарвозанинг шундоқ ёнида тўхтади.

— Нима бўлди?

— Кел, тушайлик. Бу айвондан жуда гўзал манзара кўринади. Одамнинг кўнгли яйраб кетади.

— Фақат шу етмай турувди. Бировнинг боғида нима қиламиз?

— Ҳарлигинг тутмасин, бир нафасга тушайлик...

Заур истар-истамас машинадан тушди.

— Афтидан, сен бу айвондан туриб манзараларни жуда кўп томоша қилганга ўхшайсан, — деди. — Сенинг Муртузовларникига келиб-кетишинг ҳеч эсимга келмаган экан. Боқуда ҳам борди-келдиларингиз борми? Ажабо, нега сени у ерда учратмаган эканман?

— Кўйсанг-чи, жоним. Боқудаги уйларини билмайман. Бу боғда ҳам фақат бир мартагина бўлганман... Меҳмондорчиликда жуда кўп одам йиғилган эди, мен ҳам уларнинг кампаниясига қаердандир кўшилиб қолган эдим...

— Ким меҳмон қилган эди, Спартакми ёки Муртуз Балаевичми?

— Муртуз Балаевич ким, Спартакнинг отасими? Уни танимайман ҳам. Меҳмондорчиликни Спартак уюштирган эди... У пайтда менинг дугонам билан юрарди. Спартакнинг туғилган куни эдим-ей, аниқ эсимда йўқ, нимадир деб мениям судраб келишди.

— Сен, албатта, ёлғиз келгансан, эрингсиз.

— Вой худойим-ей, нега мени бунча саволга тутиб қолдинг? Ҳа, Манноп ҳақиқатан ҳам Боқуда йўқ эди.

— Тифлисида эди, — деди Заур ва шу ондаёқ бундай деганига пушаймон еди... Таҳмина гўё бирдан сўнди, ичи ўртаниб кетди. Ахир иккаласининг ҳам ёдида эди: Таҳминанинг ўзи Маннопнинг Тифлисида таниши борлигини, орасира баҳона топиб унинг ёнига бориб-келишини Заурга айтиб берган эди. Энди эса маҳрамликда айтилган бу сирни Заур Таҳминанинг юзига шапалоқ каби урган эди.

Таҳмина бошини маъюс-маъюс силкитиб қўйди.

— Ҳазинг биласан... — деди. — Мен, айвондан қарасак денгиз, қишлоқ жуда гўзал кўринади, деб ўйлаган эдим. Истамасанг қарама, лекин нега менга ниш санчасан?

Заур айбини ювиш учун юмшоқлик билан:

— Ахир дарвоза берк-ку, — деди ва меҳр билан Таҳминага боқди.

Таҳмина, ростдан ҳам, бир оз юмшалди.

— Болалигингда ҳам узум ўғирлашга тушмаганмисан? — деди. — Бир томондан спортчисан, ахир. Қани, девордан ошиб кўр-чи.

Заур ҳам бу ярим ҳазил, ярим чин вазиятни давом эттирмоқчи бўлиб, эпчиллик билан деворга осилди, унинг устига чиқиб, ичкарига сакради... Дарвозани ланг очиб, Таҳминани ичкарига таклиф этди:

— Марҳамат қилинг, жоним.

Дабдабали айвондан денгизни, соҳилни, ҳовлининг кенг манзарасини томоша қила бошладилар. Айвоннинг полида бир оз эски, йиртиқ ботинка, шип-паклар бор эди. Уларнинг орасида аёлларнинг баланд пошнали нимдош пойабзаллари ҳам кўринарди.

Таҳмина:

— Бир пайтлар бу оёқ кийимлари расм эди, — деди ва хаёлчан сўради, — Синглисини танийсанми? Спартакнинг синглисини?

— Фарангизними? Албатта, танийман. Бизнинг қўшниларишимиз деяпман-ку, ахир? Нима эди?

— Ҳеч. Мен кўрмаганман, жуда гўзал қиз дейишади...

Заур:

— Билмайман, — деди — гўзалми, йўқми, эътибор бермаган эканман.

Заур бу гапларни бир қадар асабийлик билан айтди. Чунки у Муртузовларни ёқтирмасди. Тўғри, Фарангиз ҳақида бундай деб бўлмасди: бу ёш қиздан на аччиғи келар, на уни ёқтирар эди. Гўё Заур учун у йўқдек эди, бироқ қизнинг ота-онасини, айниқса, акасини жини суймасди.

— Ҳарҳолда, — деди у. — Фарангнинг оиласидаги бошқалардан устун томони шундаки, бўлар-бўлмасга манманлик қилавермайди, ҳеч бўлмаса сукут сақлайди...

— Гапингга қараганда, улар билан оранг яхши эмас? Ростдан ҳам ҳеч эсимга келмаганини қара, ахир, қўшни қўшни билан чиқишиб кетганини ким ҳам кўрибди? Ошхонада ҳар куни уруш-жанжалдир, пайт пойлаб бир-бирингизнинг қозонингизга қовучлаб туз солсангиз керак, тўғрими?

Заур қуруққина қилиб деди:

— Маъзур тутасиз, бизнинг ошхоналаримиз бошқа-бошқа, уйларимиз ҳам бошқа-бошқа қаватларда...

— Шундай де... Демак, унда қўшнилар билан адоватларингиз яна бир поғона баланд экан-да? Муртузовлар янги фин мебели олишибди, бизники, Зайноловларники эса эски араб мебели, вой-дод!

Заур:

— Одамни чақиб олишдан лаззат топасан-а? — деди.

— Яхши, яхши, дарров қовоғингни солма, жоним-жигарим, — чуқур хўрсинди Таҳмина, — жигар дегандек, чуқурроқ нафас ол, Заур, — деди, — симири бу ҳавони жигарларингга, малҳам-ку бу... Оҳ-оҳ...

Заур сигарет чиқарди. Таҳмина:

— Чекма, — деди, — ўзингни заҳарлама, бу мусаффо денгиз ҳавосидан тўйиб нафас ол.

Заур сигаретни қутисига солиб қўйди.

— Вой сен Заурик-ей, ажойиб йигитсан-да...

— Бўпти, суҳбатимиз чала қолди-ку, ахир... Нега бу охирги кўришимиз эканлигини, нима сабабдан айрилишимиз кераклигини менга тушунтирмадинг-ку.

— Нима сабабдан? — Таҳмина елкаларини қисди.

— Буни тушунтириш қийин. Сабаби шунчалик кўпки... Масалан, шундай бир сабаб: сахарлардан бирида уйқудан туриб қарасакки, бир-биримизга ошиқ бўлиб, мубтало бўлиб қолибмиз. Ҳарҳолда, иккимиздан биримиз, айтилик, масалан, мен сенга ошиқ бўлиб қоламан, ёнаман-қуяман... Унда нима бўлади?... Кимга керак бу — сенгами ёки менгами?... Охир-оқибат... умуман ҳаётни мураккаблаштириш нимага керак, ахир? Шунингсиз ҳам турган-битгани гавфоку бу ҳаётнинг...

У тўғри айтяпти, деган фикрга борди Заур, ҳаётни мураккаблаштиришнинг нима кераги бор?

— Ахир, шундоқ ҳам маълум бўлдики, энди бу томони бемалолгарчилик, — деди, — сен жуда унақанги ошиқ бўлиб қолганинг йўқ, бўлсанг бўлардинг-да, мана, уч ойдан бери кўришамиз, менга боғланиб қолганинг йўқ-ку, — “Ошиқ бўлиш” “боғланиб қолиш” ибораларини енгил бир истехзо билан талаффуз этарди у, — Ҳа, боғланиб қолмагансан-ку менга. Тўғрими?

Таҳмина:

— Хўш, ўзинг-чи? — деди.

— Мен?!

— Ҳа, сен. Сенинг ўзинг-чи? Боғланиб қолганмисан?

— Албатта. Бу нима деганинг. Мен биринчи кўришганимиздан бери дали-девонаман... Ахир сен билан илк учрашувимиздаёқ севишимни айтган эдим... Мажнундек севишимни, нима десам экан, Карам каби, Фарҳод¹ каби...

— Тўхта, тўхта, алаҳлайверма... Айтиш — бошқа нарса, айтганларингни юракдан ҳис этиш, туйиш бошқа нарса... Сен бу сўзларни уч ой олдин айтган эдинг, унда ҳали орамизда ҳеч нарса йўқ эди. Хўш, энди, энди ҳам такрорлай оласанми ўша сўзларни? Ҳозиргидек ярим ҳазил, масхараромуз эмас, жиддий, том маънода жиддийлик билан... тилингга ола биласанми ўша сўзларни?...

— Жинни бўлдингми, Таҳмина?... Албатта, мен ҳазил қилмаяпман, жиддий гапиряпман, ростдан ҳам севаман сени, боғланиб қолганман сенга...

Заур бу гапларни айтар экан, мутлақо бетайин, ҳавойи сўзларни айтаётганини ўзи ҳам ҳис этарди, бу сўзлар замиридаги туйғуларнинг ҳеч бирини ҳақиқатдан бошидан ўтказган эмасди. Ҳатто сохта ҳазиллар билан ҳам бу ёлғонни яшира олмасди, Таҳмина эса буни дарҳол тушунди; ер остида илон қимирласа сезарди Таҳмина...

¹ Карам, Фарҳод — афсонавий ошиқлар.

— Яхши, бас қил энди, Заур, — деди. — Одамнинг юраги сиғилади сенинг бу сўзларингдан... Ҳавойи гапларни кўп гаплашдик, энди етар.

Заур қўлларини Таҳминанинг юзларига босди. Билардики, сўзларнинг қурби қолмаганди, кучи етмаганда, ҳаракатлар, қўлларнинг навозиши, эркалаш, табассум ёрдамга келади. Таҳмина унинг қўлларига ёпишди, Заурнинг қўлларини бир оз юзига босиб тургач, секин юзидан узоқлаштириб, кафтига тикилди. Шундай тикилдики, гўё Заурнинг қўлларини илк бор кўраётгандек эди.

— Қўлларинг бунча катта, Заурик! — деди.

Қаердандир жуда олислардан электричка овози эшитилди, бу овоз бир муддат ҳавода янграб, сўнг секин-аста сукунатга сингиб кетди...

Таҳмина шаҳодат бармоғини Заурнинг кафтига ўқталди, юмшоқ, мушук сингари чаққон ҳаракат билан тирноғини Заурнинг кафтидаги чизикларга қўйди ва деди:

— Истасанг фол кўрай?

— Кўра оласанми?

— Албатта. У қўлингни ҳам оч, кўрай-чи.

Заурнинг ҳар икки қўлини ўз қўллари орасига олиб, унинг кафтларини узундан-узоқ томоша қилди.

— Ўнг қўл — ўтган ва ҳозирги вақтдир. Шу туфайли ҳам ўнг қўл ҳаракатчан, ҳамиша ишда, бўлиб ўтган ва энди бўлаётган ишларни кўрсатади. Сўл қўл эса келажакдир. Келажакда рўй берадиган ҳодисаларни кўрсатади, шунинг учун ҳам ҳаракати заиф, пассивдир.... Қара, мана бу чизиклар бахтиёрлик, ёлғизлик, қадар чизиклари... Бу — қутиш чизиғи, бу чизик эса оғир, қутилмаган ишларга қодир бўлиш-бўлмасликни кўрсатади. Кўрайлик-чи, сеники қандай экан? Қара, мана бу шон-шухрат чизиғи. Сенда бу чизик бор. Бу чизик Ойга ўхшаяпти, яъни реал ҳаётдан кўра кўпроқ фантазияга мойилсан... Аммо бу чизик ҳам реал ҳаётга қўшилиб кетаяпти. Буни кўряпсанми, қара, бу чизик... А-ҳа... Яхшироқ қара, икки ё уч фарзанднинг бўлади — ҳарҳолда иккитаси аниқ ўғил бола...

— Демак, унисини ҳам аниқласа бўладими?

— Бўлмасам-чи. Лекин бу сенга ҳолва эмас... Қара, манови чизикни кўряпсанми — сенинг бир иқтидоринг бор экан — бутун ҳисларингни, идрокингни ишга, заҳмат чекишга йўналтира олар экансан... Шууринг тиниқ, мустаҳкам, фақат баъзида, онда-сонда хаёлга, фантазияга мойилсан... Жуда кексайиб қолгунча яшайверасан ва умрингнинг охиригача ҳаётни севасан... Давлатинг кўп бўлмайди. Бошқа шаҳарларга кўчиб юрмайсан... А-ҳа... бу чизик — низо чизиғи, лекин у бошқа ҳеч қайси чизикқа туташмаяпти. Қара, мана бу Венера сайёраси — севиш ва алданиш маъбудаси. Бу чизик ҳам ярмисида кесилаяпти... Бу чизикларнинг ҳаммаси ҳам чала чизиклар-а, Заурик!

— Чала қўлнинг дастидан дод!

— Бу ёғига қулоқ сол... Ўрта ёшларингда энг оғир синовдан ўтасан... Олдинда икки йўл туради — мана, қара, манови айри чизик — толе чизиғи — қачондир пайти келиб икки ўт орасида қоласан... Ёшинг улғайган сари феъл-атворинг юмшайди, бироқ ташвишинг, заҳматинг ортиб боради... Кошки, сеннинг кексайганингни, заҳмат-машаққат чекиб юрган кунларингни кўрсам, Заурик, сени ана шу аҳволда сираям тасаввур эта олмайман...

— Яхши, менинг масаламни билдик. Энди ўзингга фол кўр-чи.

— Йўғ-э, нима деяпсан, кўрқаман... Ҳеч қачон ўз фолимни кўрмайман. Бошқа кишининг кўришига ҳам йўл қўймайман. Бир марта очтириб бас қилганман.

— Фол очирганмисан, нима чиққан эди?

— Айтмайман.

— Юрагимни сиқавермай айта қолсанг-чи...

— Йўқ, йўқ...

— Ихтиёринг...

Заур қистаб ўтирмади, ҳар доимгидек индамай кўя қолганидан кейин Таҳминанинг ўзи рози бўлди:

— Яхши, айтаман, бироқ бир шарт билан — бу сирни ҳеч кимга очмайсан. Уни бир сен, бир мен билайлик. Кафтимга қара, бу чизиқни кўряпсанми, мана бу ерда кесилиб қоляпти, кўряпсанми?

— Ҳа....

— Биласанми нега бу ерда кесилиб қоляпти?

— Йўқ.

— Бу — менинг умрим. Кесилиши — ўлим дегани. Эрта ўламан... Бир кекса фолбин шундай деган...

— Уялмайсанми, олий маълумотли қизсан, миянг эса ҳар хил хурофотлар билан тўла.

Таҳмина Заурнинг сўзларини гўё эшитмади:

— Баъзан ўйлаб қоламан, Заур, — деди. — Ростдан ҳам бирдан сен хурофот деб атаётган нарса рост бўлиб чиқса, чинга айланса. Эртага, масалан, касал бўлиб ўлиб қоларман, тайёра ёки машинада ҳалок бўларман, ким билсин, инсон минг хил сабаб билан ўлиши мумкин... Баъзан хаёлимга шундай фикрлар келадики, ўзимдан ўзимнинг жаҳлим чиқиб кетади, йиглаб юборишимга оз қолади... Эртага ногоҳ ўлиб қолсам, ким ман учун куяди? Эримми? Айтайлик, бир ой, уч ой мотам тутади, кейин аста-секин ҳаммасини унутади... Бошқа ким? Кўшнимиз Мадинами, у ҳам, дейлик, бир ой, йўқ бир ой эмас, икки ҳафта аза очади мен учун... Бошқа яна ким? Сенми? Хўп, сен ҳам икки ҳафта, йўқ, кечирасан, икки ҳафта жуда узун муддат, бир ҳафтаю уч кун мен учун мотам тутасан, ғам-аламга ботасан, юрагинг сиқилади... Кейин-чи? Кейин сен ҳам унутасан, шундай эмасми?... Ҳамма нарсани унутасан... Бу учрашувимизни ҳам, анови соҳилни ҳам, мана шу айвонни ҳам... Тўғри айтяпманми?

— Жинни-санғи гаплардан чарчамадингми? Нега бунча булар-бўлмас гапларни гапираверасан, гоҳ айрилишимиздан дам урасан, гоҳ ўлимдан... Кел ёнимга...

Уйга кирдилар. Уй ичида анчадан бери инсон яшамаган манзилга хос тартибсизлик ҳоким эди — бир бурчакда цемент халталари уйиб қўйилган, бир томонда мисранг, чўкич, арра ва ранда сочилиб ётар, тўзиб кетган похол саватлар устма-уст қалаштириб ташланган, лиқиллаб қолган жавоннинг рафларида сирка, обғўра¹ шишалари терилган, тахмоннинг устига кўрпа-тўшаклар, жилдсиз ёстиқлар йиғиб қўйилган эди...

Заур Таҳминани ўпиб, эркалар экан, у:

— Атайин, қасддан сени бу ерга олиб келдим, — деди, — охирги марта, сўнгги марта сен билан бўлишни истаяпман...

Заур эътироз билдирмади, аммо бу охирги учрашувлари эмаслигини, бу гапларнинг ҳаммаси беҳуда эканлигини, яна учрашажакларини, тагин бир-бирларини севаҳакларини, чунки Таҳмина усиз — Заурсиз яшай олмаслигини яхши биларди. Заурнинг бунга ишончи комил, шунинг учун ҳам у хотиржам эди... Охирги учрашувимиз деяпти, яхши, мен ҳам кўришиш учун ортиқча ташаббус кўрсатмайман, ўпкаланса, “жонгинам, ўзинг айтмаганмидинг бу охирги кўришишимиз деб?” дейман. Ўзи мени ахтаради, ўзи топади, лекин мен зинҳор уни кутмайман, вассалом...

Машинага чиқишганда Таҳмина:

— Аммо сени бу боққа олиб киришимнинг бошқа бир сабаби ҳам бор эди, — деди. — Бу сабабни сен ҳеч вақт била олмайсан.

— Қандай сабаб экан?

— Айтмайман.

Заур ишонмади. Билардики, агар қистамаса, Таҳминанинг ўзи айтади. Аммо бу сафар ундай бўлмади. Таҳмина ҳеч нарса демади. На ўшанда, на ундан кейин.

... Ва Заур боққа келишларининг иккинчи сабабини ҳеч қачон била олмади.

Балки ҳеч қандай сабабнинг ўзи йўқ эди. Эҳтимол, Таҳмина шунчаки Заурни қизиқсинтириш учунгина айтгандир бу гапни. Ким билсин...

Таҳминанинг уйи томон буриладиган жойда машинани тўхтатди. Таҳмина машинанинг ичида ўтирганича Заурнинг бўйнидан ўпди. — Алвидо, — деди ва шошиб машинадан тушди, чаққон одамлар билан уйи томон юрди.

¹ Узум гўрасидан қилинган сирка.

“Алвидо. Хайр. Кўришгунча” деб умрбод айрилиб кетиш мумкин.” “Алвидо” дея уч кундан, уч соатдан, ўн беш дақиқадан кейин учрашиш ҳам мумкин... Ҳа, бу шундай дунё, аммо ҳар қалай уйда, ваннахонага ўтиб, совуқ сувнинг остида ювинар экан, Заур гўё сувнинг ўтқир игналари унинг баданидан соҳилнинг қуми, денгизнинг тузи, иссиқ куннинг тери билан бирга Таҳминанинг ўпичларини, эркалашларини, қўлларининг навозишини бир умрга ювиб кетаётгандек туюлди. Сўзларини, шивирлашларини, сочларининг ифोरини... Наҳотки, Таҳмина билан энди ҳеч қачон кўришмайди, қўли билан пешонасига тушган сочларини силкиб ташлашларини, дудоқларида пайдо бўлиб, кўзларининг остида сўнадиган табассумини Заур энди ҳеч қачон кўрмайди?! “Йўқ, бундай бўлмайди, албатта, — дея ўйлади у, — Албатта, яна кўришамиз. Фақат кутиш керак. Кутиш. Вассалом.”

УЧИНЧИ БОБ

*Яхши кўринур сурати маҳвашларнинг, аммо
Яхши назар этсак-чи, саранжоми ёмондир.*

Заур ота-онасини жуда яхши кўрарди. Ёши улғайган сари қаттиқроқ яхши кўрарди уларни. Тўғрироғи, балоғат ёшида у ўз ота-онасини болаликда севгани каби табиий ва таманносиз бир муҳаббат билан севарди... Болалик билан балоғат ёши ўртасидаги қисқа бир даврда — беш-олти йилдан иборат эди бу муддат — тахминан 14-15 ёшидан 19-20 ёшга қадар Заурнинг ота-онасига муносабати бутунлай бошқача эди. Уларни севарди, албатти, аммо бу севгида аллақандай норозилик, зимдан, баъзан эса очикдан-очик қулиш, истеҳзо бор эди — ота-онасининг яшаш тарзига, эскирган тушунча ва дидларига баъзан эътироз билдириб кўярди. Аммо, айни замонда ўзи норози бўлган бу ҳаёт тарзининг барча ноз-неъматларию имтиёзларидан жуда бемалол фойдаланар, қимматли совғалардан — олий ўқув юртига кирган йили отаси унга “Москвич” олиб берган эди — тортинмасди. У йилларда Заурнинг бутун қизиқишлари спорт билан жаз музыкалари, рақслар ва қизлар билан, хорижий кийим-кечаклар ва хорижий фильмлар билан боғлиқ эди.

Ота-онаси бутун уйни зил-замбил, тунд жигарранг қўҳна мебеллар билан тўлдириб ташлаган эдилар (Бу мебеллар кейин тагин урф бўлди, аммо ўша йилларнинг таъсирида ёмон диднинг рамзи каби кўринар эди улар Заурга). Ота-онаси буфетларнинг устини, сервантларнинг ичини қимматбаҳо идишларга тўлдирган эдилар, столнинг, ҳатто роялнинг устига ҳам йирик биллур гултуваклар, мураббо вазалари, кулдонлар териб қўйилган эди. Ота-оналари ҳинд фильмларидан завқланардилар, отаси радио қулоғини бураб, соатлаб араб ва эрон музыкасини тингларди — кўзларини лаззат билан умар, радионинг карнайига қулоғини босганича сукутга кетар, ҳар замонда бир тилини такиллайтиб “воҳ-воҳ” деб кўярди. Ота-онаси ўта дабдабали зиёфатлар ташкил этишар, бу зиёфатларда узундан-узоқ, одамнинг юрагини сиқиб юборадиган маъносиз қадаҳ сўзлари айтиларди: бундай йиғилишларда унинг ота-онаси, ишқилиб, меҳмонларнинг ўрни алмашиб, тўрга ўтириши лозим бўлган меҳмон қўйига, қўйига ўтирадиган меҳмон юқорига ўтириб қолмасин-да, ишқилиб, ёддан чиқиб бировнинг соғлиғига қадаҳ сўзи айтилмай қолмасин-да, ишқилиб, бировнинг мансабидан аввал соғлиғи тилга олинмасин-да (албатта, аввал унинг мансаби айтилиши лозим эди), ишқилиб бировнинг соғлиғидан аввал мансаби тилга олинмасин-да (албатта, аввал унинг соғлиғи айтилиши лозим эди) дея игна устига ўтиргандек ўтиришарди: бундай йиғилишларда косагулликка маҳкум этилган бадбахт, ҳазил-мутуйибадан маҳрум бечора қизиқроқ бир сўз айтиш учун ўлиб-тирилар, бироқ айтганларига фақат ўзи қулар, шу ўринда қулиш лозим эканлигини тушунган меҳмонлардан баъзилари унга эргашардилар... Заур ота-онасининг бу ҳаёт тарзини “мусулмончилик” деб атар, аммо бадбахт мусулмонлар қачон ҳам қадаҳ сўзи айтганлару, қачон тамада сайлаганлар — буни ўйлаб ҳам кўрмасди.

Фақат сонсиз-саноқсиз қўни-қўшнилари бор ва тез-тез уларникига ташриф буюриб турадиган бу одамлар билан суҳбатлашиш, тавозе кўрсатиб, ҳол-аҳвол сўраш мажбурияти бор эди... Айни пайтда уйларига келганлар билан онасининг доимий суҳбати, ғийбати қанда бўлмасди: ким қандай яшайпти, кимни ишдан четлаштирибдилар ва қандай йўл билан четлаштирибдилар, ким кимнинг одами, ким кимнинг таянчи, суянчиғи, юртдоши, фалончи пистончи билан юради, фалончи эса фалончи билан, фалончи фалон пул ишлайди, фалончи фалон нарсани олибди, фалончи хотинини уради, фалончи эрининг бошида ёнғоқ чақади....

Буларнинг барчаси Заур учун ёт ва бегона, у севмайдиган, ёқтирмайдиган, баъзан ҳатто нафратланадиган бошқа бир оламнинг можаролари эди. Бу оламнинг манзаралари Заурнинг жонини халқумига келтирган пайтларда у ҳатто ўз ота-онасига ҳам истеҳзо билан боқарди. Аммо, таассуфки, бундай муносабатнинг натижаси тамома бошқача бўлар эди. Заур ундай вазиятларда уларнинг садоқатларини рад этмас, аксинча, турли йўллар, ҳар хил баҳоналар билан ота-онасининг бошига гавғолар солишни истарди. Заурнинг онаси рўзгордор аёл бўлиб, фақат отаси ишлаб топар, аммо отасига тўғридан-тўғри мурожаат этишга унинг юраги бетламас, отаси билан ораларида қандайдир парда бор эди, фақат “пальто, костюм олмоқчиман”, “сафарга чиқяпман” ва бошқа шу каби сабабларни онаси орқали маълум қиларди. Баъзан кўнглидаги гапни ҳазиллашиб ифода этарди: “Билмайман, бу пулларни ким учун асраяпсиз, профессорнинг бутун мол-дунёсини яккаю ягона ўғлингизга сарфламай кимга сарфлар экансиз?”

Заурнинг ҳар истаги, ҳар орзуси бажо этилар, афсуски, ота-онасининг бу саховати, бу ҳотамтойлик унда миннатдорчилик ҳиссини уйғотмас, нари борса унинг лабларида истеҳзо аралаш мамнун бир табассум пайдо қиларди...

У пайтлар Заур Тания исмли сув парисига ўхшаган сариқ соч қиз билан юрарди. Тания спортчи, елканли қайиқ ҳайдаш бўйича чемпион эди. Онаси Заурнинг ким билан юришини қанақанги йўллар билан ҳидлаб-искаб топиб олишини Заур бовар қилмас эди. Бу алоқа Зевар хонимнинг таъбиға ўтирмасида, негадир ҳамшиша хотиржамлик билан хабар қиларди:

— Яна сенинг Танка-манкаларинг қўнғироқ қилди...

Танка-манка ҳам ўша Тания исмли қиз эди, ўша, ўша сув парисига ўхшаган олтинсоч қайиқчи қиз кунлардан бирида ота-онаси билан Львовга кўчиб кетди, Заурнинг ҳаётидан бутунлай ғойиб бўлди... Заур жуда кам эсларди уни, ҳар сафар эслганида сариқ, нам сочлари ифор таратган Танияни кўз олдиға келтириши биланоқ дарҳол хаёлида денгизнинг поёнсиз мовийлиги — қиз кўзларининг рангида эди бу мовийлик — тўлқинларни ёриб елаётган йирик оқ елканли қайиқлар жонланар эди.

* * *

Заурнинг отаси, геология-минерология фанлари доктори, профессор Маждид Зайналли нимаға эришган бўлса, ўз меҳнати билан узоқ ва машаққатли ҳаётий курашлар натижасида эришган эди. 30-йилларда олис тоғ қишлоқларининг биридан Бокуға келганида Маждид Зайналлининг ямоқ этиги, бир сидра бўз қўйлақ-шолвори ва шолворининг киссасида ҳаммаси бўлиб уч сўмгина пули бор эди... Маждид конларда қора ишчи бўлиб, вокзалда ҳаммол бўлиб, ҳатто бир муддат ошхонада ошпаз ёрдамчиси бўлиб ҳам ишлади. Рабфакнинг кички бўлимида таҳсил олди. Алоҳида бир қобилияти бўлмаса-да, меҳнатсеварлиги, тунларни бедор ўтказиши, қатъияти натижасида университетға кирди, уни аёло баҳолар билан битириб, Ленинградға аспирантураға кетди... 1936 йилда Ленинградда диссертация ҳимоя қилиб, фан кандидати бўлди. Сўнг Бокуға қайтди ва ўша йили институтларида машинкачи бўлиб ишлайдиган Зевар исмли қизға уйланди. Зеварларнинг Тоғли маҳалласида данғиллама уйлари бор эди. Икки қаватли уйнинг иккинчи қаватини ижараға қўярдилар; биринчи қаватдаги икки хонада — Зеварнинг онаси ва сингиллари билан биргаликда Маждид ва Зевар роса бир йил яшадилар. Бир йилдан кейин Маждидлар шаҳарнинг

марказидаги бўшаган уйларнинг бирига кўчдилар, кейинчалик қўшнилардаги икки хонани ҳам ўзларига қўшиб олдилар ва ҳамон шу ерда яшаб келяптилар...

Қирқинчи йилнинг сентябрида Заур дунёга келди...

Уруш бошланди, артиллериячи-офицер Мажид Зайналли Севастополда яраланди, госпиталдан чиққач, тагин Бокуга чақирилди ва бир гуруҳ геологлар билан Эронга жўнатилди. Эрондан келтирилган нарсалар ичида Заурнинг энг яхши эсида қолгани локланган ботинкалар ва қизил шоколад қутилари эди... Урушдан кейин Мажид Зайналли докторликни ҳимоя қилди, кафедра мудири этиб тайинланди ва Меҳнат Қизил Байроқ ордени олди.

Таҳминанинг фолида бир нарса ҳақиқат эди: ёши улғайган сари Заур чиндан ҳам юмшаб, мулойимлашиб борарди. Энг аввало, у ота-онасига меҳрибон бўлиб қолди. Энди муносабатларида аввалги фарз ҳам йўқ эди. Тўғри, ҳали ҳам баъзи-баъзида онасига: “Хўш, қўлингизни мундоқ киссангизга солиб кўрингиз-чи, профессорнинг пуллари моғорлаб кетмаганмикан”, деса ҳам, энди ота-онаси берган пулни қимтина-қимтина, тортинган, уялган бир алпозда олар эди... Ишга киргандан бери ўзи ҳам пул топа бошлаган эди. Тўғри, топгани харжининг ўндан бирини ҳам қоламас, лекин шунга қарамай, ҳар сафар онасидан пул олганида, қарз оляпман, маош олганимда қайтараман, дерди, лекин кундан, кунга кўпайиб бораётган бу қарз ҳеч қачон узилмаслигини ҳар иккаласи ҳам яхши билар эди:...

Бир сафар эса у жуда ўнғайсиз аҳволда қолди. Аслида бу ўнғайсизлик ҳам эмас, қандайдир бошқача туйғу эди. Отаси унга уч хонали кооператив уй олаётганини, ҳатто пулини ҳам тўлаб қўйганини билганда Заур бир қадар асабийлашди: “Ким билсин қачон тайёр бўлади бу уй, ундан кўра ўша пуллари ўзимга берганида камимга яратардим, — дея ўйлади у, айти пайтда бу нарса унинг бир оз нафсониятига ҳам тегди, — демак менинг бўлажак уйим ҳам отамнинг ҳисобидан экан-да, — бир томондан севиниб ҳам қўйди, — ҳарҳолда ўзимнинг алоҳида уйим бўлади”. Кўпинча ана шундай алоҳида уйнинг жуда қадри ўтар, бундай уй унга тез-тез зарур бўлиб турарди... Аммо ҳарҳолда... Бир марта отасининг ўзи шундан гап очди. Зевар хоним уйда бўлмаганда ана шу мавзуда гаплашиб олиш учун отаси кўпдан бери пайт пойлар эди.

— Албатта, — деди отаси, — сенинг ҳаммиша биз билан бирга яшашингни истаймиз, аммо ўзинг ҳам биласанки, буни яширишнинг ҳожати ҳам йўқ, онангнинг феъли тундроқ. Сенинг бўлажак хотининг ҳатто малика бўлганида ҳам иккаласининг тил топишиб кетиши қийин. Оилада норозилик, гап-сўзнинг нима кераги бор? Ундан кўра бошдан шундай иш тўтайликки, ўртадан иззат-ҳурмат кўтарилмасин... Энди сенинг ҳам уйланиш ҳақида ўйлаб ўтириш вақтинг етди. Биз ҳам энди бува, буви бўладиган ёшдамиз. Миянгни жойига қўйиб, ҳар томонлама яхшилаб ўйлаб кўр. Унгача уй ҳам тайёр бўлади... Худо хоҳласа, унгача ҳимоя ҳам қилиб қоларсан...

Отаси ҳеч қачон у билан бу тарзда гаплашмаган эди. Умуман, отаси билан жуда кам суҳбатлашишар, отаси илмга, китоблар оламига шўнғиб кетувчи тиниб-тинчимас одам бўлиб, хотини билан ҳар замонда бир гаплашар, ўғли билан эса суҳбатлашмасди деса ҳам бўларди. Бундай очиқ-ошқора сўзларни эса Заур умуман биринчи бор эшитиши эди. Шунинг учун ҳам у лол қолган эди. Аммо у бундан ҳам ортиқроқ бошқа бир нарсага ҳайрон эди — отаси бундан бир неча йил илгари ўз ҳаётини аниқ жадвал бўйича тузгани каби, энди унинг — Заурнинг ҳаётини ҳам шу қадар аниқ режалаган эди: олий маълумот, диссертация, уй, уйланиш, болалар... Тўғри, баъзан кутилмаган ҳодисалар ҳам бўлади, масалан, Иккинчи жаҳон уруши. Жадвал бунда муайян даражада бузилади. Аммо ҳатто Иккинчи жаҳон уруши ҳам, оғир яраланиш ҳам Мажид Зайналлининг ёшлик йилларида ўтган ҳаёт жадвалини — ўз олдига қўйган бир мақсаддан янги бир мақсад сари кетувчи тўппа-тўғри йўлини чалкаштира олмади. Ва бу тўппа-тўғри йўлдаги ҳаракатни Мажиддан кейин унинг ўғли Заур давом эттириши лозим эди. Кейин эса, иншооллоҳ, бу йўлга Заурнинг ўғли қадам қўяди...

Кечки овқатдан сўнг отаси ишлайдиган хонасига кириб кетди.. Заур журналларни варақлар экан, бирдан Зевар хоним:

— Менга қара, — деди, — қулоғимга ҳар хил гап-сўзлар чалиняпти...

Заур “Огонёк” даги кроссвордни кўздан кечирар экан, бепарволик билан:

— Қандай гап-сўзлар? — деди.

— Сени тез-тез бир хоним билан кўрар эмишлар.

У “Огонёк” ни бир четга суриб қўйди:

— Қандай хоним билан?

— Билмадим, унинг оти Нарминами, Таҳминами экан... Бирга ишлар экан-сизлар... — Заур қип-қизариб, гўё қулоқлари ёниб кетаётгандек бўлди. Ўзини қўлга олиб:

— Нима бўпти? — деди.

— Яхшиямки, башарангда бир оз ҳаё қолибди, — деди онаси, — қани, менинг кўзларимнинг ичига тик қара-чи.

Заур зўрма-зўраки кулимсиради ва онасининг кўзларига боқди.

— Уни машинангда бутун Абшерон соҳиллари бўйлаб олиб юрганнинг рости?

“Вой товба, ҳамма нарсани мирдан-сиригача етказибдилар”.

— Деворнинг ҳам қулоғи борлигини билмайсанми?... Ҳеч эсинг борми, ми-янгта мундоқ ўйлаб кўрасанми ўзи? Эри бор экан-ку, ахир... Сенинг Танкаманкаларингдан эмас...

— Сизга бу хабарларни етказган ким ўзи? Бошқа қиладиган иши қолмабдими?..

— Йўқ, қилишга сенинг ишинг қолмаганга ўхшайди... Бу қилишларингдан уялмайсанми, ахир... Менинг гапимга қулоқ сол, сен энди ёш бола эмассан. Соқол-мўйловинг чиқиб қолган катта йигитсан... Мен ҳеч маҳал сенинг ишларингга аралашган эдимми, ростини айтавер, аралашганмидим, йўқ? Аммо бу сафар ҳар икки қулоғинг билан яхшилаб эшитиб ол. Отангинг қулоғига етиб бормасдан бу ишлардан оёғингни уз. Тушундингми?

Масаланинг бу тариқа қўйилиши Заурни эсанкиратиб қўйди: қанақа ультиматум бу ўзи, нима, Заур она сути оғзидан кетмаган гўдакми? Аммо гапирмади... Балки Зевар хоним суҳбатни шу ерда тугатганида яхши бўлармиди. Зевар хоним шу нуқтадан нарига ўтмаганида ҳаммаси бутунлай бошқача бўлармиди. Аммо Зевар хоним кибрли аёл бўлиб, ичида гап қайнар ва айтмоқчи бўлганларини тўкиб солмагунча тинчимас эди. Ва бу гал ҳам айтган сўзлари кейинги барча ҳодисалар учун туртки бўлди... Зевар хоним юзини шундай буриштирдик, бирон жойи гўё бураб оғриётгандек эди, ўзи қаттиқ жирканадиган нарса ҳақида сўзлар эди:

— Энди сенга илакишибди-да, — деди, — идорангиздаги бошқалар билан томоша кўрсатиб тўйиб, энди навбат сенга келибди-да?!

Заур сапчиб ўрнидан турди:

— Бас, — деди, — уят сизга бундай гапларни гапириш... ҳар қандай қаланги-қасангининг ғийбатларини кўтариб юриш ярашмайди сизга... — У бу сўзларни шунчалик эркин, шундай асабий айтдики, онаси бармоқ тишлаб қолди, онаси савқи табиийси билан нималарнидир туйдики, бу туйғу ҳали Заурнинг ўзига ҳам тўла равшан эмас эди. Заур ўзи билан Таҳминанинг алоқаларини шунчаки ўткинчи, енгил бир нарса деб ўйлаб юрган бир пайтда Зевар хоним аёллар ва оналарга хос бир тахайюл билан бу алоқаларнинг жиддийлигини англаб етган эди.

— Ғийбат?! — дея такрорлади онаси киноя билан — Жудаям ғалати ғийбат! Бутун шаҳарга ёйилган бу ғийбат... Фақат сен каби гўдакни буларнинг барчаси ғийбат, беҳуда ғийбат, дея алдайдилар... Аслида бутун шаҳар биладикки...

— Бутун шаҳар... Анкета тарқатганмисиз бутун шаҳарга?

— Анкета-панкета керак эмас... Ҳамма билади буни... Ўзиям ўшанингга ким бўлсам фарқи йўқ экан... Оти нима эди ҳалиги кишининг, анови кекса киши бор-ку, сизларнинг идорангизда ишлайдиган, нима эди ўша падар лаънати-нинг оти, чала кал-чи, бурнининг учида ортиғи ҳам бор...

Онаси кимни назарда тутаётганини билар, аммо бўйнига сиртмоқ солсалар ҳам Заур Дадашнинг отини тилга олмасди... Зевархонимнинг ўзи эслаб қолди:

— Ҳа, Дадаш, айтяпман-ку отини Дадаш деб. Уялганидан ерга кирмайдими у беҳаё қиз... Ахир ёш келинсан, кўринишинг ҳам бинойидек, — “бинойидек”, бу Зевар хонимнинг Таҳмина ҳақида айтган биринчи ва охири яхши сўзи бўлди, — ёшгина эринг бор... Аммо буни қара, ким билан дон олишади — майиб бир чол билан...

Заур аниқлик киритмоқчи бўлди:

— Демак, дон олишиш гуноҳ эмас, гуноҳ фақат майиб чол билан дон олишишда?

— Сен бу борада мен билан сўз талашма, ким билан дон олишиш унинг иши. Қолаверса, латга эрининг иши. Шуни хотин қилиб юрган эрнинг падарига лаънат! Лекин, бас, сендан умидини узсин. Йўқса, унинг бошига чунон ўйинлар соламанки, ўзининг отини ҳам эсдан чиқариб қўяди, — Зевар хоним Таҳминанинг бошига қандай ўйинлар солишини янада аниқроқ ифодалаш учун илова қилди:

— Кўзини ўйиб оламан у қанжиқнинг...

Заур онасининг феълени яхши биларди, онаси айтганининг устидан чиқадиган аёл эди, бу воқеа эса Зевар хонимга жуда қаттиқ таъсир қилган эди. Заур масаланинг янада кескинлашувини истамади, шунинг учун:

— Сиз жудаям галатсиз-а, ойи, — деди. — Орамизда ҳеч гап бўлгани йўқ. Бир идорада ишлаймиз, тенг-тўшмиз, балки ишдан чиққанида бирикки марта уни уйига элтиб қўйгандирман, вассалом... Бунинг нима ваҳима қиладиган жойи бор? Агар бу сизга шунчалик оғир ботадиган бўлса, бўпти, сўз бераманки, уни энди ҳеч қачон машинамга миндирмайман, троллейбусда кета қолсин. — Заур одатдагидек ярим ҳазил оҳангида гапирар, аммо юрагида аллақандай бир безовталиқ бор эди, гўё у ўзини Таҳминага хиёнат қилаётгандек ҳис этар, виждони олдида пок қолиш учун Таҳминани ҳимоя қилишни истарди:

— Бироқ Дадаш ҳақидаги гаплар, — деди, — сизни ишонтириб айтаманки, ёлғондан, бўҳтондан бошқа нарса эмас. Мен жуда аниқ биламан, Дадаш билан унинг орасида ҳеч нарса бўлгани йўқ, бўлмайди ҳам.

— Сен қаердан биласан? Ўзи сенга айтдимми?

— Йўқ, ўзи айтгани йўқ. Ахир мен ҳам ўша идорада ишлайман, нонни бурунга тикадиган даражада аҳмоқ эмасман-ку! Бу гаплар фирт ёлғон. — Аммо Зевар хоним мурасага келишни асло истамасди.

— Унинг ҳисобида битта Дадаш эмас. Бизнинг кўшнимиз ҳам у билан анча вақт “дўстлик” қилиб юрган.

Заур:

— Қайси кўшни? — дея сўради ва бутун вужуди музлаб бораётганини ҳис этди.

— Олиянинг ўғли-да!... Спартак... Олия айтардики, телефонимизнинг тинчиган пайти йўқ эди, кеча демай, кундуз демай телефон қилгани-қилган дерди... Ер юткур тагин қаердан кўнғироқ қилармиш де — ўз уйидан. Қовоқ-бош эри қайси гўрда юраркан?... Э-воҳ...

Заурнинг вужуди музга айланган эди, боши оғирлашиб кетган, мияси гувиллар эди, секин-аста ўзини кўлга олар экан, бутун қалбини ягона истак қамраб олган, шу заҳотиёқ Таҳмина билан кўришиш, дарҳол Спартак борасида сўраш, унинг жавобига қараб ё орани бутунлай очик қилиш ёки... Онасининг овозини ҳам эшитмай қўйган эди. Онаси эса бор дардини тўкиб соларди. Охири Олия чидай олмаганини, ўзи ишга аралашганини куйиб-пишиб гапирар эди.

Олия мен каби ўғли билан ади-бади айтишиб ўтирмаган, — дерди у, — чунки ўғли ҳам ўша дайдининг, учди-кўндининг бири-да, йўқ. Олия ўша беҳаёнинг ўзи билан гаплашган, кўнғироқ қилиб айтганки, ҳой мегажин, кўрпанга қараб оёқ узат, йўқса сочларингни битта-битта юламан, — Зевар хоним кулди. — Сочлари ҳам ўзиники эмас у бузуқининг, дейишади, ясама экан, парик тақар эмиш.

Заур бу воқеаларни бўлиб ўтгандек тасаввур этар, Зевар хонимнинг Таҳминанинг кўзларини ўйиб олиши, сочларини (бу сочлар парик-марик эмас, ўзининг сочи — буни Заур яхши биларди) узун сочларини Олия битта-битта юлиши кўз ўнгида жонланар эди...

— Бир оз айланиб келай, — деди Заур. Кўчага чиқиши биланоқ автомат-телефондан Таҳминага қўнғироқ қилди.

— Лаббай... лаббай, эшитаман. — Телефондан эркак кишининг мулойим овози эшитилди. Манноп эди, Таҳминанинг эри.

Заур дастакни илди...

Оқшом тушиб, борлиқ қоронғилашган эди. Заур шаҳарни кезарди. Икки марта қўнғироқ қилди. Ҳар сафар Маннопнинг овозини эшигиб, дастакни иларди. Албатта саломлашиши, ўз отини айтиши мумкин эди ва Таҳминани телефонга чақириб беришни хоҳларди; ҳарҳолда бир идорада ишлар, анчадан бери таниш эдилар. Аммо бундай қилишни истамасди: чунки, биринчидан, умуман Таҳминанинг эри билан танишиш нияти йўқ эди, иккинчидан, балки Манноп ҳам бирон нарсани эшитган бўлиши мумкин, шунингдек, Маннопнинг ёнида Таҳмина Спартак билан “дўстлик” қилганми ёки йўқлигини қандай изоҳлай олади? У миёсида гужгон ўйнаётган ана шу фикрлар билан шаҳарни кезар, кезган сари гўё хотиржам тортарди. Майли, айтайлик, Дадаш ёки Спартак Таҳминанинг жазмани бўлган дейлик. Менга нима? Таҳмина менинг кимим бўлади? Хотинимми, қизимми, синглимми? Бутунлай бегона-ку. Тўғри, гўзал, жозибали, мени ҳам ўзига жалб этади, мафтун қилади. Жуда гўзал. Мен ниятимга етдим-ку, ахир, у билан яқин бўлдим. Ажойиб дақиқаларни, соатларни бирга кечирдик... Энди эса, ўзи айтганидек, айрилишимиз керак. Жуда яхши... Ортиқча изтироб чекиш, қизганишдан нима фойда?... Кимим бўлади у менинг?... Ҳеч кимим.. Унинг номусини мен кўришим керакми? Унинг бутун бу алоқалари — агар ростдан ҳам шу алоқалар бўлса — бизнинг муносабатларимиздан илгари бўлган... Шундоқ экан, менга нима? Тўғри, Таҳминанинг айни Спартак билан бўлиши Заурнинг тепа сочини тикка қиларди. Ким бўлса бўлсин, фақат Спартак бўлмасин. Спартакни кўрарга кўзи йўқ эди. Ҳали бола эканликлариди, ҳовлида бирга ўйнаб, талашиб-тортишиб юрган пайтларидаёқ Спартакни жини суймасди. Спартак сотқин ва кўрқоқ эди, доим уларни сотарди. Заур болаликда Спартакни шундай эзардики.. Олия хонимнинг айтганлари ёлгон албатта: Таҳмина, дунёнинг гўзали бўлмиш Таҳмина, Спартак каби бир даюс билан “дўстлик” қиларканми?... Албатта, Спартак Таҳминага ҳеч яқинлаша олмаган ва худди шу боисдан қасамлар ичиб бўлар-бўлмас гапларни тарқата бошлаган. Ахир, Дадаш ҳам бошқачароқ кўринишда ана шундай гап-сўзларни тарқатмаяптими? Дадаш қандай гап тарқатганини ва нима сабабдан шундай қилаётганини Таҳминанинг ўзи ҳам Заурга айтиб берган эди-ку. Энди эса Спартак? Мавриди топилса эди, Таҳмина Спартак масаласини Заурга аниқ-равшан изоҳлаб берарди. Шунда Заурнинг юрагида ҳам ҳеч бир шак-шубҳа қолмаган бўларди...

Охири марта соат 12 яримда қўнғироқ қилди, тагин Маннопнинг овозини эшитиб, дастакни осди... Уйга қайтаркан, чиндан ҳам ғалати, деб ўйларди у, мана ҳозиргача Маннопнинг овозини эшитдим. Тун оғиб қолди. Таҳминаларнинг деразаларидаги шуъла ҳам сўнгандир. Улар бир ерда, қоронғу хонадалар, тунни бир ерда кечирадилар, эр-хотин улар. Аммо бу фикр Заурни Спартак ҳақидаги шубҳаларичалик изтиробга солмас эди...

Ёмғир шиваларди. Заур уйлари томон одимлар экан, бирдан эртага Таҳминанинг янги ишхонасига телефон қилиш мумкинлиги эсига келди. Лекин у жойнинг номерини билмасди. Дадашдан билса бўлади. Ярим тунда Дадашга телефон қилса қандоқ бўларкин? Қизиқ бир воқеа ёдига тушди, бу воқеани унга Таҳмина айтиб берган эди: бир кеча Неъмат жиндай кайф қилиб, тунги соат учда Дадашдан телефон орқали Таҳминанинг кўзлари қандай рангда эканлигини сўраган экан.

— Йўқ, мен бундай қилмайман, — дея ўйлади Заур — Тунда Дадашга телефон қилмайман. Эрталаб идорада сўраб оламан.

* * *

Эртасига уззукун Дадашни холи топа олмади, хона тўла одам эди. Таҳминанинг ўрнида янги ходим — қорамағиз бир қиз ўтирарди. Заур Неъмат билан ундан-бундан бир-икки оғиз гаплашиб, хонадан чиқди. Тушки дам олиш маҳали Дадашнинг хонада ёлғиз ўтирганини кўрди... Дадаш каттакон семиз портфелини очиб олган, столнинг устига газета ёзиб, уйдан келтирган тушликни чиқариб қўйган эди. У товуқ ер, хона иссиқ бўлгани учун Дадашнинг аъзойи баданидан тер оқар, тер томчилари товуқнинг ёғига қўшилиб томарди. Буни кўриб Заурнинг кўнгли беҳузур бўлди...

Дадаш Заурни кўриб:

— Кир, киравер, — деди, — овқатга марҳамат...

Заур:

— Ош бўлсин, — деди-да, чеккадаги столнинг ортига ўтди. Дадаш Заурнинг иш билан кирганлигини тушунди. Оғзидаги катта луқмани ютиб:

— Менга гапинг борми? — деди.

— Шундай. Таҳминанинг янги ишхонасидаги телефон номерини билмай-сизми?

— Биламан, — деди Дадаш ва бармоқларининг ёғини артмасдан қўлини камзулининг қўлтиқ киссасига солди, у ердан ихчам телефон дафтарчасини чиқарди, униқиб титилган варақларни ағдарди, телефон номерни топиб Заурга айтди. Заур ёзмади. Бу номер ҳам, Таҳминанинг уйидаги телефон номери каби хотирасида муҳрланиб қолиши аниқ эди.

Энди Дадашда бошқа иши йўқ эди, билмоқчи бўлган нарсасини билди, бекордан-бекорга, ортиқча суҳбат нимага керак? Энди кетиши мумкин эди, аммо бир оз тайсалланди ва қўққисидан сўраб қолди:

— Таҳмина бу ердан нега кетди, ахир?

Дадаш оғзидаги луқмани узоқ чайнади, ниҳоят, ютди, лекин шундан кейин ҳам жавоб берақолмади, бир муддат еганларини ҳазм қила-қила, кекира-кекира, сассиз-садосиз бошини тебратди. Охири:

— Айтсам, бу қизнинг иши узун хангома, — деди. — Энди умр бўйи шундай бўлади — капалак каби у ердан бу ерга, бу ердан у ерга учиб юради... — Дадаш кескин ва дағал сўзламоқда эди, аммо кейин секингина илова қилди:

— Эски муҳаббати ёдига тушганга ўхшайди.

Заур мот-маатгал қолиб:

— Қанақа муҳаббат? — деди.

— Билмадим нима эди у йигитнинг оти, Мухтор эди шекилли. Муҳаррамов Мухтор. Телевидениеда режиссёрми, бир бало... Билмадим, ораларида қандай ҳисоб-китоб бор, аммо юз фоиз аминманки, Таҳминани ўша тортиб олиб кетди телевидениега. Диктор қилмоқчи уни. Бу қиз гўёки философ, дипломи бор, университетни битирган, энди эса диктор бўлмоқчи. Ҳай-ҳай... Нима жин урди, ниманг етишмасди бу ерда?! Маош дегулик маошинг бор эди, ҳар замонда гонорар-понорар ёзиб турардик, ҳушинг товласа келардинг, ҳушинг товламаса — кетардинг...

Дадашнинг сўзларидан унинг Таҳминадан жаҳли чиққани, Таҳминанинг фавқулодда бу ишидан қаттиқ хафа бўлгани очиқ-ойдин кўришиб турарди. Гўё ҳақиқатан ҳам Дадаш Таҳминани севадию, бу эътиборсизлик унга шу қадар кучли таъсир этган. Ўқинганиданми, жаҳли чиққаниданми, рашкданми ёки соддагина ҳимоя қилиш ҳиссиданми, Дадаш Таҳминанинг ўз қадрини билмаганлигидан, ҳаётда ўз ўрнини топа олмаглигидан афсусланиб, ёниб сўзлар эди... Балки Дадашнинг руҳига ҳозир бу ҳисларнинг ҳаммаси ҳоким эди? Бошқасини қўяйлик, бу Муҳаррамов дегани ким ўзи, қаердан чиқиб қолди у, қайси уядан чиққан куш бўлди экан? Эски муҳаббат... Балки “эски танишим мени телевидениега таклиф қилди” деганида Таҳмина худди шу Муҳаррамовни назарда тутгандир. Эски таниш. Қаёққа қарасанг — унинг эски танишлари. Шунақанги хотин ҳам бўларкан-да, тавба?

Дадаш овқатланиб бўлган, товуқнинг суяк-саёқларини йиғиштириб газетага ўрарди. Заур ҳам хонадан чиқиш учун ўрнидан турган эди, шу пайт Дадаш хотиржамлик билан бундай деди:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

— Заур, ука, сенинг отангни яхши танийман, хурмат қиламан у кишини. Сен ҳам ўлим қаторисан, хафа бўлма менинг сўзларимдан, аммо сенга бир аканг каби маслаҳат бераман. У хотинга илакишма.

Заур ҳеч қачон суҳбатнинг бу томонга бурилишини кутмаган эди, бир лаҳза ўзини йўқотиб қўйди. “Демак, шунақа, — дея ўйлади. — Демак, бу хабар ҳаммага тарқаган. Деворнинг қулоғи бор, деб онаси тўғри айтган экан. Яхши, агар шундай бўлса, демак унда Дадаш ҳалиги Мухтор Муҳаррамовдан сўз очганида ҳамма нарсани — Заур билан Таҳминанинг муносабатларини ҳам билиб турган. Бундан чиқдики, у Заурни ерга уриш, ундан қасос олиш учун бу сўзларни атай айтмоқда... Ахир, бу гапларнинг ҳаммаси тўғри бўлса, унда, демак, Заур Дадашнинг ҳам рақибидир, мақсадига етган рақиб”.

— Ёмон офат у қиз. Ишон менга. Мен ҳаммасини тушунаман: гўзал у, ҳаддан зиёда гўзал, жозибали. Сен ҳам навқирон йигитсан... Аммо ундан иложи борича ўзингни торт. Сени гафлатда қўйиб, шундоқ ютиб кетадики, гинг деёлмай қоласан..

Заур мумкин қадар заҳарли қилиб:

— Мен шундай қилганимда, сизга яхшироқ бўлармиди, — деди.

Бу сафар Дадаш тилини тишлаб қолди, бироқ дарҳол ўзини қўлга олиб, сокинлик билан давом эттирди:

— Ростдан ҳам менинг унга муносабатим ёмон эмас. Раҳми келади унга. Бир инсон сифатида яхши жиҳатлари ҳам бор. Аммо бундан нима фойда? Ўзини ўзи маҳв этяпти... Унинг учун ҳеч қандай қонун-понун йўқ — кўнглига қандай хуш келса, шундай яшайди. Олам билан иши йўқ... Ахир бунақада бўлмайди-да!.. Қонун бор, қоида бор...

“Яхши, ҳой аблаҳ, ҳаромзода, сенинг кекса, оилали кишининг зимдан Таҳминага суст кетишинг қайси қонун-қоидада, қайси урф-одатда бор экан, а? У-ку ахир сенинг ходиминг, қўл остингда ишловчи бир аёл эди”, — Заур шу фикрларни хаёлидан ўтказса-да, лекин айтмади, фикрини Дадашга қаради. Дадаш эса борган сари жўшиб сўзлар эди:

— Унга ҳеч нарсанинг фарқи йўқ, ҳар ким билан дўстлашиб кетаверади. Биласанми ким унинг таниш билишлари? База мудирлари, аллақандай чайқовчилар, ҳоказо, ҳоказо... Хўш, нима гап, ҳа янги мато олмоқчи, ё шуба, ёхуд аллақандай узук-исирга...

Заур бу лойқа сўзлар сели қаршисида ўзини ожиз ҳис этди, ахир қатъий эътирозлардан бўлак қайси аниқ фактлар, далил-исботлар билан бу сел қаршисида тура олади? Бироқ Дадаш унинг самимийлигидан куларди. “Юраги пок боласан, шунинг учун ҳам алданасан, шу сабабдан ҳам сени лақиллатиб, бармоғига кийиб олган”, — дерди; буни очиқ айтмаганида ҳам, шундай деб ўйларди. Аини пайтда Заур Дадашнинг бу гаплари мутлақо бўхтон эканлигига ҳам амин эмас эди. Чиндан ҳам Таҳминанинг ҳамма ерда танишлари бор эди. Аллақандай бегона, турли-туман соҳаларда ишлайдиган одамларнинг номи т;шмасди унинг тилидан. Таҳмина кийимларини Бокунинг энг яхши тикувчисига тиктиргиси, суратини халқаро конкурсларда мукофотлар олган машҳур сураткашга ишлатгиси, сочини ҳам шаҳардаги биринчи сартарошга тузаттиргиси, тишини ҳам энг машҳур дўхтирга кўрсатгиси келарди. Нима десанг де, бунақа ишларнинг жинниси эди у. Бу нарсалар, бундай ҳаёт тарзи эса муайян одамлар билан, кўп ҳолларда уларнинг хулқ-атворлари билан алоқадор эди ва агар шундай бўлса, буларнинг ҳаммаси Таҳминага осмондан тушмасди, ахир. Бу ҳомилик — топилмайдиган кийимлар, навбатсиз билетлар, нодир нарсалар... ғаразсиз бўлармиди, дейсиз...

Кечадан бери Заур Таҳмина ҳақида иккинчи марта ёмон гаплар эшитар, эшитганлари уни қийнай бошлаган эди. Аммо у бундан уч ой олдин — яқинлашиб кетишларида аввал ҳам баъзан бундай гап-сўзларни эшитарди-ку, нега ўшанда ўзини билиб билмаганга соларди? Ушанда нега бу гапларга бепарво қўл силтарди? Ҳатто бу гап-сўзлар Заурни бир қадар қизиқтириб ҳам қўйган эди. Қаердадир қалбининг теранликларида, агар чиндан ҳам Таҳмина шу қадар енгилтак, оёғи суяқ бўлса, мен нега четда қолар эканман, деган фикр чарх урарди. Заур истаганига эришди, энди ортиқча қийналиш, юрагига оғир олиш нега керак? Бўлгани бўлди, буёғи синди... Менга нима? Таҳмина ким бўлибди мен учун? Уч ойлик ширин хотира, холос.

У гарчи шундай деб ўйласа ҳам, қаердадир тиш оғриғи каби зимдан зирқи-раб азоб бераётган оғриқни ҳам боса олмасди. Ҳарҳолда Дадашга жавоб бериш лозим эди:

— Мен сизнинг Таҳмина ҳақида бу қадар ёмон фикрда эканлигингизни билмас эканман.

Дадаш қуруққина қилиб:

— Мен борини айтдим, — деди. — Сени ҳам огоҳлантириб қўяяпман. Чунки сен ҳам менинг ўғлимсан. Мен сенинг бир аканг каби...

Жуда кулгили чиқди: “Мен сенинг аканг каби, сен менинг ўғлимсан”. Заур қаҳ-қаҳ уриб кулди. Бу асабий кулги эди, Дадашнинг кўзларининг ичига тикила-тикила куларди. Ва кула-кула:

— На сиз менинг акамсиз, — деди, — на мен сизнинг ўғлингизман. Мен бола эмасман... Нима қилишимни ўзим биламан...

Бу сўзларни Дадашнинг юзига тик боқиб айтди ва ўз фикрни бунчалик очик, марду мардона туриб бу ортиқбурун кишининг башарасига ёлгани ўзига ҳам хуш келди. “Мен билан умрбод душман бўлиб қолади, бўлса-бўлсин, жаҳаннамга! Менга деса, осмон қўлида бўлса, ташлаб юбормайдими”, дея ўйлади ва хайрлашмасдан шиддат билан хонадан чиқиб кетди...

ТҮРТИНЧИ БОБ

*Ҳам висоли ёқур ўт жонима, ҳам ҳижрони,
Бир ажиб шамъ ила тушди сари қорим бу кеча.*

Уй эгаси ўз ҳовлисининг баланд-пастини қанчалик яхши билса, машина ҳайдайдиган киши ҳам йўлларнинг равон ёки нотекис эканлигини шунчалик яхши билди. “Кеча бу ердаги ўтиш жойини бекитдилар, бу тўсиқнинг устига “ўнга бурилиш мумкин эмас” белгиси осилган, бу чорраҳанинг йўлчиروғи ёмон ишлайди, бу баландликнинг ортида чуқур бор”, — бутун бу аломатлар рулда ўтирган одам учун кундалик ташвишлардир, бу ташвишлар уй эгаларининг занглаган сув қувури, синган дераза, чириган пол борасидаги ташвишларига ўхшайди. Уйига етган одам ҳовлисининг ичида қоронғуликда ҳам юра олгани каби Заур ҳам шаҳарнинг автомобиль йўлларидан, кўчаларидан баланд-пастидан кўзи боғланган ҳолда ҳам юра олар, топар, бурила биларди... Албатта, кўзи боғланган ҳолда ҳайдамасди машинани, бошқа машиналарни, пиёдаларни, йўлчироқларни, йўл кўрсатувчи милициянинг ҳаракатини диққат билан кузатарди. Аммо шаҳарни беш бармоғидек билгани учун ҳам, машина ҳайдаркан, муайян вазиятда нима қилиши лозимлиги ҳақида ўйламас, фикрлари бутунлай бошқа нарсалар билан банд бўлар эди... Ҳозир эса фақат Дадаш ҳақида, кундузи қилган суҳбатлари ҳақида ўйларди...

Дадашнинг қиёфаси кўз ўнгида қайта-қайта жонланар, унга нафрати тобора ортиб борар, уни тинмай сўкар эди: “Итдан тарқаган, сотқин... Оғиз кўпиртириб вайсашини кўр: “Унга ҳеч кимнинг фарқи йўқ — чайқовчилар, база мудирлари...” эмиш... Яхши, модомики унга ҳеч кимнинг тафовути йўқ экан, нега сени ҳеч бўлмаса пойига патак қилмади? Итдек ангиллашинг ана шу аламингдан эмасми? Бўйинг етмагандан кейин “пуф сассиқ” бўлдими? Ифвогар, исқирт!”

Аммо энг даҳшатлиси шунда эдики, Заур Дадашнинг айтганлари ҳақми ёки уйдирма эканлигини, унга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам аниқ билмасди. У Таҳминани Дадашнинг сўзларини инобатга олмаган ҳолда тасаввур қилишни истар, бироқ бундан ҳеч нарсани ойдинлаштира олмасди. Унинг тасаввурда икки Таҳмина бор эди — бири Заур билан учрашувга келадиган Таҳмина — Заур унинг ҳар бир сўзига ишонишга тайёр эди — иккинчиси эса бошқа, Заурга бегона, Заур танимайдиган. Лекин бошқа кўплаб кишиларнинг фикри-

да, тилида, тасаввурида мавжуд бўлган Таҳмина... Қайси Таҳмина асл ўзи, ҳақиқийси экан? Балки ҳар иккаласи ҳам. Бири асл Таҳмина... иккинчиси эса уни ёмонлаганларнинг, уни кўролмаганларнинг тасаввурларида, хаёлларида яратилган, бўяб-чаплаган Таҳмина... Ахир уни бўяб-чаплаган, у ҳақда бўлмагур уйдирмалар тарқатганларнинг ўзлари ҳам Таҳминага бегона эмас эдилар — ё ундан нафратланар, ё уни рашк қилар, ёки бахиллик қилар, уни бадном этмоқчи бўлардилар. Унинг ҳусни илинжида юрганларнинг кўпчилиги эса аслида истагига ета олмай, ҳеч бўлмаса тиллари билан, ҳалигидақа гап-сўзлари билан, муфассал ғийбатлари билан аламларидан чиқмоқчи бўлардилар.

...Ва худди ана шу нарсалар ҳақида ўйлар экан, Таҳминага қўнғироқ қилиш истаги аста-секин сўниб борар эди. Кеча бу қўнғироқдан бирон маъни чиқар деб ўйласа, бутун, Дадаш билан суҳбатдан кейин бунга ўринсиз бир нарса деб ҳисобларди. Қўнғироқ қилиб нимани ҳам сўрар эди? Спартак ҳақидами, телевидениедаги режиссёр тўғрисидами? Ёки база мудирлари, чайқовчилар борасидами? Таҳмина бу савол-сўроқларга нима деб жавоб беради?" "Агар мени фоҳиша деб ҳисобласанг, унда сенга нима фарқи бор буларнинг, — дейиши мумкин эди у, — йўқса, агар бундай деб ҳисобламасанг, бутун бу шубҳаларга не ҳожат?" Эҳтимол барча нарсаларни инкор этар, фақат ўша телевидениедаги режиссёрни бўйнига олар... Ё бўлмаса Спартакни... Негадир, нукул чалкашиб кетарди Заурнинг фикрлари. Йўқ, ўзини қўлга олиши керак. Бу нарсаларнинг ҳаммасини унутиш керак. Кутиши керак, вассалом. Ҳеч ким билан Таҳмина ҳақида суҳбатлашмаслиги лозим. Ўзига ҳам қўнғироқ қилиш керак эмас... Кутиш лозим, вассалом... Эртами-кечми, Таҳминанинг ўзи телефон қилади, бунга Заурнинг шак-шубҳаси йўқ эди. Ўзи қўнғироқ қилса, ўзи учрашувга таклиф қилса, ўзи учрашувни тайин этса, ўшандагина сўз очиш мумкин.

* * *

...Кунлар бирин-кетин ўтиб борарди. Таҳмина эса ҳамон жим эди...

* * *

Оқшомларнинг бирида Зевар хоним гап орасида Заурнинг кооператив уйи бир-икки ойда тайёр бўлишини қистириб ўтди. Заур бу тагдор гапнинг яширин маъносини тушунар эди: уйдан гап бошлаганда онаси дарҳол уйланишдан сўз очар эди... Заур чиндан ҳам таажжубланарли ишлар бўлаётганини ҳис қиларди. Ахир у онаси бўлажак келини билан тил топиша олмаслигини, ораларида яхши-ёмон гап бўлишини, келинини чақиб-чақиб олишини, мабодо келинининг сиркаси сув кўтармайдиган бўлса, у ҳам ўхшатиб жавобини беришини, ўртага ҳар хил гап-сўзлар тушишини, ҳатто қиёмат кўпишини яхши билар, ана шуларга қарамай, Зевар хонимнинг ўғлини уйлантиришга, қайнона бўлишга жон куйдираётганидан, шошилаётганидан таажжубда эди... Бу суҳбат ундан-бундан, баланд-пастдан очилаверарди, фалончи ўғлини уйлантирди, пистончи қизини чиқарди, фалончига совчилар борибди. Сўнгра Зевар хоним гапни айлантириб Заурга бурар, ахир гап-катта йигит бўлиб қолдинг, уйлансанг бўлмай-дими, қачонгача бўйдоқ ҳолингда тентираб юрасан, бизнинг ҳам аввалги кучқувватимиз йўқ, отанг икки марта инфаркт бўлди, бу ер ю, кур астма эса менинг силламни қуритди, биз бу дунёдан афсус-надомат билан, кўзимиз очик кетсак, ўғлимизнинг шод кунларини кўрмасак, ёлғиз ўғлимиз учун совчи бўлиб бормасак, унга кўнгли истаган, кўз остига олиб юрган покиза бир қизини олиб бермасак, тўйида ер тепиб ўйинга тушмасак, атак-чечак невараларимизни отиб-тутиб ўйнатмасак — шу инсофданми ахир, дея эски дийдиесини бошларди. Ана шунақа боши-охири йўқ, бекорчи гаплар. Йўқ, маъзур тутасан, бекорчи гап эмас булар... Бизнинг ёшлигимиз машаққат билан ўтди, оч-яланғоч эдик, кўп нарсага зор эдик, аммо отангнинг ҳам, менинг ҳам бир орзумиз бир эди — энди боламыз бахтли бўлсин, бу дунёда ҳеч нарсадан

камлик кўрмасин, ҳалол суг эмган, пок ифбатли бир қизга дуч келсин, уйланиб бола-чақа орттирсин, биз ҳам кексайганимизда уларга боқиб шодланайлик, кўксимиз тоғ бўлиб юрайлик, бизнинг ёшлигимизда насиб бўлмаган саодат ўғлимизга, невараларимизга насиб этсин, уларнинг бахтиёрлиги — бизнинг бахтиёрлигимиз-да ахир...

Заур бундай баландпарвоз гапларнинг барчасига сабр қилиб келар, гаши келса-да, на “ҳа”, на “йўқ”, дея оларди, аммо бу сафар онасининг нутқига янги бир жиҳат илова қилинган эди, узундан-узоқ ва мавҳум орзуларини бу сафар аниқ бир исм билан боғлади. Аввал Заур, хато эшитдим шекилли, деб ўйлади.

— Нима? — дея сўради, — қайси Фарангиз?

— Қўшнимизни айтяпман-да, Олиянинг қизини...

Бу ном, бу таклиф шу қадар қутилмаганда айтилдики, Заур узини йўқотиб қўйди:

— У ахир ёш қизалоқ-ку.

— Нега ёш қизалоқ бўларкан, ўн тўққизга кирди. Институтда ўқийди. Сендан ҳаммаси бўлиб беш ёш кичик. Шундай бўлиши ҳам керак-да, эр хотиндан бир оз катта бўлиши лозим.

Албатта, Зевар хоним ўзи билан эри ўртасидаги ёш фарқини назарда тутарди — ўзи эридан саккиз ёш кичик эди.

— Ота-онаси бутунлай рози... Олия менга бир неча марта шама ҳам қилди. Сен бахтлисан, фақат ўғлинг бор, дейди, ўғилнинг иши эса осон... Шукр, менинг ҳам ўғлим бор, унинг зарра ташвишини тортмайман, дейди. Аммо қиз бола бошқа масала. Кимга юлдузи тўғри келади у шўрликнинг, қайси уйга, қандай савдоларга тушади... Менинг қизим очилмаган гунча, дейди, лекин толе қайси бошқа раво қўрган экан боламни... Кошки қизинг тушадиган оилани аввалдан танисанг, дейди. Мен ҳам ахир анди эмасман-ку, ахир, бу сўзларни бизга теккизиб айтаётганини сезиб тураман... Гапнинг нишаби қаёққа кетаётганини яхши тушунаман...

— Бўпти-да, намунча ҳовлиқмаса, нима бўпти, қизи қари қиз бўлиб уйда қолибдими? Энди 19 ёшда экан, онаси бунча типирчилаб қолибди?

— Ё тавба, мен боғдан келсам, бу тоғдан келади-я... Гап нимадалигини тушунмаяпсанми? 19 ёшда нима қипти? Бугун-эрга эрга тегади. Олия хоним бўлса қизи кимга, қайси уйга, қандай шароитга тушади — ана шундан хавотирда. Бир томондан бизга, бизнинг оилага яқин, сени танийди, унинг кўз олдига улғайгансан; қизининг яхши жойга тушишини қайси она истамайди, ахир?

— Хўш, нега энди сен бунча куйиб-пишасан. Бошқаларнинг ғам-ташвиши сенга қолдими?.. Ёш, гўзал қиз бўлса, вақти келиб тегади эрга. Сен нега энди унинг ташвишини қиласан?

— Мен нега унинг ташвишини чекар эканман?... У қиз-ку уйда қолмайди, мен сени ўйлайман... Бундай қизлар йўлда тўкилиб ётгани йўқки... Хусн десанг — хусн бор, ақл десанг — ақл бор, яхши, эътиборли оила десанг — яхши, эътиборли оила, номус-ҳаё, исмат. Одамни кўрганда чилондек қизаради, сенга тагин нима керак?.. Бундай қизга уйлансанг, умр бўйи кўнглинг тўқ бўлади, ҳеч кимнинг қаршисида бошинг эгилмайди... Сен эса ҳали бундай нарсаларни тузукроқ ўйлаб ҳам кўрмайсан.

Энг қизиги шунда эдики, Зевар хоним Фарангизнинг бутун фазилатларини бир-бир санар экан, Заурнинг кўзлари олдига ғайриихтиёрий равишда Таҳмина намоён бўлар, Заур дарҳол туриб Таҳминага телефон қилиш, у билан кўришиш истагини зўрга босиб турарди.

Зевар:

— Эртага сенинг туғилган кунингга келмоқчилар, — деди.

Заурнинг ҳаёли бутунлай бошқа жойда бўлганлиги учун ҳам бу гапдан ҳайрон бўлди:

— Келмоқчилар? Ким келади?

— Ким деганинг нимаси? Эрталабдан бери кимни гапириб ўтирибман... Қўшниларибиз — Олия, эри... қизларини ҳам олиб келмоқчилар.

Заурнинг ичида чироқ ёнди: наҳотки, шу нарсани эсидан чиқарган? Хайриятки, онаси ёдига туширди — ахир эртага туғилган куни. Буни Таҳмина ҳам билади — ён дафтарчасига ёзиб олган. Демак у шу кунни кутяпти, шунинг учун ҳам кўнғироқ қилмаяпти. Ахир, кўнғироқ қилиш, қайта кўришиш, бутун алоқаларни янгидан тиклаш учун унга ҳам баҳона керак-да... Албатта, худди шундай.

Заур ўзида йўқ хурсанд эди. Кўпдан бери, олис болаликда қолган беташвиш йилларидан бери туғилган кунини ҳеч қачон бу қадар интизорлик билан кутмаган эди. Болалик йилларидан бери ҳамиша бу кун уни зериктирарди, чунки бу кунда унинг учун тамомила ёт бўлган кишилар, бемаъни қўшнилари йиғилар, беҳуда суҳбатлар бошланар, маъносиз қадаҳ сўзлари айтилар, сентябр ойи бўлганлиги учун ҳамма димиқиб кетарди. Ҳамманинг кўйлаги шалаббо бўлиб баданига ёпишар, хонага тер ҳиди анқиб кетар, Заур сабрсизлик билан ўтиришнинг тугагини, меҳмонларнинг тарқашини кутарди. Энди эса эртаги кунни бечидам бир интизорлик билан кутарди. Гўё бу кун унга нодир бир совға келтирадигандек... Гуё кутилмаган севинчларга тўлуғ кундек... Худди болаликдагидек...

Туғилган кун эмас, ўша кунга ўтар кечкурун кўнғироқ қилди. Тўғрироғи, кечаси. Тун ярмидан ўтган, сана ҳисобида чиндан ҳам 23-сентябр — Заурнинг туғилган куни эди. Заур хонасига кирган бўлса-да, ҳали ётмаган эди. Уйдаги ҳамма чироқлар ўчмагунча ва барча овозлар тинмагунча ухлай олмас эди. Отаси ҳамиша эрта ётар, тонгда ҳам ҳаммадан олдин турарди. Онаси эса Боку телевидиесининг кўрсатувлари тугаши биланоқ ётгани кетарди... Бу кеча ҳам отаси аллақачон уйкуга кетган, аммо онаси ҳали уйғоқ эди. Қўшнилари Ситора билан ошхонада ивирсир, эртаги меҳмондорчиликнинг тайёргарлигини кўрардилар. Ошхонадан зиравор ва қиём ҳиди келарди — улар ҳар хил ширинликлар тайёрламоқда эдилар. Турли-туман пироглар, пирожнийлар, тортлар тайёрлашда Зевар хонимнинг тенги йўқ эди, бу гал эса у бор маҳоратини ишга солган эди, чунки эртага унга Олия каби талабчан бир ҳакам баҳо бериши керак эди. Ошхонадан онаси билан Ситоранинг паст овозда гаплашишлари эшитилиб турарди, улар профессор билан Заурнинг уйқусини бузмаслик учун майин-майин гаплашардилар. Заур уларнинг ҳар бир сўзини аниқ эшитмас-да, суҳбатларининг мазмунидан огоҳ эди: аёллар хамирнинг яхши кўпичишидан, қатламаларни яхшилаб йўғиришдан, ёнғоқли чакчакка ширинликни яхши аралаштиришдан, паҳлава¹ га қўшиладиган масалликнинг миқдоридан гаплашардилар. Эртаги йиғилишдан, меҳмонларнинг хил-хуштидан, ким паҳлавани, чакчакни яхши кўради, кимга қандай торт, қанақа пирожний, қандай пирог кўпроқ ёқади, ким ширинликнинг жинниси, қайсидир хотин ҳеч нарсани менсимаслиги, ҳолбуки, тунов куни ўша хотин ўз уйида ошнинг тагини олдиргани ва ҳоказолардан суҳбатлашардилар... Эплаган қилади, Зевар опа, бу иш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ҳамма гап шунда-да, Ситорахон, чиндан ҳам катта ўтириш бериш қийин иш. Тинчлик бўлмайди, ҳолдан тоясан. Аммо бир томондан қараганда, ёлғиз боланг учун қўлинг косов, сочинг супурги бўлиб хизмат қилмасанг, қачон қиласан... Албатта, Зевар опа, шундай ажойиб ўғил тарбиялагансанки, худо умрини берсин, энди бир оз азиятини ҳам чекасан-да. Бўлмасам-чи, Ситорахон, бўйларига қурбон бўлай ўғлимнинг феъл-атвори ажойиб, ипақдай юмшоқ, юраги шундай покиза, шундай тозаки, нақд шиша дейсан, шунисидан хавотирдаман, у шундай одобли, мулоим бола, юраги шиша каби тоза, ҳар сўзга ҳар нарсага ишониб кетаверади, бир таннозга дуч келиб, у боламни узукдай тақиб олмаса деган хавотирдаман-да. Қўйсанг-чи, Зевар опа, яхши ният қил, нима, шаҳар бедарвозами? Заур унақанги латта йигитлардан эмас, худога шукур, ақлли, тушунган бола, ҳамма нарсага фаҳми етади, ҳадеб юрагини сиқаверма, худо ҳақи... вой қара, қара, пирог куйиб кетди... ҳангомага чалғиб...

....Худди шу пайт телефон жиринглади. Заур ўрnidан сапчиб турди — бундай пайтда фақат унга телефон қилардилар. Ким бўлдийкин? Дастакни олди:

— Алло!

¹ П а ҳ л а в а — ёнғоқ ёки данак аралаштириб пиширилган пиширик.

Дастакдан гала-говур товушлар эшитиларди — ташқаридан тел.фон бўлаётган эди — кўчами, майдонми, ҳарҳолда бегона шовқинлар келарди, сўнг бу шовқинлар ичидан майин овоз эшитилди, бу тиниқ овозни Заур дарҳол таниди.

— Менман, Заурик, — деди Таҳмина. — Бунчалик бемаҳалда кўнғироқ қилаётганим учун узр... Эшитяпсанми?

— Албатта.

— Кун бўйи сенга телефон қилмоқчи бўлдим, аммо бошим шундай огридики, ўрнимдан туришга мажолим етмади... Овоз ўртада кесилар, шовқин-суронлар, хириллашларга қоришиб кетар, аммо Заур Таҳминанинг сўзларини аниқ илғаб олар эди.

— Сенга аэропортдан кўнғироқ қиялганман. Ярим соатдан кейин учиб кетяпман.

Заур нафасини ичига ютиб тинглар, жавоб бериш у ёқда турсин, на “ҳа”, на “йўқ” дея оларди. Таҳмина таажжубланиб:

— Мени эшитяпсанми, Заур? — деб сўради, — Эшитяпсанми?

— Эшитяпман...

— Сени табриклайман... Унутганим йўқ, бугун туғилган кунинг-ку, ахир. Сенга совға ҳам олганман. Эртага сенга етказадилар, — у гўё ҳозир телефон узилиб қоладию, айтмоқчи бўлган асосий гапни айта олмай қоладигандек шошиб-пишиб гапирарди, — кичик бир совға олдим, аммо у ҳамиша сенинг ёнингда бўлади, ҳамиша мени эслаб юрасан... Эртага сенга етказадилар... Мадина кўшним олиб боради... ишхонангта.

Заур:

— Раҳмат, — деди. — Айтмоқчи, сўрашнинг айби йўқ, бу маҳалда қаёққа учяпсан, нима муносабат билан? — Заур ошхонада аёлларнинг жимиб қолганини сезди, афтидан унинг гапларига қулоқ солардилар.

Таҳмина севинч билан:

— Москвага, — деди. — Эртага Москвадан бизнинг кўрсатувимиз бўлади. Программани мен олиб бораман. Кўрарсан? — Сўнг шошиб илова қилди. — Бўпти, Заурик, ҳозирча, ана, мени имо қилиб чақиряптилар, самолётга чиқиш бошланди...

Заурнинг кўз ўнгида аэропорт жонланди: тун оғушидаги учиб майдони, ранг-баранг сигнал чироқлари, эшиги очиқ самолёт, трап ва трапда Таҳминанинг янги дўстлари — телевидение ходимлари, самолёт эшигининг олдида кичик чўнтак фонарини ёқиб билетларини текшираётган стюардесса. Бир оздан сўнг Таҳмина ҳам трапдан кўтарилади, сўнг самолётнинг эшиклари маҳкам бекилади, паррак айланади, самолёт ер бағирлаб бир оз югургач, ҳавога кўтарилади. Бир тўда телевидение ходимлари гапириб-кулишади, ҳазиллашишади, эртаниги эшиклардан улардан, умумий ишлардан суҳбатлашишади.

...Ва Таҳмина ҳам уларнинг ичида бўлади. Ўша эски дўсти — телевидение режиссёри, оти нима эди унинг, Мухтормиди, ўша ҳам уларнинг орасида бўлса керак, у ҳам Москвага боряпти... Балки трапдан қўлини силкиб Таҳминани чақирган ўшадир. Ё балки эндиликда Таҳминанинг шундоқ ёнгинасидадир, телефон олдида Таҳминанинг Заур билан суҳбатини тинглагани, худди ошхонадан онаси билан Ситора унинг суҳбатини тинглагани каби...

Таҳминанинг бу кеча қилган кўнғироғи Заурнинг юрагини айқаш-уйқаш ҳисларга тўлдириб юборди — очиқ самолёт майдонининг кенглиги, самолёт парвоз этадиган самовотнинг юлдузли қоронғилиги бор эди бу телефон кўнғироғида... Айни пайтда Заурга бегона бўлган бир орзиқиш, олис сафар фараҳи — бошқа ҳаёт, янги танишувлар, янги муносабатлар ҳам бор эди ва буларнинг барчаси Таҳминанинг янги иши, янги ҳаёти эди. Заурнинг нигоҳидан олис, ҳаётдан йироқ бўлган бегона бир дунёда рўй берарди улар...

— Яхши қол, Заурик, мўл-кўл саодат тилайман сенга...

— Сенга ҳам оқ йўл, — деди Заур. — Неча кунга кетяпсан?

— Уч кунга, — деди: сукут чўкди, афтидан, у бу сукут мобайнида айтмайми, айтмайми дея иккиланар эди, ниҳоят бир қарорга келиб, паст овозда (балки ростдан ҳам унинг ёнида биров бор эди, шунинг учун ҳам паст овозда гапирди) шивирлаб қўшиб қўйди: — Сен ҳам Москвага учиб кела қол, Заурик... Бўпти, мен кетдим, ҳозирча...

Телефон дастагидан узук-юлуқ гудоклар эшитилди. Заур Таҳминанинг сўнгги таклифи ҳақида ўйларди. Таҳмина чиндан ҳам шу сўзларни айтдимми — охириги учрашувларида “энди кўришмаслик”ка қарор қилганидан кейин, уларнинг идорасидан, Дадашнинг бамайлихотир ишланадиган бўлимидан кетиб, шовқин-суронли, асабий, тиними йўқ ва ҳамиша шошилинич телевидение оламига тушганидан кейин, янги дўст ва ошнолари билан бирга Москвага учарқан, худди унга, Заурга ўз ортидан Москвага боришни таклиф қилдимми?.. Йўқ, Заур ялинмайди. Лекин Таҳмина айнан шундай деди:

- Заурик, учиб кела қол Москвага...
- Ким экан у? — ошхонадан онасининг овози келди.
- Ҳеч ким, — деди Заур. — Шунчаки бир танишим.

БЕШИНЧИ БОБ

*Тикилдим мен сенга мойил, сен отдинг ақлими зойил,
Менга таън айлаган гофил сени кўргач уёнмазму?*

Заурнинг тахминий ҳисобига кўра, Бокуда Озарбайжон Республикасининг бошқа шаҳар, кент, шаҳарсимон ва кентсимон жойларида уларнинг етмиш нафар қариндоши бор эди. Ота-онасининг ҳисобларида тайин йўқ эди. Кайфлари чоғ пайтларида бири-иккинчисининг қариндошини санай бошлаганида отаси бошқа ҳисоб чиқарарди, онаси бошқа. Онасининг ҳисоблашларига кўра отасининг қариндоши жуда кўп эди, отасининг ҳисоблашларига кўра эса аксинча. Онаси: “Аммамнинг неварасининг ўғай амаксининг ўғли қанақасига менинг қариндошим бўлсин?”, — дер, аммо ўзи Мажиднинг тоғасининг қизининг қайинсинглисининг ўғлини эрига яқин қариндош санарди. “Ҳарҳолда, олий мактабга киришда, яқин қариндошим деб сенинг олдинга келди, сен ҳам ёрдам бердинг... Тўғри, иши битгандан кейин қорасини ҳам кўрсатмади, лекин ҳарҳолда...”

Аслида, ота ва она тарафдан қариндошларидан ташқари, бошқа, Мажид айтганидек “мавсумий қариндошлари” ҳам бор эди. Уларнинг ким томонидан, қанақасига қариндош эканлиги маълум эмасди, аммо имтиҳон мавсуми бошланиши биланоқ қаердандир пайдо бўлган бу “мавсумий қариндошлар” эшикни очарқан, Низомийдан, Фирдавсийдан, Саъдийдан сермаъно мисоллар келтириб, қариндош-уруғ оғир дамда бир-бирининг кунига ярашини, агар Мажид уларнинг боласига ёрдам бермаса, демак, ҳалиги буюк шоирлар айтган ҳикматли сўзларнинг сариқ-чақалик маънисий йўқлигини исботлар эдилар... Одатда бу пурмазмун байтлар Мажидларнинг уйида ёз ойларида, кириш имтиҳонлари пайтида жуда кўп жарангларди, аммо бошқа мавсумларда ҳам турли-туман қариндошларнинг турли-туман истак-илтимосларидан Мажиднинг боши холи бўлмасди... Мажид кўнгли бўш киши эди, қариндошларидан ҳам, бегона, таниб-танимаган одамларидан ҳам қўлидан келган яхшилигини аямасди, бу яхшиликлари эвазига ҳеч нарса таъна қилмас, ҳатто “раҳмат” демади-я, деб хафа ҳам бўлмасди. Аммо қарабсизки, у яхшилик қилган, оғир кунда суяган одам ниятига етиши биланоқ қўққисдан ғойиб бўлар, на ўзи, на изи кўринарди, шундай пайтларда Мажид гоҳо сеғоҳ оҳангида тебраниб хиргойи қиларди: “Богда ўрик бор эди, салом-алик бор, боғда ўрик тугади, салом-алик тугади”.

Бу отаси биладиган яғона шеър мисралари ва яғона мусиқий оҳанг эди, профессор уни ҳаваскорлар каби ўз-ўзига, ўзининг кўнгилиги учун куйларди. Аммо ҳарҳолда, нияти амалга ошгач, тўсатдан ғойиб бўлган тамагир қариндошларидан ташқари аслида яқин хеш-ақраболари ҳам бор эди ва улар билан ҳамиша борди-келди қилардилар. Зевар хонимнинг сингиллари, холаси, холасининг қизлари ҳамда Мажиднинг Бокуда яшовчи яғона яқин қариндоши — машҳур жарроҳ, профессор Баҳром Зайналли ана шундай яқин қариндошларидан эди. Баҳром Зайналлининг оиласи — хотини Рухсора хоним, ўғли Расим ҳам яқин қариндошларидан эди, албатта, бироқ Баҳромнинг урушда ҳалок бўлган акасининг ўғли Фиёс билан ораларида борди-келди йўқ эди. Фиёс Дилора деган бир қизга уйлангани, уларнинг бир ўғиллари борлигини Мажид

билар, аммо на унинг ўзи, на Зевар билан Заур Фиёснинг оиласи билан таниш эдилар. Ҳеч қачон бир-бирлариникига бориб-келишмаган, гарчи Фиёс амакиси Баҳром билан борди-келди қилса-да, аммо Баҳромникига тез-тез бориб турадиган Мажидларнинг оиласи бирон марта ҳам Фиёсларга дуч келмаган эдилар... Одатда Баҳромлар ҳам, бошқа қариндошлар ҳам бирон-бир воқеа муносабати билан — туғилган кунларда, тўй-тантанада ёки, худо кўрсатмасин, азаларда Мажидларникига келар эдилар. Бугун — Заурнинг туғилган кунинда ҳам беш-олти нафар қариндош — Зеварнинг икки синглиси, холасининг бир қизи (иккинчи қизи келмаган, холасининг тоби йўқлиги туфайли унга қарагани қолган эди), Баҳром Зайналли ва унинг хотини Рухсора (улар ҳам ўғиллари Расимсиз келган эдилар), шунингдек, Мажиднинг ишхонасидан икки киши, жумладан, унинг кафедрасидаги ассистент Шоҳин келишган эди. Шоҳин Заур билан тенгдош бўлиб, уларнинг оиласи учун қадрли киши эди, нима керак бўлса, у ернинг тагидан бўлса ҳам топарди. Бугунги ўтириш учун зарур бўлган ноз-неъматларни ҳам — хонгуруч, янги балиқ, икрадан тортиб ҳар хил майда-чуйдалар — боржом суви, яшил нўхат, майонез кабиларгача — барчасини Шоҳин “ташқил этган” эди... Қўшнилари билан унчалик меҳрибон эмасдилар, улардан фақат Муртузовларгина чиқишган эди. Муртуз — истеъфодаги полковник Муртуз Муртузов барча орден, медалларни тақиб олган, у билан бирга хотини Олия ва қизи Фарангиз ҳам келишган эди. “Қизларини бизникиларга — қариндошларимизга кўрсатгани олиб келганлар”, — дея ўйлади Заур. Аммо қизиги шунда эдики, Муртузовлар билан бирга, чақирилмаган меҳмон деганларидек, Заур танимайдиган бир эр-хотин ҳам келишган эди. Олия хоним изоҳ бераётганини ҳам, узр сўраётганини ҳам англаб бўлмайдиган ноаниқ бир оҳангда:

— Тоҳира билан Жаббор келиб қолишди, уларни ҳам судраб келавердим, — деди.

Тоҳира Олиянинг ўртанча синглиси эди. Сурайёнинг Неъмат деган эри бўлиб, у таржимонлик қилар, Заур билан бир нашриётда ишларди. Заур Неъматни ниҳоятда ёқимсиз, бемаъни одам деб ҳисобларди.

Аммо Заур Тоҳира билан Жабборни биринчи марта кўриб турарди.

Тоҳира ҳам Зевар хонимга:

— Худо ҳақи, кечиринг, — деди. — Олия, сиз ҳам юринг, деб туриб олди. Заурнинг туғилган кунини эканлигини сираям билмагандик... Совғасига қарз-дормиз. — Тоҳира гўё узр сўрарди, аммо бу сўзларни шундай бир кибр билан айтардики, ундан бутунлай бошқача, яъни бизнинг ташрифимиздан сизлар миннатдор бўлишингиз керак, деган маъно сезилиб турар эди.

Зевар хоним:

— Нималар деяпсиз, айби бор эканми, ўз уйингиз деб билаверинг, хуш келибсиз, — дерди.

Аммо онасининг сўзларида ҳам бутунлай бошқа маъно борлиги Заурнинг эътиборидан четда қолмади. Тоҳиранинг такаббурилик қилаётганини Заурнинг онаси ҳам сезган, имкон топилиши биланоқ уни чандиб олишга тайёр эди...

Заур қариндошларнинг бу вакил ҳайъати фақат Фарангизни эмас, балки унинг ўзини, Заурни кўриш учун ҳам йиғилганини англади. Тўғрироғи, улар ёлғиз Заурнигина эмас, балки унинг оиласини, қариндош-уруғини, уй-жойини, турмуши ва ўтириш-туришини, хуллас, “бизнинг Фирочка” тушадиган шароитни кўргани келишган эди... Афтидан, Тоҳира Олиянинг фақат синглисигина эмас, айна пайтда энг яқин маслаҳатчиси ҳам эди, унинг раъйи, фикри, таассуроти вожиб эканлиги сезилиб турарди... Заур ичида бу эрмакларнинг барчасидан қулибгина қолмай, балки маълум даражада бундан нафратланарди ҳам: аммо у бу нафрат туйғусини жиловлашни, юзага чиқармасликни, ҳаммага хушмуомала, меҳрибон бўлишни истарди. Одатда бу юзак муносабатлар, умуман, туғилган кунлардаги сохта шодиёна уни асабийлаштирарди. Заур бу куннинг тезроқ ўтиб кетишини истарди. Аммо бугун эрталабдан бери бутун вужудини қамраб олган илиқ, ёқимли туйғу гўё унинг бутун инсонларга муносабатини юмшатган эди: у ҳеч кимдан хафа бўлмасди.

Тез-тез кўлини киссасига тикар, “Ронсон” чақмоғини чиқариб ёндирар, гўё унинг севинчу фараҳига ҳамма шерик эди. Бу чақмоқни бугун унинг иш-хонасига Таҳминанинг кўшниси Мадина келтирган эди. Бу “Ронсон” чақмоғи Таҳминанинг кеча айтган совғаси бўлиб, унга бир даста гул ва табрикнома кўшиб юборилган эди... Заур гўё ажойиб уйқу оғушида эди, ўз шаънига айтилган табрик сўзларини ҳам тузукроқ эшитмас, беодоб бўлиб кўринмаслик учун ҳар замонда “шундай, албатта” ёки “йўғ-э” деб кўяр, аммо бу сўзларни жойи келганда айтяптими ёки йўқ — ўзи ҳам билмасди. Тоҳиранинг эри Жаббор унга нималарнидир берилиб гапирар, Заур эса уни тингламай туриб бошини лиқиллатар, “шундай, шундай, албатта” деб кўяр, аммо нимани маъқуллаётганини, нималарга шартсиз-шоёнсиз кўнаётганини ўзи ҳам билмасди... Аҳён-аҳёнда диққатини тўплаб, Жабборнинг фикрини тушунишга, унинг нималар деяётганини англашга уринарди. Жаббор у билан ёнма-ён ўтирар, аммо овози гўё жуда олислардан келар эди:

— Тушунаман, отангиз ишлайдиган институтда ҳимоя қилиш яхши бўлмайди, гап-сўз кўпаяди. Аммо истасангиз, мен гаплашаман, бизнинг институтда ҳимоя қиласиз.

Заур: “шундай, шундай, албатта” дер, аммо шу фурсатда Жаббор унга нимани таклиф қилаётганини англамасди. Жабборнинг овози бошқа овозлар: отаси Мажиднинг, онасининг, холаларининг, Муртузнинг, Олиянинг, Баҳром амакиннинг, Тоҳиранинг, Рухсора хонимнинг, Шоҳиннинг овозлари билан қоришиб кетган эди... Фақат Фарангиздан садо чиқмасди... Фарангизнинг ёноқлари ловуллаб ёнар эди. Чиндан ҳам жуда гўзал қиз, деб ўйлади Заур. У гўё Фарангизнинг жимгина ўтиришини ҳам тушунар, унинг сукутини тинглар эди. Афтидан, Фарангизнинг сукути Заур ҳақидаги, у билан қуриладиган келгуси бахтиёр оила ҳаёти ҳақидаги тасаввурлар билан тўла эди; бу хаёлларни Олия хоним секин-секин, зимдан қизига сингдирмаган бўлиши мумкин эмас. Овозлар бир-бирига қоришиб кетган, аммо алоҳида-алоҳида жумлаларга эътибор берилса, кимнинг нима деяётгани маълум бўларди.

— Ўзи-ку менинг штабимда, кўл остимда эди, кўтар буни, қўй буни, дердим, энди қарасанг, бурнига хода етмайди, кўчада кўрганда одамни танимайдиغان бўлиб қолибди, — дерди Муртуз...

— Утган йили Лондондан қайтишда Варшава қабул қилмади. Прагага учадиган бўлдик, мен профессор Сперанский билан бирга эдим, — дерди Баҳром Зайналли...

— Мени складга олиб борди, мана, деди, ол кўнглингга нима ёқса, вой тавба-а-а, Рухсора хоним, яшириб нима қилай, оғзим очилиб қолди, нимани хоҳласанг — қанақа ранг, қанақа фасон, қанақа бичимда — ҳаммаси бор, — дер эди Олия. У доимгидек ўғли Спартакнинг ғайрат-шижоатидан оғиз кўпиртирарди. Спартак уни қачондир бир пайтлар нодир моллар тикилиб ётган ғаройиб омборга элтган экан; Олия хоним бу воқеани Зевар хонимга камида ўн марта, Зевар хоним эса буни Заурга камида етти марта айтган эди. Спартак Олия хонимнинг сеvimли мавзуси бўлса-да, ягона мавзуси эмасди. Спартак мавзусидан бошқа унинг яна иккита доимий мавзуси бор эди — эри Муртузнинг хизмати ва қизи Фарангизнинг исмати...

— Керак бўлса мен илмий котиб билан ҳам гаплаша оламан, мени жуда ҳурмат қилади, бизда ҳимоя қилишингизга рухсат беришларини ташкил этамиз, — дерди Жаббор ва унга жавобан Заур ҳам:

— Шундай, шундай, албатта, — деб кўяр эди.

Зевар хоним ошхонадан чиқиб келиб:

— Заур, — деди, — телевизорни қўйсанг бўлармиди, меҳмонлар зерикиб қолишмасин...

Заур телевизорни қўйди ва бир оздан сўнг меҳмонларнинг овозига телевизорнинг овози ҳам кўшилиб кетди. Спорт шарҳловчиси:

— Қизгин кураш олиб борган волейболчи қизларимиз катта ғалабани кўлга киритдилар, — деб хабар берарди...

Баҳром Зайналли:

— Прагада ҳам лекция ўқийдиган бўлдим, — дерди.

Муртуз Муртузов:

— Тунов кун охири кўчада ушлаб олдим, — дерди.

Олия хоним омбордаги дублёркалардан, Рухсора хоним воситачи дўкондаги сервизлардан, Тоҳира ёзда дам олган курортдан сўзларди. Жаббор:

— Истасангиз, нақ ректорнинг ўзи билан гаплашаман, дерди. — Менимча, эътироз билдирмайди....

— Прагадан поезд қайтадиган бўлдим... Сперанский билан бир купега тушиб қолдик...

— Ёқасидан олдим, шошма, шайтон, мени танитайсанми, дедим.

— Мана шу кўйлак, Фирочкага французский сапожки, икки дона кўрна жилди, тагин бир-иккита майда-чуйдадан бошқа нарса олмадим. Спартак, мама, қиёмат бўлаётгани йўқ-ку, қачон истасанг тагин бу ерга олиб келаман сени, дейди...

— Ўша сервиздан олмоқчиман, бизнинг бир ўртоғимиз бор — Шомхол, терговчи бўлиб ишлайди, ўшанинг хотини Тамаранинг туғилган кунига совга қилмоқчиман...

— Мен Кримда бўлганман, Сочида ҳам... Аммо бу ер бутунлай бошқа олам... Кумини марврид дейсиз, денгизи ниҳоятда тоза, бинолари шундай роҳатижон, шундай шинамки...

— Эркаклар командаси эса бу мавсумда ҳали биронта ҳам галабага эришгани йўқ...

— Ректор нима ҳам дерди?.. Бизнинг институтга ҳатто Тифлистан, Еревандан ҳам келиб ҳимоя қиладилар...

— Қани, овқатга марҳамат!

— Шоҳин, хизмат бўлмаса, қадаҳларни тўлдирсанг.

— Спартак нега келмади?

— Ким билсин, қаерларда тентираб юрибди...

— Яхши, косагул ким бўлади?

— Муртуз Балаевич, полковник Муртузов...

— Йўғ-э, профессор, профессор тузукроқ...

— Қайси профессор, бу ерда профессор иккита.

— Зайналли...

— Зайналли ҳам иккита.

— Дарвоқе, профессор Баҳром Зайналлини айтяпман, Мажид уй эгаси-ку, уй эгаси косагул бўлмайди-да, ахир...

— Яшанг, Зевар кеннойи, демак мен уй эгаси эмасман, мен бегонаман?

— Йўғ-э, Баҳром ака, сиз ҳам уй эгасисиз, албатта, бу ер ҳам ўз уйингиз.

Шунинг учун ҳам Заурчикнинг ўтиришини сиз олиб борсангиз.

— Йўқ, Муртуз тузукроқ, — деди Баҳром.

— Бу ҳақда сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, асл косагул — Баҳром домла, — деди Муртуз.

— Унда Баҳромнинг соғлиғи учун ичайлик, — деди Мажид.

— Йўқ, мадомики косагулликни менинг бўйнимга қўйган экансиз, сўзимга кулоқ солинг. Заурнинг соғлиғи учун ичайлик, — деди Баҳром.

— Соғ бўл, Заур, — деди Шоҳин.

— Соғ бўл болам, — деди Зевар.

— Соғ бўл, — деди Мажид.

— Соғ бўлинг, Заур, — дедилар Рухсора хоним, Олия хоним, Тоҳира хоним... Фарангиз ҳеч нима демади...

— Сизнинг соғлигингиз учун, Заур, — деди Жаббор.

— Добрый вечер, дорогие телезрители, — деди Таҳмина.

Заур сесканиб телевизор томонга ўтирилди... Ҳамма ўз қадаҳларини Заур томонга узатган, ҳамма қадаҳларини бир-бири билан тўқиштирар, “соғ бўлинг, соғ бўлинг” деб ичишарди. Заурнинг назарида гўё бутун ўтириш туман ичида қолган ва бу туман орасидан фақат бир чехра — Таҳминанинг чехраси равшан кўринар, гала-говурда фақат бир овоз — Таҳминанинг овози лийиқ эшитиларди:

— Мы начинаем программу азербайджанского телевидения. Мы привезли Вам из нашего солнечного Баку...

Заур ортиқ сўзларнинг фарқига ҳам бормасди. Таҳминанинг нима деяётганини ҳам тузукроқ англамас, фақат овозининг оҳангини тинглар, дудоқларидаги майин табассумни кўрарди... Таҳмина бошқаларнинг ҳам диққатини жалб этган эди:

— Буни қаранг, бизнинг Боқунинг кўрсатувларини Москвадан беряптилар.

— Ҳа, газетада ҳам ёзишган эди...

— Бу ким, янги дикторми?

— Ҳа, янги, оти нима эди-я унинг?

Олия хоним қуруққина қилиб:

— Таҳмина, — деди, — энди диктор бўлибди-да...

Муртуз:

— Бу ўша аёлми, бизнинг...

— Ҳа, ҳа, — дея Олия дарҳол эрининг гапини кесди. Агар хотини гапини кесмаганда, Муртуз Балаевич Спартакнинг номини тилга олишини Заур дарҳол тушунди.

Таҳмина сўзлар, кулимсираб, бир пайтлар фақат Заурга соҳилда машинанинг ичида, Муртузовларнинг боғида табассум қилгани каби эндиликда миллион-миллион томошабинларга табассум қиларди...

Хонада эса ҳамма бараварига Таҳминанинг кийинишини, феъл-атворини, ўтириб-туришини, умуман ҳаётини мунозара қиларди. Эркаклар зимдан илжар, аёллар унинг либосини, соч турмаклашини мазаммат қилишар, эгилиб бир-бирларининг кулоқларига ниманидир пичирлашар, янгигина маълумот олган ҳар бир аёл “вой-вой-вой” дея афсус билан бош чайқар эди... Кимдир Таҳминанинг эри Маннопни танишини, у шўрлик анча обрўли одам эканлигини, энди эса, шўрингга шўрва тўкилгур, бутун шаҳарда беобрў бўлганлигини гапирарди. Кимдир, бу кунидан баттар бўлсин, юрибди-да эркакман деб, дея жавоб берди... Кимдир, Таҳмина шундай безаниб-тузанибдики, худди қорқизга ўхшайди, деди. Яна кимдир, одамни телевизорга чиқаришдан, миллион-миллион кишига рўбарў қилишдан олдин мундоқ унинг таржимаи ҳолига, кимлигига, қандайлигига, қайси иннинг куши эканлигига қизиқмайдилар ҳам, деди... Шу пайт эшикнинг кўнғироғи жиринглаб қолди. Шохин бориб очди, Спартак ичкари кириб, салом-алик қилмай онасига:

— Эшикни кулфлаб кетибсизлар, менинг калитим сизда-ку, ахир, — деди.

Олия хонимнинг танбеҳидан кейин (“Заурнинг туғилган куни-ку бугун, нега табрикламаяпсан?”) ўгирилиб Заурга қаради, Заурнинг кўлидаги “Ронсон”га алоҳида бир диққат билан тикилди, маъноли кулимсираб кўйди ва ҳамманинг телевизорга қараб ўтирганини кўриб, Спартак ҳам экран томонга бурилди:

— Оҳо-о, — деди, — офарин, Тахмуша...

Сўнг Спартак чиқиб кетди. Таҳмина ҳам экранда ўрнини ижрочиларга берди, кўшиқлар янгради ва ўтирганлар ҳам энди концертни тинглаб, созанда ва хонандалар ҳақида сўзлай бошладилар... Фалон хонанда Париждан фалон нарса келтирган, фалон бастакор ойида фалон сўм топади, фалон раққосанинг писмадон ёшда...

— Эмин Собитўғлининг кўшиқларини севаман, — дерди Тоҳира.

— Албатта бизнинг институтда ҳимоя қилишингиз лозим, — дерди Жаббор.

— Бутун бу хонандалар, кўшиқчилар текинхўр, дерди Муртуз, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир буларнинг ҳаммаси, уруш пайтида кўпчилиги жангга киришдан ўзини олиб қочарди, аммо мукофот олиш ёки бошқа тақдирланиш бўлса, ўзларини томдан ташлардилар...

— Ҳозирги ижрочиларнинг кўпчилиги уруш пайтида дунёга ҳам келгани йўқ эди, — дерди Баҳром, — борлари ҳам она сути оғзидан кетмаган гўдак эди.

— Пўлат Булбулўғлининг кўшиқларини ҳам жуда севаман, — дерди Тоҳира.

— Паҳлавага гап йўқ, — дерди Рухсора хоним. — Билмадим, Зевар хоним буни пиширишнинг сирини нега яширади биздан.

Олия: “бир кун пусиб келиб билиб оламан Зевар хонимнинг сирини”, деди. Зевар хоним кулиб: “сиздан бу рецептларни аямайман”, деди. Муртуз Балаевич: “Ие, бу кўшиқ айтётган шайтон ким бўлди, деди, сочини хотинларникидай ўстириб юборибди, бу модами, нима бало?!”. “Юз фоиз ишонаверинг, деди Жаббор, ҳимоя масаласини ўз бўйнимга оламан”.

Таҳмина бўлса телеэкрандан:

— Наша передача окончена. До новых встреч, — деди, бир оз тўхталди ва илова қилди: — Мне хочется поздравить тех телезрителей, у которых сегодня день рождения.

Заур бир лаҳза тошдек қотиб қолди ва негадир дарҳол онасига қаради. Онаси ҳам кескин унга боқди ва Заур Таҳминанинг сўнгги сўзларини хонада онаси билан ўзидан бошқа ҳеч ким фаҳламаганлигини тушунди. Фақат онаси бу жумла кимга қаратилганини тушунган эди. Шунинг учун ҳам Заур онасини бағрига босиб ўпишни истарди...

...Заур уч-тўрт қадаҳ ичиб қўйган, идроки хийла туманлашган эди, аммо ана шу лаҳзада у Таҳминани севишини, ҳеч кимни ҳеч қачон севмаган ва севмаяжга, бир муҳаббат билан севишини ҳис этди.

Жаббор:

— Эртагаёқ илмий котиб билан гаплашаман, — деди...

* * *

Заур тун бўйи мижжа қоқмади. Эрталаб ишга ҳам ҳаммадан олдин келди. Кассир Сафдар келгунга қадар ўзини қўйгани жой топмади.

— Сафдар ога, бугун маош берасанми?

— Бўлмасам-чи, тушдан кейин...

— Байрамларда навбатчи бўлганман, уч кун отгулим бор, олсам бўладими?

— Бу масалани директор ўринбосари билан гаплашишинг керак.

Директорнинг ўринбосари билан гаплашди. Ўринбосар тааж жубланди, бироқ Заурнинг аризасига имзо қўйди. Соат иккида Заур рўйхатга қўл қўйиб, 52 сўм 30 тийин олди. Энди ёнида 95 сўм пули бор эди. Аэрофлот кассасига бориб кундузги рейсга билет олди, сўнг почтага кириб телеграмма берди: “Москва. Центральное телевидение, Таҳмина Алиевой. Лечу к тебе в прямом и переносном смысле слова. Завтра буду в Москве. Рейс 852, целую, Заур”.

* * *

— Нега Москвага кетаётганингни билиб турибман... Кеча сенга телевизордан туриб қош қоққанини тушунмадим дейсанми... Ҳеч қаёққа кетмайсан... Бекор айтибсан, ҳеч қанақа ишинг, ҳеч бир командировка-помандировканг йўқ... Гўё мен билмайман?! Ҳозирок қўнғироқ қилиб идорангдан сўрай-чи, қанақанги шошилинч иш билан сени “ҳа бўл-ҳа бўл” деб жўнатишаётган экан. Кўрдингми, демак ёлғон айтибсан. Майли, ҳечқиси йўқ, энди отангнинг ўзи келиб гаплашади сен билан. Нима, отангни ҳам кутмайсанми? Қанақа билет, қанақа рейс, ўв ярамас, ҳозир билетингни парчалаб ташлайман, нега менинг бошимни айлантирасан, уйинг куйгурнинг боласи, ҳозир мен отанга қўнғироқ қилдим. Нима, уни кўрмасдан кетаверасанми, демак, сенга ота ҳам, она ҳам керак эмас экан-да! Уша беҳаё, ўша беномус сен учун ота-онадан ҳам азиз экан-да. Бизнинг ҳақимиз, бутун азоб-укубатларимизнинг, чеккан заҳматимизнинг эвази шу бўлдимми? Демак, онангнинг кўзёши сен учун бир пул экан-да! Эй худойим, кўрмайсанми бир беҳаё бунинг бошини қандай айлантириб қўйганини; беҳаё бўлмай нима, беҳаё ҳам дейман, шаллақи ҳам дейман, бундан ўн чандон баттарини ҳам дейман, ҳали сен мени яхши билмас экансан, ҳозироқ унинг пандовақи эрига қўнғироқ қиламан. Менга раҳминг келмаса, хаста отанга раҳминг келсин. Ҳеч инсоф-муруввати йўқ қанақа меҳрсиз боласан ўзинг. Майли, боравер, ўзи-ку ёнингда ҳемири йўқ, кўрай-чи, қайси пулга борар экансан. Ота-онам аввалгидек киссамни пулга тўлдириб қўяди деб уйласанг, чучварани хом санабсан, кетсанг кетавер, лекин қайтиб келма, сени кўзим кўрмасин, бундай ўғилнинг боридан йўғи... Ўғлим, бо-легинам, нури дийдам, кетар экансан, онанг оёғингга поёндоз бўлсин. “Ха-

вотир олма”, деганинг нимаси, ахир онанинг юраги қандай қилиб хавотирга тушмасин, қаёққа, кимнинг олдига кетаётганингни билмаяпманми? Уч кунда қайтсанг нима бўпти?! Уч кун ўша суюқоёқнинг олдига боришинг равомми?! Бўпти, айтмайман, ўшанинг ҳақда ёмон сўз айтмайман, дедим-ку, у бошингни айлантириб қўйганини кўриб турибман-ку, ахир, ҳозир сенинг кўзингга ҳеч нарса кўринмайди, мен бу дардга қандай чидайман, худойим?! Энди мени тирик кўрмайсан! Ҳеч бўлмаса эгнингга плашчингни, бўйнингга шарфингни ол, у ёқларга совуқ тушиб қолгандир, ахир?! Эй худойим, бизни не мусибатларга соляпсан, бу кунларни кўрганимдан ўлганим яхши эди! Бари-бир дарҳол телеграмма жўнат, қандай етиб борганлигин ни билайлик. Жоду берган сенга у, худо ҳақи, жоду берган, илоё сенга жоду берган кўлоғидан қолсин, тилдан қолсин. Мани йиғлатганинг ўзи йиғлабгина қолганларини кўрай. Тўхта, ҳой бола, ҳеч бўлмаса ортингдан бир сув сепиб қолай!... Эй худойим, ёзуғимиз не эдики, бошимизга бунча фалокат ёғдирансан?.. Телеграмма эсингдан чиқмасин, ҳой...

ОЛТИНЧИ БОБ

*Жонлар бериб сенинг киби жонона етмишам,
Раҳм айлаким, етгунча санга жона етмишам.*

— Наш самолёт пошел на снижение. Прошу вас застегнуть ремни и воздержаться от курения.

Кеч кузнинг ёмғиридан кейинги Москва осмони очиқ ва мусаффо эди. Тоза ҳаво димоққа уриларди. Ёмғир гўё дарбадар булутларни супуриб, кўк юзини тиниқ қилиб ювган, атрофдаги мовийлик аэровокзалнинг ойнаванд галереясини ҳам қоплаб олган эди: шаффоф галереянинг ичидаги одамлар — кутиб олувчилар, кузатиб қўювчилар, учиб кетадиганлар, учиб келганлар равшан кўринар эди... Самолётдан тушиб галереянинг ичида сҳиб бораётган йўловчилар орасида Таҳмина турарди. Заур Таҳминани жуда олисдан кўриб, кўл силкиди. Таҳмина ҳам Заурни кўрди ва унга томон отилмоқчи бўлди, бироқ тўқ кўкимтир рангли коржома кийган қиз табассум билан уни тўхтатди — кутиб олувчиларнинг галереяга киришига руҳсат йўқ эди... Заур буни кўрди, Таҳмина сари югурди, етти-саккиз қадам қолганда Таҳмина унинг оғушига отилди:

— Заурик, — деди, — келганинг қандай яхши бўлди...

Жуда кўп йиллардан кейин, кексайиб қолганида, аҳёнда ўз умрининг аччиқ ва ширин хотираларини хаёлидан ўтказганида, шод ва қайғули кунларни эсга олганида Заур тушунардики, агар бутун ҳаёти давомида бахтиёр йиллари, ойлари, кунлари, соатлари, дақиқалари бўлган бўлса, энг бахтиёр дақиқаларининг энг бахтиёр лаҳзалари ана шу бир неча сония эди — Домодедово аэропортининг шаффоф галереяси, узоқдан Таҳминани кўриши, унга томон югуриши, Таҳминани оғушига олиши ва Таҳминанинг айтганлари:

— Заурик, келганинг қандай яхши бўлди...

* * *

— Жиннимисан, юкинг нимаси?.. Шундай келавердим. Такси қаерда тўхтайди?

— Таксини қўй, — деди Таҳмина, — мен бу ерга анча эрта келиб, анави ердаги ўрмонда кезиб юрдим. Жудаям гўзал ўрмон... Юр, сенга кўрсатай...

Шосседан чиқиб оқшомги ўрмонга кирдилар. Заур Таҳминани ўпмоқчи бўлди, аммо Таҳмина бармоғини лабларига босиб:

— С-с-с, тўхта, бир эшитиб кўр, — деди...

¹ Йўли оқ бўлсин деган маънодаги урф-одат.

Ишонини қийин эди, аммо Заур ҳақиқатан ҳам эшитди... Бу ерда, самолётларнинг фувиллаши кулоқни қоматга келтирадиган ушбу аэровокзалнинг яқинида, машиналар шовқин солиб еладиган шоссенинг шундоқ ёнгинасида, барча бу гулдуросларга парво ҳам қилмагандек, кушлар чаҳ-чаҳ уриб сайрашарди...

— Худди булбул сайраётганга ўхшайди, — деди Заур.

— Чиндан ҳам одамнинг ишонгиси келмайди-я?

Гул-булбул, ошиқ-маъшуқ — кулгили-а, шундай эмасми?.. Худди ўрта аср газалларидан чиқиб келишгани каби... Аммо бу ёлгон эмас, азизим Заурик, ростдан ҳам булбул сайраётган. Шўрликнинг чаҳ-чаҳ уришини қара... Эшитяпсанми, Заурик, у биз учун сайраётган.

Заурнинг буйнига осилди. — Кулоқ сол, Заурик. — Таҳмина энди шивирлаб гапирарди. — Мен сенга бу сўзни айтмаслигим керак эди. Ёиламан, бунга айтишим яхши эмас, айтмасам бўларди... аммо... сени севаман, Заурик... жинни каби севаман... Сенсиз тура олмайман... Сендан бошқа ҳеч ким керак эмас менга... ёиламан, бу гапларни сенга айтмаслигим керак эди... — кулди. — Энди кутурсанг керак, димоғинг осмонга кўтарилиб кетса керак... аммо нима қилай, буларни сенга айтишни истардим...

Заур ҳам шивирлаб деди:

— Таҳмина мен ҳам сенга бу сўзларни айтмоқчи эмасдим, аммо энди мен ҳам айтаман: сенсиз ўлиб қоламан, Таҳмина... Сенсиз бир соат, бир дақиқа ҳам тура олмайман... Ҳозир бахтиёрлигимдан йиқилиб ўлишга ҳам тайёрман. Истасанг, ҳозир, шу ондаёқ шоссега чиқиб ўзимни машина остига ташлайман.

— Жинни, нега ўзингни машина остига ташлайсан? — Улар ўрмоннинг ичида кезар, Заур Таҳминани телевизорда кўрганидан, ўзининг туғилган кунидан, меҳмонлардан, қўшнилари, ҳатто Фарангизни унга бермоқчи эканликларидан тинимсиз гапирар эди... Заур ҳозир яшаётгани саодатли дақиқалардан шу қадар сархуш эдики, охири гапи Таҳминани азоблашини хаёлига ҳам келтирмасди: кўкси бахтиёрлик билан шу қадар лиммо-лим эдики, бу бахтиёрликнинг бошқаларга ҳам юқажаклигига, уларни ҳам хушбахтлик гирдобига тортишига шак-шубҳаси йўқ эди... Чиндан ҳам, Фарангиз ҳақидаги хабарни эшитганда Таҳминанинг чехрасида фақат оний бир кўлка пайдо бўлди, холос, аммо у дарҳол кулимсираб, Заурнинг Фарангизга уйланишини ҳазилга бурди.

Таҳмина уни ўпарди. Москвага келганларидан, кўрсатувлардан, эшиттиришнинг ўзини ҳам, унинг эшиттиришларни олиб боришини ҳам бу ерда жуда ёқтириб қолганлардан сўзларди... Ўрмондан чиқиб, шоссе бўйлаб юрдилар. Москвагача пйёда кетишни истардилар, Москва эса бу ердан етмиш километр келарди...

Заур энди севиб қолганига ҳам, севилиб қолганига ҳам амин эди, севги унинг қалбини шу қадар куч-қувватга, бахтга тўлдирган эдики, ҳеч нарса бу бахтга путур етказмасди. Шу сабабли ҳам Заур Спартак ҳақида бўлган суҳбатни шунчаки, гап орасида тилга олди, бу гийбатлар ўзини, неча кун далли-демона қилганини, неча тунлар ухлай олмай чиққанини айтди.

Таҳмина:

— Вой тентак, кимдан рашк қилиб юрибсан! — деди. — Одам ҳар қандай беъмани сўзга, ҳар қанақанги ирганч гийбатга ишонаверади?.. Спартак бориб турган аҳмоқ-ку!.. У билан менинг орамда бирон нарса бўлиши мумкинлигини ҳеч ақлингга сиғдира оласанми? Наҳотки мени билмасанг? Ё унинг кимлигини билмайсанми? Сенга нима гап бўлганини айтиб берган эдим-ку. Тўғри, Спартак менинг дугонам билан кўришиб турар, ўша дугонамнинг илтимоси билан унга бир-икки марта кўнғироқ қилгандим. Снаси ҳам менинг кўнғироқ қилганимни кейин билган бўлса керак... Аммо онаси умрида мен билан икки оғиз гаплашмаганки, келиб ёқамдан тутса... Мен ҳам унинг онаси билан юмдалашадиган кунга қолганим йўқ. Мен ҳақимда жуда галати фикрда экансан.

Заур энди Спартак масаласида бутунлай хотиржам бўлар экан, Дадаш айтган телевидение режиссери ҳақида сўрамоқчи, ҳеч бўлмаса унинг бу ерга — Москвага келгани ёки йўқлигини билмоқчи бўлди. Аммо модомики Таҳмина Заурни бу ерга, ёнига чақирган ва Заур ҳам келган экан, демак, унда ўша режиссернинг Москвада бўлиш-бўлмаглигининг Таҳмина учун ҳеч аҳамияти йўқ, демак, режиссёр ҳақида сўрашдан маъни йўқ... Майли, буларни қўйиб турайлик, лекин Дадаш айтган база мудирлари, чайқовчилар ҳақида оғиз очса бўлармикин? Аммо Таҳминанинг ўзи Заурнинг фикрларини ўқиб турган каби сўз бошлади:

— Заурик, — деди у, — шуни яхши билки, мен ҳақимда жуда кўп гаплар юради ва бундан кейин ҳам сенга жуда кўп бўҳтон ва уйдирмаларни етказадилар... Агар сен билан бизнинг чинакамига бахтиёр эканимизни кўриб қолсалар, буни асло кечирмайдиганлар бор. Сенинг кулоғинга етиб борсин дея менинг бошимдан не-не мағзаваларни ағдармайдилар... Шунинг учун ҳам сен баъзи нарсаларни билиб олишингни истайман, Заур. Биринчиси шуки, мен ҳеч қанақа фариштаю малоюйка эмасман, бу борада ҳар хил хом хаёлларга бориб юрма. Аммо яна шуниси ҳақиқатки, мен ҳозирга қадар ҳеч кимни сени севганчалик севган эмасман ва ҳозирга қадар ҳеч кимга, сени севман демаганман... Энг буюк, энг асосий ҳақиқат ана шу... Заурик, дунёда фақат битта, ягона ҳақиқат бор — қалб ҳақиқати, зеро, саодат ҳам, бахтиёрлик ҳам ана шунда. Қара, дунёда мана шу оқшом бор, мана шу ўрмон бор, унда қушлар сайрапти, сен борсан, мен борман, биз эса бир-биримизни севамиз, бирга бўлганда бахтиёр бўламиз — ҳақиқат мана шунинг ўзи ва бундан бўлак ҳақиқат йўқ. Сен Москвага учиб келганингда мен у ерда, аэродромнинг галереясида сени узоқдан кўриб қанчалар севинганимни билсайдинг! Сен-чи?!..

— Мен ҳам...

— Кўрдингми... Қара, мана шу дақиқаларда бу шосседан иккимиз — сен ва мен — Москвага кетяпмиз — бахтиёрлик ана шу, Заурик, энг буюк ҳақиқат ҳам ана шу... Бошқа бир ҳақиқат бор деб ўйлама бизнинг муносабатларимизда... Бирга бўлган дақиқаларимнинг бахтиёрлиги билан яша... Асл ҳақиқат мана шу...

... тўғри айтган экан Таҳмина...

Шоссе бўйлаб узоқ вақт пиёда юрдилар, сўнг толиқиб, автобусга миндилар. Автобус одамага лиқ тўла, айниқса, балиқ овидан қайтаётган қармоқ кўтариб олган кишилар кўп эди. Ногин майдонида тушиб қолдилар.. Москва дарёси соҳили бўйлаб пиёда юрдилар...

Таҳмина:

— Мен мана шу ерда турибман, — деди. “Россия” меҳмонхонасининг дезаларидан чироқлар порлар, жигаранг пардалар шуълаларни ўз рангига бўяр эди...

Улар Фрунзе соҳилига етдилар, томида аэрофлот рекламаси ёниб турган уч қаватли уйнинг орқасидан ўтиб, Крим биноси ёнидан чиқдилар. Улар ўзларини ҳеч ким танимайдиган бу улкан шаҳарда сарбастлик, осудалик туйғуларидан маст эдилар; бир-бирларининг бўйинларига қўл ташлаб тараллабедод кезардилар. Гуё елкаларида йилларнинг бутун юкини отиб ташлаган, гуё эндигина ўн олти-ўн еттига, нари борса ўн саккизга кирган эдилар. Танимаган одамларига салом беришар, улар ҳам таажжуб билан жавоб қайтаришарди; гул сотиб олишар ва бу гулларни ёш йигит-қизларга совға қилишарди; телефон-автоматларга кириб Боку номери билан Москваликларга қўнғироқ қилишар ва дастакни кўтарган кишидан Дадашнинг ҳол-аҳволини сўрардилар. Боку ва Москвадаги бир хил номерли телефон эгаларининг овози бирига ўхшаш-ўхшамаслиги ҳақида баҳслашардилар. Отелдаги лифт олдида ҳам тортишиб қолдилар. Қайси тез келади? Заур иккинчи, Таҳмина учинчи дерди. Учинчи лифт аввал келди ва Заур Таҳминага бир сўм ютқазди... Маълумот берувчи киоскага навбатга турдилар ва навбатлари етганда: “Москвадаги энг бахтиёр одамнинг адресини бера оласизми?” деб сўрадилар. Маълумот берувчи қиз уларга ҳайрон-ҳайрон боқар экан, ҳар иккаласи: “Агар сиздан шундай деб сўрашса, бизнинг адресимизни беринг”, — дедилар... Тирга

кирдилар. Заур ютуқли нишонга отиб атир ютди ва Таҳминага совға қилди. Таҳмина, бу арзон атирни албатта қимматбаҳо фаранги атирларга қўшаман, шунда мендан тараладиган ифорнинг сири очилмай қолаверади, бу ҳидга саводат ҳиди қўшилади, деди... Музқаймоқ сотувчи аёлдан музқаймоқ олишаркан, унга Михаил Васильевичдан кўпдан-кўп салом айтдилар... Кўчани нотўғри кесиб ўтдилар. милиция тўхтатиб уч сўм жарима солди. Заур пул узатди, милиция чек ёзиб берди... Таажжуб билан чекни олдилар; унда сержант Трофимовнинг имзосидан, жарима сабабидан ва миқдоридан ташқари бугунги сана ҳам ёзилган эди — 25 сентябрь. Заур уни йиртиб отмоқчи бўлди, бироқ Таҳмина қўймади, авайлаб буклаб, сумкасига солиб қўйди...

— Буни йиртиб бўладими, ахир? — деди у. — Бу бизнинг энг бахтиёр кунимизнинг чеки. Сержант Трофимовнинг ўзи тасдиқ этган бу санани. Кел, ёдгор бўлиб қолсин... Дунёдаги ягона гуноҳимизнинг — Кутузов проспектини нотўғри кесиб ўтганимизнинг шаҳодати бўлиб қолсин.

— Яхши, — деди Заур.

— Менинг хонамга бора қолайлик...

— Сенинг хонамга?

— Ҳа, хонамда мен ёлғизман.

— Мени қўйишадими?

— Навбатчи билан танишиб олдим... У билан дўстлашиб кетдик, мени телевизорда кўрган экан...

Заурнинг юрагида нимадир санчгандай бўлди. Таҳминанинг навбатчи билан бу қадар осон тил топишиб, бегона кишини ўз хонасига бемалол олиб кира билиши ёмон таъсир қилди унга. Таҳмина гўё унинг юрагидагиларни уқиб тургандек:

— Тагин сенинг хаёлингга ҳар балолар келиб юрмасин, — деди. — Қисқаси, мен бугун кундузи навбатчига сенинг телеграммангни кўрсатдим, ҳаммасини ётиги билан айтиб бердим, аёл тўғри тушунди.

* * *

— Тўхта, бундай эмас, шошма, тўхтасанг-чи, ўзим ечаман... Чироқни ўчир... Кел энди... сени жудаям соғиндим... Жонимсан менинг... Вой худойим, жинни бўлиб қоламан... Заурик, менсиз шунча вақт қандай чидадинг... менинг азизим, жоним...

Кечанинг энг сирли, энг қизгин сўзларини айтарди Таҳмина, энг яланғоч сўзларни. Хонадаги радиодан музика тараларди. Хонанда аёл ҳазин ва ҳорғин овозда қадарли бир қўшиқни куйларди...

Сўнгра улар сокин чўзилиб сигарет чекишар экан, Таҳмина сўради:

— Биласанми, ҳалиги қандай қўшиқ эди, Заур?

— Йўқ.

— Қадимги гуржи қўшиғи.

Бутун бугунги кун ва бу кеча мобайнида илк дафъа жуда майин, жуда аламли илова қилди:

— Мен бўлмаганимда бирдан бу қўшиқни эшитиб қолсанг, ҳаммаси эсингга тушади. Москва, ушбу кечамиз...

— “Мен бўлмаганимда”, — дея Заур унга таъна қилди. — Яна бошладингми?

— Биласанми, ҳаётда ҳар нарса бўлиши мумкин. Сен бошқа аёллар билан бўла оласан, ҳатто жуда яқин бўла оласан... Аммо бунақаси бўлмайди, Заур, ҳеч ким билан бунақаси бўлмайди, мен биламан... Бундан бошқача бўлиши, балки бундан ҳам яхши бўлиши мумкин, аммо бунақаси бўлмайди... Ҳаммасининг айнан шундай такрор бўлиши мумкин эмас. Домоделово ўрмонидаги қушлар ҳам, ҳалиги, кўчадаги жарима ҳам, бу қадимий гуржи қўшиғи ҳам... Бу бизники, фақат бизники... Бошқа ҳеч кимники эмас... Шунинг учун менинг кўнглим тинч...

... Тўғри экан Таҳминанинг сўзлари...

* * *

Эрталаб соат 10 да Маяковский метро бекатидаги кассадан Боку самолётига билет олди... Куйида, перронда ажралдилар. Таҳмина машқ қилиш учун телестудияга кетди...

— Кечқурун 9 да Шаболовкада, телевидение биноси ёнида мени кут, — деди ва узоқлашаётган поезд деразасидан Заурга қўл силкиди...

Заур эскалатордан юқорига кўтарилди. Маяковский майдонига чиқиб, Горький кўчаси бўйлаб Бош Телеграф томон юрди... Кечадан бери ҳеч нарса емаган, ухламаган бўлса-да, на ҳорғинликни ҳис этарди, на уйқусизликни... Саҳарда қисқагина ёққан ёмғир ювиб ўтган, намхуш ҳид таратаётган йўлқадан борар экан, бундан бир соат, беш соат, саккиз соат аввалги каби Таҳминанинг шивирлашларини эшитар, унинг эркалашларини, қўллари сочлари, дудоғларининг таъмини ҳис этарди... Москванинг барча гўзал аёллари — куз кўчасининг бутун аёллари Заурга Таҳминани эслатар, аммо ҳеч бири унга тенг бўла олмасди... Заур кеча Таҳмина билан бирга кезган жойларида энди ёлғиз кезишини истарди, аммо бу ёлғизликда у танҳо эмасди, Таҳмина ҳам у билан бирга эди — сўзлари, навозишлари, шивирлашлари, энг қизгин севги онларида гоҳ юмшоқ, гоҳ эҳтиросдан бўғилган қисқа кулишлари, дудоғларининг ҳарорати, узун инжа бармоқларининг саринлиги, кўчада, лифтнинг, эскалаторнинг ёки автобуснинг текилинчида ғайририхтиёрий, атайми ёки тасодифанми унинг кўксига ҳисилиши, белининг, тиззаларининг тўқиниши Заурнинг ёлғиз фикрида, хаёлидагина эмас, баданининг ҳар бир хужайрасида яшаётган, юракдай уриб турган хотиралар Заурни ҳозирга қадар ҳеч қачон ҳис этмаган, тўймаган бир саодат гирдобига ғарқ этар ва бу гирдоб ичидан тагин Таҳминанинг сиймоси, кулишлари, сўзлашлари қалқиб чиқарди. Нималардан сўз очмади Таҳмина бу кеча. У гўё ёзда денгиз соҳилидаги учрашувларида айта олмаган, изҳор этолмаган, юрагига тугиб қўйган бутун сўзларни, барча дил розини ушбу илиқ Москва тунисида айтиб тугатишни истарди... Кўпроқ ўз болалигидан сўзларди. Унинг хаёллари Пиршоғидаги боғларидан, ёзнинг сўнгги кунларидан, чўмилгоҳда тизилган алвон пионер сафларидан, дам олиш кунлари ҳамшиша соат иккида бериладиган мақом куйларидан — осуда мусиқа денгизидан, жазирама соҳилнинг, оловли қумларнинг устидан тугун каби сирғалиб ўтарди. Болалиги ҳақида Таҳмина абадий тарк қилинган диёр сингари сўзлар, гўё у бу диёрдан абадий Мосуво бўлган эди... Қизиган қумлар жазирама туш пайтида товонларни куйдирар, оқшомлари эса қумлар совуқ ва нам бўларди ўшанда. Тунда қўшниларикидан узумзор оралаб уйга қайтар экан, бу кумуш ойнинг ёруғида, бўз қумлар ичида яшириниб ётган илонни кўққисидан босиб қўйишдан, илон чақиб олишидан қўрқарди. Қўшниларикида ошиқ бўлган илонлар ҳақида афсоналар айтар эдилар, ҳатто илон бир қизга банди бўлиб, уни таъқиб этиб юрганини ўз кўзлари билан кўрганлари ҳақида онт ичардилар... Қўшниларикида унинг тенгқурлари кўп эди... турли-туман ўйинлар ўйнар, ваҳимали воқеа-ҳодисалардан сўзлардилар; ярим тунда кичкина Таҳмина уйларига қайтар экан, бу ваҳимали нақллардан қўрқувга тушар, ойдин кечада ола-чалпоқ қўлкалардан чўчир, эти увишарди... Отасини уйғотиб юбормаслик учун оёқ учиди юриб айвонга чиқар, амаллаб пашшахонанинг ичига кириб олар, аммо ухламас, йирик юлдузлар чақнаб ётган очик ёз осмонига боқар ва олисдан — Нефтчилар истироҳат уйдан эшитилаётган куйга қулоқ тутарди. У ерда рақсга тушардилар. Кетма-кет музика янграр, аммо ҳар кеча концерт айна битта танго билан яқунланарди, бу танго ҳануз Таҳминанинг қулоқлари остида жаранглайди, сўзларини ҳам хотирлай олади... Ботаётган қуёш денгиз билан ҳазин-ҳазин видолашади, дея куйланарди бу тангода. Ҳозир ҳам тангони эшитиб қолса кўзлари ёшга тўлади, болалиги, боғлари, отаси ёдига тушади. Нефтчилар истироҳат уйида Таҳминадан ўн-ўн икки ёш катга бўлган йигит-қизлар рақсга тушардилар; уларнинг олами ўзга бир олам бўлиб, мусиқа, танголор, ойли тунларда соҳил бўйлаб кезишлар, учрашув ва айрилиқлар, севги ва лаззатли изтироблар бор эди бу оламда. Таҳмина ҳали бу олам ўзи учун олдинда эканлигидан севи-нарди...

Онасини хотирлай олмас, ярим яшарлигида ундан жудо эди; фақа эски, саргайган суратлардангина онасини хаёлида жонлантирар, болалигида у гўё албатта қайтиб келади, келганда ҳам Таҳминага каттакон чиройли қўғирчоқ, жуда кўп конфет ва — негадир ҳамиша шуни ўйларди — сариқ, йирик гулли кўйлак келтиради, деган мўъжизага ишонар эди... Онасини узун, оппоқ кўйлақда, кўйини лолаларга тўлдириб чексиз-поёнсиз адирда турган ҳолида тасаввур этарди ҳамиша. Онасининг овозини, чеҳрасини хаёлида сира жонлантира олмас, онаси ҳақида ўйлаганида унинг овозини қўшни аёллардан бирининг овози, чеҳраси каби тасаввур этарди. Йиллар ўтган сайин Таҳмина бу хаёлларнинг пучилигини тушуна борарди. Бувиси бир сафар унга онасининг қабрини ҳам кўрсатган эди. Энди у идрок этардики, онаси ўлган ва ҳеч қачон қайтиб келмайди. Аммо шунга қарамай, юлдузли ёз кечаларида онаси ҳақида — келажак замонда эмас, ўтмишда қолиб кетган онаси ҳақида ўйларди... Онасининг бир кун тирилиб қайтиб келишини эмас, унинг бир пайтлар қандай яшаганини, тириликлигида қандай бўлганлигини тасаввурда жонлантиришни истарди. Онаси билан отасининг ёшликларини — айна балоғат пайтларини ҳали Таҳмина ер юзида бўлмаган, отаси билан онаси эндигина юра бошлаган пайтларни хаёлида жонлантирарди... Таҳмина кўзларини юмган заҳоти ойли кеча, денгиз соҳилини кўрарди, навқирон отаси билан ёшгина онаси соҳилини кўрарди, навқирон отаси билан ёшгина онаси шу соҳилда учрашардилар, ой ҳам айнан ҳозирги каби қумларга, сувларга шуълалар сепарди, олислардан айна ана шу музыка — ушбу қайғули танго эшитиларди ва отаси билан онаси — бўм-бўш соҳилда улардан бошқа ҳеч ким йўқ эди — узоқлардан келаётган музыка садолари остида тангога тушишарди ва ҳар иккаласи ҳам билардики, бу уларнинг сўнгги рақсларидир, ҳозир ушбу лаҳзаларда улар бахтиёрдирлар, лекин бу хушбахтлик тугамокда, мутлақ тамом бўлмокда, ҳеч қачон қайтмасликка маҳкум этилган бахтиёрликдир. Сўнгра Таҳмина яқингинада, бундан бир ойча олдин тагин тушида ота-онасини кўрганни айтди, онаси узун оқ кўйлақда, отаси эса ёқаси очиқ сурп кўйлақда эмиш, ойдин кечада, ўша соҳилда рақс этармишлар. Уйкуда ҳам ўша тангони эшитардим: “Утомленное солнце нежно с морем прощалось...” “Уйкуда шундай йиғлардимки, дамим ичимга тушиб кетарди, бутун ёстиғим кўзёшларимдан шалаббо бўлган эди, — бир оз жимиб қолиди, сўнг илова қилди. — Ҳой, нима бўлди сенга ўзи, — дея Манноп мени уйғотди...”

Илк бор Маннопнинг номини тилга олди, аммо эри ҳақида бирон нарса дейишни истамасди. Кўшниси Мадина ҳақида сўзлар, Мадина ҳақиқий дўст, аёллар орасида бундай садоқатли дўстни топиш қийин, у мени ҳеч маҳал сотмайди, дер эди. Дадаш ҳақида сўзлар, Дадашдан худди курбақадан, сичқондан ирганган каби ирганаман, идорада столларимизнинг яқинлигига зўрға чидаб ўтирардим, чунки ана шу масофадан ҳам Дадашдан ҳамиша тер ҳиди анқирдики, кўнглим ағдарилиб кетарди, дерди... Неъматдан сўзларди, бир сафар Неъмат тунги соат тўртда телефон қилибди, йўғ-е, жинни, ишқ изҳор этиш учун ким тунги тўртда кўнгироқ қиларди, йўқ, юрагидаги дардларидан гапирди. Неъматнинг айтишича, ҳаёт уни сиқар, бўғар эмиш, мен қайдан билай, ахир, одам-да... Спартак? Ҳўш нега энди Спартакка ёпишиб олдинг? Аҳмоқнинг, елвизакнинг ўзгинаси Спартак... Аммо бир нарсани сенга айтиб қўяйки, унчалик ҳам аҳмоқ эмас у, ҳарҳолда тузуккина пул топиш йўлини билади... Спартакнинг қанча мол-дунёси борлигини биласанми? Отасининг пули! Вой-вой-вой, отаси пенсиядаги бир одам, унда бунча пул нима қилсин, аксинча, отасини ҳам, онасини ҳам Спартак боқади, ҳатто синглисини ҳам едириб-кийдирадиган Спартак бўлади, ҳа, айтмоқчи ёдимдан кўтарилай дебди, ахир унинг синглисини сенга унаштиришади-ку, омадинг бор экан, Заурик, ҳали кўрасан, Спартак синглиси учун шунақанги сеп қиладики, бутун умринг бўйи Спартакнинг ҳисобидан ялло қилиб яшай оласан, яхши, яхши, қовоғингдан қор ёғмасин, ҳазиллашдим, ҳазилдн ҳам хафа бўладиларми, жоним. Спартак ким бўпти? Спартак сенинг кесиб ташлаган тирноғингга ҳам арзимади... Аммо ҳазил ўз йўлида-ку, Спартак пулни пул демайди... Москвага келгандауч-тўрт меҳмонхоналардан номер олади. Нега? Қайдан билай негалигини, тўқликдан-да, пули кўпнинг йўли кўп. “Росси-

я”дан ҳамиша беш хонали люксни олади, бир сафар ўша беш хонали люксни ололмаган, аламдан ёрилай деган ўзиям.

— Яхши, сўраганнинг айби йўқ, сен буларнинг ҳаммасини қайдан биласан?

— Ўзи айтган... Дугонамга айтган эмиш, у эса менга гапириб берган... Албатта, Спартакнинг лофчилиги бор, бирининг устига ўнни қўшиб айтади, аммо, ҳарҳолда, шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди... Пул бўлгандан кейин...

— Хўш, бунча пулни қаердан топади ахир?

— Айтгандим-ку сенга, олибсотар-да...

— Кўлга тушишдан кўрқмайдими?

— Албатта, эртами-кечми илинади... Аммо бундан гап очсанг, унинг жавоби тайёр. Барибир ҳамма ўлиб кетади, дейди, беш кунлик дунё бу, имконим бор экан — кайф-сафо қиламан, қаердан узилса-узилар...

— Кўриниб турибдики, сен Спартакнинг ҳаёт ҳақидаги фалсафасига хайрихоҳсан.

— Заурик, сен шунчалик нодонмисанки, мени Спартак каби бир пасткашдан рашк қиласан?

— Фикри-зикри пул ва аёллар бўлган бу пасткашнинг сендай гўзалга бепарво қолишига асло ишонмайман... Яъни, сенга яқинлашиш учун ҳеч ҳаракат қилмадимми?

— Нега энди, кўп уринди... Ўтга киришга тайёр эди мен учун... Не-не ваъдалар бермади, тавба, шуба, мол-дунё, тагин алланималар... Аммо тезгина фаҳмлаб етдики, мен у айтган уянинг қуши эмасман, бундай нарсалар билан менинг бошимни айлантириб бўлмайди. Шундан сўнг... ўзинг асрагайсан, худойим... — Таҳмина қаҳ-қаҳа отиб кулди, — Спартак бошқача усулга ўтди. Менга шеърлар ўқий бошлади... Вой тавба... ҳа-ҳа-ҳа...

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди? Шеърларининг таъсири ҳам шубҳа, мол-дунё ҳақидаги ваъдалар каби... Спартак ҳам у қадар аҳмоқлардан эмас, кўрдикки, ҳеч иш чиқмаяпти, аммо шундан сўнг... тилига эрк бериб, у ер-бу ерда гўё мен билан ўзи ўртасида нимадир борлиги ҳақида гап тарқата бошлади... Ҳали сен, унинг онаси ундоқ деди, мундоқ деди дея гап бошлаганинг ҳамон мен бармоқ тишлаб қолдим, менимча, онасига бу гапни Спартак айтган. Ахир, онаси унинг муҳаббат можароларидан жуда фахрланади... Манноп Бокудан бирон ёққа кетган заҳоти Спартак машинасини бизнинг уйимизнинг ёнига келтириб қўярди, баъзан ярим кечагача, баъзан саҳаргача машина ўша ерда турарди.

Ўзи, худо билсин, қайларда юради, балки уйда донг қотиб ётар... Эшитганмисан, ҳарам ҳақидаги бир латифа бор... Ҳарамнинг эгаси ҳар бир хотинига: бу кеча нариги хотинимникида бўламан, деб айтиб чиқар, ўзи эса ёлғиз хонада бекиниб ухлар экан.

— Нега?

— Нега деганинг нимаси? Ҳарам эгаси нега ёлғиз ётади, деб сўраяпсанми?

— Йўқ, Спартак нега машинасини уйларингиз ёнида қолдириб кетарди?

— Сабаби маълум... Шаҳарда унинг ўзини ҳам, машинасини ҳам ҳамма танийди, ахир. Ҳамма биладикки, бу уйда мен яшайман, эрим эса ҳозир Бокуда йўқ... Хўш, энди Спартакнинг машинасини бизнинг уйимиз ёнида кўрганлар нима деб уйлайди... Бир томондан ўзи бунақа гаплар тарқатиб юрса...

— Хўш, сенинг ўзинг нега бунга чек қўймайсан, нега ўзига айтмайсан?

— Нима дейман? Заурик, сенга неча марта айтганман, мен ҳақимда нима десалар десинлар, ишим йўқ. Мен ҳар бир инсоннинг ўз ботиний ахлоқи бўлиши лозим деб ҳисоблайман, агар шундай ахлоқ бўлса, инсон ўз ботиний ахлоқига содиқ қолса, бутун зоҳирий нарсаларнинг аҳамияти йўқ — ким нима дейди, ким қандай фикрда...

— Яхши, лекин бир нарсани тушунмаяпман, буларнинг ҳаммасини кўрабила туриб нега Спартак билан салом-аликни йиғиштириб қўя қолмайсан?

— Қанақа салом-алик? Йилда-ойда уни бир марта учратамай... Баъзида Спартакнинг ҳам ёрдами тегиб қолади. Бирор нарса лозим бўлиб қолса унга айтаман, ернинг остидан бўлса ҳам топиб келади. Мана, масалан, сенинг “Рон-

сон”ингни менга ўша топиб келган. Заур туғилган кунида Спартакнинг чақмоққа маъноли-маъноли қараб қўйганини эслади, бу боқишларнинг сабабини энди тушунди ва асабийлашди:

— Агар мен билганимда эди...

— Бўлди, бўлди, ўзингни бос. Ўз пулимга олганман бу совғани. Қисқаси, топишга Спартак топди. Пулини олишни истаман эди, мажбуран бердим... Ҳар кимнинг худоси бор: Спартак қанчалик доғули бўлса-да, ҳарҳолда хасис эмас.

“Хасис бўлмайдиам-да, — деб ўйлади Заур. — Бу қадар текин пул топгандан кейин, саховатли бўлмай бўладими. Айниқса, гўзал аёл олдида...”

Спартакнинг қўли очиқлиги, чўнтаги қаппайиб юриши, Таҳминанинг бу ҳақда оғзини тўлдириб гапириши Заурни ранжитарди, албатта... Заур, Спартак отасининг пулларини харжлаб юрибди, деганида Таҳмина кулди, аксинча, бутун оила Спартакнинг ҳисобидан, Спартакнинг пулига, Спартакнинг саховатига яшайпти, деди. Заурга бу ҳам тегиб кетган эди. Таҳмина ғайриихтиёрий равишда унинг заиф жойига тегар эди, ахир Заурнинг ўзи 24 ёшли олий маълумотли йигит бўлса ҳам, ҳамон отасининг ҳисобидан еб-ичар, отасининг ҳисобидан кийинарди. Аммо ҳарҳолда, булардан қатъи назар, Таҳмина Заурни севарди... Спартакнинг мол-дунёси, саховати, ҳатто шеър ўқиши ҳам Таҳминани заррача қизиқтирмасди, бу Москва тунисида, Чехмонхонада Таҳмина фақат Заурни бўсаларга фарқ этар:

— Севаман сени... сен ҳаммадан яхшисан... менинг жонимсан, азизимсан, — дер эди.

Ҳозир кундузи Москва кўчаларини кезганича кечаги барча сўзларни, хотираларни бир бошдан ёдидан ўтказар, миридан-сиригача эслар экан, Заурни олам-олам бахтиёрлик ҳисси, ҳали ҳеч ғубор қўнмаган, ҳеч бир фикр доғ солмаган бахтиёрлик туйғуси қамраб олган эди. Ва бу туйғу шу қадар кучли эдики, у Заурнинг ич-ичидан қайнаб чиқар, бошқаларга, кўчадан ўтаётган бегона кишиларга ҳам юқарди. Заур бу ҳиснинг кучи қаршисида ҳеч нарса тоб беролмайди, бу ҳис ҳаммани ишонтиришга ва барча тўсиқларни бартараф этишга қодир деб ўйларди. У амин эдики, ҳатто ота-онаси ушбу ҳиснинг бундай шиддатини билсалар, ҳеч қандай эътироз билдирмайдилар. Ахир ота-онаси ўз ўғилларининг душмани эмас-ку, ахир уларнинг орзулари уни бахтиёр кўриш эмасми, зеро шундай экан, Заур умрида илк бор ҳақиқий маънода бахтиёр экан, улар нима ҳам дер эдилар? Бу бахтиёрлик наинки ота-онасига, ҳатто қўшиларига, Олия хонимларга ҳам таъсир этадигандек эди. Заур ишонар эдики, Муртузовлар Фарангизни Заурга беришни ҳар қанча орзу қилсалар ҳам, унинг ушбу бахтиёрлиги олдида чекинадигандек, “тақдир шу экан-а”, дея Заур билан Таҳминага узундан-узоқ қўша умр тилайдигандек эдилар. Ва бошқа барча таниш-билишлар ҳам... шу жумладан, Таҳминанинг эри Манноп ҳам... “Мен билан бахтли бўлмади, майли, Заур билан бахтли бўлсин”, дея Манноп ҳам чеккага чиқиб тургандек, бошқалар ҳам, умуман ҳамма ушбу дунёда бу қадар нодир бўлмиш ҳақиқий саодатни кўриб, унга таъзим қиладигандек эдилар. Фарангиз, чиндан ҳам, яхши қиз, шўрлик... Уйланса бўларди унга, олишим мумкин эди уни, яхши оила кура билардик. Аммо на иложки, бу дунёда Таҳмина бор эди ва Заурнинг бошига ана шундай чалкаш, бахтиёр севги савдоси тушган эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

*Ёр ила ағёрни ҳамдам кўргали бўлсайди сабр,
Тарки ғурбат айлабон азми ёр этмасмидим?!*

Кечкурун тўққизда Заур Шаболовкага келиб, телестудиянинг қаршисида у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Студиянинг ташқи эшикларидан одамлар тинимсиз кириб-чиқишарди. Заур ҳам чорак соатча ташқарида кутди-да, сўнг ичкари кирди. Ичкарида фойеда одам жуда кўп эди, темир панжаранинг ёнида турган милиционер фойенинг нариги томонидагиларнинг рухсатномасини текширарди. Заурнинг, табиғки, рухсатномаси йўқ эди, шу боис у фойенинг

бу томонида қолди. Фойенинг бу томони тутунга тўлиб кетган эди, ҳатто девордаги лавҳа ҳам бу ер чекиш жойи эканлигидан далолат беварди. Лавҳанинг остида, тош тўшама устида лентга сақланадиган рух қути қўйилган бўлиб, энди унинг ярми кулдонга айланган, ичи папирос ва сигарет қолдиқлари билан тўлган эди. Кишилар тез-тез бу қутининг ёнига келар, тутинни ютоқ-ютоқ тортиб, сигаретни деворга босиб ўчираар (девор қоп-қора доғ билан тўлган эди) ва қутига ташлар эдилар.

Таҳмина фойенинг у томонидан келмоқда эди, у узун кўйлак кийиб олган эди; унинг ёнида икки эркак ва узун, сарғиш сочли бир аёл бор эди. Бу аёл Заурга таниш кўринди, бирдан эсига тушдики, уни экранда кўрган — Москва телевидениесининг диктори эди у. Эркаклардан бири ҳам кўринишдан москвалик эди, иккинчиси эса... Заур бу одамни ҳеч қачон кўрмаганди, аммо уни таниди, кимлигини аниқ билди. Шубҳасиз, Москва телевидениесининг режиссёри, оти Таҳминанинг тилидан тушмайдиган Мухтор Муҳаррамов худди шу киши эди. Мухторнинг ёши у қадар катта бўлмаса ҳам, аммо сочлари оқаринқираган, чеккалари бағамом оппоқ, тепасида ҳам қорасидан оқи кўп эди. Тўлиқ гавдаси уни анча лоқайд кўрсатар, замш камзули, ғижим кўйлаги ва бўш боғланган галстути бу таассуротни янада кучайтирар, уни кўрган киши бу одам кийинишга парво қилмас экан, деган хаёлга борарди. Нигоҳлари теран ва қадарли эди. Мухторнинг кўриниши ҳорғин эди. Бу ҳорғинлик бир серташвиш куннинг, бир уйқусиз кечанинг эзгинлиги эмас, узоқ йиллар қолдирган ҳорғинлик эди. Бу ҳорғинликда гарчи ҳаётдан бешиш аломатлари бўлмаса-да, ҳарҳолда, дунёнинг таг-тугини инглашдан туғилган бир парижонлик бор эди. Бу одам гўё дунёда ўз ёшидан бир неча баробар ортиқ яшаган, инсонлар ҳақида ҳамма нарсани миридан-сиригача билладигандек эди.

Кўринишдан Мухтор Муҳаррамов ўта босиқ, дунёнинг ҳеч бир ажойиботидан таажжубланмайдиган киши эди. Бу тоифа одамларнинг ҳеч нарсага чин дилдан севина олмаслиги — бахтсизлиги, ҳеч нарсага юрак-юракдан қайғурмаслиги — бахти эди... Қизиги шундаки, одамларнинг боши ҳам ҳар хил оқаради: баъзиларининг боши қордек оқарса, баъзилариники секин-аста бўзариб боради... Мухторнинг сочлари кулранг эди, фақат сочлари эмас, балки бутун юзи кулранг эди, пешонасида ва лабларининг четида чуқур ажинлар, кўзларининг атрофида қорамтир ҳалқалар бўлиб, улар Мухторга ичидан бўғилган одам қиёфасини бериб турарди. Фақат тишлари оппоқ эди ва Мухтор кулганда нозик қоп-қора мўйловлари орасидан оқариб кўринган тишлари уни анча хушсурат кўрсатарди...

Таҳмина Заурни кўриб қўл силкиди, аммо у сари келмай, дўстлари билан суҳбатлашишда давом этди... Негадир суҳбатлари чўзилгандан-чўзилар, аммо Заур ҳам сабр билан кутарди; унинг имони комил эдики, Таҳмина улар билан хайрлашади, Заурнинг ёнига келади ва иккаласи кечаги каби тагин Москва кўчаларида сайру саргардон кезадилар. Фойега турли-туман одамлар кириб-чиқар, рухсатномаларни кўрсатишар, шунингдек, Заурнинг қулоғига узук-юлуқ жумлалар сўзлар чалинарди: “тракт, монитор, Хутсиев, Хесин, Феллини...”

Ниҳоят, Таҳмина дўстлари билан хайрлаша бошлади, аввал қўлини москвалик эркакка узатди, у Таҳминанинг қўлидан ўпди, сўнг диктор аёл билан кучоқлашиб ўпишдилар, сўнг ҳар иккисига қўл силкиб эшикка томон юрди. Мухтор ҳам москваликлар билан хайрлашиб, Таҳмина билан бирга келмоқда эди. Заур бундай бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Таҳмина:

— Танишинглар, — деди, — Заур — Мухтор... Ҳар иккингизга бир-бирингиз ҳақида шунчалик кўп гапириб берганманки, гўё аввалдан танишдек-сизлар.

Мухтор:

— Жуда хурсандман, — деди ва қўлини узатди.

Заур ҳам қўлини узатиб одоб билан:

— Мен ҳам хурсандман, — деди.

Таҳмина:

— Кетдик, — деди ва улар кўчага чиққач, ҳар иккаласини қўлтиқлаб олди.

— Қаерга борсак экан энди? — Таҳмина ҳеч бирига қарамай сўради, аммо биринчи Мухтор жавоб берди:

— Сенинг кўнглинг қаерни хоҳласа...

Таҳмина:

— Биласанми, Заур, — деди, Заур Мухторнинг ёнида менга “Заурик” деб эмас, Заур деб мурожаат этипти дея кўнглидан ўтказди. — Мухторнинг миясига гўзал бир фикр келган, у бизни овқатга таклиф этипти. Менимча, жуда доҳиёна фикр бу, сен нима дейсан?

Заур гангиб қолди, ахир бу оқшом ҳам кечаги каби иккаламиз бирга бўламиз деб ўйлаган эди... Аммо бу Мухтор-пухтор дегани қаердан ҳам ўртага мошхўрдага қатиқ бўлиб. Энди эса Таҳмина унинг номидан овқатга таклиф қилмоқда: гапига қараганда, Мухторнинг ҳисобидан... Хўш, ўзи нега индамаяпти?

— Заур, — деди Мухтор, — агар кечкурун зарурроқ ишингиз бўлмаса, бирон жойда ўтирсак ёмон бўлмасди, менимча?

“Масалани кўйишини қара! Зарурроқ ишингиз бўлмаса... Бу ерда менинг Таҳминадан бўлак қандай зарур ишим бўлиши мумкин?.. Нима, бизнинг Таҳмина билан муносабатларимизни билмайдими бу?.. Таҳмина тушунтириб қўймаганми бунга?” Заурнинг хаёлига ёмон фикрлар кела бошлади: “Балки менинг ўзим ҳам Таҳмина билан манови Мухторнинг асл муносабатларидан беҳабардирман... Йўқса: “зарурроқ ишингиз бўлмаса...” дегани нимаси? Мабодо менинг зарур ишим бўлганда ҳам, Таҳминани бу билан қолдириб кетармидим...” Аммо ёмон томони шу эдики, Заур Мухтордан эмас, кўпроқ Таҳминадан асабийлашарди... бу иккиюзлама муносабатлар учун асабийлашарди... Бир хаёли, ҳа, зарур ишим бор демоқчи бўлди, бироқ улар ўзлари билан қолишга уни қистамасликларидан, жумладан, Таҳминанинг ҳам, модомики зарур ишинг бор экан, боравер, хуш кўрдик, дейишидан кўрқди...

Заур:

— Йўқ, айтарли ҳеч ишим йўқ, — деди Мухтор.

— Жуда яхши, — деди Мухтор. — Унда Кино уйига борамиз.

Такси тўхтатдилар — Мухтор олдинда, Заур билан Таҳмина орқага ўтиришди. Мухтор бориладиган жойни айтди.

Етиб ҳам келдилар. Мухтор такси ҳақини тўлаганда Заур алланечук бўлиб кетди, энди бу ерда ўртага тушиш, “йўқ, мен тўлайман” дейиш кулгули бўларди, ахир ҳали овқатнинг анча қатта харажати ҳам Мухторнинг зиммасида эди. Айни пайтда Мухторнинг ҳисобидан ҳам таксиди келиш, ҳам овқатланиш Заурга ботмаётган эди: кечкурунги овқатга тўлаш учун эса унинг ҳеч бир имкони йўқ эди, ёнида ҳаммаси бўлиб ўн сўмча пули қолган эди.

Таксиди келишаркан, Заур миқ этмасди. Мухтор билан Таҳмина суҳбатлар, кўрсатувлар ҳақида, Москва телевидениесининг имкониятлари ҳақида, ҳар иккаласини бир неча муддатга маҳкам боғлаб қўйган ишлари борасида гаплашардилар. Бу ерда ростдан ҳам имкониятлар бутунлай бошқача. Боқуда икки тракт машқ ола билсак худога шукрлар қилар эдик, бу ерда режиссёр етти-саккиз тракт ола билади... Аппаратлари ҳам нақадар мукамал, анови синхрон видео ёзув аппаратидан бизнинг студияда ҳеч бўлмаса биттагина бўлсайди. Аммо бу суҳбатларнинг замирида бир гуруҳ ҳисси ҳам бор эди: бу етишмовчиликларга қарамасдан, яхши бир кўрсатув тайёрлагани эдилар. Ҳатто Таҳминага ярим ҳазил, ярим чин қилиб, бу ерда қолиб ишлашни ҳам таклиф этган эдилар. Мухторни эса анчадан бери бу ерга таклиф қилиб келардилар. Кино уйининг эшигида Мухтор аъзолик билетини кўрсатди: — Булар ҳам менинг меҳмонларим, — деди. Ичкарига кирдилар. Зинапоялардаёқ Мухтор аллақандай танишларига дуч келди, қуюқ кўришиб, ширин суҳбатга тушиб кетдилар... Таҳмина тошойна қаршисига бориб сочларини тузатди, лабларини бўйи бошлади.

Заур эса нима қилишини билмасди, сигарет чеккиси келар, аммо бу ерда чекиш мумкинми ёки йўқлигини билмасди... Гўё уни бутунлай унутган эдилар. Мухторнинг янги-янги танишлари келмоқда, Таҳмина эса ҳамон кўзгунинг олдида машғул эди.

Фойедаги одамларни Заур умрида илк бор кўриши эди, бироқ кўпчилигининг қиёфаси жуда таниш бўлиб, уларни экранда кўрган эди. Улар машхур, номи тилларда дoston актёрлар эмас эди, бироқ ҳарҳолда жуда кўп фильмларда ўйнашган, шу боис қиёфалари ҳам хотирада ўрнашиб қолган эди. Заур манови замонавий модада кийиниб олган аёлни уруш ҳақидаги қайсидир фильмда кўрганди, рус қишлоқ аёли кийимида эди ўша фильмда... Манови актёр эса немис зобити ролини ўйнаган эди...

— Хўш, Заурик, кутиб қолдингми? — Таҳмина унга яқинлашди. Заурнинг хаёлидан, Мухтор бўлмаганда Таҳмина одатдагидек “Заурик” деб атайди, деган фикр кечди. — Ёки кино юлдузларини томоша қиляпсанми?

Заур:

— Ҳа, — деди, — жонли Ларионовани энди кўрдим.

Таҳмина ҳам айна шундай ҳазиломуз оҳангида:

— Мен ҳам жонли Тихоновни кўрдим, — деди.

— Дўстлар, худо ҳақи, мени кечиринг, — Мухтор улар томон кела бошлади, аммо яна қандайдир танишини учратиб қолди, саломлашдилар, кучоқлашиб, ўпишиб кўришдилар.

Таҳмина:

— Ажойиб киши, — деди. — Телевидениеда ҳам шу аҳвол. Ҳамма танийди уни, ҳамма жони-дилидан яхши кўради, кўрган киши бағрига босиб ўпади... Нега қовоғинг осилиб кетди, Заурик?!

Заур:

— Йўқ, — деди, — бошим осмонда. — Ва кўққисидан аҳмоқона савол берди: — Мени энди севмайсанми?

Таҳмина кулди:

— Жинни, албатта севаман... Ахир сени кун бўйи кутдим-ку... Хўш, ўзинг кун бўйи нима қилдинг?

Заур жавоб бергани мажол топмади. Мухтор қайтиб келди ва Таҳмина энди унга мурожаат қилди:

— Мухтор, у елпигичли аёл ким?

Мухтор аёлнинг исмини айтди.

— Анови ёнидаги ёш йигит унинг эрими?

— Аввалги эри... Уларга кофе келтирган нариги йигит эса ҳозирги эри...

Қани, кетдик ресторанга.

Ресторан қарийб бўм-бўш эди. Катта салонда атиги уч-тўрт одам бор эди, холос. Столларнинг устида кичик чироқлар ёқилган, ресторандаги бошқа чироқлар ёқилмаган, салонда ола-қоронғулик ҳоким эди. Бурчакка, деразанинг ёнига ўтирдилар — ўнда Таҳмина, ўртада Заур, чапда Мухтор. Официант тотли овқатлар сурати солинган таомномани олиб келди. Таҳмина ўқий бошлади, гўё овқатларнинг номидан мазали ҳид келарди, шундагина Заур қаттиқ очиққанини сизди — ахир кун бўйи у туз тотмаган эди.

Мухтор коньяк буюрди.

Официант буюртмаларни ёзиб кетди... Ўртага сукут тўкди, сўнг Мухтор:

— Ўтибор бердингизми, кўзлари нақадар ғамгин? — деди. — Официантни айтяпман...

Заур бу сўзларга таажжубланди, чунки у боя Мухторнинг кўзлари ҳақида худди шу фикрни хаёлидан ўтказган эди.

Мухтор:

— Мен жуда кўп разм солиб шу фикрга келдимки, официантлардан, хусусан, ёши ўтган официантлардан кўпчилигининг кўзлари ғамгин бўлади... Ғамли ва ақлли... Бу хусусият уларнинг касби билан боғлиқ бўлса керак... Официант ҳам оллоҳ каби ғамгин ва доно бўлади. — У қўлимсиради.

Таҳмина:

— Ҳали сен оллоҳни кўрганмисан? — деди. — Унинг доно ва ғамгин эканлигини қаердан биласан?... Майли, доно ҳам дейлик, ҳарҳолда бу фикрга рози бўлиш мумкин, лекин оллоҳ нега энди ғамгин бўлар экан?

— Сабаби битта... Официантлар ҳам шу сабадан ғамгиндирлар: оллоҳ ҳам, официантлар ҳам инсонларни жуда яхши биладилар, уларнинг барча заиф, ноқис жиҳатларини яққол кўриб турадилар, шунинг учун ҳам ғамгиндирлар...

Заур ҳам бирор маъноли, мароқли нарса дейишни, Мухторга эътироз билдиришни истарди. Лекин бундай бамаъни, мароқли эътироз топа олмас, зеҳни музлаб қолган эди. Шу топда сўзлашга, бирон нарсани топиб айтишга мадори йўқ эди, бутун вужудига гўё кўрғошин оғирлиги чўккан, тили ҳам оғзида қотиб қолгандек эди. Ўзини жуда ноқулай ҳис этар, кўпол ҳаракат қилиб қўйишдан, пичоқ билан санчқини чалкаштириб юборишдан, кўққисдан бирон нарсани синдириб қўйишдан қўрқарди. Қоғозочиқни қаерга қўйишни билмас, ҳатто қўлларига ҳам жой топа олмасди. Унинг бу безовталигини Таҳмина ҳам, Мухтор ҳам (айниқса Мухтор!) сезиб тургандек эди гўё. Заур Мухторнинг ўзига аҳён-аҳёнда зимдан қараб қўяётганини, хатти-ҳаракатларини кузатаётганлигини, бутун борлигини, ичини рентген нури каби кўриб турганини сездди. Заурнинг ҳозирги аҳволига у катта одам ёш болага боққан каби енгил истеҳзо билар боқарди...

Официант таом келтирди, коньякни қадаҳларга қўйди. Мухтор овқатдан олдин қадаҳ сўзи айтмай туриб бир қултум коньяк ичди, кейинч узоқ муддат қадаҳни гўё иситаётгандек ҳовучлари орасида тутиб турди, сўнг яна бир қултум ичди... Заур ҳам ичишни истарди, аммо нима қилишини билмасди. Мухтор каби қадаҳ сўзини кутмай майда-майда хўплайверсинми?..

— Менга жиндай салат бер, — деди Таҳмина.

Заур палағда кайфиятда Мухтор меҳмон қилаётган овқатларни Таҳминанинг товоғига соларди. Сўнг у қадаҳни кўтариб:

— Сенинг соғлигинг учун, Таҳмина, — деди.

— Раҳмат, азизим, — деди Таҳмина ва коньяқдан бир қултум ичди.

Мухтор Таҳминага қараб кулимсиради ва Таҳмина ҳам бир қултум хўпладди. Сўнгра:

— Очиғини айтсам, коньяк ростдан ҳам зўр экан-а, — деди.

Заур тасдиқлайди.

Мухтор кўққисдан Заурдан:

— Касбингиз нима? — дея сўраб қолди.

— Геологман, — деди Заур ва бир оз сукутдан сўнг илова қилди. — Аммо нашриётда ишлайман... Таҳмина билан бир ерда ишлар эдик.

— Тўғри, Таҳмина ҳам айтарди... Геолог... Романтик касб. Ҳамиша тоғтошда...

Заур тутилди — Мухтор унинг нозик ерига тегиб кетган эди. Барча курсдошлари орасида фақат Заургина асл касби — геология иши билан шуғулланмай қолди, нашриётда геология ҳақидаги китобларни таҳрир қилар, шундан у кўп хижолат чекарди, нашриётга эса онасининг қистови билан кирган эди. Чунки аспирантурага кириш учун стаж керак эди. Тўғри, ҳеч қанақа аспирантурага кирмади, тагин онасининг қистови билан эркин тема устида ишлай бошлади, аммо ҳарҳолда, мана, иккинчи йилки, нашриётда қолиб кетмоқда эди. “Тоғлар, ўрмонлар...” Мухтор атайданми ёки тасодифданми унинг энг нозик ерига тегиб кетган эди. Романтик касб... Ҳарҳолда Таҳмина унинг бу заиф жиҳатини билар, аммо у ҳам Мухторнинг сўзларига гўё эътибор бермаётгандек эди. Ҳечқиси йўқ, Заур ҳам бўш келадиганлардан эмас.

— Ўзингизнинг касбингиз нима? — дея Мухтордан сўради у. Албатта, унинг касби нималигини жуда яхши биларди, нега билмасин, ахир боядан бери фақат Мухторнинг касб-кори билан боғлиқ ишлар ҳақида суҳбат кетарди.

Мухтор кулди ва зайтунни оғзига солиб:

— Мен телевидение режиссёриман, — деди, — аммо бу менинг асл касбим эмас... Маълумотимга кўра мен кинорежиссёрман. Бир вақтлар Москвада кино институтини тугатган эдим. Бунинг тарихи узун...

Мухтор буни шундай оҳангда айтдики, Заур бу оҳанг маъносини дарҳол тушунди. “Мен ҳам ярангга тегиб кетдимми”, — дея ич-ичидан мамнун бўлди, аммо бу сафар суҳбатга Таҳмина ҳам аралашди:

— Институтни тугатганидан кейин Мухторни бу ерда, “Мосфильм”да олиб қолмоқчи бўлишган... Ўшанда бекор қилгансан қолмай. Қолганинда ҳозир қанчадан-қанча катта фильмлар суратга олардинг.

Мухтор:

— Эҳ Таҳмина, гап фильмнинг катта-кичиклигида эмас, — деди. — Ҳаётда ҳамма нарса жуда мураккаб. Айни пайтда жуда содда... Ҳам жуда мураккаб, ҳам жуда содда, — дея яна қайта такрорлади. — Инсоннинг умрида бир сарҳад бор, кўринмас ёш сарҳади, — албатта сен ҳам, Заур ҳам бу сарҳаддан ҳали жуда узоқдасизлар, аммо мен бу сарҳадни кечиб ўтганман, шунинг учун ҳам у ҳақда гапира оламан... Бу сарҳадга етгунча ҳамма нарса олдиндан кўрилади, умидлар, орзулар, ҳаёллар билан яшайсан, фалон нарсани фалон қиламан, фалон ишни пистон, дейсан. Аммо бу сарҳаддан ўтганингдан кейин — хоҳласанг бизнинг анови Шерали бобомиз каби нақ юз эллик йил яша — ҳамма нарса ортда қолади, фақат хотиралар, ушалмаган орзулар, пучга чиққан ниятлар ҳақида хотиралар қолади, вассалом.

У коньякдан бир қултум ҳўплаб Заурга боқди:

— Биласизми, заур, лента, плёнка — катта нарса. Лента қолади, катта фильмми, кичик фильмми, фарқи йўқ, плёнкага, лентага кинофильм ёки телефильм олдинги, бас, — у қолади. Аммо менинг ҳозирги касбимнинг курсанд бўладиган жойи йўқ. Телевизион кўрсатувларнинг, фильмларнинг эмас, кўрсатувларнинг режиссёри... Кўрсатувни тайёрлайсан, эфирга берасан, тамом-вассалом, энди у кўрсатувдан ному нишон ҳам қолмайди, шунчалик заҳматлар, азоб-укубатлар беҳуда кетади... Тушунапсизми?

Заурнинг ўрнига Таҳмина жавоб берди:

— Худди менга ўхшаб. Эълон қилиб, экрандан кетаман, тамом, мендан изу асар ҳам қолмайди.

Мухтор:

— Шундай, — деди, — ростдан ҳам кадарли иш. Қанчалик меҳнат сарфлайсан, кечани — кеча, кундузни — кундуз демайсан, фикру қалбингда нима бўлса, ҳаммасини тўкиб соласан, асабларинг, соғлигинг ҳисобига кўрсатув тайёрлайсан, баъзан ҳафталаб, ойлаб бу ҳақда ўйлаб юрасан, бутун истеъдодингни, — яхши айтайлик, истеъдод анча баландпарвоз сўз, — қобилятингни деймизми, иқтидору тажрибангни деймизми, қисқаси, бор-йўгингни сарфлаб кўрсатув ҳозирлайсан, у эса ярим соат, қирқ минут, нари борса бир соат эфирда янграйди, кейин, — у сигаретини қаттиқ сўрди ва оғзини очди, тутун бурала-бурала юқори қалқди, — мана бу тутун каби тарқаб кетади ҳаммаси, ҳеч нарса қолмайди... Ҳа, чиндан ҳам жуда кадарли касб бу...

— Худди официантларнинг касбига ўхшабми? — дея Заур унинг бояги гапини ёдига солди.

Таҳмина дарҳол:

— Фақат официантларнинг эмас, оллоҳнинг ҳам, — деди.

Мухтор кулимсиради:

— Ҳа, ғамимиз оллоҳники қадар, бироқ оллоҳдай эмасмиз.

— Мухтор кел, биргаликда биронта фильмни суратга олаёйлик, — деди Таҳмина. — Сен суратга оласан, мен эса унда роль ўйнайман. Ўйнаганда ҳам сенинг бутун актрисаларингдан яхши ўйнайман. Хўш, нима бўпти, кел, бир ташаббус кўрсатайлик, ахир... Кела қол, сен билан бирга жиддийроқ бир иш қилайлик энди. — Заурга Таҳминанинг бу жумласи сирли туюлди.

— Мен сенга худди шуни қачондан бери таклиф қиламан-ку, — Мухтор ҳам сирли жавоб қайтарди.

— Жиддий айтяпман, — деди Таҳмина. — Нима, сен фильм оламан деса рухсат бермайдиларми?... Нега бу ишга киришмайсан, ахир? Ҳеч бўлмаса мен учун, менинг ҳурматим учун... Менга бош ролни берасанми ишқилиб?

— Энди кеч бўлди, — деди Мухтор. — Бу ёшда мен ҳаётимни ўзгартира оламанми энди... Сенинг ҳам вақтинг ўтди.

— Вой уятсиз, вой уятсиз-ей, — деди Таҳмина, — менга бундай дейишга қандай тилинг борди? Кинода чиқишни ўлғудай истайман. Бир кун бу дунёдан кўзларимни чирт юмиб кетганимда мендан ҳам бир хотира қолсин дейман-да, ўзиям айни ҳозир кинода ўйнашни истайман, чунки кейин, сен айтганингдай, кеч бўлади, вақти ўтади. Кино юлдузи бўлишни, суратларим журналларда босилишини хоҳлайман. Севган рангимми? — Мовий... Севган фильмларим — режиссёр Муҳаррамовнинг асарлари... Хоббим? Чиндан ҳам менинг хоббим нима бўлди экан-а?

— Ясаниб-тусаниш, — деди Мухтор.

Таҳмина:

— Эҳ, сиз эркаклар бу дунёда ҳеч нарсага тушунмайсиз, — деди. — Билмайсизки, гўзал аёллар ҳам нодир дарахтлар каби, фойдали қазилмалар каби, тарихий обидалар каби миллий бойликдир...

— Бу камтарлигинга гап йўқ, — деди Мухтор.

— Нима, гўзал эмассан, демоқчимисан. Ҳали менинг гўзал эканлигимдан ҳам тонмоқчимисиз? — деди Таҳмина.

Мухтор:

— Йўқ, тонмайман, — деди. — Аммо аниқлик киритмоқчиман. Сен чиндан ҳам жуда гўзал эдинг. Такрор айтаман: э-динг...

— Нахал, — деди Таҳмина Мухторга ҳазиломуз бармоқ ўқталиб, сўнг Заурга юз ўгирди. — Хўш, Заур, сен нега оғзингга талқон солиб олдинг, қанақа жентлменсан ўзи, мени ҳимоя қилсанг-чи манови одобсиздан.

Бироқ Заур оғиз очиб улгурмасидан Мухтор:

— Мухтор Мухаррамовнинг асарлари ҳақидаги истеҳзонга қараб жавоб бердим-да, — деди.

— Вой Мухтор, ҳазилниям тушунмайсанми?

— Сен ўзинг-чи? Сенинг гўзаллигинг ҳақида мен ҳеч маҳал ўтган замонда гапира олармидим?

Заур Мухтор билан Таҳмина ўртасида бўлиб ўтган бу ярим ҳазил, ярим жиддий мувоҳаса остида уларнинг олис йиллар мобайнидаги яқин муносабатлари, дўстликлари ётишини — буларнинг ҳаммаси бутунлай бошқа бир олам эканлигини ва ўзи бу оламдан беҳабар эканлигини ҳис этарди...

Официант иссиқ таом келтирди; улар овқатлана бошладилар, аҳёнда бесўз-бетилак коньякдан ҳам хўплаб қўярдилар, ичимлик хумори секин-аста Заурнинг фикрларини туманлаштирар, қаттиқ сиқилар, бу ўтиришда ўзини ноқулай ва ортиқча сезарди. Истар-истамас ўзини Мухтор билан таққослар, Мухторнинг ҳозиржавоблиги, улфатижонлиги, ҳатто майин бир маҳзунлиги олдида Заур ўзини ниҳоятда одамови, беўхшов, ҳатто бефаҳм ва ўта жўн бир кимса каби ҳис этарди...

Таҳминанинг кечаги сўзларини, тунги навозишларини эслар, агар уларнинг ҳаммаси ёлғон бўлмаса, унда Таҳмина нега, нега ахир мени севади, дея ўйларди. Таҳмина каби бир аёл қайси жиҳатлари, қандай фазилатлари учун Заурдай бир кимсани севиши мумкин, ахир? Шунчаки, Заурнинг зоҳирий кўриниши, бўй-басти, юз-кўзи, ёшлиги бақувватлиги учунгинами? Агар шундай бўлса, демак уларни боғлаб турган нарса фақат ҳирсу шаҳват эканда? Хўш, унда Домодедово хиёбонида чаҳ-чаҳ урган кушлар, Москва кўчалари бўйлаб кечаги тентирашлари, муносабатларидаги нафосат — буларни нима деб аташ мумкин, ёки буларнинг ҳаммаси фақат фаҳшона ўйинлари учун шунчаки бир ҳозирликмикан?

Мухтор тинимсиз сўзларди. Заурни фикрлар оламига, ғам дарёсига фарқ этган ичкилик Мухторни, аксинча, нашъалантириб юборган, унинг лаби лабига тегмасди. Энди у ўз касбини ёмонламас, аксинча, зўр бериб таърифларди, бу касбни дунёдаги бошқа ҳеч бир касбга алмашмасмиш; тўғри-да, ёлғиз бир одамнинг хаёлига келган фикрлар аввал қоғозда моддийлашади, эртаси куни эса бу фикрлар ўнлаб, юзлаб кишилар иштирокида қиёфалар, ранглар, овозлар, лавҳалар шаклига киради, жонли ҳаётнинг бир парчасига айланади ва бу ҳаёт режиссёрнинг кафтида ҳаракат қилади. Бу ҳаётни ойнаи жаҳон орқали минглаб, миллионлаб кишилар кўради, уларнинг ёдида, зеҳнида муҳрланиб қолади. Кўрсатувдан кейин у битиб-йитиб кетса, бу сўзлар бу қиёфалар гайбга кетса нима бўпти? Бу дунёда мангу устувор нима бор ўзи? Ширин тушдан қолган таассуротга ўхшайди бу — хотирамизда, қалбимизда муҳрланиб қолади. Ширин бир тушдан, яхши бир кўрсатувдан хотирамизда қолган таассурот инсонга ҳаётнинг бошқа моддий лаззатларидан озроқ завқ берадими, ахир? Мухтор ниятларидан, рўёбга чиқмаган орзуларидан, алоҳида-алоҳида саҳналар, парчалар, образлардан сўзларди...

— Ичкари шаҳар ҳақида фильм яратмоқчиман, — дер эди у. — Ичкари шаҳарнинг уйлари ёдингиздадир... Бутун воқеалар ўша уйларда, ҳовлиларда, тор кўчаларда кетади, финалда эса — фильмнинг финалини жуда аниқ тасаввур қиламан, ҳатто бу кадрлар тез-тез тушларимга ҳам кириб чиқади — финалда Ичкаришаҳар уйларининг томларини кўрсатаман; томлардан бирида қоп-қора либосли ёшгина гўзал бир қиз дорга кир ёймоқда... Дорда чойшаблар, кўрпа ва ёстиқ жилдлари ёйилган. Уларнинг ҳаммаси оппоқ, шамол уларни елвийди, қоп-қора либосли қиз эса оппоқ ашёлар орасидан бир кўриниб, бир ютиб юради, осмон очик, узоқларда эса бу мовий денгиз... бу ўзига хос бир рақс — оппоқ чойшабларнинг, қоп-қора либосли қизнинг, шамолнинг рақси... Аммо айна пайтда дордаги чойшаблар бамисоли бир елкан, уйлар эса елканли қайиқлардир, улар олисдаги мовий денгиз ичида сузиб бормоқдалар... Тушунапсизми, камерани шундай бир нуқтага қўяманки, уларнинг томи кема саҳнига ўхшаб қолади, чойшаблар эса денгиз фониди кема елканига ўхшаб кўринади — бу ҳам пластик, ҳам рамзий образ... Биз кўпинча елканларни кўрпажилдларга айлантириб қўямиз, аммо мен кўрпажилдларни елканга айлантирмоқчиман. Бироқ бу рамзнинг бошқа маъноси ҳам бор. Томлар устида ҳилпираган чойшаблар айна пайтда таслим байроқларидир... Ичкаришаҳарнинг кўҳна уйлари замонавий бульдозерларга қаршилиқ кўрсата олмайдилар, улар йиқилишга, бузилишга маҳкумдилар ва шунинг учун ҳам кўрпажилдларни, чойшабларни томларнинг устига таслим байроғи каби кўтариб чиқдилар... Кимнингдир шу мавзуда шеъри ҳам бор эди... “Оқ кўрпа жилдлари не кўрар тушларида Узоқ Жануб денгизларида сузган елканларни кўришар...” ёки “узоқ жануб денгизларига кўлка тушар бу елканлардан...” — эсимда қолмапти.

Таҳмина кўққисдан Мухторнинг узун нутқини бўлди:

— Кел, сенинг соғлигинг учун ичайлик, Мухтор, — деди. — Заурга сен ҳақингда жуда кўп гапирганман. Заур ҳам мен учун азиз одам.

Заур: “Заур ҳам” — дея дилидан ўтказди.

— Мен айтмоқчиманки, Заурик, — “Заурик” — Мухторнинг соғлиги учун ичайлик бу қадаҳни. Мухтор — ҳақиқий дўст, шундай дўстки, энг қийин дақиқаларда, энг оғир вазиятларда ҳам ундан ёрдам кутиш мумкин ва у ҳам кўлидан келганини аямайди. Ҳеч қачон фалон-пистон қилганман деб миннат қилиб юрмайди... ё бирор фарзи ҳам йўқ... қисқаси...

— Қисқаси, қўй бу гапларни, — дея Мухтор унинг сўзини бўлди. — Роса кўпиртирдиг... Қаердан биласан — гаразиманми ёки йўқ, балки менинг ҳам юрагимда гараз бордир. Гапнинг қисқаси, келинлар, шунчаки ичайлик, вассалом, соғлиқ бўлсин.

Таҳмина сархушлиқ, ўжарлик билан:

— Йўқ, — деди, — мен бир-икки оғиз сўз айтмоқчиман, гапимни бўлмай тур... Мен айтмоқчиманки, дўстлар ҳам ҳар хил бўлади. Шундай дўстлар борки, яхши кунингнинг дўсти, фақат яхши кунингда ўтингдан кириб сувингдан чиқади — уч пулга қиммат бунақа дўст. Яна шундай дўстлар борки, ёмон кунингнинг дўсти, бундай дўстни бошга кўтарсанг арзийди. Аммо агар бу ёмон кунингнинг дўсти фақат ёмон кунингга ҳамдард бўлсаю, яхши кунингда ўзини четга тортса, менимча, бу ҳам бир тарафлама дўстликдир. Одамнинг юраги сиқилиб кетади бундай дўстликдан, гўё бундай дўст ўз садоқатини кўрсатиши учун ёмон куним қачон келади дея кутишин керак... Йўқ, бу ҳам бир нав ярим дўстликдир. Аммо яна бошқа бир дўстлик ҳам борки, менимча, асл дўстлик худди ана шу... Бу дўст ёмон кунингда сени ёлғизлаб қўймайди, бироқ яхши кунингда ҳам қанотингда бўлади. Сенинг дардингдан дард чекади, севинчингдан севинади. Сенинг севинчинг — унинг севинчи, унинг севинчи — сенинг севинчинг, нима демоқчийдим... чалкашиб кетдим... кўп ичиб қўйдим, шекилли... Қисқаси, сенинг соғлигинг учун, Мухтор!

Ичдилар, сўнг Мухтор қаергадир туриб кетди, Таҳмина:

— Биласанми, бу нақадр ажойиб одам, — деди. — Санъаткорлигига ҳам гап йўқ — худо берган-да бир...

Заур, “бу золим худо менга нега ҳеч нарса бермаган экан?” дея кўнглидан ўтказди.

— Заурик, шу бугун кўзимга негадир паришон кўринасан? Нима бўлди?

Заур:

— Қизик, — деди, — қараб турсам, Мухторнинг ёнида сен мени “Заур” дейсан, у бўлмаганда “Заурик”.

Таҳмина жаранглаб кулиб:

— Вой тавба, тентакнинг ўзисан-да, — деди.

— Биз қайдан ҳам ақлли бўлайлик? Ҳамма ақл худода, официантларда, режиссёрларда бўлса...

— Бунча заҳар бўлиб кетдинг, Заур... Сен мени кимдан рашк қиляпсан, Мухторданми? Вой-бў-ў! — Нима, Мухторнинг ёнида сени кучоқлаб ўпишим керакми, Заурик, ёки “Зауржонгинам” деб айтишимни истайсанми?

Заур:

— Истамайман, — деди. — Кел, бу ердан чиқиб кетайлик...

— Уят эмасми, Заур, — деди. — Ахир мен таклиф этган эдим, нега сен тўладинг?

Заур:

— Янги пойабзалимни ювдим, — деди.

Таҳмина:

— Нима? Демак сен... — дея сўз бошлади ва дарҳол ҳамма нарсани тунди, — тентак...

Сўнгра гапини тугатмай, Заурнинг бўйнига осилди, оёқларини ҳам ердан узиб, ҳавода силкита бошлади. Заур ҳам уни бағрига босиб чир айлангирар, гўё Мухторнинг бу ердалигини унутган каби болалардек қайқириб кулишарди.

Мухтор:

— Метрога тушасизми? — деди. “Сиз” — яъни Таҳмина билан Заур.

Заур:

— Йўқ, — деди, — пиёда кетмоқчимиз.

Мухтор шошилиб хайрлашди. Жадал одимлаб метро бекати томонга кетди. Заур орқадан унинг бир оз букилган ҳорғин елкасига боқар ва Мухтор ҳақида ўйлар экан, унинг ўзи топган образлари кўз олдидан ўтарди: йиртилиб-эзгиланган елкан, энди ҳеч қачон елкан бўлолмайдиган оқ лахтак... елканлигини, қайиклигини, олис жануб денгизларини эса энди фақат тушда кўриши мумкин... Ўзга шаҳарда, ғариб столда, ёлғиз хонада ётиб кўрадиган тушларида...

Давоми бор

Жамол ал-ГИЙТОНИЙ

Аз-Зайний Баракот

Роман

ТЎРТИНЧИ БОБ

*Бисмиллоҳирроҳманирроҳийм!
Ерни яратган ва Осмонни бунёд этган,
барча сирларни англаб етган зотга ҳамду
санолар бўлсин!*

Ер юзидаги жамики мусулмонларга мурожаат қиламиз.

Биз ҳамма қачонлардан буён интизор бўлиб кутган нарсаларни фош этур- миз, зеро у нарсалар ўтиб кетган ва бўлиб турган воқеа-ҳодисотдан сабоқ чиқаришга қодир бўлганлар учун бир кўзгу вазифасини ўтагай.

Ишнинг тафсилоти эса мана бундай:

Бир йил муқаддам жаноби султонимиз Али бин Абилжуд деган одамни барча лавозимлардан олиб ташлашни ва тошу тарозилар бош амирига уни ях- шилаб сўроқ қилишни амр этган эдилар. У бизнинг сабр-тоқатимизни узоқ синади, зеро биз қийноқлар ва уларнинг қўлланишига мутлақо қаршимиз. Абилжуднинг бизга ҳавола этилиши ва унинг жиноятлари фош этилиши ўрта- сида узоқ вақт ўтишининг сабаби ҳам айнан шундадир.

Ундан шу қадар кўп бойлик топилдики, бунга ишониш ҳам қийин. Бу бойликларнинг барчаси мусулмонларнинг қони эвазига тўпланган. Куйида биз- нинг қўлимизга тушган бойликлар рўйхати келтирилмоқда:

Унинг мулклар, ерлар, ҳомийликлар ва тарафкашлик қилишларидан кела- диган кунлик даромад роса минг динорни ташкил этган. Унинг ўзидан кейин эллик минг динорлик олтин ва бир ярим ратл вазндаги битта қуйма, орасида олмослари бўлган олти қути қимматбаҳо жавоҳирот ва юз дона йўлбарскўз, бир қантар¹ олтин, олти қантарга яқин кумуш идишлар, олмахон мўйнали юз дона хафтон², тўрт юз дона мўйнасиз хафтон, тилла безакли йигирма дона эгар қолган. Ундан яна эллик от, юзта қўтас ва юзта туя, кўплаб қорамол, чўри қизлар ва мамлуклар топилган. Унинг ҳожатхонасига фаввора ўрнатилган. Фавворани очиб кўрганларида, у ердан ярақлаган олтинлар чиққан. Ундан юз минг ардаб³ буғдой, лўвия, арпа борлиги, Нилда эса етмиш икки кемаси сузиб юрганлиги аниқланган.

Бадқор бу бойликларни яшириб келган ва уларни биров билиб қолмаслиги учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилган. Бироқ сабр-тоқат ва иродамизга таян- ган ҳолда биз улар сақлаётган жойгача етиб боришга муваффақ бўлдик. Эртага хазинамизни тўлдириш мақсадида бойликлар ортилган қўтасларни султон ҳузу- рига олиб борамиз, бизга ва хонадонларимизга қарши душманларимиз кўрса- таётган хатти-ҳаракатлар туфайли биз бундай бойликларга ғоят муҳтожмиз.

Кимки бу манзарани кўрмоқ истаса, эрталаб соат тўртда туриб, кўчага чиқсин. Али бин Абилжуд ҳам эътиборимизга ҳавола этилади — унга қилча озор берилгани йўқ, қамчининг учи ҳам теккани йўқ.

¹ Сочилувчи жинсларнинг оғирлик ўлчов бирлиги, 1197, 76л. га тенг.

² Узун камзул, мурсак.

³ Оғирлик ўлчови.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Уни ўттиз канизак, бир юз йигирма кул ва ўз қўли билан бичгани қирқ ахта ҳарам оғаси қўриқлаб боради.

Мусулмонлар!

Аҳли Миср!

Сизларга мурожаат эта туриб, илтимос қиламиз: “мусулмонлар қони эвазига бойлик ортдирадиган ҳар бир кимса ҳақида хабар беринг”. Бизлар халқнинг оч қолишини, бир ҳовучгина мешқоринларнинг айшу фароғатда яшашларини истамаймиз. Кимнингки қанча олтин-кумуши, қўтаслари, қуллари, чўрилари бўлмасин, зудлик билан бизга хабар қилинг, ким нимага эга бўлишидан қатъи назар биз унинг боғлаб жазосини берамиз.

Бисмиллоҳирроҳманирроҳийм. Ассалому алайкум вараҳматуллоҳу вабаракотуҳу!

**Қоҳира жосуслар бошлиғининг Миср бош айғоқчиси
шиҳоб Закария бин Разига тақдим этган Али бин Абилжуд
қийноқлари ҳақидаги далиллар.**

Сизнинг кўрсатмаларингиз ва йўриқларингизни ижро этиш чоғида тажрибакор жосусларимиз Али бин Абилжуд ишининг ҳолатлари ва унинг томонидан содир этилган хатти-ҳаракатларни аниқлашга муваффақ бўлдик. Бу сирнинг тағига етиш мақсадида биз мустаҳкам деворлару буюк тўсиқлардан ошиб ўтдик. Қаттиқ машаққатлардан сўнг биз Аз-Зайнийга ишлайдиганлар ичидан бирини ўз томонимизга оғдириб олдик. Гарчи у Аз-Зайнийдан биз томонга келган биринчи шахс бўлса-да, бу ишда бизга таянч бўлиб хизмат қилган биргина унинг ўзи эмасдир. Биз бошқа жойлардан ҳам ишонарли маълумотлар олдик (улардан баъзиларини сиз биласиз, бошқаларини эса оғзаки хабар қилиш ниятида сир сақламоқдамиз).

Шундай қилиб...

Ар-Ратлдаги Аз-Зайний Баракотнинг уйида ҳеч қандай қамоқхона йўқлиги аниқланди, зеро қамоқхона учун алоҳида хона бўлмоғига бу уй ғоят кичиклик қилур, ундан чиқадиган қичқирлиқлар ўша заҳоти кулоққа чалиниши ҳеч гап эмас. Алини Ҳелвондан унча узоқ бўлмаган бир овлоқ уйга олиб келганлар. Бу уйнинг атрофи қалин буталар билан қуршалган. У Аз-Зайнийнинг қўлига қачон ўтгану уни ким қурганлигини билмаймиз. Бу борада қидирув олиб борилмоқда. Ўша уйнинг тағида зиндон жойлашган бўлиб, унда тўртта бўлма мавжуд. Лекин булар одатдаги бўлмалардан эмас. Улардан бири барваста одамнинг қадами билан ўлчаганда уч қадам келадиган узунчоқ хонадан иборат. Баландлиги эса ўрта бўй одамнинг бўйидан бир-бир ярим қарич ортиқроқ келади. Эни эса шунчаликки, киши қўлларини ҳар томонга ёза олмайди. Шифтнинг ўртасида кичикроқ туйнук бўлиб, ундан осмон кўриниб туради. Лекин бу туйнук ташқаридан билинмайди. Эшик тепасига ичкаридан худди фонус каби бир чироқ осиб қўйилган. Киши тескари қарашга ҳарчанд уринмасин ва ҳаттоки эшик тағида унга орқа бериб ётмасин, бари бир чироқ нури тўғри башарага уриб туради. Чироқ кечасию кундузи ёниқ бўлиб, ундан киши кирганда дафъатан сезилмайдиган вишиллаган овоз чиқиб туради. Лекин бир оздан кейин у кулоқни шангиллатиб юборади. Деворга энсизгина тахта ўрнатиб қўйилган — унда маҳбус овқатини ейди...

Маҳбусларни кузатиб турувчи қамоқхона нозири хушрўйгина, хушқомат ва ғоят хушмуомала йигит. Унинг хулқ-атвори илгари қабул қилинганлардан кескин фарқ қиларди.

У Алига жилмайиб қўйди-да, одоб билан деди:

— Агар сенга бирон нарса керак бўлиб қолса, деворга бир марта муштла. Мен: “Ким?” деб сўраганимда, исмингни айтма, балки: “Фалончи” де. Сенинг отинг шу ондан бошлаб “фалончи” бўлади.

У шу гапларнинг барчасини ўша-ўша жилмайганча айтди. Ташқаридан бу илтимосга ўхшаб кўринса-да, аслида — буйруқ эди. Жойнинг тозаллиги Алини ташвишга солди. Уни кўрқув чулғади. Жойнинг ғайриоддийлиги ва ундаги сукунат даҳшат уйғотарди. Эшик ана-мана бирдан очилиб, деворлар эса тепадан бирлашиб кетадигандек, қоровулнинг жилмайиши у овқат олиб келганда бош-

қача бўлиб қоладигандек туюларди. Олдига қалампир кўшиб қайнатилган гурч, бир ликопчада мулуҳил¹, бир бурда гўшт ва бир дона пўргаҳол кўйиб кетишганда Али озмунча хайрон қолмади. Лекин шу ўринда изоҳ бериб ўтиш зарур бўлади. Али бин Абилжуд ва тақдир тақозоси билан шу қамоқхонага келиб тушган ҳар қандай маҳбус ҳеч қачон ўзини тўқ ҳис этолмасди. У мудом оч ҳолатда яшайди. Таом бир қарашда жуда мўл-кўлга ўхшар, бирпасда қорин тўйиши у ёқда турсин, балки бадтар одамнинг ичини ит таталагандек бўлаверди.

Али бин Абилжуд қамоқхонада тўқсон уч кун бўлди, бу кунлар давомида — кўз олдида фақат Усмоннинг чеҳрасини кўриб турди, холос. Қайси вақтда бўлмасин, у деворга мушт уриши ҳамон Усмоннинг ўша-ўша жилмайган чеҳраси пайдо бўларди, гўё у ҳеч қачон ухламайдигандек ва ҳеч қачон ўз ўрнини тарк этмайдигандек эди, гўё у маҳбуснинг қачон девор дукилла-тишини биледи-ю, шуни кутиб тургандек. Бир мунча муддат ўтгач, Али бин Абилжуд бу жилмайиш ва хотиржам нигоҳлардан шунақанги кўрқадиган бўлиб қолдики, иложи бўлса уларни кўрмаса. Гоҳо пешоб қаттиқ қистаган пайтларда эшикни тақиллатмоқчи бўлиб чоғланарди-да, яна ўзини тўхтатиб қоларди.

Кўп марталаб у ҳаётидаги воқеа-ҳодисаларни хаёлан бир-бир кўз олди-дан ўтказди. Унинг учун кун билан туннинг фарқи қолмаганди. Пачоқланган башара ўз шаклини йўқотгани каби вақт ҳам ўз аҳамиятини йўқотиб бўлган эди.

Али ён-верида бошқа одамлар ҳам борлигини биларди. Усмоннинг: “Ким?” деб сўрагани тинмай қулоғига чалиниб турарди. Сўнг қадам товушлари эшитиларди ва Усмон нариги эшик олдида келиб тўхтарди. Бироқ бошқа маҳбусларнинг овозини эшитишга у ҳеч қачон муваффақ бўлган эмас. Али ўз ўйларидан шу қадар даҳшатга тушардики, бундан кўра уни ёқиб юборишларини ва дунёдан ному нишонсиз йўқотишларини, чироқ нури унинг вужудини тилка-пора этиб, томирларидаги қонни битта кўймай куритиб юборишини афзал биларди. У бутунлай чорасиз аҳволга тушиб қолган кунда ўз одами билан Аз-Зайний Баракот унинг олдида кириб келди.

— Мен Аз-Зайний Баракотман, — деди у ўзини мутлақо бу ишларга алоқаси йўқдай кўрсатган ҳолда.

Али бин Абилжуд унга диққат билан разм солиб қаради: бундан илгари у Аз-Зайнийни ҳеч кўрмаган эди. Баракот деди:

— Кўриб турганингдек, Али, биз сенга ҳеч қандай ёмонлик қилмадик, сени қийноққа солмадик. Менга маълум бўлишича, сенда катта бойлик бор ва сен уни усталик билан яшириб қўйгансан. Айт, қаерда ўша бойлик? Ахир биласан-ку, мен бир дирҳамини ҳам чўнтагимга солмайман — ҳаммаси салтанат хазинасига боради. Хотинларинг ва бола-чақаларингга келсак, мен улар барчасининг ҳаётини сақлаб қоламан. Бойликлар қаерда?

Али бин Абилжуд бошини чайқади.

— Айтишни истамайсанми?

Али яна “йўқ” деб жавоб берди.

Аз-Зайний ўрnidан турди.

— Худо кўриб турибди, жиноятларинг учун мен жавоб бермайман.

Шундан кейин қанча фурсат ўтгани маълум эмас. Усмон кирди-да, Али бин Абилжуднинг кўзини ҳўл латта билан боғлади. Бир неча дақиқадан кейин, энди нима бўлишини билмаган ҳолда, Али бу ғалати жойни тарк этаётганини англади, уни бир неча қадам нарига олиб ўтишди, сўнг у зинадан пастрга тушди, бир неча эшикдан ўтди. Усмон уни бўм-бўш хонада танҳо қолдирди. Абилжуднинг тиззалари қалт-қалт титрарди, у ўтиришга кўрқаётганди. Вақт қирчанғи отдай имиллаб ҳаракат қиларди. Алининг қўл ва оёқлари титрар, бадани жимир-жимир қиларди. Башарасига келиб тушган кучли зарбадан кўзларидан ўт чақнаб кетди. Кетма-кет келиб тушган уч зарбадан сўнг у бўйин орқасини чўғдек омбир қисаётгандек ҳис қилди. Али бин Абилжуд жисмини чинакамига қийноққа солиш ана шу тариқа бошланди.

¹ Кўклардан қилинган арабларнинг шу номдаги миллий таоми.

Биринчи кун

Унинг оёқлари кафтини сув билан ҳўлашди-да, туз суркашди. Манглайда оқ қашқаси бор қора эчки келтиришди. Эчки шўр сувни аста-аста ялай бошлади. Абилжуднинг лаблари қийшайди, вужуди қақшаб титради. У қичқириб юборди. Сўнг қичқириғи кулгига айланди ва то ҳушидан кетмагунча икки букилиб кулаверди. Унинг юзига муздек сув пуркашди.

— Мўминларга қарашли пуллар қаерда?
Жавоб ўрнига жимлик ҳукм сурарди.

Иккинчи кун

Аз-Зайний Баракот “ҳақиқатнинг тагига етилаётган” ўша қўшни хонадан кетмаганлиги аниқланган. Али бин Абилжуднинг ўжарлигидан жаҳли чиққан Аз-Зайний эрталаб унинг олдига кириб келди ва ўрта бармоғи билан унинг кўкрагига нуқий бошлади. У билан баравар унинг одамларидан бири чойнакни олди-да, кўтариб бир маромда маҳбуснинг баданига сув томчилата бошлади. Кўп ўтмай Жуднинг бўйни шишиб чиқди, аъзойи бадани эса худди жон талашаётгандай қаттиқ-қаттиқ силкина кетди. У бўғиқ додларди, товуш бамисоли унинг вужудининг энг чуқур жойидан келаётганга ўхшарди. Шунда Аз-Зайний қичқириб деди:

— Мусулмонларнинг пули қаерда, Али?
Маҳбус саволга сукут билан жавоб қайтарди.

Эртаси куннинг туш пайти

Бир деҳқонни келтиришди — у ҳамма аллақачон унутиб юборган маҳбуслардан бири эди. Али бин Абилжудни кузатган ҳолда деҳқонни қип-яланғоч қилиб ечинтиришди. “Қара, — деди Аз-Зайний, — ҳозир мен уни нима қилсам, кейин сени ҳам шундай қиламан”. Қип-қизил чўғ ҳолига келтирилган иккита тақа келтиришди ва оғриқдан телбалардек қичқираётган деҳқоннинг товонига қоқа бошлашди. Деҳқоннинг қичқиригидан Али ларзага келди. Бироқ қийноқни кўрмаслик учун кўзини юмган ҳам эдики, Усмон унинг бўйни орқасига тери бўлаги билан бир солди.

Тўртинчи ва бешинчи кун

Ҳамма унутиб юборган уч деҳқонни ўлдиришди, мурдаларнинг бошини эса Абилжуднинг кўксига қўйиб қўйишди. Чапараста жаҳли чиққан Аз-Зайний хонага гоҳ кирар, гоҳ чиқар эди.

— Жойни айтмадимми ҳалиям? — сўради у.
Ҳеч ким жавоб бермайди.
Аз-Зайний ғазаб билан деворга мушт уради.

Еттинчи кун

Али бин Абилжуднинг кенжа ўғли Халилни келтиришганда Али, афтидан, ҳушсиз ётарди. Бироқ Халил қичқириб юборгач, отанинг кўзлари катта очилиб кетди ва бир лаҳзадан кейин у яна ҳеч нарсани эшитмайдиган бўлиб қолди.

Хотима

Мана, Али бин Абилжуд қийноқлари ҳақида биз қўлга киритган айрим маълумотлар. Шу нарса аниқ белгилаб қўйилганки (айнан шунга ишониш қийин), у бойликларни яшириб қўйган жойни айтмаган. Кейинчалик Аз-Зайний халққа эълон қилган бойликларнинг ҳажми ва қаерга яшириб қўйилганини қаердан билиб олди экан? Яна шу нарса ажабланарлики, Абилжуд ҳибсга олин-

ганидан маълум муддат ўтгач ва “ҳақиқатни англаш” учун унга нисбатан қийноқларнинг янги турлари қўлланилгач ҳам Али бин Абилжуд соппа-соғ кўринар эмиш. У азият чеккан ягона нарса кўзи эмиш: одатда кўрларда бўлганидек, у фақат олдидаги нарсаларни кўрармиш, уни чақирганларида жавоб қайтармасмиш, тили эса итларга ўхшаб, осилиб қолармиш. Унинг нега бундай бўлиб қолгани ҳозирча бизга маълум эмас.

Қоҳира жосусларининг бошлиғи

Жарчи жар чақиради

Аҳли Миср!

Яхшилик қилинг ва ёмонликдан қочинг!

Жаноби султонимиз буйруқ бердилар — Али бин Абилжуднинг юзига калтак билан уриб қатл этилсин — у хотинларимиз рақс тушганидай бутун йўл бўйи рақс тушиб ўтсин, одамлар эса унинг башарасига калтаклар ёғдирсин.

У рақс тушишдан тўхтаган заҳоти одамлар битта-битта уни дўппосласин. Дўппосланг уни! Дўппосланг уни! Бу манзарани томоша қилмоқчи бўлган ҳар ким пешин намозидан кейин чиқиб келаверсин. У Аллоҳга шак келтирганнинг қандай жазоланишини ўз кўзи билан кўради.

БЕШИНЧИ БОБ

Ҳижрий 914 йил ражаб ойи

Венециялик сайёҳ, ўшанда ҳабашлар яшовчи мамлакатлар бўйлаб ўз йўлида биринчи марта Қоҳирада бўлган, ундан Судан орқали ўтиб, қуруқликдаги узоқ сайёҳатидан сўнг кемага ўтиришга жазм этган Висконти Жантининг кузатишлари

Мен карвонсаройдан чиқдим ва катта оломон тўпланган жойга дуч келдим: аёллар эркалар билан ёнма-ён турар, содир бўлаётган воқеани кўриш учун болалар катталарнинг оёқлари орасидан ўтиб изғир эдилар. Кўчанинг ҳар икки томонида сариқ ёқали кўк либос кийган полвонлар турарди. Тилмочим Алидан маросим Қоҳира хазинабони Аз-Зайний Баракотнинг уйдан йўлга чиққани, Ибн аз-Замон мадрасаси ёнида тўхтаб ўтгани, Ғазра томон бурилиб, Шўбрагача етиб келгани, ан-Набир ибн ал-Манга орқали йўлда давом этиб, аш-Шаария дарвозасидан ўтганини билдим. Мен ас-Суриин бозоридаги кийим бўёқлари сотиладиган дўкон олдида турардим. Оломон жунбушга келди, одамлар бири-бирини итарар эдилар. Чақалоқ биғиллади, қандайдир аёл бу ерларда “зағруда” деб аталадиган товушда қулоқни тешгудек бўлиб қичқирди. Ниҳоят, маросим кўринди: эгарланган бир нечта зотдор оқ от ортидан тўрт суворий келарди. Ҳамма тек қотди. Ўрта бўй бир одам умримда эшитмаган чийилдоқ овозда ниманидир эълон қилди. Тилмочим Али менга у халқни Али бин Абилжуд рақс тушишдан тўхтаган замон то ҳушдан кетиб йиқилмагунча юзига уришни буюрганини айтди. Ўлими чоғида унинг атрофида бўлган барча одамлар Аз-Зайнийдан бахшиш оларкан. Менинг назаримда, бу инсонни қатл этишнинг энг ғалати усули эдики, мен бунақасини ҳеч қачон кўрмаган ва бу ҳақда эшитмаган ҳам эдим. Али яна менга айтдики, жарчи бир севинчли хабарни ҳам эълон қилган: султон Аз-Зайний Баракотни унинг олдинги лавозимига қўшимча равишда Қоҳиранинг волийси қилиб тайинлашга буйруқ берибди. Халқ фаровонлигига ғамхўрлик қилиш жонибидан Аз-Зайний лавозимни қабул қилибди. Унинг тайинланишига қарши бўлганлар пойтахтдаги энг катта Ал-Азҳар масжидида жумъа намозидан кейин ўз фикрини баён қилиши керак экан. Волий лавозими биздаги губернатор лавозимига тўғри келади. Тошу тарозилар амири лавозимига келсак, бундай лавозим бизнинг мамлакатимизда йўқ, зеро бу

лавозим диний ва фуқаровий ҳокимиятни бирлаштириб туради ва яхшиликнинг тантанасию ёмонликнинг олдини олишга хизмат қилади. Нафсиламрини айтганда, Аз-Зайнийнинг ўз фикрларини айтиши учун фуқароларни Ал-Азҳар масжидига боринглар деб ундаганига унчалик ишонгим келмади. Турли-туман мамлакатларда бўлганимга қарамай, эски замонларда бундай одатнинг борлиги ҳақида сира эшитмаганман. Аз-Зайний исми тез-тез такрорланиши мени тааж-жубга солмоқда эди. Афтидан, у оддий одам эмасди. Мен у билан учрашишни дилимга тугиб қўйдим.

Жарчи жим бўлиши билан барча ноғоралар баравар гумбурай кетди. Одамлар бир нималар деб бақирар ва қўлларини силкитар эдилар. Икки қўтос қўшилган усти очик ва пастак аравага яқин бориш учун мен оломонни ёриб ўтдим. Унда оёқда зўрға турган ўрта бўйли бир киши бор эди. Унинг қош ва соқоллари қириб ташланган, кўзларига аёллардай сурма сурилган эди, юзлари қизил бўёқ билан олачалпоқ қилиб бўялган. Бошида узун патли рангдор қалпоқ бўлиб, ҳалиги киши ҳар эгилганда пат титрар эди. Ноғора гумбури остида у кескин-кескин ғалати ҳаракатлар қилар, орқага эгилар, елкаларини силкири, қаддини ростлар, бирданига кетини рўпара қиларди. Унга шапалоқ тушириш учун оломон ичидан қўллар чўзиларди. Унинг юзидан шариллаб қон оқа кетди. Оғзидан тили осилиб чиқиб қолди. Одамлар кучлари борича аямай урарди — ахир у чалаўлик бўлиб ағдарилгач, атрофида турганлар ширинлик билан сийланар эди-да. Уни таёқ ёки бошмоқ билан тушириб қолишга ҳаракат қилаётганларни тўхтагиб қолиш учун Аз-Зайнийнинг одамлари беҳуда уринишарди. Арава илгарилаб кетди ва қалин оломон орасига кириб, кўздан йўқолди. Мен базўр ўзимга келиб олдим... Башараси дабдала қилиб ташланган, кўзлари даҳшатга тўла, зич оломон ҳалқаси ичидаги одам — дарҳақиқат бу чидаб бўлмас бир манзара эди.

Жарчи жар чақиради

Жаноби султонимз буюрдиларким,
Қоҳиранинг собиқ волийси
Амир Куртабойни
Аз-Зайний Баракот бин Мусога топширилсин,
токи бу доғули мўминларнинг қанча мулкани
ўзлаштириб юборганини барчага ошкор этсин
ва гуноҳкорни жазоласин.

Закария бин Рази

Закария бин Рази унинг Аз-Зайний билан учрашуви айнан ўша тунда содир бўлганини ўйлаётми. Бундай кеч тунда одатда уни гоят муҳим иш юзасидангина безовта қиладилар.

Ўша куни тунда у ўз диёри ҳақида сўзлаб бераётган Василанинг сўзларини тингларди. У олис чет юртларнинг расму одатлари ҳақидаги ҳикояларни тинглашни яхши кўрарди.

Закария қизни ўғирлаб қочганидан кейин қўлида ушлаб турганида кул савдогарӣ қалай унинг бокиралигига тажовуз қилмаганига қизиқди. Василя унинг ғалати саволлар беришига кўникиб қолганидан ортиқ хижолат чекмай қўйганди. Қиз, савдогар албатта шуни хоҳлаганини, унинг гўзаллигини ҳисобга олганда бу тушунарли эканини айтди. Бироқ Ҳалаб яқинида шундай воқеа юз бердики...

Закария қўлини чўзди ва бармоқлари учини Василанинг лабларига теккизди.

— Менга Ҳалаб ҳақида сўзлаб бер, — илтимос қилди у.

Қиз ўзини йўқотмади — Закариянинг кутилмаганда бир мавзудан бошқасига кўчиши унинг учун одатдаги ҳол бўлиб қолганди. Василя шаҳар, унга олиб борувчи йўллар, йўл устидаги мўъжаз почта қўналгалари чопарлари, карвон кўриниши билан уйлари эшигини ёпишга шошилувчи шомлик деҳқон

аёлларининг кўзларини эслади. У посбонларнинг карвонни қандай қарши олганларини хотирига келтирди. Савдогар Масрур уларнинг ҳар бирини исмигача билар ва барчасига тилла билан музд тўлар эди. Бунинг учун улар катта карвон йўлигача уни муҳофаза қилиш мажбуриятини зиммаларига олар эдилар.

Закария ўйма нақшли қадаҳни қўлига олади. Йўқ, у шаробни сира жини суймайди — бир лаҳзага бўлса ҳам зеҳн тиниқлигини бой бермасди. Гап шундаки, икки юз йил муқаддам бу шароб дегани Миср тарихида тенги йўқ бир ажойиб жосусга панд берган. Аз-Зоҳир Бейбарс замонида Ибн ал-Қазоруний шаробга ружу қўйганди. Хусусий сўхбатларда ва жамоат жойларида у турли одамлар ва давлат ишлари тўғрисида унга нимаики маълум бўлса, ҳаммасини валақлайверарди. Шу нарса унинг таназулига ва охирида қатл этилишига сабаб бўлган. Ибн ал-Қазоруний шаробнинг янги навини сотиб олган. Айтишларича, унинг бир ҳидининг ўзиёқ одамни қаттиқ маст қилиб қўяр экан. Кейинчалик бу шаробни “қазоруний шароби” деб атай бошлашган. Сўнгра султон Ан-Носир бин Калаун уни тақиқлаган ва захирадаги барча шаробни катта-катта хумларга қуйиб қўйишни буюрган.

Закария мева шарбати деса ўзини томдан ташларди. Темсендан¹ у энг қаттиқ мевалардан шарбат оладиган ва уларни данагидан тозалайдиган бир мослама олиб келганди.

Закария узум шарбатидан майда-майда ҳўплар экан, ҳикоя сўзлашда давом этаётган Василанинг юзидан оҳиста силар эди. Унинг қўли бир тушар, бир кўтарилар, бармоқлари чўрининг буноғушлари узра сирпанарди. Унинг қайноқ нафаси қизнинг бўйнига урилади. Чўрининг баданидаги титроқ унга ўтади. У қиз оғзининг чеккалари қандай титраётганини кўради ва тўсатдан лаблари билан унинг буноғушидан тутиб, беозоргина тишлай бошлайди. Василя ингранганича чалқа тушиб ётади, Закария қўллари билан унинг сийналарини тутамлайди ва кўзларини юмади. Кейин бир силтаб қизнинг кийимини йиртади, матонинг шарр этган овозини эшитилади. Унинг кўз ўнгида ёшликнинг нафосатли олами, ҳозиргина очилган гулнинг бор таровати намоён бўлади. Қиз ҳаёт остонасида турибди. Унинг турган-битгани жозиба, ҳайрат, зеро у борлиқ бўсағасида турибди. Наҳотки, шундай лаззат ҳақиқатан ҳам бор бўлса?

Айни шу аснода Закариянинг уйига шайхоб Ал-Ҳалабий келиб қолди ва пастки хонада осиглик мис зангни қоқди.

— Аз-Зайний Баракот чопар юборибди, ғоят муҳим иш юзасидан Закария тезда етиб келсин дебди.

Закария бош ирғаб қўйди, кийимхонага чиқди ва азҳарийлик шайх либосини танлади. Унинг тошу тарозилар амири ўринбосари бўлиб тайинланганидан буён Аз-Зайний бирон марта ҳам ортидан чопар юбормаганди. Улар ўртасидаги махсус шакл бўйича тузилган, Закария ҳар куни Аз-Зайнийга ҳавола этадиган чақувлар билан чекланар эди. Атиги бир неча мартагина Аз-Зайний у “умумий” деб атаган ишлар ҳақида сўраганда, Закария эса “шу ҳам гап бўлди-ю” деб ичида ҳайратланганича жавоб берганди. Масалан, амир Бештоқ ҳижрий 907 йилда сотиб олган чўриларнинг номлари. Амир Қавсун ҳар оқшом нўш этадиган шароб миқдори. Ал-Хусайниядаги тузламафуруш онасининг исми. Қозикалон Абдул Барр қайси таомларни хуш кўради ёки Тоштемирнинг хотини Хунд Зайнаб тикадиган чойшаб учун неча газ мато керак бўлади. Нечта мамлукнинг ҳар бир қўлида олтигадан бармоғи бор. Қалъа минораларида улардан нечтаси ётибди. Булар барчаси Закарияни таажжубга соларди, бироқ у киноя ва масҳара қилишга шошилмаслик кераклигини тезда англаб етди: “Аз-Зайнийга ўхшаган одамлар фақат муҳим ишлар бўйича илтимос билан мурожат қиладилар”. У билан Баракот ар-Ратлда илк бор учрашганида, Закария унинг оддий одам эмаслигини фаҳмлаганди. Закария тез-тез одимлаганча зинадан пастга тушди. Аз-Зайний ҳузурига кирганда у таажжубини билдирмайди, у билан хотиржам гаплашади — Закарияни ҳеч нарса саросимага сололмайди! Лекин Аз-Зайний уни не мақсадда чақирган — буни фаҳмлаб етганини билдириб қўяди.

¹ Жазоирдаги шаҳар.

Закария дарахтлар билинар-билинемас шитирлаб турган кенг ҳовлига кўз югуртирди. Василанинг олдига қайтиб борса қандай яхши бўларди! У обиҳаёт тўла паймонадан сипқоришга улгуролмади!

Закария нигоҳлари билан Мабрукни қидирди. Агар Закария жинга айланиб келганида ҳам уни танишга қобил ягона инсон — бу Мабрук. Узгалар Мабрукни гунг деб билишади, лекин у жуда кам бўлса-да, гапирар эди. Гоҳо у Закарияга кўпол муомала қилиб, чангитиб сўкиб ташлайди. Закария итоаткорона тинглаб туради-да, худди Мабрук айтганидай қилади.

— Аз-Зайнийнинг чопари қаерда?

Мабрук орқамдан юр дегандек ишора қилди. Закария шивирлаб деди:

— Агар тушгача қайтиб келмасам, Қоҳира жосуслар бошлиғига айт, у шиҳоб Ад-Дин Қотим ас-Сир унга нима деса, ўшандай иш тутсин. Уқдингми?

Закария девоннинг кўриниш хонасига кирди. Уни қарши олиб, юзини рўмол билан ёпиб олган бадавий ўрнидан турди.

— Ассалому алайкум, буюк шиҳоб Закария!

Закария ярим очик чеҳрага, дўмпайган темир қадама безакли энли чарм камарга, ёпинчиққа синовчан тикилиб қаради. Унинг қаршисида Аз-Зайний Баракотнинг ўзи турарди.

Аз-Зайний дарҳол чақиргани сабабини айтди.

— Агар малол келмаса, айтинг-чи, Али бин Абилжуд ўз бойлигини қаерга яширган? Шунини аниқ билмоқ истаيمان.

Закария хаёлга чўмган бўлди-да, қисқа қилиб жавоб қайтарди:

— Билмадим.

Осмондан жарчи қушнинг товуши эшитилди. Тун охирламоқда эди. Аз-Зайний ўрнидан турди-да, аста Закарияга яқинлашди.

— Али бин Абилжуднинг бисотидаги ҳамма нарсанинг қаердалигини, Закария, сен аниқ биласан. Сендан ҳеч нарса яширин қололмайди, борди-ю, шундай ҳол юз бергудек бўлса, мен ўз номимни гаровга қўймаган ва сени ўзимга ўринбосар қилиб тайинламаган бўлардим. Сен Али бин Абилжуднинг ўринбосари бўлганинг учун ҳаммасини биласан демоқчи эмасман, балки шунинг учунки, сен Закариясан. Мени тушундингми? Чунки сен Закария бин Разисан — Миср бош жосуси лавозимини эгаллаганлар ичида энг моҳири.

Закариядан садо чиқмайди. Майли, Аз-Зайний дилидагини очик айтиб олсин — ўзи қачон ва кимга ёрилишини билмай юрган эди. Заиф, нурсизгина олов ўчай-ўчай дерди-ю, бироқ кучли қўл уни пана қилиб турарди.

— Сенга, дўстим, — деди Аз-Зайний Баракот бин Мусо, — Шаъбоннинг қабри менга қанчалик аён бўлса, бойликларнинг қаердалиги сенга ҳам шундай аён...

Тун оққанда Аз-Зайний уникага келиб кетганидан буён кўп кунлар ўтди, аммо Закариянинг азму қарори ўзгармади-ўзгармади. Эҳтимол, кўп йиллар ўтар, бироқ унинг азму қарори бир ажойиб кунга келиб, албатта, амалга ошғусидир. Бош жосуснинг ўйлари амалга ошувига ҳалақит берувчи куч дунёда борми ўзи? Унга на одамзот, на-да минглаб туморлар бас кела олади. Закария уникага Аз-Зайний келиб кетган куннинг эртасига ихтиёрий равишда ўзини ҳибсга топширган кунларни ҳеч қачон унутмайди. Закария чақувлар билан ҳузурига кирмасликни амр этди, Мабрукка биронта тирик жонни қўймасликни фармон берди.

Ҳибс муддати ўтгач, соғайиб кетганлиги билан қутлагани ҳузурига унинг одамлари кириб келишди, бироқ хижолатдан ғирра изларига қайтишди: у келганларни қовоғини солиб, нохуш кутиб олди. Бироқ узлатдалик чоғларида султоннинг ёш табиби ажзи ниёз этмоқчи экани ҳақида шиҳоб Ал-Ҳалабийнинг сўзларини эшитганда Закариянинг кўнгли равшан тортиб кетди.

Аз-Зайний келиб кетгандан бир ҳафта ўтар-ўтмас бир куни Мабрук кирди-да:

— Аз-Зайний Баракот шу ерда, — деди.

Аз-Зайний юпқа мис қопланган хурмо танасини асоси билан туртганча ҳовлида турарди.

— Кел, офтобшувоҳда ўлтирамиз, — деди Аз-Зайний. — Баракот ар-Раглдаги уйимга сира қуёш тушмайди.

Аз-Зайний ингичка асосини ерда енгил айлантларди.

— Илтмос, гапимга диққат блан қулоқ сол-да, очиқчасига жавоб бер. Закария бош ирғади.

Аз-Зайний бадавлат либосида эмас, ўзининг одатдаги кийимида келганди.

— Дилимда кўп ўйлар бор. Бироқ уларни сенга аён қилмагунимча амалга оширишнинг сира иложи йўқ. Мен хато қилган жойимни кўрсатиб турсанг. Сен мендан кўра тажрибалироқ ва хушёрроқдурсан.

Унинг сўзлари у қадар дадил жарангламаётган эди. Закариянинг юрагини сирли қувонч тўлдирди.

— Қидирув хизмати қай тарзда кўрмоқчи бўлганимни сенга ошкор қилиш ниятидаман. Одамлар менинг кўзларим билан кўрадиган уйқусиз нигоҳларнинг садоқатли ҳокимиятсиз рухсат этилган нарсани қилишлари ва тақиқланган нарсдан қайтишларини таъқиб этишнинг иложи борми?

— Сенинг ўз одамларинг бор, — тез жавоб қайтарди Закария.

Аз-Зайний бош ирғади.

Аз-Зайнийнинг товушидан унинг мамнунлиги сезилиб турарди. Бу, балки Закариянинг суҳбатни қўллаб-қўлтиқлаётганидан шундай бўлаётгандир?

— Шундай жавоб беришингни билардим. Лекин сен менинг одамларимга ортиқча баҳо бериб юборясан. Дунёга битта эмас, иккита кўз билан қараш яхшироқ эмасми? Бизда мингта кўз борлигини айтмоқчи бўлсанг, албатта, сен мутлақо ҳақ бўлиб чиқасан. Мен бунга кўшиламан. Бироқ бошқа низомли, иш юритишнинг бошқача йўли бўлган бошқа бир хизмат бор бўлса, наҳотки бу бизга наф келтирмаса? Лекин энг аввало бизлар бу қадар кам кўришганимиз учун сендан кечирим сўрамоқчиман. Ишларим бошимдан ошиб ётибди, Закария! Ўйлаб кўргин-а, шундай замонда одамлар ўртасида адолатни тиклаш учун инсон қанақа бўлмоғи керак? Турк султони нималар ўйлашини ўзинг биласан-ку. Эртами, кечми уруш бўлиши муқаррар. Мен бу ҳақда ҳукмдорларимизга айтиб қўйишим керак. Мен буни сенга очиқчасига айтаяпман. Лекин сенга бўлган ишончим сен билан кўпроқ нарсаларда фикрлашишга ундайди: Машриқда усмонлар ҳокимияти ва Миср мамлуклари ҳокимияти бир вақтда мавжуд бўлиши мумкин эмас — ё биз, ё улар бўлиши керак. Ҳайрон бўлма! Ёки, тўғрироғи, ўзингни ҳайрон бўлганга солма. Мендан кўра бу сенга кўпроқ аён. Борди-ю, Қустантанияда биров акса урса, кимнинг акса урганини билиб турасан. У ердаги ҳар бир ҳаракатни биласан сен. Аллоҳнинг ёрдами билан биз уни баргараф этгаймиз, ҳукмдоримиз муҳофаза қилаётган Каъба инояти билан баргараф этгаймиз. Кўриб турганингдек, аҳвол оғир. Биз сен билан ҳали кўп учрашишимизга тўғри келади. Кел, ишларимизни тартибга солиб олайлик. Одамларим келтирган ҳамма нарсани мен ҳар куни мухтасар шаклда сенга ҳавола қилиб тураман. Сенда улкан тажриба ва почта ҳамда кабулардан фойдаланишнинг дунёдаги энг замонавий тизими бор. Биз сен билан адолат шамширини яланғочлағаймиз. Унинг тарози паллаларини шундай ўрнатамизки, улардан биронтаси бир томонга босиб кетмайди. Мен, Закария, барча фуқароларимиз учун одамларимизнинг адолат шамшири бўлмоғини истайман! Сен буни билиб қўйишинг керак!

Аз-Зайний тўсатдан жимиб қолди. Закария ердан кўз узмасди. Бир неча лаҳзадан кейин Аз-Зайний, гуё у нутқини тўхтатмагандек, сўзида давом этди:

— Хўш, тагин нима? Сени беиш қолдирмаслик учун, — тез-тез гапира кетди у, — мен сенга фикрларим акс этдирилган қоғозларни келтирдим. Улар ҳақида ўз фикрингни билдирарсан, деган умиддаман.

Эшик олдида хайрлашар экан, у Закариянинг қўлини қаттиқ қисди.

— Сени менинг уйимда овқатланишга таклиф этаман. Қайси вақт сен учун қулай?

— Мен уйдан жуда кам чиқаман, — жавоб берди Закария.

Аз-Зайнийнинг юзи табассумдан ёришди.

— Ўйлаб кўришинг учун фурсат бераман.

— Жавобини айтгани одам юбораман, — деди Закария. — Тез орада кўришгунча.

Аз-Зайний гаплари хусусида фикрлашни кечкурунга қолдириб, Закария боққа қайтди. Бу қоғозларни ўқиётганида ҳар бир ҳарфнинг мағзини чақмоқ

керак. Бу ҳазилакам гап эмасди. Ўша тунда ўйлаганларини амалга ошириш борасида азму қарори яна ҳам собитлашган эди. Лекин Аз-Зайний, дарҳақиқат, шундай инсон эканки, бунақасини Закария шу пайтгача учратмаган. Гоҳо, Закарияга шундай туолардики, Аз-Зайний узоқ келажақда дунёга келмоғи керак эди, ўшанда у орзу қилган ва қўлга киритиши душвор бўлган воситаларни топган бўлар эди, зеро вақт уларни яратишдан ожиз. Бу Аз-Зайний деганлари гўё у яшаши лозим бўлган олисдаги ноаниқ келажақдан унинг олдига келиб қолган эди. Бундай одамдан зинҳор ҳазар қилмаслик керак.

Тун чўкиши билан Закария Аз-Зайнийнинг сирли келиб-кетишидан кейин, уни тарк этмаган нотинчлик сабабини англаб етди. У аллақачон, Қоҳира жосуслари бошлиғи лавозимини бажаришга киришган вақтдаёқ ўзининг касбига қайтган эди. Бу тунда у косиб ёки бирон-бир диний мазҳаб вакили либоси остида яширинганча одамларни таъқиб қилган вақтга қайтмоқда эди. Ўшанда Закария таъқибнинг янги — таъқиб этилувчидан олдинда бориш усулини ўйлаб топганди. Буни фақат энг тажрибакор жосусгина эплай оларди. Закария ўз йўлини энг куйи пиллапоядан бошлади. Унинг ўтмишдошларидан бирортаси ишни бундай бошлаган эмас. Бу тунда у оддий жосус бўлган вақтда хизмат қилган ўзининг бутун сергаклигини ишга солиши керак. Мамлук Шаббоннинг иши ҳақида Аз-Зайний қандай билди экан? Чалкаш ишни бир ёқлик қилишга тўғри келган чоғда одат бўйича Закария қалам оларди ва турли одам шакллари, турли чизиклар, доиралар чизар эди. Улар қандай чиқиши унга барибир эди, — қўлнинг бу ҳаракатлари унга фикрини бир жойга жамлашга ёрдам берарди. Маҳбусларни жазолаган ва Шаббонни дафн қилган вақтда унга ким ҳамроҳлик қилган эди? Мабрук...

Уни ҳам назардан қочирмаслик керак. Кимдан бошлаб ўйлашни Закария билмайди. Аксинчасига ишонч ҳосил қилиш учун у Мабрукдан бошлади. У Мабрукни таъқиб қилиш учун кимдан шубҳа қилиши мумкин? Мабрук Шаббонни кўмаётганда уларни ким кўрган эди? Ўша тунда уйда ҳеч ким йўқ эди. Униқида аксар бўладиганлар эса мана булар эди: Қоҳира жосусларининг бошлиғи шиҳоб Ад-Дин ал-Ҳалабий, девон ходимлари.

Уларнинг барчасини у билади.

Ким билсин, улардан бири ўша ёққа кириб олганмиди? Қандайдир яширин йўл билан Закария ва Мабрукни кўришга муваффақ бўлгану бу ҳақда Аз-Зайнийга хабар берганмикан? Ҳамма бало айнан шунда эди. Унинг истисносиз барча одамлари тўғрисида нима қайд этилган бўлса, ҳаммасини кўриб чиқиш керак: уларнинг келиб чиқиши, кайфиятлари, фикрлари — ва аста-секин доира торайиб келаверади. Закария то сиртмоқ биронтасининг бўйнига келиб тушмагунча тўғри чизиклар, доиралар чизаверади, чизаверади. Сўнг Закария ўз танишлари ва девондан ташқаридаги яқинларини кўз ўнгидан ўтказиб бошлайди. Ҳарам, унинг тўрт хотини ва канизақлар.

Бу тунда у уларнинг ҳар бири олдига кириб чиқади. Энг каттаси, ўзининг биринчи тан маҳрами Ҳикматдан бошлайди. У бу хотинини аллақачон ташлаб қўйган. Бугун у шу хотинидан бошлайди. Ҳозирча мушк ҳидида маст бўлгунча узум шарбатидан тортади, ёғ ва гулобга селланган товуқ гўшти тановвул қилади, унга шубҳали туолмайдиган саволлар беради. Унинг ҳар бир хотини учун ўз вақти-соати келади.

Канизақлар... Васида қарийб гўдак. Қизгина Аз-Зайний ишни бошлашидан бир неча ҳафта олдин унинг қўлига келиб тушган. Бироқ у ҳам шубҳа доирасидан четда қолмайди. Балки, бу Аз-Зайнийнинг янги ҳийласидир? Закария бунинг тағига етишга ҳаракат қилади. Баракот ар-Рағла сайёҳатни ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Аз-Зайний унинг маҳорати сирларини, қанақанги усуллар қўллашини муҳокама қилишга таклиф этади.

Закарияни ғашлик тарк этмайди. Ҳа, у ўз одамлари, ҳаттоки энг яқинлари билан ҳам эҳтиёткорлик қилади. Лекин иш уларнинг ҳар бирини алоҳида текшириш лозим бўлган даражага келиб етганича йўқ ҳали. Кимни текширсин? Унга энг яқинлари, унинг оила аъзоларини, хотинларини! Майли, унинг шаънини булгаётганлар ва ҳақорат қилаётганлар келишсин-да, унинг бошига қанақанги ташвиш юклари келиб тушаётганини, қанақанги қийинчиликларни бар-

тараф этаётганини кўришсин. У бир неча доира чизди. Энди уйидаги ҳамма бир-бирини таъқиб қила бошлайди. Хогинларидан ҳар бири бирининг орқасидан кузатишга киришади.

Қидирув ишлари билан боғлиқ эски воқеалар унинг ёдига келади. Монгол ҳукмдори, буюк Чингизхоннинг невараларидан¹ бири Бағдод жосусларига ўз одамларидан атиги биттасини юборди. Мана шу айғоқчи бутун Аббосийлар халифалиги бош жосусининг ўринбосари лавозимигача кўтарилди. У узоқ вақт монголлар ҳукмдорига юбориб турган барча давлат сирлари унинг қўлида эди. Шу боис, улар Бағдодни хувиллатиб қўйганда, оёқлари теккан ерни билар эдилар. Кейин бўларича бўлганди...

Закария ўрнидан турди. У тун қўнида шаҳар бўйлаб кезгиси келди. У ҳақда Аз-Зайнийга хабар қилган ўша одам кимлиги унга маълум бўлганида у ўлақоса уйдан бир қадам ҳам жилмаган бўларди. Ўша одамни ўйлади дегунча Закариянинг газабдан вужудини аланга чулғайди. У бу номаъқулчиликни қилган одамга қанақанги қийноқлар ҳозирлаб, қанақанги чалажон қилиш йўллариини ўйлаб топиши мумкинлигини ўзича тасаввур қилади, бунақаси на инсоннинг, на шайтоннинг хаёлига келарди. Аз-Зайний Баракот бин Мусо борасидаги аҳду қарорини эса ҳатто ўзининг бутун умрини гаровга қўйган бўлса-да, амалга оширмай қўймайди.

Бисмиллоҳирроҳманирроҳийм

Парвардигор деди: донолигинг ва яхши даъватларинг ила раббинг кўрсатган йўлдан юришга чорла. У билан хушмуомалалик ила мубоҳаса қил. Йўлдан озганларни Аллоҳнинг кўриб турибди. Унинг йўлидан борганлар унга кундай равшандир.

Сенинг эътиборингга ҳавола этилаётган нарсаларим бизга аён бўлган фикр ва мулоҳазаларимиздан ўзга нарса эмас. Агар улар сенга мақбул бўлса, адолат йўлида уларни ҳаётга татбиқ этишда биргаликда тер тўкишни истар эдим. Бунда бизларни ўн саккиз минг оламнинг эгаси ўзи қўллагай.

Ўзинг биласан, бандалар аълоси² (унга худонинг салавати шарифлари ва дуруди беададлари бўлсин), шундай деди:

“Кимки одамлар газабию Аллоҳнинг меҳрига сазовор бўлса, Аллоҳ уни одамлар газабидан ҳимоя қилгай. Кимки Аллоҳнинг газабию одамлар меҳрига сазовор бўлса, Аллоҳ уни одамлар ҳукмига ҳавола этгай. Кимки парвардигор белгилаб берган йўлдан борса, Аллоҳ унинг ишларида мададкор бўлгай. Кимки ўзининг пинҳоний фикрларидан қайтса, Аллоҳ уни бандалар орасида мўътабар қилгай. Кимки, ўзининг охираг кунини ўйлаб иш тутса, Аллоҳ иродаси ила у балолардан эмин бўлгай”. Сен ва менинг қилган меҳнатларимизнинг асосий мақсади султон ерларида хавфсизлик ва адолатни ўрнатиш эди. Мен фақат ўзининг вазифаларим доираси билан чегараланаман (султон яқинда тошу тарозилар бош нозири тасарруфига ҳавола этган Қоҳира ва Қуйи Миср). Шом ерларига келганда эса, бу ишлар борасида сен мендан кўра кўпроқ нарсаларни биласан, шу боис мен улар устида тўхталиб ўтирмайман. Миср ерларида адолат қарор топиши учун мустаҳкам асослар ва метин пойдеворлар ўрнатиш лозим. Бизга маълумки, сенинг ишларингга ўхшаган ишлар одамларга ёқмайди. Сендан олдингилар эса бу ишларнинг ёвуз жиҳатларини намоён этдилар, холос. Шу боис одамларда осойишталик давом этиши учун ўзларининг зарурияти тўғрисидаги тасаввурдан ном-нишон қолмаган. Бинобарин, шундай ҳолатга эришмоқлик лозимки, унда ҳар бир жосус ҳам дунёвий, ҳам руҳоний одамлар орасида бирдек севимли ва эътиборли шахсга айлансин. Бунга эришмоқлик учун биз биргаликда муҳокама этадиган бир қанча усуллар мавжуд. Лекин менга биз қайси гуруҳлар ва қатламлар орқали ҳаракат қилишимизни белгилаб олиш, ҳар бир гуруҳнинг аҳамиятини ва у ёки бунисига таяниш заруриятини аниқлаш муҳим бўлиб кўринмоқда.

¹ Бағдодни босиб олган ва 1258 й. сўнгги аббосийлар халифасини қатл этган Ҳалокухон кўзда тутилмоқда.

² Пайғамбар Муҳаммад с. а. в. назарда тутилмоқда.

Миср аҳолиси бир неча қатламга бўлинади (биз сени бошқаларидан бир неча поғона юқорига қўямиз): султон ва йирик амирлар, мамлуклар ва майда амирлар; ўзига тўқ бадавлат одамлар, ислом ҳуқуқлари билимдонлари, мазҳабларнинг, ҳунармандчилик устахоналарининг бошлиқлари, савдогарлар, қора халқ.

Дастлабкиларга келсак, улар сирлари замирига ўз ишининг усталари, олий маълумотли, барча илмлардан бохабар ва баҳс олиб бориш маҳоратига эга, уларнинг анъаналарию билим доираларини яхши билладиган жосуслар ёрдамида кириб бормоқ керак. Бизнинг асосий ишимиз — ҳукмдоримиз бўлмиш султонни ва йирик амирларни муҳофаза этиш. Ҳайлайманки, бу одамлар орасида ишлаш учун махсус тайёрланган жосуслар уларнинг ўз муҳитлари ичидан чиққан кишилар бўлмоғи лозим (ҳозир иш олиб борилаётганидан фарқли ўлароқ).

Мамлуклар ва майда амирлар ортидан кузатиш учун сенга тобе одамлар мос келади. Улар ўзларининг ишларини қойилмақом қилиб адо этадилар.

Учинчи қатламда алоҳида тўхталишга ва бунга кўпроқ эътибор беришга тўғри келади, зеро бу қатлам бошқа олий қатламларга ҳам, авомунносга ҳам жуда катта таъсир кўрсатади.

Қора халқ — бу шундай тоифаки, у ғалва чиқаришдан бошқасига ярамайди. Қулай пайт топилди дегунча улар бошида кажавадай салласи бўлган фақиҳларни ҳам ўзларига оғдириб олишлари мумкин. Мен уларни Ал-Азҳар толиби илмлари ва диний мактабларнинг талабаларига бўлишни маъқул деб топдим. Булар ортидан тинимсиз кузатиб бориш ва вақти-вақти билан улар орасида тартибсизликлар чиқариб туриш даркор, шунда улардан қайси бирлари адашгани ва ҳукмдорга қарши бош кўтариб чиқувчи қаланғи-қасанғиларга мойил бўлганларни аниқлаш осон бўлади. Лекин бунақаси ҳали тажриба қилиб кўрилмаган. Шунга қарамай қора халқнинг ғазабини қўзғатмаслик учун унга муомила қилишнинг минглаб йўлини билиш, биз сен билан муҳокама қиладиган турли-туман усуллар билан иш тутиш керак бўлади.

Кейин, қора халқ — бу пода, қаёққа ҳайдасанг, ўша ёққа кетаверади, у кучли шамол ҳайдаган сувга, етакланган онгсиз жониворга ўхшайди, жонивор эса итоатчан бўлади. Аҳолининг бу қисми учун ҳаётнинг бир чақалик қиммати бўлмайди: тирикчилик шароити қанчалик қийин бўлса, унинг ҳаётининг қадри ҳам шунчалик пастга тушиб кетаверади ва уни сақлаб қолишга ҳожат ҳам бўлмайди. Шу боис вақти-вақти билан улар орасидан кимлардир ғалати тарзда ном-нишонсиз ғойиб бўлганида ҳам ҳеч кимнинг парвойига келмайди. Қолганларни ана шу тарихда даҳшат ичида тутиб туриш мумкин.

Мен сендан касб-ҳунар, саноат ва савдо ишлари билан шуғулланувчи барча одамларнинг рўйхатларини тузишда кўмаклашишингни илтимос қиламан. Бир рўйхатда қассобларнинг, бошқасида — гишт терувчиларнинг, кейингисида — мармар йўнувчиларнинг, кейин — бўёқчиларнинг, ўймакорларнинг, садафчиларнинг, қандолат ва бўғирсоқ, шарбат ва ҳоказо сотувчиларнинг номлари бўлади.

Дунёга келган ҳар бир чақалоқ ҳақида маълумотга эга бўлиш шарт. Борди-ю, бир ота фарзандли бўлсаю бу ҳақда вилоятдаги менинг вакилимга хабар қилмаса, дарра билан уриб жазолансин. Дастлабки ҳолларда бир қанчасини дорга тортишга ҳам тўғри келади, токи бу бошқаларга ибрат бўлсин. Бу дунёга келганлар миқдорини биз ана шу йўсинда билиб оламиз, қолганларни эса рўйхатлар бўйича тақсимлаймиз-да, уларнинг (улғайиши ва диний ҳамда дунёвий ёки ҳарбий (алалхусус, гап амирлар ва мамлукларнинг фарзандлари устида борганда) илмлар ўрганиши баробарида таъқиб қилиб борамиз. Сен орадан маълум муддат ўтганда улар ҳақида ҳисобот бериб турасан, токи уларнинг майллари, истак-хоҳишлари ва яширин фикрлари бизга аён бўлиб турсин, бу шунинг учун керакки, ҳаёт паймониамиз тўлганда — бу ёғи эса бир Аллоҳ таолога аён — биз ўзимиздан кейин келувчилар учун ўзимизга ажратилган вақт мобайнида нелар кўриб-кечирганларимиз борасидаги фойдали ва тўлиқ тафсилотларни мерос қилиб қолдирайлик. Мазкур иш юзасидан мен мурожаатнома эълон қилишга қарор бердим. Бу иш юзасидан султоннинг розилигини олганимдан сўнг бетўхтов амалий фаолиятга ўтиб кетилади.

Синовлар ва тўс-тўполонлар вақти келганда, менимча, Миср ҳудудларида истиқомат қилувчи жамоалар ва одамлар унвонларининг ҳаддан ташқари кўплигини назарда тутиб, хоҳ ёш ё қари, хоҳ кўр ё соғ, ҳар бир одамга унча катта бўлмаган чарм ёрлиқ тутиш керак. Ёрлиққа рақам қўйилади, рақам остидан унинг эгаси ҳамда касб-кор тури ва яшаш жойи қайд этиб қўйилади. Унга иккита муҳр босилади: ёрлиқ эгаси турар жойи бўйича менинг вакилим муҳри ва ўша вилоят жосуслар бошлигининг муҳри. Кимки ёрлиқсиз бўлса, қаттиқ жазоланади. Киши дунёдан ўтганда унинг қариндош уруғлари марҳумнинг ёрлигини ўша жойдаги жосуслар бошлиғига топширадилар, у эса уни девонга ҳавола этади. У ерда марҳумнинг номи тириклар сафидан ўчирилади ва ўлганлар рўйхатига киритилади. Бу хотин-қизларга ҳам тааллуқли.

Менинг бу лавозимга ўтирганимдан кейин ўтган вақт ичида кўрдимки, аллақачон одамлар орасида турли миш-мишлар ёйила бошлабди, булардан мақсад салтанат одамлари орасида биронтаси ва шахсан менинг обрўйимни тўкиш, холос. Амирлар ва давлат аъёнларию акобирлари шаънини сақлаш гамида бундай ҳолатларнинг олдини олиш лозим деган фикримни маъқуллашсан, албатта. Оддий бир мисол келтираман. Қоҳирани фонуслар билан чароғон қилишни истаганимда бу жуда кўплаб гап-сўзларга сабаб бўлганди. Шаҳарни нур билан таъминлашни буюк воқеа деб биламан, бу тарих зарварақларига ёзиб қўйилажак ҳали. Бироқ гап-сўзлар мени ўз фикримдан қайтишга мажбур қилди ва ҳозир яна уни амалга оширишни бошлаб юбордим. Мен бундан хафа бўлганим йўқ, балки мен замонда хато қилгандирман. Лекин менга қаттиқ ботган ва дилимни оғритган жойи шундаки, бу гап-сўзлар айнан шу оддий қора халқнинг юрактешар тилида юрди, ҳолбуки қора халқ мени севарди-ку. Шунда ялт этиб миямга бир фикр келди: бу гап-сўзлар ва латифалар атайлаб тарқатилган. Сен ҳазина, тошу тарозилар ишлари бўйича менинг ўринбосаримсан, бундан ташқари бошқа барча лавозимларимдаги ишлар бўйича ҳам (бу ҳақда яқинда шундай қарорга келганман). Бугун менга қаттиқ ботган нарса эртага сенга ҳам қаттиқ ботиши турган гап. Шунинг учун бу латифабозлигу миш-мишбозликларни йўқ қилишга қодир ягона одам сен деб ўйлайман. Мен идгаоларни эшитишни истамайман, зеро сен хоҳсанг, сен учун қилиб бўлмайдиган ишнинг ўзи йўқ.

Саломимни қабул эт.

Сен билан биргаликда Аллоҳга илтижо қилурманки, илойим у мамлақатимиз осудалигини барқарору бардавом этсин.

Миср тошу тарозилар амири, Қоҳира волийси Аз-Зайний Баракот бин Мусо.

Ўмру бин Ўдвий

Ҳатто ёнида бўлмаган тақдирда ҳам Саид Ўмуруни назардан қочирмайди: керак бўлса унинг мадрасадош дўстларидан сўраб-суриштириб дарагини топади. Ими-жимида уларнинг орасига бориб ўлтиради ва кейин ҳеч нарсани билмагандек тўсатдан кичик бир савол беради — қандай сўрашни у энди яхши билиб олган. “Биронтангиз Саид ал-Жуханийни кўрмадингизми мабодо?” “У ҳали эрталаб чиқиб кетганди”, — жавоб беради биттаси. “Саид Қалаун масжиди ёнидаги қаҳвахонада ўтиришни одат қилиб олган”, — қўшимча қилади бошқаси. “Саид — тўғри одам”, — дейди Ўмру ва жим бўлиб қолади.

Бир неча кун аввал Ўмру кўчага чиқди ва онаси гилбобидан тутганда у билан картошка кавлагани далага чиққан ўтмиш кунларни эслаб кетди. Туман, тушки зогора нон ҳидини, онасини ўпиб қўйганларини, нон ёпадиган ўчоқлардаги олов — ҳамма-ҳаммаси ҳозиргидек хотирасида турибди. Зогора нонни у тенгқурлари билан бирга баҳам кўрарди. Тўсатдан пайдо бўлган ҳазинабон ўринбосарига тор дарчалардан тикилган аёлларнинг қўрқув тўла нигоҳларини эслади.

Мисгарлар бозори яқинида Ўмурунинг димоғига тутун ҳиди урди — Қалаун ҳаммомига қўшни ишхонада лўвия қайнатмоқда эдилар.

— Ассалому алайкум!

Ҳамза бин ал-Ийд ас-Сағир салом бергандек қўлини кўтариб қўяди:

— Хуш келибсиз! Ойдек тўлиб юрибсизми?

Мана, уч ҳафтадирки, Ўмру ҳар куни сутли жигаранг шарбат ичгани Ҳамзанинг олдига киради ва ярим ўрнига бутун бир дирҳам тўлайди. Бир куни Ўмру келмади. Эртасига ташвишланган Ҳамза Ўмруга ҳеч қачон дард нима билмасликни тилади-да, кейин унга ситрангизни¹ узайтирсангиз яхши бўларди, деб маслаҳат берди.

Ўмру бу ерга маълум вақтда келади. Саид ортидан таъқиб қилар экан, унинг қаҳвахонада қачон пайдо бўлишини биларди. Бошлиқ Ўмруга шундай деди:

— Саиднинг Ҳамза дўконига тез-тез танда қўйиши — янги гап. Бу ҳақда фақат сен биласан. У “муассал” навли тамаки чека бошлади. Бу ҳам қандайдир янгилик. Қизиқ, нима учун у келиб-келиб шу қаҳвахонани танлади? Буларни миридан-сиригача аниқлаш лозим.

Аввалига Саид қандайдир шубҳали учрашувлар учун Ҳамзанинг дўконини танлаган, деб ўйлади. Бироқ узлуксиз кузатувлардан маълум бўлдики, у вақтини танҳо ўтказар, Ҳамза бин ал-Ийд ас-Сағирдан ўзга ҳеч ким билан гаплашмас экан. Уларнинг сўзларида фитна аломатлари бор деб гумонсирашди. Бироқ шу нарса аниқландики, Саид айтган гаплар салом-алик қилиш, ҳулба сўраш ёки такаллуфга яраша жавоб қилишдан нарига ўтмас экан. Бу, гарчи алоҳида меҳр билан ифода этилган бўлса-да, қаҳвахона хўжайини билан мижоз ўртасидаги одатдаги суҳбат эди. Саиднинг ҳулба сўраши шубҳадан мутлақо холи эди, зеро унда ҳеч қанақанги маънодор қўл ҳаракати ё сирли ишорадан ном-нишон бўлмасди. Балки Саиднинг сўзлари замирида жосус фаҳми илғамайдиган бирон махфий фикр ётган бўлса-чи? Қизиқ, қаҳвахонада бир ёки икки соат ўтирганча Саид нималар ҳақида ўй сураркин-а?

Бир куни жосуслар бошлиғи Ўмруга шундай деб қолди:

— Сен ҳаммавақт Саид ал-Жуҳайний яқинида бўлишинг керак. Сен уни биласан. У ҳужрада сенга яқин жойда ухлайди. Саид сен учун жумбоқ эмас. Унинг қувноқ ва ғамгин пайтларда қанақа кўринишини ва бу нарсалар унинг чеҳрасида қандай акс этишини ҳам биласан. Сен унинг юз ифодалари, кўз ва қўл ҳаракатларини яхшилаб кузат, лекин ҳушёр бўл. Шундай қилгинки, Саид сени сезмасин.

— Қаҳвахона шунчалик торки, унга эгасининг ўзи базўр сиғади, бу аҳволда айтганларингизни қандай бажараман? — сўради Ўмру.

Шунда бошлиқ Ўмрунинг қаршисига қаҳвахонанинг батафсил режаси тўширилган бир варақни ёйди ва ундаги ўчоқ яқинида жойлашган чокқина тоқчани кўрсатди.

— Сен мана бу ерда ўтирасан. Саид бу ерга кирмайди. Бу ердан сен танҳо қолганида у нимаики ҳаракатлар қилса, ҳаммасини кузатишинг мумкин. Лекин бир боришнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳамзанинг олдига бор, у билан апоқ-чапоқ бўл, сахийлик кўрсат. Бир стакан ҳулба ярим дирҳам туради, сен эса унга бутун бир дирҳам тўла. Ҳулбани яхши кўрасанми? Э, эсим кўрсин, сен сутли жигаранг ичимликни хуш кўрардинг-ку. Нархи ўша-ўша. Умуман, пулингни ҳафтанинг биринчи куни оласан. Бугундан бошлаб ва бундан кейин ўн беш кун мобайнида аср намозидан кейин ва шомдан кейин истаган вақтда Ҳамзанинг дўконига бора бошлайсан. Истаган жойингда ўтиришинг мумкин: бу вақтда Саид келмайди. Ўн олтинчи куни қаҳвахонага эртароқ боргин-да, Ҳамзадан мана шу тоқчада ўтирсам майлими, деб сўра. Ўша жойдан ҳеч қаёққа жилма. Ўзингни ғамгин, ҳеч ким билан гаплашиш ёқмаётгандай қилиб кўрсат. Саид келади, мана бу ерда ўтиради. Кўрдингми? Сенинг жойингдан у яққол кўриниб туради, сен эса унга кўринмайсан. Уқдингми?

Қаҳвахона бошидан-оёқ шу бир парчагина қоғозга бу қадар аниқлик билан кўчирилганига Ўмру ҳайрон қолди.

— Аллоҳнинг марҳаматига така қил! — деди бошлиқ. — Менга қара, балки пулдан сиқилаётгандирсан?

Ўмру йўқ дегандай бош чайқади.

— Менинг бутун фикру зикрим сенга яхшилик қилиш. — У Ўмрунинг кафтини қўлига олди. — Онангнинг аҳволи қандай?

¹ Камзулга ўхшаган устки кийим.

Ўмру хомуш тортди. У онаси ҳақида ҳеч нарса билмасди. Шайх Кўрлар намозгоҳидан қайтиб келганида онаси қишлоқдан унга деб албатта бирор нарса: зоғора нонми, мўндида қатиқми, эски сузмами юборишини билиб, унинг хузурига чопганди. Шайхнинг сўзларини сира эсидан чиқармайди.

— Мен онангнинг изини ҳам тополмадим. Қишлоқдагиларнинг айтишича, онанг ўлмаган экан. Бир куни у тушида вақти-соатинг яқин қолди деган бир товушни эшитибди. Шунда у ўғлимни ўқишидан қолдирмай деб сени кўргани ўзи келишга қарор қилибди. Буни дугонаси Сакина ал-Дудага айтибди.

Сакина ал-Дуда сопол буюмлар ясайдиган хотин. Ўмру туғилганда уни йўнғич-қа боғига ётқизиб, киндигини кесиб, доялик қилган. “Дуда, жигарбандимни кўргани Қоҳирага кетаяпман” “Қоҳира узок, — тушунтирди унга Сакина, — сиз у ёққа ҳеч бормагансиз-ку”. Бироқ она айтганида туриб олди. У қишлоқдаги барча эркаклар, аёллар ва ҳатто болаларгача тўхтатиб ўгли тўғрисида сўзлар, унинг олдига бормасам бўлмайди деб такрорлар эди. У болаларга, сизлар ҳам менинг ўғлимдай бўлиб юринглар, деб дуолар қиларди. Бир куни Сакина уйғониб қарасаки, Умрунинг онаси йўқ. Уни картошка даласидан, полиздан қидириб кўрдилар, лекин ундан ном-нишон тополмадилар. Бир мунча вақтдан кейин уни ҳеч ким эсламай ҳам қўйди: у ҳеч қачон ҳеч кимга кетмасди-да. Аксинча, у доим одамларга муҳтож эди.

Кўрлар намозгоҳининг шайхи ҳайрон бўлиб деди:

— Мен онангни сенинг олдинга кетган деб ўйловдим.

Ўмрунинг кўз олди қоронғилашди. У онасини икки қишлоқ ўртасидаги кимсасиз тупроқли йўлда кетаётганини кўз ўнгига келтирди: анҳорлар, чуқурликлар, хурмозорлар. Тун чўқади, унинг эса мадорини тиклагани ҳеч вақоси бўлмайди. У ўтган-кетганлардан Қоҳирага қандай боради, деб сўрайди. Гоҳо Умруга онаси шу яқин-атрофдагидай, ҳали замон кўриниб қоладигандай туюлиб кетарди. У онасини таний олармиди? Балки, вақт ва йўл уни таниб бўлмайдиган даражада ўзгартириб юборгандир? Мана, уч йилдирки, у онаси ҳақида ҳеч нарса эшитгани, унинг кўзларини кўргани йўқ. Умру ҳам ўзгарган. Шундай дамлар бўлардики, у ўзини аямай сўқарди: бутун уч йил давомида у онасисиз қандай яшаб келяпти? Энди нимасини ҳам айтсин — юраги санчади, тамом. Лекин онаси кўчадан ўтиб қолса-ю, бу вақтда у Саидни таъқиб қилиб юрган бўлса, унда нима бўлади? Ўзини фош этиб, бориб онасини бағрига босадими? Унда Саид атрофига тузоқлар қўйилаётганини пайқаб қолади-ку. Бошлиқ унинг барча ишни чиппака чиқарганидан дарак топади. Ўмру қаҳвахонага қўйилган ягона айғоқчи эмас — буни у жуда яхши билади. Бу ерда унинг ўзини таъқиб қилаётган яна бир кўз мавжуд. Эҳтимол, бу Ҳамза бин ал-Ийд ас-Сағирдир, эҳтимол ҳеч ўйлаб кўрмаган бошқа бировдир. Масалан, Саид ал-Жухайнийнинг ўзи. Балки, Умру қидирув ишлари бўйича бир поғона юқори кўтарилиш учун даҳшатли маҳорат синовидан ўтаётгандир? Умру онаси билан боғлиқ гаплардан бошлиқ қаттиқ мутаассир бўлди. “Бу ажалнинг ўзидан ҳам ёмон”, — деди у. Кейин эса бутун мамлакатдаги ўз ноибларига Умру онаси ҳақида нимаики билишса, дарҳол хабар қилишлари хусусида фармойишлар юборишга ваъда берди. Онани, албатта, қидириб топиш керак. Бошлиқ билан учрашган чоғида Умру унга муомала қилгандаги аён ўзгаришни сезмай қолмади, овози олдингиларидан кўра меҳрибонроқ оҳангда жарангландек бўлди.

Бошлиқ унинг шахсий ишларига ғоятда қизиқиш билан қараётганди, илгаригидай сўкиб-сўзламаётганди. Бу яхши. Уша учрашувдан кейин Умру унга яқин бўлиб қолганди.

Ўмру кунишганича ўз паккасида ўтирибди. Бошлиқ уни кетидан тирилган одам пайдо бўлишини кутиб кун бўйи пешайвон чийпардаси тирқишидан тикилиб ўтиришга мажбур бўлганда ҳам ўзини зеркиш ва толиқиш ихтиёрига топширмасликка ўргатганди. У одам, балки, келмай қолар. Бироқ Умру барчасидан қўл ювиб қўя қолиш истагига берилмаслиги лозим.

Токча намхуш эди. Умру меҳр билан кекса онасини ўйлайди: қаердайкин, қаерларда сарсон юрганийкин, қаердан бошпана топаркин? Лекин бу ер унақа хаёллар сурадиган жой эмас. Ҳозир у ишда, унга ҳақ тўлашяпти. Ҳамза Умруни у истаганчалик яқинга ўтқазмади.

Болалар Курьонни ўрганадиган диний мактабларнинг уч шайхи кириб келди. Улардан бири салеппи шунақанги хўриллатиб ича бошладики, Ўмрунинг гашини келтириб юборди. Ичида ёши энг каттаси Курьон ўқишни ўрганиб, қори бўлиш учун болалар жон-жаҳдлари билан тиришган бир замонлар ҳақида афсус билан эслай бошлади. Лекин вақтни орқага қайтариб бўлмайди. Ун яшар бола худди кетида чипқони бордай бир жойда ўтиролмайди, дарс тамом бўлар-бўлмас қорасини тополмайсан.

— Ҳаммаси ўзбошимча бўлиб кетган! Булардан худонинг ўзи асрасин! — деди иккинчи шайх.

— Бу охирзамон белгиси, — қўшимча қилди учинчиси.

“Охирзамон белгиси” деганда у нимани назарда тутаяпти? — ўйлади Ўмру. Ҳушёр бўлиш керак. Тўғри, у бу ерда Саидни деб ўтирибди, лекин атрофидагиларнинг ҳам гапларига қулоқ тутиш керак — бирдан жуда муҳим нарсадан воқиф бўлишинг мумкин-да. Кутилмаганда атайлаб қидириб тополмай юрган нарсангнинг устидан чиқиб қолишинг ҳеч гап эмас.

Шайхлардан каттаси деди:

— Худо ҳаққи, биров келиб ҳўкиз бола туғди, десалар ҳам бунчалик ҳайрон бўлмасдим!

— Аллоҳ ўзи асрасин бизларни! Агар ҳўкиз бўғоз бўлиб, бола туғса, охирзамон келгани шу-да! — деди бўйи энг паст учинчи шайх.

— Келмаганини сен қаёқдан билиб ўтирибсан? — эътироз билдирди чийилдоқ овозли шайх.

Ўмру қулоқ солади. Фалати суҳбат. Ҳа, афтидан бу ерда бошқа гап борга ўхшайди... Суҳбатда шайхлар қанақанги сўзларни қўллашмаяпти? Қани, Ўмру, қулоғингни динг қилиб яхшилаб эшитиб ол! Уларнинг биринчи учрашувларида айғоқчилар бошлиғи унга шундай деганди: “Ҳақиқий айғоқчининг белгиси — бир жуфт қулоқ билан бир жуфт кўз. Ҳатто уйқусида ҳам у эшитади, кўради, эслаб қолади ва айтиб беради”.

— Бошимиздан нималар ўтиб, нималарни кўрмадик. Энди мана бу бир парча чармсиз уйдан чиқиб масжидга ҳам боролмай қолганимизми? — суҳбатни давом эттирди шайхлардан бири.

— Бунақасини илгари сира эшитмагандик, — деди пастак бўйлиси.

Эҳ, уларнинг қайси мактаблардан эканини билганида борми! Агар Ҳамза ҳақиқатан ҳам уларни кузатиб турувчи кўз бўлса, у ўзининг қидирув санъати қоидалари бўйича ҳаракат қилаётганини исботлаш ва шубҳа уйғотмаслик учун эртами, индинми Ҳамзадан улар ҳақида яхшилаб суриштириб олади.

Қаҳвахонага кириб келган икки сотувчи Ўмрунинг эътиборини тортди. Сочсоқоли оппоқ биттаси ичкарига кира туриб сўради:

— Қизик, султон бошидаги кичик саллани ечиб, ўрнига каттакон салла ўрабдими?

— Агар шундай бўлса, демак, у соғайибди. Лекин бу ҳақда ҳали эълон қилишмади, — жавоб берди иккинчиси.

“Булар қайси маҳалладан экан-а?” — ўйлади Ўмру.

Нариги томонидан ёши улуг шайхнинг овози янгради:

— Дажжолнинг чиқиши — бу ҳам охирзамон белгиси!

— Султон катта салла ўраб, амир Флумонбой билан учрашганини мен аниқ биламан, — деди мақтаниб оппоқ соқолли савдогар.

— Худо ҳаққи, орамизга дажжол суқилиб кираётганини сезиб турибман, — деди иккинчи шайх.

Ўмрунинг юраги дук-дук қила бошлади — анави бақалок савдогар султоннинг катта салла ўраганига сира ишонгиси келмаяпти-ку! Бир ҳисобдан тўғри ҳам, бу ҳақда эълон қилишганича йўқ. Нега?

— Улай агар, биз учун фақат куннинг мағрибдан чиқиб, мағрибга ботишигина етмаяпти, холос! — чийилдоқ овозли шайх овозини кўтариб деди.

— Бир кун келиб шундай бўлишига ишонаман ҳам, — жавобан деди савдогарлардан бири.

Ихчамгина кўк салла ўраган қорача юзли сипо киши кириб келди. У ислом ҳимоясидан фойдаланувчи насронийлардан эди. Ҳамза бир кунни Ўмруга бу одам шу қадар камгапки, ундан бир оғиз сўзни эшитиш саҳрода ёмғир умид

қилмоқ билан барабар деганди. Ҳар куни у бу ерга тўрт марта киради: кун чиқиб, қаҳвахона очилиши ҳамон — бир, чошгоҳда — икки, тушдан кейин — уч ва ёпилиш олдидан — тўрт.

Шайхлар ҳазиллашадилар: “У бу ерда нимасини йўқотди экан?” “Замонамиз устидан заҳархандалик билан мириқиб кулишим учун Аллоҳ менинг умримни албатта узайтиради!” — деди оппоқ соқолли. Ҳаммалари кулишади.

“Бу жумлани сўзма-сўз эсда сақлаб қолиш керак,” — ўйлайди Ҷумру.

Шеригидан сал бўйи пастроқ сотувчи деди: “Битта кўенни бир ярим динорга сотиб олиб ўтирибмиз. Мажбур бўлдик...”

Сухбат маромини ўзгартиради.

Мана бу насроний ҳар гал келганида бир стакан шакарсиз анис ичади ва икки ҳиссалик тамаки чекади. У қаҳвахонада бериладиган тамакини чекмайди, балки ғоят хушбўй аъло навли сариқ тамакиси бўлган ғичирлоқ чарм халтачани ўзи билан олиб келади. Уни қаердан олишини Ҳамза билмайди. У ҳар доим оз ҳам эмас, кўп ҳам эмас, ўша-ўша бир хил миқдордаги тамакни олади-да, Ҳамзадан чилим ёқишни илтимос қилади, унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб боради ва чека бошлайди. У тутунни бурнидан чиқарганда башарасида шундай ифода зоҳир бўлардики, гўё қандайдир дард унга азоб бераётибди, унсиз шикоят билан чилимга мурожаат қилаётгандай бошини гоҳ ўнг, гоҳ сўл тарафга айлантиради, гўё ўзи қурбони бўлган қаттиқ ҳақсизлик тўғрисида ҳикоя қилаётгандай. Тамаки охирлай бошлаганда у чилимга тикилади, кўмирини тўғри-лаб, устидан босиб-босиб қўяди, иккала қўли билан қовоқни ўраб тутамлайди-да, устига энгашиб пуфлайди — буни энди чилимга барака тилаб қилинган унсиз дуо деса ҳам бўлади.

— Ҳм-м, ҳм-м, — дейди чўзиб паст бўйли шайх.

— Мен эса бунга ишонмайман, ўлсам ҳам ишонмайман, керак бўлса энг даҳшатли сўзлар билан қасам ичаман.

Ҳамза ажнабий ҳақида ҳамма нарсани сўзлаб берди: у Хол ал-Халилий яқинидаги “Ахта хўрозлар” карвонсаройида яшайди. Унинг на хотини, на болачақаси бор. Бир куни Ҳамза унинг кўзларидан шашқатор ёш оқизиб йиғлаганини кўрибди. У товуш чиқармай, пиқ-пиқ қилиб йиғлабди.

“Бу тамакини у қаердан оларкин? — ўйлади ўзича Ҷумру — У нимага қизиқаркин? Афтидан, у ўзидан бошқа ҳеч кимга кўринмайдиган одамларга қараб мурожаат қилса керак? Ана, Саид ҳам ўлтирибди. Кутилмаганда келиб қолгани-чи! Ҷумру сезмай ҳам қолибди. Бу битта хатоси. Бу ҳақда у эслатиб ўтирмайди. Саид дўконда жим ўтирганча ердан кўзини узмасди. Ҷумру юрагини босишга ҳаракат қиларди. Ҳа, Ҷумрунинг одам бўлишига ҳали кўп борга ўхшайди. Ҳеч қанақанги туйғу ва кайфиятга эътибор қилмасдан ҳар иккаласига барабар қараб туриши ва кузатиши керак. Фақат ҳақиқий айғоқчи етиши мумкин бўлган юксак поғона ўша бўлади. Эҳ, агар бировлар хаёлига ёриб киришнинг маккор усули бўлганидами, шунда қовоғи учганда ёки бурни жийрилганда инсон нима ўйлаётгани айғоқчиларга кундай равшан бўларди. Ҷумру орқасини деворга тираб токчага биқиниброқ ўтириб олди.

Жарчи жар чақиради

Аҳли Миср!

Яхшилик қилинг ва ёмонликдан тийилинг!

Яширин нарсалар ошкор бўлди.

Олти ой муқаддам тошу тарозилар амири,

Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг волийси Аз-Зайний Баракот амир Мамай ас-Сағирни тутиб олди.

Қароқчилар авлоди тилга киргач, шу нарса маълум бўлдики, унда нақд тўқсон минг динор маблағ бор экан, бу сўттон талаб қилганидан яна йигирма минг динор кўп дегани эди. Барча пуллар битта қўймай қонунан хазинага топширилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Аҳли Миср!

Тошу тарозилар амири,
Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг волийси Аз-Зайний
Баракот бин Мусо гуноҳ уйларига солиқ солишни ва,
йигирма ёшгача бўлган ўсмирларнинг у жойларга киришини
тақиқлашни буюрди, ахлоқ ва шариат ҳукмларини адо этмоқ
бурчимиздир.

Аҳли Миср!

Икки кундан кейин Аз-Зайний Дамйетта ва ад-Дуклейяга жўнайди, у ер-
даги ишларни кўриб чиқиш, кўчманчиларни улар чегарасидан нарига суриб
чиқариш ва тартиб ўрнатиш тақозо этилади. Бизлар аросатда қолмаслигимиз,
Баракотнинг йўқлигини билдирмаслигимиз учун ишларни вақтинча Абдул Азим
Сарроф, яъни Баракотнинг хазина ва пул захираси бўйича ноиби олиб боради.

Қолган ҳаммаси ўшандай қолаверади: кимки қонунга хилоф иш тутса,
жазоланиши муқаррар!

Аҳли Миср!

Тошу тарозилар амири,

Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг волийси Аз-Зайний Баракот бин Мусо жа-
ноби султонимиз ҳузурларида соқий амир Бектемирга айбнома эълон қилишга
сўз берди.

Ундан Аз-Зайнийнинг чўтига кўра эллик минг динор маблағ ва шу билан
бирга пул яшириб қўйилган жойдан чиққан бошқа бойликларни ундириб ола-
диган бўлди.

Шошилинч

Қоҳира айғоқчилари бошлиғига

Душанба куни эрталаб Шоми ан-Насим¹ байрамини ўйин-кулгилар билан
қарши олгани халқ кўчага ёпирилиб чиққанда мен Саид ал-Жуханийни кўрдим.
Уша заҳоти уни таъқиб этишга киришдим. Унинг ёнида иккита аёл бор эди.
Улардан бири анча кекса эди. Мен улар орқасидан ал-Халқ дарвозасидан Булоқ
боғларигача кузатиб бордим. Бу ерда уларга Райҳон ал-Беруний исмли саллали
шайх қўшилди. Маълумки, Саид унинг уйида тез-тез меҳмон бўлиб туради.
Саид афтидан — менинг бунга мутлақо ишончим комил — бутун вужуди
билан шайх ал-Берунийнинг қизига ошиқ бўлиб қолган. У бу ишқидан тамо-
ман ўзини йўқотиб қўйган. Ўз тенгқур мадрасодошларимдан менга аёнки, у
тушида тез-тез “Самаҳ” исмини такрорларкан, Самаҳ — бу шайхнинг қизи.

Бутун кунни улар Булоқ боғларида ўтказишди. Саид икки марта қиз билан
танҳо қолди: у қизга нимадир деди ва унга қиз бир нима деб жавоб қайтарди.
Таъқибни давом этдираяпман.

Ўмру.

Жарчи

Аҳли Миср!

Хазинабон Абдул Азим Сарроф эълон қиладики, Аз-Зайний белгиланган
нархлар қандай бўлса, шундайлигича қолади. Нарх билан ҳазилмачоқ ўйнаша-
диган ҳар бир савдогарни Аз-Зайний қайтиб келгандан сўнг жазо кутади...

Жарчи

Аҳли Миср

Абдул Азим Сарроф фармон берди:
молга ошиқча нарх қўйгани учун тухумфурушни унинг дўкони эшигига
осилсин.

¹ Баҳорни қаршилаш байрами.

Жарчи

Аҳли Миср!
Абдул Азим Сарроф фармон берди:
халқ орасида ёлғон ва игво тарқатгани учун учала йигитнинг тили кесиб
ташлансин.

Жарчи

Аҳли Миср!
Абдул Азим Сарроф фармон берди:
душман томон билан алоқаларй тасдиқлангач, уч мағрибий!
Қоҳира волийси, тошу тарозилар амирининг биринчи ноиби
буюк шиҳоб Закария ихтиёрига топширилсин.

Жарчи

Аҳли Миср!
Абдул Азим Сарроф фармони бўйича ҳар ким дуч келган одамнинг гапига
лаққа тушиб кета бермасин, Порта билан боғлиқ ҳар бир шубҳали одам тўғри-
сида хабар бергани мукофот кутмоқда.
Аҳли Миср!
Эртага буюк шиҳоб Закария намоз ўқигани ва мўминларга мурожаат қилга-
ни Шайхун масжидига боради.
Масжид эшиклари ҳар бир намозхон мусулмон учун ланг очиқ.

*Бисмиллоҳирроҳманирроҳийм!
Аллоҳ, бу мамлакатни ўз паноҳингда асра!
Шиҳоб Закария бин Разининг девонхонаси.*

Тошу тарозилар амири, Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг волийси Аз-Зай-
ний Баракот бин Мусога кабутар ёрдамида юборилган чақув маълумоти,
Дамйеттага

Шайх Райҳон ал-Беруний ким ўзи?

Унинг тўлиқ исми шайх Райҳон бин Зайд Муҳаммад ал-Асютий бин ал-
Фозил Аҳмад бин Иброҳим. Ал-Беруний — унинг лақаби бўлиб, бу лақабни
ҳижрий 805 й. охирида Макка масжидига келиб қолган бир кўр шайхдан ман-
тиқ фанини ўрганиш вақтида олган эди. Шайх Райҳон шоҳ Исмоил сўфий
мамлакатидан келганди. Бироқ шайх ал-Беруний шиа бўлмаган ва рофеийлар-
нинг бирон-бир мазҳабига ҳам қарамаган, балки эътиқодли унийлардан эди. У
Мисрда яшарди. Умр бўйи уйланмаган ва ҳижрий 883 йилда оламдан ўтган.
Тақводор уламолар билан бир қаторда ал-Қарафа аш-Шарқийда дафн этилган.

Шайх Райҳон қозикалон девонхонасида кичик мирза бўлиб ишлар, мулк
эғалигига ҳужжатлар тузар ва қозикалондан чиқарилган фатволарни оққа кўчи-
рар эди. У ўз ишини пухта биларди. Бундан ташқари, бу иши унга амирлар ва
салтанатнинг мўътабар кишиларини яқиндан кўриш имконини берарди. Бунга-
ча у уларни тантанали маросимлардагина кузатарди, холос. Уларни кўрганида
миясида кўплаб саволлар пайдо бўларди: бошқа одамлар каби ёруғ оламнинг
бу буюк шахслари ҳам куладиларми? Бир-бирларига турли латифалару қизиқ-
қизиқ хангомаларни сўзлайдиларми? Бир-бирларининг қитиғига тегишадилар-
ми? Бир-бирларини кулгили лақаблар билан айтиб чақиринишадими? У уларнинг
нима ейишлари, уларга таом қандай берилиши ҳақида кўп марталаб суришти-
рарди. Кўзларини юмарди-да, ўзини биронта бообру амир ёки султоннинг яқин
ҳамсуҳбати ўрнида тасаввур қилиб кўрарди. Тўғри, у улар билан нималар ҳақида
гаплашишни билмас эди. Лекин шу нарса аниқ исботланганки, — буни гувоҳ-

¹ Марокаш фуқароси.

лик баённомалари ва кузатувлар натижалари ҳам тасдиқлайди, — у бир куни ўзининг қадрдон дўстларидан бирига шундай саволни берган: “Наҳотки амир Темирбек Отабек ал-Асқардек одам бошқа одамлар каби пешоб қилса ёки турли ишларни бажарса?” Боз устига, бир гал у шеригига шундай деган: “Жуда қизиқ-да, бу султон жазава ичида қандай қилиб қип-яланғоч бўлади-ю, ўзининг тоғдай қорни билан хотинларидан бирининг устига қандай ётиб оларкин? Баданидан тер шовуллаб қуйилса, кўзларини чиртта юмиб олса ва ҳирсдан тили бўғзига тиқилиб қолса керагов?” Бундай саволларга жавоб олишни ал-Беруний катта иш деб биларди. Унинг фикрича, бундай одамлар тўғрисида қалин жилдди китоб ёзса арзийди. У, агар ёруғ олам буюклари орасига кириб ололсам ва уларга ҳамроҳ бўлолсам, уларнинг шу замон ҳақида, уларнинг орзу ва истаклари ҳақида нималар ўйлашини билиб олардим, деб ҳаёл қиларди. У, мазали кечки овқатдан кейин тамаки сўрганча Отабек ал-Асқар билан ёнма-ён ўтирганларини тасавурида жонлантирарди. Отабек унга томон энгашиди-да, ўздан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаган сирни очади.

Ёки мана бу амир Ал-Гухандар ал-Муҳаммадий султонга бевосита дахлдор бўлган бир воқеани сўзлаб бераёпти. Кейин ундан бу воқеани ҳеч кимга айтма деб илтимос қилади, чунки башарти султон бу ҳақда сўз юраётганини эшитиб қолгудек бўлса, айтувчини ҳам, эшитувчини ҳам аяб ўтирмайди. Унга бошқаларга номаълум бўлган бирон гапни айтишганида Райҳоннинг вужудини мислсиз севинч ва ҳузур чулғаб оларди. Ана, у ас-Солиб кўчасидан, Лиму бозоридаги ал-Футуҳ дарвозасидан кетиб бормоқда, атрофида гуж-гуж одам: сотувчилар, харидорлар; уларнинг миялари майда-чуйда икир-чикирлар, ташвишлар билан банд, унинг ўзи эса — сирлар хазинаси! Райҳон дўконлардан бирида ўтириб олиб сутли хулба хўплар экан, унга гўё бутун тунни бообрў амирнинг саройида ўтказгандек туюлади. Тўйиб ухламасдан у фатво ва мулк ҳуқуқига оид ҳужжатни тайёрлагани девонхонага боришга мажбур эди. Қовоқлари кўрғошиндай оғирлашиб кетаётганини ҳис қилади. У қайт-қайта эснайди, атрофга аланглайди: теварақдагилар унинг бўшашиб кетаётганини, уйку элитаётганини аллақачон сезишган. Агар ундан бунинг сабабини сўрашгудек бўлишса, у ўйлаб-нетиб ўтирмай бутун тунни амирлар, ёруғ дунёнинг арконлари билан ўтказдим, деб шартта айтаверади. Унга ишонадилар, унинг олдига бориб, у билладиган мўътабар одамлар олдида айтиладиган бир оғизгина сўзни сўраш учун ҳордиқ чиқариш дақиқаларидан фойдаланиб қоладилар. Ахир уларнинг барча ишларини тўғрилашда у озмунча жон куйдирадими. У эса ўзига етганча оққўнғил, эшигига келган бирон-бир муҳожирнинг кўкрагидан итарган эмас.

Райҳонда тузиши керак бўлган кўплаб фатволар тўпланиб қолган. Абдул Барр бўл-бўл қилиб уни шоширгани-шоширган. Райҳон ўзича қозикалон шайх Абдул Барр ҳузурига қандай кириб боришни ва унинг қаршисида тўхташини тасаввур қилади. Шайх ҳайратдан тонг қолади. Унинг хизматкори нега бунча ўзгариб кетмаса? Қарашлари совуқдан-совуқ, салласи кажавадай, ундан тутатқи ҳиди анқийди. Шайх Райҳон таъзим қилиб эгилади-да, ундан шоширмасликни илтимос қилади. У паст овозда гапиради. Йўқ, у баланд овозда гапиради. Йўқ, ҳаргиз бундай қилмайди! Шундай гапириши керакки, товуши паст ва қатъий, нутқи — чиройли чиқсин. У Абдул Баррга амирлар билан гурунглашиб қолгани, у амир Бектемир ва Надим Минтошнинг махсус ақорибларидан бири, айнан амир Туманбойнинг ишонган кишиси эканини айтади. Амир Тарифғалия эса фақат унинг елкасига суяниб қолган. Абдул Барр кўрқиб кетади. У ўзи учун вужудини даҳшат қамрайди. У Райҳонга секин ишлашга, ҳеч қачон шошмасликка, ўзига ўзи бошлиқ бўлишига имкон беради. Акс ҳолда бир бало бўлиб султон Абдул Баррни қозикалонликдан олиб ташлашни буюради-да, султон олдида менинг тарафимни олиб гапир ва лавозимимга қайтар, деб илтимос қилгани шайх Райҳоннинг ҳузурига чопиб келади.

Нима бўлди-ю, тахминан ҳижрий 876 йилда шайх Раҳон йигирма беш ёшга тўлганида у бир дўсти билан Суннийя бинт ал-Хуббайзо уйига борадиган йўлни билиб қолади. Аёл ўзининг деҳқон қизини хотинликка олишни ундан илтимос қилади. Қизни у йўлдан топиб олган ва энг қадимги бир ҳунарга ўргатган экан. Маълум бўлишича, уларнинг учрашуви чоғида, Райҳон умрида

биринчи марта аёл билан бир кўрпада ётганида, у катта мансабда ишлашни, амир Оқибоғ билан алоқадор эканини айтади. Қиз, Оқибоғ дегани ким, деб сўрайди. “Султоннинг энг яқин одами, — деб жавоб беради Райҳон”. Қиз ўзининг баланд, тошдай сийнасига уриб: “Уйим куйди!” деб қичқириб юборади. У сирни уй эгаси билиб қолмаслиги учун дарҳол қизнинг оғзини беркитади — бўлмаса ёшгина жувоннинг боши танасидан кетиши ҳеч гап эмасди-да! Унинг махфий лавозими аёллар билан очиқчасига бирга бўлиш ёки уларникига қадам ранжида қилишни ман этар эди. Ҳар қандай амирнинг ёки бўлмаса бошқа бирон мўътабар зотнинг ҳар қандай хотиннинг олдига кириши учун йўл очиқ, бунинг устига, ишончи комилки, улардан кўпчилиги ҳақиқатан ҳам Райҳонни хоҳлашарди. Лекин у хотинларнинг ҳирсига муносиб жавоб бера олмайди. Унинг махфий лавозими бунга халақит беради, мансабдан ҳам кўра унинг ўз виждони бунга йўл қўймайди. Шу гапларни айтар экан, у дам-бадам тўхтаб-тўхтаб оларди, гапирганлари ҳақида бировга чурқ этиб оғиз очмайсан дея огоҳлантирганча ўнг қўлининг бармоғи билан дўқ қилиб кўярди. Унинг гапларига лаққа тушган қизнинг капалаги учиб кетгани, бунинг устига у қизга шундай мукофотни ваъда қилгандики, қиз бунақасини у билан бирга бўлганларнинг барчаси ҳам беравермасди.

Ҳар сешанба ва пайшанбада шайх Райҳон Фустатга йўл оларди. Кунлардан бир кун у борса, қиз йўқ экан, Суннийя бинт ал-Ҳуббайзонинг барча найрангларига қарамай у бошқа қизнинг хизматига рози бўлмади. Райҳон иккинчи бор келганида қарасаки, ўзининг маъшуқаси ясан-тусан билан унга мунтазир ўтирибди. Кийимларини ечиб, қизнинг ёнига келиб ётгач, бирданга у пешонасига шап этиб урди-да: “Ҳай аттанг!” деб юборди. Қиз кўрқиб кетди, “Сизга нима бўлди?” — “Амир Минтош буюрган бир муҳим иш эсимдан чиқибди!” У бир оз жим турди. Бу исми бир каррагина тилга олиш ва унинг енгил талаффузининг ўзиёқ жонни суғуриб олгудек бўларди. “Худо ҳаққи, мен Минтош ишининг пачавасини чиқардим, — давом этди Райҳон, — у эса менга қаттиқ ишонганди, биласанми, қаттиқ ишонганди, у менинг валинеъматим, ахир. Мен бўлсам уни писанд қилмадим, унинг иши учун жон куйдирмадим. Лекин у мени кечириши керак. Ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди, худо ҳаққи, бошимдан ошиб тошиб ётибди!” У чуқур уҳ тортди-да, муштуми билан тиззасига урди. Қиз нима дейишини билмасди. У саросималанганча йигит томон сурилиб, қапишиб олди-да, нукул: “Куйинаверманг, жоним, куйинаверманг!” дерди, холос. У яна қиз билан ёнма-ён чўзилиб ётиб олди-да, мамнун ҳолда кулиб қўйди. “Аммо Туманбойга гап йўқ, зўр!” Қизнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди, у амир Ад-Давдор ҳақида бамисоли ўзининг энг яқин одамидай, унвон ва уни улуғловчи сифатларини ҳам тилга олмасдан гапирди-я. “Унга нима бўлди, жоним?” — “Биз у билан бутун тун гурунғ қилдик... Зўр бўлди-да ўзиям! Қизиқ гаплар, жуда қизиқ гаплар...” Райҳон бир неча дақиқа жим бўлиб қолди: “Билмайман, қандай бўлиб қолди ўзи бу. Қандай?” — давом этди у. Райҳон лаблари билан қизнинг чап сийнаси учини сийпаб қўйди — бу унинг севган одати эди. “Бека, — деб гап қотди қиз бутун вужудида қорғинлик ҳис этганча, — тошу тарозилар амирдан кўп жабр тортар эди (ўша вақтда амир Али бин Абулжуд эди). У солиқни кўпайтиришга фармон берди ва аёл Райҳон ўзининг обрўли дўстларидан бири билан гаплашиб беришини истади”. Бу сўзларни эшитиб Райҳон қип-яланғоч ҳолича дик этиб жойидан туриб кетди. Ғазабдан пешонасида тер йилгиллади. “Тентак аёл, бошимизни ебсан-ку! Наҳотки сенга айтган гапларимдан ўша хотинга оғзингдан гуллаб қўйган бўлсанг?” Жувон титраб кетди ва ҳаёти, оиласи, отасининг муруввати (уни ҳеч қачон кўрган эмас ўзи)ни шафе келтириб онт ичдики, у бу ҳақда ҳозиргина ўйлади, зеро бу сирни ўзидан бошқа ёруғ дунёдаги бирон тирик жон билмайди. Кейин у бошини эркакнинг кўксига қўйиб йиғлаб юборди. Охири Райҳон сал ҳовуридан тушди, ўзини қўлга олди ва шундай деди: “Агар бу иш обрўйимга путур етказмаса, мен қарши эмасман. Лекин бирон-бир амирга, дўстларимдан бирига мен нима дей оламан? Нима, Суннийя бинт ал-Ҳуббайзога адолат қилишингизни истаيمان дейми? Улар: “Қандайдир ал-Ҳуббайзога нима қилиб ишинг тушиб қолган эди?” деб сўрашмайдами? Эҳ, менинг дўстларим, ёруғ оламнинг арконларига келганда, етти ўлчаб биркесиш керак бўлади...”

Шайх Райхон қаттиқ саросимага тушиб қолган эди. Ҳар гал Суннийя ал-Хуббайзони учратганида айтган гапларидан хабардорми, йўқми эканлигининг бирон-бир белгисини илғашга ҳаракат қилиб, аёлнинг юзига тикилиб қоларди. Аёлнинг қутилмаганда у орқали ёруғ олам арконларидан ёрдам сўраб қолишидан ёки доимий мижозларига у жувон билан нималар ҳақида суҳбатлашишини англаб олиш мумкин бўлган биронта гапни лақиллаб қўйишидан қўрқарди. Жувон сабаб бўлиб у хонадоннинг айрим доимий меҳмонларини билиб олди, улар девон амалдорлари, ҳазина қошидаги амирлар, айрим кичик амирларнинг хизматкорлари бўлиб, бу ерга яширинча келиб турар эдилар.

Шундай бўлдики, айти ўшанда қози Абдул Барр уни ҳузурига чорлаб қолди. Райхон уникига йўл олди, бошида эса ўйлар чарх урарди: балки унинг суҳбатлари ҳақида маълумот Абдул Барр қулоғига етиб борган ва у гуноҳ устига келгани ва бемаврид валақлагани учун уни икки баравар жазолаб? Райхон нима деб жавоб қилишини ўйлаб, бу уйга тез-тез келиб тургани учун узр сўрашга қарор қилди, чунки ўзини оқлашга ёши мусоида этмасди-да. Амирлар ҳақидаги унинг ҳикоялари ва уйдирмалари тўғрисида нима дейди?

Бироқ Абдул Барр уни ҳеч нарса бўлмагандек самимий жилмайганча илиқ кутиб олди. Абдул Барр ҳамиша тунд, кўрс ва аёвсиз. Қози Райхонга султоннинг хобгоҳ оғаси амир Саломиш ал-Жомадор келганини хабар қилди. Бу лавозимга султоннинг улуг ишончини қозонган одамгина сазовор бўларди, зеро у шу одамга елкасини тугади ва жисмини ишонади.

Қози Абдул Барр Саломиш ундан ёзишмалар олиб бориш учун ишонса бўладиган одам унда борми, йўқлигини сўраганини айтди. Қози Абдул Барр кўп кишиларни бир-бир хаёлидан ўтказибди ва шайх Райхондан ишончлироқ одамни топмабди. Бироқ у ишни поёнига етказиш учун Райхон муносиб бир қайлиқ топиши ва унга уйланиб олиши керак, чунки амир Саломиш буйдоқларни саройига қўймас экан. “Бунинг устига сен, шайх Райхон, энди кичкина бола эмассан”, — қўшиб қўйди Абдул Барр.

Шайх Райхон турди-да, қози Абдул Баррни чўлпиллатиб ўпди. Кўчадан кетиб бораркан, гоҳ рақс тушар, гоҳ севинчдан хиргойи қиларди: ниҳоят у амирлар ва уларнинг меҳмонларини кўради, ёзишмалар олиб боради, давлат сирларидан воқиф бўлади! Жувонга шулар ҳақида гапирса арзийди. Лекин жувон тушунолмай қолади — ахир мудом амирлар ва ёруғ дунё арконлари билан биргаман деб нах ургани-урган эди-ку.

Ўзининг энг аъло кийимларида Райхон амир Саломиш саройига равона бўлди. У ерда тарбия кўрган ва одобли киши сифатида таассурот пайдо қилишга қаттиқ ҳаракат қилди. Токи улар бир умр ёруғ олам арконлари хонадонларида хизмат қилиб келган экан деб ўйлашсин. У амир ўзи қабул қилади деб ўйлаганди. Бироқ бари бир у амир билан тўқнаш келмади. “Балки, нимадир амирнинг мени қабул қилишига халақит бергандир?” — ўйлади у. Амирнинг ноибидан улангани ҳақида сўраган эди, у икки ҳафта бурун оила қурганини айтди. Дарҳақиқат, у Маҳмуд бин Салома исмли бир муаллим қариндошиникига борган эди. Муаллим Асо ан-Набийда ясмиқ дони савдоси блан шуғулланар, Нилда учта кемаси ҳам бўлиб, Юқори Мисрдан ясмиқ донидан ташқари хумлар ва кийим-кечаклар ҳам ташир эди. Муаллим Маҳмуд Куръон ва Ал-Бухорий қироатхони шайх Райхонга кўрсатган илтифоти учун миннатдорлик билдирди ва бир ҳафтадан кейин Райхон унинг қизига уйланди. То янги уй топгунча келин-куёв уникида яшаб турадиган бўлди. Шундан кейин муаллим ҳаммага: “Куёвим амир Ал-Жомадор саройида энг катта одам”, деб мактага бошлади.

Амир Саломиш саройида шайх Райхонга ташландиқ ҳолига келиб қолган уйдаги бир қоп-қоронғи хонани ажратиб беришди, қоронғилиги шунчаликки, унда шамлар кечасию кундузи бирдай ёниқ турарди. Иккинчи кун ҳам, учинчи кун ҳам шайх Райхон амирнинг табаррук кўзлари олдида намоён бўлмади. Бу ҳол на биринчи ва на иккинчи ҳафтада ҳам рўй берди, унинг ишга тушганига бир ой ўтди ҳамки, ҳамон юзлашувдан дарак йўқ. Аниқ маълумотларга кўра, амир ҳалигача уни қабул қилмаган.

Муаллим Маҳмуд бин Салома амир Ал-Жомадорнинг соғлиги ҳақида сўраган пайтларда Райҳон қайнатасининг кўлини сиқиб, тахминан шу гапларни айтди: “Тўғриси айтганда, кеча унинг тоби қочгандайроқ эди. Амир уйқудан турганда унинг ўнг кўзи учаётганди... Амир бунини хосиятсизлик аломати деб билганидан кун бўйи чиройи очилмай юрди”. Муаллим катта одам тўғрисида гапираётганини сотувчи дўстлари эшитиши учун амирнинг соғлиги бора-сидаги ўз ташвишини баланд овозда билдираётганди. “Табиб келдими олдига?” — сўради муаллим. “Келувди, — жавоб берди шайх Райҳон, — қон олди...” Кейин муаллим Маҳмуд баланд овозда куёвидан амирга салом айтиб қўйишини илтимос қилди ва тезроқ тузалиб кетишини тилади. Шайх Раҳмон маъқуллагандек бошини сарак-сарак қилди ва муаллимнинг кўнглидагини билганидан у ҳам баланд овозда жавоб қайтарди: “Албатта, айтаман... Худо ҳаққи, у менга ўзи учун оёғингизга йиқилиб таъзим бажо этишимни буюрди!”

У аксар муаллим ҳузурига келар ва узоқдан қичқириб дерди: “Амир Саломиш сизга дуойи саломлар айтди!” Муаллимнинг юзи ёришади. У мўйловини бурайдиган ва соқолини бармоқлари билан тараб қўяди. “Амирни кўрсанг, — дейди у, — унга ҳам мендан салом айтиб қўй”.

Бора-бора бу суҳбатлар шайх Райҳонни ташвишга сола бошлади: ахир Саломишни у ўз кўзи билан кўрмаган эди-да. Ҳатто унинг ноиби ҳам Райҳон ишга тушганидан бери амир билан бир мартагина учрашганди. Барча ёзишмаларни Райҳонга амирнинг бичилган қулларидан бири келтириб берарди. Аниқ маълумотларга кўра, Райҳон амирни бирор марта ҳам кўрган эмас. Ҳатто уйланганидан уч йил ўтгач қизи Самаҳ туғилганида ҳам амир унга ноиби орқали бир неча динор ва кийим-кечак юбориш билан чекланди, холос (аниқ айтадиган бўлсак, ўн динор, бир жўра атлас ва чақалоқ учун гулдор қўйлақча).

Самаҳ дунёга келганидан икки йил кейин амир Саломиш жаноби султони-мизнинг ғазабини кўзгатди — бу воқеани ҳамма билади — у каттакон султонлик амомаси айланасидаги доқа тасма учини яхши қистириб қўймаганди. Тасма учи султони-миз Ҳабашистон негуси элчисини қабул қилаётган вақтда осилиб тушган эди, бу султонни қаттиқ хижолатга солган ва унинг кучли ғазабига сабабчи бўлган эди. Султон Саломишни чақирди, сўроқ қилди ва шунақанги дўппосладик, шўрлик сал бўлмаса ҳаёт билан видолашаёзди. Султонга доқа тасма учи атайлаб яхши қистирилмагандек туюлиб кетган. У амирни ал-Муқашшир қамоқхонасига ташлашни буюрди, гарчи бу воқеадан кейин йигирма йил ўтган бўлса ҳам Саломиш ҳозиргача ўша ерда ётибди.

Тақдир ўйинини қарангки, то бу воқеалар содир бўлгунга қадар амир Саломиш шайх Райҳонни Яман ерлари билан ёзишмалар олиб бориш учун амир Туғлаққа жўнатганди. Тасма воқеаси шайх Райҳон ўша ердалиқ пайтида содир бўлганди. Ушанда Туғлақ Райҳонга шу ерда қолишни маслаҳат берди. Шайх Райҳон амирнинг тақлифидан ўзида йўқ суянди, айниқса унинг Туғлақ билан воситачисиз гаплашиши ва у ёқ-бу ёққа чиққанда уни ўзига ҳамроҳ қилиб олишлари мойдай ёққанди. Кейинчалик Райҳон муаллим Маҳмудга ётиғи билан тушунтириб деди: “Амирлар ва ёруғ дунё арконлари ичидан битта ошнам мени зимдан огоҳлантириб қўйди. Саломишнинг ишлари чатоқ, ундан узоқроқ бўлишингизни маслаҳат берардим, деди”. Улар бу гапдан Туғлақни ҳам хабардор қилиб қўйишди. Бусиз ҳам Туғлақ унга таниш бўлгани учун уни ёнига олиб қўяқолди. Туғлақ шаҳар айлангани чиққан пайтларда ўзини амирга яқин тутишга ҳаракат қилганча Райҳон кўзлари билан одам қидира бошларди — Туғлақ аёнлари ичида кўтасга урилган баланд эгарда савлат тўкиб ўтирганини танишлардан битта-яримтаси бир кўриб қўйса бўларди.

Бир неча йил бурун Юқори Мисрдаги Жуҳайн қишлоғидан шайх Райҳонга узоқ қариндош бўлган бир йигит келди. Бир мунча муддат у шайхнинг уйида яшади, кейин эса ўзининг Ал-Азҳар ҳужраларида турувчи қабиладош талабалариникига кўчиб ўтди. Ҳақиқат жонибидан айтиш керакки, бу йигит шайх Райҳоннинг қизи Самаҳ билан уйда хилватнишинлик қилиб юрарди дейишимизга бизда асос йўқ, боз устига ўша вақтда қизалоққина эндигина ўн ёшга қадам қўйганди, холос.

Шу пайтгача кўз билан кўрганларимиз ва қулоқ билан эшитганларимиз унинг Самаҳга бўлган муҳаббати қачон аланга олганини аниқ айтишга имкон

бермайди. Бироқ Шамм ан-Насим байрами вақтида Булоқ боғларида у Самаҳга айтган гаплар таҳлили шунини тасдиқлайдики, у севиб қолган. Гарчанд улар жуда кам учрашишса-да (биз бунга аминмиз), унинг муҳаббати кундан-кун кучайиб бормоқда эди.

Яна шу нарса аниқланганки, қизи Самаҳга нисбатан Саид кечираётган туй-гулари ҳақида шайх ҳеч нарса билмайди. Бу ишнинг моҳиятига равшанлик киритиши мумкин бўлган янада батафсилроқ маълумотларни тўплашда давом этамиз.

Хазина ноиби ва Қоҳира волийсининг ноиби бош айғоқчи девонхонаси:

Закария бин Рази.

Жарчи жар чақиради

Абдул Азим Сарроф эълон қилади:

тез орада пойтахтга Аз-Зайний Баракот бин Мусо келади.

Бош хазинабон, Қоҳира волийси олис Юқори Миср ерларидан қайтиб келди. Шу боис қаҳвахоналарнинг эгалари ҳамда қўшиқ айтиш ва рақс тушиш қўлидан келадиганлар, рубобни чаладиганлар

индин, чоршанба кунини қоқ тушда

ҳамма барабар

кўчада тўплансин,

Ғазога кираверишда уни кутиб олайлик.

Кечикканлар — қаттиқ жазоланади.

Қум-ал-Жарих

Жаҳонгашта мусофирнинг кўз олдида бепоён кенгликлар ястаниб ётибди. Унинг бор-йўқ юки — олий ҳақиқатни англашга ташналик. Шу ташналик уни куррайи заминнинг энг олис бурчакларига бошлаб кетмоқда. Ҳаётнинг маъноси ҳақида мулоҳаза юритган, бўлиб ўтган ва содир бўлаётган воқеаларга аза-тутибо кўзёши тўккан у шу кенгликларни ошиб ўтади. Аҳолиси ибтидо ва интиҳо нуқталарини йўқотган қашшоқларнинг хонадонларидаги ва бойларнинг мамлакатларидаги қалблар дарду аламига чидаб бўлмайди! Елкалари кўтарилган кема тумшугида турувчи дарға бўлиш қанчалик маза! Борлиқ — бу баҳри муҳит, чексиз уммон. Кема бир оғиб, бир тўғри бўлади, бир оғиб, бир тўғри бўлади. Дарға овозининг борича қичқиради ва мана шу қичқирикда барча умидлар якуни ва барча азоблар интиҳоси акс этади. Бу на бир қаттиқ нарсаси бўлган ва на қуруқликдан бир нишона кўринадиган бўшлиққа қараб йўналган қичқирик эди. Бош айланишини тўхтатишга қандай уринганини шайх эсламайди. У қафтларини бирлаштирди-да, фарёд солиб юборди. Унинг юраги, кўз қорачуқлари, изтиробдан бужмайган юзи, хуллас аъзойи бадани дод солиб фарёд қилар эди. Бу дарёда ҳаётининг сўнгги кунига қадар илоҳий муҳаббатга ташна одамнинг изтиробби бор эди. Фарёд унинг қалбининг энг теран жойидан келмоқда эди. Бу фарёддан унинг ичи бўм-бўш бўлиб қолди, танаси оғирлигини йўқотди. Пинҳонийлик сирини фаш бўлди, қарийб азалий ҳақиқат юзага чиқди, юлдузлар шивир-шивир қилдилар ва осмон ғарибона кўзёши тўкди.

— Эй Биру Бор! Қаердасан? Мени қутқар, қутқар!

Бу қайси денгизда бўлганини эслолмайди: олам бўйлаб сарсон-саргардон бўлиб юганида унинг учун ер номининг аҳамияти йўқ эди. Дунё кенг. Унинг на охири бор ва на чеккаси. Энг буюк гуноҳ — бу йўл охирида юракни кутиш билан овутомқдир. На бу йил, на ундан кейин келадиган йил мана шу эзгу хабарни олиб кела олади. Унинг фарёдида савол бор эди. У етти уммон ва етти иқлимни ошиб келди. Қўҳи Қоф тоғидан, Вақ-Вақ жазирасидан, Баҳри Муҳитдан ўтиб келди.

Эҳ, чор атрофида ҳозир денгиз бўлганидами! У баланд мачтада турганида

борми, дард ва аламдан у қаттиқ фарёд урган бўларди ва унинг фарёди муҳаббат ва эзгуликнинг сонсиз ришталари билан ҳавода муаллақ осилиб қолган бўларди. Бироқ ҳозир унинг лабларидан фақат шивир, саросималик шивири, ҳалоскорлик ҳақидаги журъатсизгина илтижо учиб чиқмоқда эди — ўлгудай чарчаган кушнинг кулоққа аранг чалинадиган қичқириги. У бир ўзи кетганди ва абдий бир ўзи қолди. Унинг ҳаётида ҳализамон абдий хабар бошланаётгандек туюлувчи дақиқалар кўп бўлган эди ва у азалий ҳақиқатдан мени бир неча одим масофагина ажратиб турибди, холос, деб ўйларди. Бироқ воқеа-ҳодисалар ҳиссиёт ёрқинлигини хиралаштирганча, юракни яралаганча бошқа йўлдан кетар эди. Бундай пайтда илоҳий нур ҳам уч пулга қиммат! Баданнинг эгилувчан бўлиши, тез ва энгил ҳаракат қилиши имкони йўқ экан! Бундай пайтда у олис кунларни, оламни тушуниш жараёнида, ёстиқ ўрнига бошини бир парча тошга қўйганларини, ёввойи ҳайвонлар билан ўйнаганларини, чанқоғини босиш учун бир томчи сув деб шағални шимганларини, одам гўшгидан ҳам ҳазар қилмайдиган жангари газандалар билан гаплашганларини эслайди. Эҳ, қани энди ҳаракат тўхтаб, охири йўқ бу абдий оқим бир жойда қотиб қолса! Унинг ҳаётида воқеа-ҳодисалар унинг гўшанишин бўлишига узоқ йўл қўймади. Мана, бир неча йилдан сўнг ватанида кўзи бу қамоқхонани кўрмаслиги ва кулоғи одам товушини эшитмаслиги учун у ўз қўли билан ер остидан лаҳад кавлашга мажбур бўлиб ўтирибди.

Ҳаёт тонгида инсон шуни кашф этадики, дунё у кўришни истагандайин эмас экан ва уни ўзи кўришни истагандай қилиб тўғрилашга чиранар экан. Ҳаётининг охирида эса ҳар бир нарса ўз ҳолича кўриниб турган ва уни ўзгартиришга умид йўқлиги маълум бўлган пайтда у ҳатто ўз болаларини ҳам тушунмас экан. Йиғлаётган Саидга далда берар ва уни сабр қилишга ундар экан, шайх унинг қиёфасида ўз ўғлини кўради, чунки биронта ҳам ўз пуштикамаридан бўлган фарзандини у шу пайтгача кўргани йўқ. Тақводорлик йўлида илк қадамларини ташлаган вақтларда у Хоразмда уйланди. Бир йил ўтар-ўтмас у ўзидан из қолдирганча тоғ томонга йўл олди.

Бирон зурёд-пурёд дунёга келган-келмагани ҳам унга қоронғи. Чин-Мочиннинг шарқидаги шаҳарда ҳам, баланд тоғлар қўйнидаги ҳинд қишлоқчасида ҳам, аҳолисининг йигирма нафари эркак, йигирма нафари аёл бўлган Баҳри Муҳит жазирачасида ҳам — ҳеч бир жойда у ўз фарзандларидан биронтасини бағрига босгани йўқ. У фарзандларининг нечталигини ҳам билмайди, аммо қалбида уларга нисбатан муҳаббат жўш уради. Қайси заминга оёқ босмасин, доим улар ҳақида ҳамма нарсани биламан деб ўйлайди, улар ҳам, бунинг қаердалигини билишларига ишонади. Эҳтимолки, улардан биронтасини у Басра бандаргоҳидаги гавжум форслар бозоридами ёки Қозоғистон чўлларидами кўрган ҳамдир? Кўргану танимагандир? Агар кўзёшлари аллақачон қуриб қолмаганида у Саид билан биргаликда йиғлаган бўларди. Дастлабки марта Саид биров уриб хафда қилган боладай хўнграб йиғлаганди. Ишлар чатоқ! Рўйхатлар бирининг кетидан бири келаверади. Жосуслар алайна-ошқор Саидни таъқиб этмоқдалар. Улардан бири яқин келиб: “Шунақа тасқарага қайси соҳибжамолнинг кўзи учиб турувди!” деб қичқирди. Саид маъшуқаси Самаҳнинг номини баралла овозда ҳақоратлаганларини эшитди.

Зақария бин Рази эса ушбу пайтда Шайҳада масжидида намозхонлар қаршисида туриб “Алҳамду”ни ўқирди. Бизни дуо қилинг ва қўлланг, дея одамлар унинг қўлини кўзларига сурадидлар.

Салтанат юраги, унинг амнияти таянчи Қалъадан Ибн Усмон номига ёрликлар учди: энг ичида қандай ишлар қилинмоқда, овоз чиқариб ва шивирлаб нималар тўғрисида гапирилмоқда — барчаси унга кундай равшан. Бундай ёрликларни Ибн Усмонга Хайрбек, Жон Бардий ал-Ғаззол ва Юнус ал-Қози юбормоқда эди.

Самаҳнинг никоҳ кечасида Саид яраланган кушдай дайдиб юрарди. Тўйга умарою уламоларнинг барчаси ташриф буюрганди. Куёв бўлмиш — истеъфога чиқиб, икки йил бурун қазо қилиб кетган катта бир амирнинг ўғли. Истиқболи ёрқин азамат. Улар шайх Райҳонни қуршаб олишган, у эса севинчдан ўзини қўйгани жой тополмасди, у билан ҳазиллашар, ўз оғайниларидек муомала қилишарди. Сўнгра тантанали зиёфатга Аз-Зайний ҳам қадам ранжида қилади.

Бу вақтларда Бурҳон бин Саййиданнос бутун Мисрда ягона лўвияфуруш ҳисобланарди. Борди-ю, битта-яримта харидор ёзғургудек бўлса, унга шундай жавоб беришарди: “Хўш, шу билан лўвия нархи ўзгариб қолибдими? Аравачаларда олиб юриб сотадиган лўвияфурушлар бир дирҳам ҳам кўтаришгани йўқ-ку”.

Ҳар қандай кутқули саволга Аз-Зайнийнинг дангал жавоби тайёр: “Ҳаммаси миҳдай. Ахир одам дегани бор-йўғи ўз замонасининг меваси, холос.” Бироқ шундай бўладики, ўзидаги барча яхши ва ёмон нарсалари билан замона зайли битта одамда мужассам топади. У ўзининг дардларини айна пайтда ҳам буюк мусофир бўлиб қолган, ҳар куни кечаси янги жойда ва янги одамлар орасида Аллоҳнинг номини тилдан қўймайдиган тақводор шайх Баҳо ал-Ҳаққ Улван билан баҳам кўрганда, у ҳам иқрор бўлиб айтгандики, ҳар гал юрагидаги ғам аригандек бўлиб туюлган дамларда бу унга бир рўёдай, хатоликдай бўлиб кўринар экан.

Кўпинча шайх Абуссауд дунёдан кўнгил узишни ва умрининг қолган қисмини ер остидаги чиллаҳонасида ўтказишни ўйларди. Бироқ ўша заҳоти у ўзидан хафа бўлиб айтардики, сен оламга келган ва яшаш учун танлаган ерда, то абадий ҳалоскорлик соатинг етиб келмагунча азоб-уқубатлардан асло бошинг чиқмагай. Наҳотки, унда тинчлик ва осойишталик қарор топиши шунчалик сароб бўлса? Наҳотки, унга икки қарра икки тўртдай оддий ва нафас олишдек табиий бўлиб кўринган нарсага етишиш шу қадар қийин бўлса?

Шайх Баҳо ул-Ҳаққ бош чайқаб жавоб қайтарди: “Биз ҳаммамиз куйиб кетамиз, — деди у. — Сен — ўз жойингда, мен — ўзимнинг мусофирлигимда. Токи жон уни замона улоқтирган жойда қарор топмас экан, у ҳеч қачон ўзидан тинчий олмайди”.

ОЛТИНЧИ БОБ

Закария бин Рази

Шундай қилиб, номалар Мағриб мамлакатлари ва Фас қироли томон, Ҳабашистон негусию Венеция дожи сари, у ёғи Ҳиндистону Хитойга — хуллас, ер куррасининг усмонлар давлатидан ўзга барча бурчакларига уча кетди: бу мамлакатларнинг энг асосий ва пихини ёрган жосуслари ташкил этган ғоят муҳим учрашувида иштирок этиш учун Қоҳира айғоқчиларининг энди бу ерга етиб келишларига вазият йўл қўймаётганди. Айна шу ерда улар ўз ишлари ва мажбуриятлари борасидаги маслаҳатларга риоя қиладилар ва барчалари бир ёқадан бош чиқариб, ҳар бирининг ишларини биттама-битта элақдан ўтказишади. Тарихий йилномалар бу воқеани дарж этиб қўядилар, аммо у ҳақдаги хабар бир сатрдан ҳам ошмайди, зеро нималар ҳақида суҳбат бўлиши ташқи одамлар учун сир бўлиб қолади. Бироқ учрашув нишонаси бутун олам бўйлаб ёйилади. Мисрдаги учрашув хусусида фақат Закария бин Разию Аз-Зайний Баракот бин Мусогина билади, — холос — бу фикр айнан Аз-Зайнийнинг миясига келган эди. Бундай воқеа биринчи марта содир бўлмоқда. Закария севинчини яшираётгани йўқ. Касбдош оғайнилари билан мулоқотлари чоғида Закария улардан ҳар бири қай йўсинда ҳаракат қилади, қандай усулларни қўллайди — шуларни билиб олиши кераклигини Аз-Зайний унинг миясига қуйиб қўяди. Ҳеч ким ўз хизмати сирларини унинг олдида шундоққина очиб қўя қолмаслигига шубҳа йўқ — буларни унинг ўзи ҳар қанақанги қўлбола усул билан билиб олиши лозим, борди-ю, Миср ва бу давлатлардан биронтаси ўртасида адоват пайдо бўлгудек бўлса, унинг энг нозик сирлари ва айғоқчиларининг ҳаракат йўсинларидан Закария воқиф бўлиши тақозо этилади. Масалан, Қоҳирада бўлар экан, Аз-Зайний бу ҳунарнинг энг майда икир-чикирларигача кириб бора олсин. Аз-Зайнийнинг гапларини тинглар экан, Закария ўзига савол берарди: “Бу фикрларни у қаердан олар экан-а?”

Бироқ товушини чиқариб у шундай деди:

— Биласан, икки йил мен худди шу ишни қилишга роса чирандим, яъни бутун дунё айғоқчиларини бир жойга тўпламоқчи бўлдим. Бироқ ишлар бунга ҳалақит бераверди.

— Бўлмасам-чи! Сен ҳам шундай фикрдан холи эмасдинг-да! — деди Аз-Зайний ҳамсўхбатининг тиззасига беозоргина уриб.

Мана, анчадан бери Аз-Зайний ўзининг энг чапдаст ёрдамчилари ва васийлари билан биргаликда Юқори Миср бўйлаб кезиб юрибди. Ҳар бир қишлоққа кўниб ўтаяпти. Унинг қўлида — тош ва тарозилар. Аз-Зайний энди бутун Миср сарзаминида тошу тарозилар амири, унинг барча сарҳадларида а. олат ҳомийси. Унинг саёхатлари ҳақидаги хабарлар Закарияга ҳар куни келиб турибди: ниҳоят, у Аз-Зайний теварагидаги одамлардан икки нафарини ўзи томон оғдириб олишга муваффақ бўлган эди. Бироқ ҳазинабон айғоқчилари ичидан унга хизмат қилишга тайёр биронта ҳам одамни топа олмади.

Юқори Миср саёхатидан кейин Аз-Зайний Дамйеттага йўл олди. Бир неча ойдан кейин у Дамйетта ва ал-Мансурадан маълум миқдорда пул олиш борасида султонга ваъда берди. Закария ҳозир унинг қанчалигини эслолмайди. Таҳминан ўттиз минг динорлар атрофида бўлса керак. Ушбу ваъда берилгандан кейин айрим амирлар Аз-Зайний ҳузурига равона бўлишди. Улар ўзаро, агар Аз-Зайний шу ўттиз мингни тўплай олса, султон биздан дарғазаб бўлади, Аз-Зайнийни мисол қилиб кўрсатади ва: “Кўрдинларми, ана буни исломий саховат деса бўлади, ҳақиқий ислом саховатпешаси шунақа бўлиши керак!” дейди, деган хаёлга боришди.

Амирлар Аз-Зайний билан юзма-юз бўлдилар ва ўз шубҳаларини унга рўйирост аён этдилар: Дамйетта билан ал-Мансура йилига ўн минг динордан ортиқ пул беролмайди. Бир йил ўтгандан кейин агар Аз-Зайний ваъда қилган пулни тўлаёلمаса, у ёғи қанақа бўларкин? Ёки у ўзини ўтдан-чўққа урадимми? Деҳқонларнинг қонини ичадимми? Қишлоқма-қишлоқ юриб, уларни дорга тортадимми?

— Солиқни ўз вақтида тўламаган одамлардан ҳеч кимни дорга тортмоқчи эмасман, — жавобан деди Аз-Зайний. — Кучи етмаганларнинг узрини қўллайман. — Бир неча дақиқа сукут сақлаб тургач, у давом этди: — Султон учун пул тўплашда Аллоҳ ўзи менга ёрдам беради. Борди-ю, Дамйетта ҳаммавақт ўн минг динордан ортиқ тўлаёлмай келган бўлса, мен унинг ишларини тўғрилаб бераман ва ундан шу пайтгача ҳеч ким ундиролмаган миқдорда пул ундираман.

Амирлар унинг ҳузуридан қаттиқ ғазабланиб чиқдилар. Закария бир гал қабул қилган қарорини бир лаҳза ҳам хотирдан фаромуш этмасликни билдириб қўйиш учун уларнинг ҳар бирига зимдан одам юборади. Уларга қарши Аз-Зайний бадбин фикрга бориб қолганига ҳам шама қилди. Уларини босолмаган амирлар султон ҳузурига боришди. Аз-Зайнийдан шикоят қилиб, уни аямай сўкишди. Бироқ султон уларга қуруққина қилиб шундай деди:

— Сизлар доим шунақасизлар: адолат истовчи одам пайдо бўлди демагунча унга тиш-тирноғингиз билан ёпиша кетасизлар.

Амирларнинг тоқати тоқ бўлиб, жонлари ҳалқумларига келганда Ал-Ҳурий сапчиб ўрнидан турди-да, бошидан амомасини олиб, ерга урди:

— Худо ҳаққи, чидолмайман! Ҳали кўрадиганингизни кўрасиз! Така бўлсин, сут берсин! Ҳазина бўм-бўш. Турк султони бизни маймундай ўйнатаяпти. Халқ ғалаён қилмоқда. Фаранг савдогарлари Искандариядан Дамйеттага изларини босмай қўйишган. Даромадларимиз тушиб кетган. Қандай пул йиғишни биладиган одам пайдо бўлибди-ю, биз бўлсак унга қарши оёққа тўриб, халақит берсаг-а.

Худо ҳаққи, бундай гаплар на мўминга, на ғайридинга хуш ёқади!

Закариянинг ўзи ҳам ҳайрон: Аз-Зайний қандай қилиб Дамйетта ва ал-Мансурадан ўттиз минг динор тўплашга муваффақ бўларкан-а? Ўша куни тунда Аз-Зайний нималар қилаётгани ва қандай қилаётгани, сўнгги ойларда қандай янги нарсалар жорий этаётганини кузатиб бориш учун ўз одамларини Дамйетта айғоқчилари бошлиғи ҳузурига юборишга қарор қилди.

Аз-Зайнийнинг ҳийлалари ва иш юритиш тартибига дил-дилдан қойил қолаётганини Закария тан олмай иложи йўқ. Одамларнинг айримларини кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмаса-да, лекин уларнинг салоҳиятларини Закария қадрлар эди. Мана, масалан, усмоний айғоқчилар бошлиғини олинг. Ҳозир у унинг энг биринчи душмани Закария уни ҳали кўрганича ҳам йўқ, бироқ у қанақа, феъл-атвори қандай, билади, унинг аёл деганда ўзини томдан ташлашини

ҳам, давлат қарорларини қабул қилишда қанақанги жонбозлик кўрсатишларини ҳам билади. Закариянинг девонхонасида бу одам ҳақида бутун бир китоб ётибди, гарчи ҳаётда ҳали бирон марта ҳам юзма-юз бўлишмаса-да, гўё улар узоқ замондан буён елкама-елка ишлаб келишгандай Закариянинг назарида у ўз замонасининг энг кўзга кўринган айғоқчиларидан биттаси. Закария уни юксак қадрлайди. Икки йил бурун унинг амри билан махсус қисм тузилган эди: унда турк тилида гапирадиган шундай йиғитлар борки, гўё Кустантанияда тугилиб ўсгандай. Закария улардан бирларини турк султонлари тарихи, уларнинг урф-одатлари ва феъл-атворларини ўрганишга, бошқаларини эса усмон кўшини, уларнинг янги қурол-аслаҳалари ишлари билан шуғулланишга жалб этиб қўйди. Бироқ бир қанча мамлук амирлари усмон давлати билан боғлиқ эканликлари рад этиб бўлмас далиллар билан исботлангандан кейингина Закария усмонларнинг айғоқчилари бошлиғи салоҳиятига бутунлай тан берди. Бу иш ҳақида хабар беришганида Закария мутлақо ҳанг-манг бўлиб қолганди. У усмонлар билан апоқ-чапоқ бўлиб юрган мамлуклар борлигидан саросимага тушмаганди. Ахир шу ҳам иш бўлдимиде? Бу писта пўчоғидай гап-ку. Закарияни ҳанг-манг қилиб қўйган бошқа нарса — бу амирларнинг унвонлари. Масалан, Хайрбек, султонга энг яқин одамлардан бири. Закария ҳали бу ҳақда султонга хабар қилганга йўқ — кўпроқ далил йиғиш ниятида. У амир Хайрбекнинг мактубларини очишга амр берди, бироқ улардан пичоққа илингудек ҳеч нарса тополмади. Демак, амир ҳалигача Закария айғоқчилар бошлиғининг кўзини шамғалат қиладиган сирли йўллар ила усмонлар билан ёзишмалар олиб бормоқда. Барча далиллар оғзаки. Бироқ барча далил-исботлар тўпланиб бўлгандан кейин ҳам Закария бир мунча вақт уларни ўзида сақлаб туради: шундай пайт келадики, бу кескир қилични Хайрбекнинг айнан унга қарши хуружларига жавоб тарзида унинг боши узра ўйнатади. Султон ашъвий далилларсиз ишонмайди: Хайрбек унга шу қадар яқин турадики, усмонлар салтанати билан чега-радош Ҳалабни бошқаришни у унинг зиммасига юклаган.

Бироқ Закария уларни тобора исканжага олаётганини Хайрбекка билдириб қўйиш керак. Улар, албатта, барча эҳтиёт чораларини кўришади. Аммо Закария билса ҳам сукут сақлаётгани уларга аён бўлмоғи лозим. Бундан ташқари, улар қалбининг тубида бир шубҳа пусиб ётибди. Ким билсин, иш шундай тус олиши мумкинки, уларнинг ичидан биронтаси тахтга ўлтирар? Закария бу ҳақда ўйлагиси келмайди. Амирларнинг ўз хўжалари ва улар ширасини сўриб ётган мамлакатларига нисбатан хоинлик қилишлари ҳақидаги хаёлдан унинг кўнгли беҳузур бўлади. Мамлакатдаги ҳамма нарсани усмон ҳукуматини сотиб олиш эвазига қурбон қилишга улар тайёр. Бу — гуноҳ, жиноят. Унда худди шундай туйғу уйғонадиган ашълар озмунчами. Усмон амирларидан биронтаси унинг хизматида бўлишни у анчадан бери орзу қилиб келаяпти. Закария уни қўллаб-қувватлайди, сахийлик билан муқофотлайди, аммо дил-дилдан унга нисбатан нафрат туйғусини ҳис этади. Лекин усмонларнинг бош айғоқчиси ундан илгарилаб кетди: улар бир қанча амирларни ўзларига оғдириб олибдилар, Закария эса биттасини ҳам оғдиролгани йўқ, боз устига Хайрбек лавозимидагилар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Аз-Зайнийга тиш қайраб юрган амирларнинг йиғини ҳақида Закарияга хабар қилганларида, у: “улар нима истайдилар ўзи?” — деб ўйлади. Балки, унинг сингари улар ҳам бағоят эҳтиёткорлик ила у қандай ишга қўл урмоқчи бўлаётган бўлса, улар ҳам шундай қилмоқчидир? Бироқ на ханжар зарби, на таомга солинган оғу, на Юқори Миср йўлидаги ва Дамйетта далалари ўртасидаги сўқмоқда суворийлар ҳамласи Аз-Зайнийни бир ёқлик қилишга яради. Аз-Зайний — унинг бутун умри давомидаги таҳдид. Аз-Зайний унинг ўзидан осонгина қутулиши мумкин ва Закария манаг чирангани билан унга халақит бера олмайди. У Аз-Зайнийни йўқ қилишга аҳду қарор этганида, уни ўлдириш ниятида эмасди. Закария уни шундай тугатмоқчи эдики, Аз-Зайний бус-бутун ва соғ-саломат қолсин, есин, ичсин, хотинлариникига бориб турсин. Аз-Зайнийни руҳан ўлдириш керак эди. Оддий одамга бундай қисмат насиб этмайди. Аз-Зайнийга ўхшаган одамлар — ноёб. Закария унинг фазилатларини ошириб ҳам юбормайди, ерга ҳам урмайди. У Аз-Зайний қандай ҳаракатларни қиладиганини зимдан кузатади, унинг ўзига асқотиб қоладиган нарсани ундан ўрганади.

Закария амирларни кузатишга киришиб кетди. Ўз айғоқчиларини битта-битта уларнинг изидан солди. Уларнинг Аз-Зайнийдан қандай қилиб қутулмоқчи бўлаётганларини у билиши керак. Ёпиқ эшиклар ортидаги танобийларда улар нималар тўғрисида гапиришларини унга қақиб турибдилар: бу танобийларнинг деворларида қулоқлар динг. Кампирлар унга янгиликлар элтадилар. Аз-Зайний амир Азмар билан шуғуллана бошлаб, ундан нақд юз минг динар соф олтинни қоқиштириб олишга азму қарор этганида амирлар айниқса ўзларини йўқотиб кўйишди. Амирлар ўзаро шунга келишдилар: агар Аз-Зайнийни тўхтатиб қолмасак, у барчамизнинг биттама-битта бошимизни ейди. Халқнинг кўзи олдида бизни шармандаю шармисор қилади, Мисрда мамлукларнинг па-тагига курт тушади. Ишнинг жиддийлигини Закария тушунади. Эртасига тунда у ҳеч кимга билдирмасдан Баракот ар-Ратлга равона бўлди. Бу пайтда Аз-Зайний Юқори Мисрга ўзининг иккинчи саёҳатига тайёрланаётган эди. Ал-Футуҳ дарвозаси ёнида Закария одимларини секинлатди. Бундай қилишга у қандай ботинди? Ахир у чинданам Аз-Зайнийнинг олдига ке-моқда-я. Уни ўлдирмоқчи эканларидан огоҳ қилмоқчи, ҳар тун қўналғасини ўзгартиришга маслаҳат бермоқчи, Закария ўзининг амирлар ва уларнинг гумашталаридан кўз олмайдиган одамлари қуршаб олган уйлардан бошпана таклиф этмоқчи бўлаётгубди. Аз-Зайний не кунларни унинг бошига солмади — буни Закария унутгани йўқ. Хўш, энди унинг қаршида таслим бўлдимиз? Наҳотки, унинг вақти-соати битган бўлса? Йўқ, бу тақдирни ҳал этишнинг ғоят тезкор усули. Агар амирлар Аз-Зайнийни ўлдирсалар, халқ унга аза тутади, унга қаттиқ қайғуради. Унинг тиригидан ўлиги кўпроқ хавфли. Ан-Носир бин Калаун замонида амир Тайинбуға оёққа туриб, халқни адолат курашига чорлаган ва бечора амир бойларга даф қилган пайтда амирларнинг бундан капалаги учиб кетган эди ва унга секин таъсир қилувчи заҳар беришганди. Бироқ амирнинг ўлими оддий халқдан пинҳон қолмади. Улар Тайинбуғага қаттиқ аза тутдилар, юзларини тимдаладилар, кийимларини йиртдилар. Сўнг катта-кичик ҳар бир воқеада одамлар: “Эҳ, Тайинбуға ҳозир биз билан бўлганидами”, деб надомат қиладиган бўлдилар. Улар ҳатто ўша пайтдаги бош айғоқчи уламоларнинг сўзига кириб амирни қоралайдиган китобча тузиб, хатлар тўплаганида ҳам амирнинг тарафида туриб олишганди. Авомуннос унинг тасвири туширилган ширинликлар пиширар ва авлиёларнинг мавлуд кунларида сотар эди. Ҳозир ҳам ҳазрат Имом Ҳусайн дейсизми, ҳазрат Исмоил ал-Имбобий дейсизми, ўзимизнинг ҳазрат ал-Лайс ёки бирон-бир бошқа бузрук дейсизми, шуларнинг таваллуд кунларида бу ширинликларни дўконлари пештахталарига териб кўяди. Аммо шўрлик нодон амирлар кошки бунинг фаҳмига етишса! Кошки, Аз-Зайний улардан биронтасига Закарияга етказганчалик зарар етказган бўлса. Уни узоқ вақт шубҳага солиб юрган ва у далилларга ишонишдан бўйин товлаган иш бўйича рад этиб бўлмас далиллар қўлига келиб тушган ўша тунни Закария ҳеч қачон унутмайди...

Закария қути ўчган ҳолда ва эгнида қопдай осилиб турган кийимда танобийга кириб келди. Нақшинкор пешайвондан тушиб турган кундуз ёруғида унга юзма-юз бўлиб турар экан, қаршисида иқроп бўлишдан чўчиб юрган ҳақиқатни кўрди. У алданганини англади. Ҳатта майда чақувчи бўлиб ишлаб юрган кунларида ҳам у ҳеч қачон ҳозиргидек хор бўлмаганди. Ҳеч бир ашёвий далил уни ишонтиролмас эди, аммо ўша ондаги унинг кўз қараши барча иккиланишлар, барча иштибоҳларга биракай қирон солди. У, Мисрнинг энг буюк айғоқчиси ал-Қазаруний Аз-Зоҳир Барбос амирларидан бирини қандай тутиб олгани, уни роса қирқ беш кун қандай қийноққа солганларини, охири амир жон берганини эслади... Закария аввал қизнинг ипақдай майин сочинини қирқди, сочлар қизнинг томирларидаги нафрат сингари елкаларидан тўлқин-тўлқин осилиб турарди. Дуркун чехрасини кўрганда юраги эзилмаслиги учун унинг юзини қийма-қийма қилиб тилиб ташлади. Сўнг чўғдай қиздирилган ханжарини нозик баданга шундоқ ботириб кўя қолди. Закария ханжарни шошилмай айлантира бошлади. Қизгинанинг бардоши етмади ва биринчи тун ўтар-ўтмас нафас олишдан бутунлай тўхтади. Унинг юрагидаги қайғу беқийёс эди. У каби одамнинг юрагига йўл топиб кира олган қайғу эса заифликдан гувоҳ. Закария қизни жуда тез ўлдириб қўйгани учун ўзини ўзи койий бошла-

ди. Қийноқ унинг иродасидан устун келганди. У, Аз-Зайний қизнинг олдига қачон ва қаердан кириб келгану уни ўз томонига қандай оғдириб олган — шуларнинг тагига етмоғи даркор эди. Тошу тарозилар амири лавозимига ўлтиришидан икки ҳафта бурун у қизни Закариянинг уйига олиб кирганди. Закария Аз-Зайнийга қарашли айғоқчилар хизмати ҳақида бирон-бир нарсани қиздан сўраб билиб олмоғи жуда зарур эди. Қоҳира қидирув бошлиғининг айтишича, бу хизмат қаттиқ сир тутилмоқда, унинг замирига кириб боришнинг асло имкони йўқ, зеро бундай хизматнинг ўзи мавжуд эмас. Закария эса унинг мавжудлигига инонади. Борди-ю, бундай бўлмаса, Василага қайси томонда бўлган экан? Ҳа, қизни ўлдиришда у чинакамига шошма-шошарликка йўл қўйди. Унинг хонадониди қизнинг Аз-Зайний билан алоқа ўрнатишига ёрдам берувчи одамлар бормикан бўлмаса? Қиз унга маълумотларни қандай етказиб турди экан? Хонадониди истиқомат қилувчи ҳар бир одамнинг ортидан кузатиш зарур. Василага қачон кўчага чиққан ҳолларни бир-бир ҳаёлидан ўтказиши, қайси базоз, қайси тутатқифуруш дўкониди бўлгани, сотувчилар билан нима ҳақида гаплашганини билишга ҳаракат қилиши лозим. Булар барчасини Закария шахсан ўзи билиб олади. Василага воқеасини пинҳон тутиш керак. Унинг қидирув бошқармаси учун эркаклик шаънининг бу тариқа таҳқир этилиши келгуси замонлардаги айғоқчилар учун латифа бўлиб қолиши мумкин. Қиз, албатта, у билан ётганида Закариянинг қанақа қилиқлар қилишини Аз-Зайнийга айтиб берган! Закария Василага билан танҳо қолганларида гўё Аз-Зайний уларнинг ёнида доим учинчиси бўлганидек, ўзининг қақноқ кўзлари билан Закарияни қип-яланғоч ҳолда кўриб тургандек бадани жимирлаб кетди. Ким билсин, Закариянинг хотинларидан яна биронтаси Аз-Зайний билан алоқа қилар? Бир шу фикрнинг ўзиданоқ хотинларининг барчасидан Закариянинг ҳафсаласи пир бўлиб кетмоқда эди. Аз-Зайний яна бошқа биронта одамнинг мана шундай ҳолини вой қилмаганмикан? Уни ҳимоя қилиш учун амирлар қандай фикрга борганларидан воқиф қилиш учун бари бир Закария унинг эшигини тақиллади. Лекин, уни қутқарар экан, Закария Аз-Зайнийнинг юрагига беҳато йўл топиб кирадиган пичоқни қайрамоқда эди.

Аз-Зайний уни кучоғини кенг очиб кутиб олди. Ал-Азҳарда содир бўлаётган воқеалар ҳақида гап сотишди. Закарияни ва Аз-Зайнийнинг ўзини кўплаб талабалар танқид қилмоқдалар, султоннинг шахсиятини муҳокама этмоқдалар.

— Мен сенга тўполончи талабаларнинг номларини юбораман, — деди Аз-Зайний. — Ҳа, дарвоқе, сўнгги пайтларда анови йигитча ҳақида, оти нимаиди, қандай гаплар юрибди?

— Саид ал-Жуҳайнийми?

— Ҳа-ҳа, ўша ҳақида.

Закария жилмайди.

— Унинг биронта ҳам ҳаракатини назаримиздан қочираётганимиз йўқ. Биз у ҳақда шунчалик кўп нарса биламизки, у ўзи ҳақида ҳам шунча нарса билмаса керагов. Самаҳга уйланганидан кейин у қаттиқ ғуссага ботиб қолди. Биз ўзини Нилга ташласа ё заҳар ичиб қўйса керак деб ўйлагандик. Кейин у тез-тез Ҳамзанинг қаҳвахонасига танда кўядиган ва узоқ-узоқ танҳо ўтирадиган бўлиб қолди. Гоҳо унинг Мансур исмли шериги у билан бирга бўлади.

— Мансур? — қайта сўради Аз-Зайний.

— Ҳа. Мансур ар-Рукқайбий. Мен уни яхши биламан. У дўстидан кўра фаросатлироқ ва бизга ёрдами кўпроқ тегмоқда.

Аз-Зайний қўлини силтаб қўйди.

— Яхши, кел, Саидга қайтайлик.

— У чекишга қаттиқ ружу қўя бошлади ва бизларга Ямандан келган янги ичимликка муккадан кетди, уни қаҳва дейишаркан. Маҳбубаси Самаҳга уйланганидан бир неча ой ўтгач, Саид Сунния бинт ал-Хуббайзонинг уйига тез-тез борадиган бўлиб қолди. У ҳар сешанбада ўша ёққа равона бўлади. Бунда қандай сир бор — бу ёғи бизга қоронғи.

Аз-Зайний олдинга энгашди-да, қўлини иягига тиради:

— Унинг орқасидан кузатадиган одамларнинг сонини кўпайтир, унинг ҳар бир ҳаракатини илғашсин ва изидан одам тушганини у сезиб турсин...

Закария бош ирғади.

— Биз бундан ҳам кўпроққа борганмиз: одамларимга унинг изидан қолмасликни ва ўқтин-ўқтин қутилмаганда Самаҳ исмини айтиб қичқиришни буюрганман... У сал бўлмаса жинни бўлаёзди.

Аз-Зайний кулиб қўйди.

— Қойил, қойил... Хўш, намоз қандай ўтди?

— Одамлар кўлимни ўтдилар.

Аз-Зайний қаттиқроқ кулди.

— Менга қара, Закария, сен уларнинг эътиборини бундан ҳам кўпроқ қозонишинг лозим. Эртага отга мин, одамларингдан биттаси деҳқон қиёфасига, яна биттаси мамлук қиёфасига кирсин, “мамлук” “деҳқон”ни калтаклай бошласин. Шунда сен отдан туш-да, деҳқоннинг тарафини олиб, мамлукни савала. Бундақа томошаларни тез-тез кўрсатиб тур, Аллоҳ одамларнинг дилини сенга ўзи вобаста қилгай. Ажнабий айғоқчилар келишганда, улар на фақат ўз ишини яхши билувчи, ўзида буюк айғоқчилик фазилатини намоен этган, балки халқ хурмат-иззатини қозонган инсонни ҳам кўрадилар. Бу бизга адолат ва тенглик ўрнатишимизда ёрдам беради.

Закария сукут сақлайди. Аз-Зайнийнинг фикри унга мойдай ёқмоқда. Сал бўлмаса нега келганини ҳам унутмаёзди. Унинг келишдан мақсадини Аз-Зайний фаҳмладимикин ва шу боис суҳбатларини деб машғулотларини қолдирдимикан? Амирлар ҳақидаги суҳбатни кейинга қолдиргани маъқулмикан ё? Лекин Закариянинг нега келганидан Аз-Зайний дарак топгудек бўлса борми, кейин унинг миясини қоқиб нақ қўлига тутқазди ўзиям нега келувдинг деявериб. Атиги бир неча лаҳза давом этган, аммо биттаю битта шамнинг заиф ёғдусида тоғдай оғир туюлиб кетган сукутдан сўнг Закария тўсатдан деди:

— Сени ўлдиришади, Зайний...

Аз-Зайний унинг гапларига қулоқ тутди...

Икки кундан кейин Закария уйи олдидаги боғда айланиб юрганида қутилмаганда қаршисида Аз-Зайний пайдо бўлди. У Закарияни қучоқлади, ҳаяжондан кўзларига қалқиб чиққан ёшни сидириб ташлади ва шундай деди: “Бошқаларни билмадигу, аммо мен сенсиз яшолмайман, Закария!” Шу учрашувдан кейин, айниқса у Закариянинг фақат унинг кўрсатмаси ва маслаҳати билан турли-туман жойларда тунаши ҳақидаги маслаҳатини олгандан кейин Аз-Зайнийни зимдан яхши кўриб қолганини ҳис этди. Аммо Закария чиндан ҳам Аз-Зайнийни яхши кўраб эдимиз? Йўқ, таслим бўлмоқ, олдинги қароридан қайтмоқ — бу ўз жонига қасд қилмоқдан ҳам ёмон. Ўз аҳду қароридан маҳкам туриш учун Закария эски, аллақачон лаҳадга тиқиб қўйган режасини қайта парваришлай бошлади. У Абулхайр ал-Мурафийни чақиртирди. Эски айғоқчилардан бўлмиш Абулхайр Юқори Мисрдаги овлоқ жойларда бир мунча вақт хизмат қилган эди. Бир неча кун аввал у Қоҳирага келди. “Умрим бўйи, — деди у мақтаниб, — ўнлаб хонадонни хонавайрон қилдим, одамларнинг фикрича, бу хонадонларни хонавайрон қилиш ҳеч кимнинг қўлидан келмаган экан”. Абулхайр биронта одамга айланишдими, охир-пировардида унинг уйи куймай қолмайди. Айниқса, бу одамнинг ишлари яхши кетаётган, ўз бола-чақаларию хотини билан дориломон умргузаронлик қилаётган бўлса, Абулхайрники ёмон кўзиб кетар эди. Севинч қайғуга, тўй-азага, кўнгил тўқлик — таҳқирга айланса, Абулхайрга байрам деяверинг. Бахтни барбод этиш, одамлар севинчини бир пул қилиш учун у енг шимариб ишлар эди. Эр-хотиннинг бир-бири билан ажрашганида эса севинганидан рақс тушиб кетарди.

Закария унинг чўзинчоқ юзи, елкасини камалақдай эгиб турган букриси, доим тепага тикилган кўзларига бир-бир разм солиб чиқди. Вақти-вақти билан Абулхайр гўё бир нимадан қаттиқ ташвишда экандай ва кейинги дақиқада нима содир бўлиши кераклигини сўрамоқчидай бурни билан қаттиқ уҳ тортиб қўярди...

Жарчи жар солади

Аҳли Қоҳира!
 Яхшилик қилинг ва ёмонликдан қочинг!
 Тошу тарозилар амири,
 Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг волийси
 Зайний Баракот
 жумъа куни халққа мурожаат этмоқчи,
 дунёнинг турли жойларида
 нималар содир бўлаётганини кўриши учун
 унинг кўзини каттароқ очиб қўймоқчи;
 зеро бу ҳақда ким, нималар деб гапираётган
 гапларнинг тагига етмоқ зарур.
 Кимки ҳақиқатни билмоқ истаса,
 Ал-Азҳарга марҳабо-о-о-о!

Ҳижрий 920 йилнинг зулқаъда ойи

Ҳижрий 917 йилда Қоҳирага иккинчи бор келган венециялик сайёҳ Висконти Жантининг кундалик дафтаридан. У ерда бир мунча муддат тургач, Шом ва Ҳижоз мамлакатлари бўйлаб саёҳатга равона бўлди. Қоҳирага қайтиб келгач, бу ерда яна бир оз муддат ушланиб қолди. Бу вақтга келиб мазкур юрт тилини билганидан араб тилмочи ёрдамига эҳтиёж сезмай қўйганди.

Мен турк савдогари либосида юрмас эдим: гап шундаки, аҳоли ва миршаблар ҳар бир усмонликни таъқиб этар эди. Борди-ю, қўлга туширсалар, энг камида уни давлат бош айдоқчисига топширадилар, улар асирни қаттиқ сўроққа тутиб, унга қандай маълумотларни тўплаш ва турк султониға қандай етказиш топширилганини айтишга мажбур қиладилар. Мен итларни ўзимдан нари ҳайдаш учун қўлимга калта таёқ тутганча кўчага чиқдим. Шаҳар гувилларди. Шом намозидан кейин шарқий шаҳар аҳолиси, хусусан хотин-қизлар уйларидан камдан-кам ҳолларда чиқар эдилар. Бу, айниқса, барча диний қонун-қоидаларга оғишмай риоя қиладиган кучли одам тартиб сақлаб турувчи Қоҳирага тааллуқли. Одамлар орасида унинг обрўйи баланд. Умумхалқ галаёнига ҳам сабабчи ўша эди. Мен Аз-Зайний Баракотни назарда тутаяпман. Гарчи бу ердаги аҳвол беқарор ва бу жойни кечкурун эгаллаб турган одам тонгда ундан маҳрум бўлиб ўтирса-да, шу пайтгача ҳеч ким бу лавозимда бу қадар узоқ туриб қолмаган. Мен фонуслар фақат дўконлар олдидагина осиеғлик эканини кўрдим. Чол кўҳна девор тагида ўлтирибди: мен уни кундузи ҳам, кечаси ҳам кўраман, худди тошдан йўнилгандай чехрасининг бирон жойи қилт этмайди. Мен уни олдинги сафар келганимда кўрганимни эслайман. У сира ўзгармаганди. Унинг қачон овқатланиши, қачон асо тутган қўли ёзилишини билиш учун қузатмоқчи бўлдим.

Кўкат солинган катта сават ёнида барваста аёл ўлтирибди. Бир киши “бусбус” деб аталувчи ҳолва сотаётир. Шарқ аҳолиси ҳолвани жуза хўш кўради. Қоҳирадаги бир қанча сотувчи бусбус тайрлашда ўз хунарлари билан донг таратган. Улардан бири пастак бўйли, гилай кўзли одам. Кун ботиши олдидан уйдан чиқади-да, фақат хушбўй тутатқи сотувчилар яшайдиган маҳалла томонга йўл олади. Шу ерда у тўхтайтиди. Ҳар тарафдан унинг олдиға эркаклар, аёллар, болалар келади. Ҳамма жимгина кутади. Борди-ю, кимдир тезроқ бўла қолинг дея овозини кўтаргудек бўлса, у бесабр харидорға маънодор қараб қўяди-да: “Кет!” дегандек қўлини силтайди. Шундан кейин харидор минг ялиниб-ёлбормасин, сотувчи унга ҳеч нарса сотмайди. Ҳолвачи кенг учбурчак тигли калта пичоқ билан бусбусни бўлак-бўлак қилиб кесади. Унинг қўл ҳаракалари шу қадар аниқки, гўё у олтин ё мармарға ишлов бераётгандай. Тунукада юпқа ёғ қатлами узра сариқ нур бериб жимжима қилган ҳолва увоқлари

қолғач, у пичоқ билан увоқларни бир жойга тўплайди ва идиш четига суриб кўяди. Увоқларни тўплаб бўлди деганда кўзини боғлаб олган, дароз, қотма бир одам пайдо бўлади. У ёш болани қўлида кўтарганча аста яқинлашиб келади. Ҳолвачи бир парча қоғозга ўралган бусбус қолдигини унга беради, учбурчак ёғоч тагликни қўлтиғига қисади-да, кетади. Сал берида унинг қўллари ва ҳаракатсиз башарасини кузатиб туриш менга хуш ёқади.

Тамадди қилиш мумкин бўлган барча жойлар очиқ. Улар олдидан ўтиб кета туриб идиш-товоқларнинг шақир-шуқурини эшитасан, овқат ҳидини туясан — булар қовурилган балиқ, пиёз солиб қовурилган жўжа, учбурчак шаклдаги гўшти бўғирсоқ — самбуклар.

Узоқдан баланд товушлар қулоққа чалинади. Бу эшакараваларда келаётган бир гуруҳ дурадгорларнинг овози. Дурадгорлар чапак чалиб, Аллоҳга ҳамду сано айтадилар ва ўқтин-ўқтин бир маромда: “Ибн Мусо... Ибн Мусо” деб такрорлар эдилар. Аста-секин уларнинг овози узоқлашади ва сўзлар бир-бирига қоришиб кетади. Ва ниҳоят, овозлар бутунлай эшитилмай қолади. Мен кимнингдир: “Ибн Мусодек одам юз йилда бир келади” деганини эшитгандим. Бошқаси жавобан деганди: “Борди-ю, уларнинг ҳузурига ўзлари истагандек одам келган тақдирда ҳам улар ундан камчилик топган бўлар эдилар”. Кекса одам ал-Ҳамзавий маҳалласидаги кўҳна тутатқи дўкони олдида турган кўйи таажжубга солганди: “Ибн Мусо — охирдунё даракчиси... Мен у тўғрида шундай нарсаларни биламанки, эшитиб титраб кетасан, киши!” Бироқ унинг агрофига келиб тўпланганлар унга хомуш тикилиб турар эдилар, холос. Гўё яқинлашиб келаётган офатни ҳайдаб, тезроқ чолнинг сўзларини унутмоқчи бўлгандек тўсатдан ҳамма Ибн Мусони бири олиб-бири кўйиб алқай кетди. Ажаб гаплар! Бунақасини мен бошқа бирон мамлакатда кўрмаганман: улар бу одамни севишарди, унинг кароматларини олқишлашарди, унинг ўзини мақташарди, бироқ юракларининг бир четида кўрқув туйғусини ҳис қилиб туришарди. Жонли ва жонсиз барча маҳлуқоту мавжудот жисмида Аз-Зайнийдан кўрқиб ҳисси яширинган. Сен уни одамлар юз ифодасида кўрмайсан, бироқ ички туйғу билан ҳис қилиб турасан. Бу кузатув мени мушкул аҳволга солиб қўйди.

Жарчи ногорасининг гумбури қулоққа чалинди. Демак, эртанга Ибн Мусо халққа мурожаат қилади. Шаҳар ухламайди. Мен биронта ҳам сарбоз мамлукни кўрмадим. Хизматкоримнинг айтишича, улар мамлакатга мисли кўрилмаган зарар етказишган эмиш. Шомдан кейин кўчага чиқиш ўз жонини таҳликага қўйиш деган гап эди. Ҳар бир маҳалла одамлари дарвозаларни тақа-тақ беркитиб олар ва қоровуллар ёллашарди. Мамлуклардан тинчлик бўлмагандан кейин Ибн Мусо халқнинг тарафини олиш учун султон ҳузурига борди. “Агар аҳвол ўзгармаса, агар аёлларни ўғирлаш, бегуноҳларнинг қонини тўкиш давом этаверса, — деди у, — ҳамма нарса оёғи осмондан бўлади”. Султон Аз-Зайний илтимосини қондирди ва барча мамлукларга казармалардан чиқиш ва махсус рухсати бўлмаса шаҳарга чиқишни тақиқлаб қўйди, шунингдек юзининг ярмини яшириб юрадиган рўмол тутиб олишни ҳам ман этди. Бу воқеалар мен Мисрдалигимда содир бўлмаганди. Бироқ хизматкоримнинг менга хабар қилишича, шундан уч кун ўтгач, масжидларда Аз-Зайний Баракотнинг номи хутбага кўшиб ўқиттирилган. Унғача ҳали биронта одам бундай шарафга муяссар бўлмаганди. Аз-Зайний ҳатто бундай қилишни тўхтатишга буйруқ берган. Хизматкоримнинг айтишича, ўша кунлари оломон Ибн Мусони ёмонлагани учун уч йигитнинг дабдаласини чиқариб ташлаган, улар “бу Аз-Зайнийнинг ҳийласи, халққа ён босиб султонга арз қилиш учун у мамлукларга ўзи эрк берган эди”, дейишибди. Султон мамлукларни шаҳарга чиқармай қўйгандан кейин Ибн Мусо масжидда номини хутбага кўшиб ўқитмасликни илтимос қилган.

Мен уйга қайтмоқда эдим. Бир-бирига қарама-қарши маълумотлардан бошим қаттиқ айланарди, бироқ бир нарса аниқ эди: одамлар бу ерда хотиржам яшар эдилар. Мен ҳамма жойда шовқинли, хушчақчақ оломонни кўрадим.

Эртасига масжидга бориш учун мен тонг сахар уйғондим. Агар тақдиримга қўлга тушиб қолиш ёзилган бўлса, мени Аз-Зайний ҳузурига олиб боришларини сўрайман деб аҳд қилдим ўзимча. Келган мамлақати ва исмини ҳокимларга хабар қилмагунча, бирон-бир ажнабий, айниқса фаранглик, Миср тупроғига оёқ босиши мумкин эмасди. Менинг Қоҳирага биринчи бор келганимда жорий

этилмаган бу янги қоида эди. Борди-ю, Аз-Зайний мендан у ерда нима қилиб юришимни сўрагудек бўлса, мен унга дунёни кўриш учун саёҳат қилиб юрибман, дейман. Ибн Мусо мени тушунади. У билан қандай қилиб бўлмасин учрашмоқ керак. Мен уни ўтмишдошининг умримда кўрмаган энг гаройиб усул — жони чиққунча рақс этиб туриш йўли билан қатл этилган вақтида кўрган-дим, холос! Мен Аз-Зайний сўзларини эшитиш имкониятини кўлдан чиқармасликка қарор қилдим. Бунинг учун мен масжидга бордим. Намозхонлар орасида сариқ ёқали кўк кийимдаги қандайдир одамларни дарҳол пайқадим. Улар намозхонларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришарди. Биринчи қаторга яқинлашган сари улар кўпайиб борарди. Ўзимни хавфсизроқ ҳис қилиш учун мен шундай одамлардан бирига шу қадар яқин ўлтириб олдимки, ҳатто елкам унга тегиб турарди. Мен ўз вақтида қиёмга ва рукуга кетардим, чунки намоз ўқишни билардим-да. Бу ерда дин ва расм-русумлари беҳисоб бўлган Ҳиндистон қишлоқларидан кўра осонроқ эди.

Тинч сувга тош ташланганда ҳосил бўлган доира каби йиғилганлар орасида қандайдир ҳаракат ёйила бошлади. Ҳамманинг нигоҳи ёғоч минсарга қадалганди. Унга чиқадиган зина пиллапоёсида Қоҳира ҳокими, бутун Миср сарзаминининг тошу тарозилар амири Аз-Зайний Баракот ибн Мусо пайдо бўлди. Мен қулоғимни динг қилдим. Менинг билишимча, тамойилга хилоф равишда у лаҳжада сўзлар эди. Унинг гапларини яхшироқ эшитиш ниятида мен қўлимни қулоғимга қўйиб олдим. У гапини секин бошлади, кейин унинг овози дадиллашиб, қаттиқроқ эшитила бошлади.

Мен Аз-Зайнийнинг қандай ўз лавозимини бажаришга киришганини, адолат ўрнатиш устидан қанақанги қаттиқ кузатув олиб борганини кўрдим (бу бировларга ёқса, бировларга ёқмасди). Улар олдида бошқа ўтмишдошлари қилишигандек, пул жамғариш ва ёқут, лаъл, дур ва маржон тўплаш имконияти пайдо бўлганди. Аммо у Биру Борнинг жазосидан қўрқиб, бу йўлни ихтиёр этишдан воз кечганди. Ҳозир унинг бисотида Аллоҳ ўзи берганидан бошқа ҳеч вақо йўқ эди.

Аз-Зайний султон ҳузурда айрим жойларда пул тўплашга ваъда берганини ва ҳатто фуқаролардан одатда тўлайдиганларидан бир неча баравар ортиқ олишга муваффақ бўлганини айтди. Лекин бундан ҳеч ким шикоят қилмаган ва ҳеч ким озор чекмаган, бечора деҳқоннинг ҳеч нарсаси тортиб олинмаган ва ҳеч ким мамлакатни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлмаган. Бундан ташқари, у кўчманчиларнинг деҳқонлар хонадонларига бостириб киришларига чек қўйган. Унинг қишлоқлардаги ютуқлари ана шундай. Агар солиқ ҳақил 3 гап кетгудек бўлса, биронта одам бу борада норозилик билдирганмикан? Кўпала солиқлар бекор қилинди. Шу ерга келганда Аз-Зайний бир оз секинлади ва ... одамлар султоннинг бирон-бир жон ҳатто чурқ этиб оғиз очишга журъат этолмайдиган битта сирини эшитишди: султон янги солиқ жорий қилмоқчи бўлган экан, аммо раҳму шафқатлилиги сабаб у Ибн Мусонинг илтимосини қондирибди ва ўз қароридан қайтибди. “Аллоҳ сизни ўз паноҳида асрасин! Аллоҳ сизни ўз паноҳида асрасин!” — ҳайқиради оломон. “Агар султонимизнинг қалби меҳр-шафқатга бунчалар тўлиқ бўлмаганда, бизнинг ялиниб-ёлборишларимиздан не фойда эди? — давом этди Аз-Зайний. — Мен Қалъадан қайтганимдан кейин, бу шанба кuni эди, ва Оқори Мисрга жўнаб кетганимда, чунки у ердаги ишлар қай аҳволдалигини билиш зарур эди... — ҳаяжондан Аз-Зайнийнинг овози титради ва сўзи узилди. Тўпланганлар орасида шовқин кўтарилди. Сариқ ёқали кўк либос кийган одамлар ўзаро ниманидир маслаҳатлашишди-да, ҳар томонга тарқаб кетишди, бироқ энди улар турли-турли жойларда туришарди... — Шанба кuni тушда, — давоб этди Аз-Зайний, — Қалъада мана бу одам пайдо бўлди, худо уни мағфират қилсин! Абулхайр ал-Мурафий. Бу ўша, бир йилда ўттиз уч оилани хонавайрон қилган Абулхайр бўлади”. Ибн Мусо Абулхайрни таҳқирламайди, фақат инкор этиб бўлмайдиган далилларни қалаштириб ташлайди. Уйлар вайронага айлантирилган, етимларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг ота-оналари ажалидан беш кун бурун ўлиб кетишган. Бу маълумотларни Аз-Зайнийга ким келтириб берган? Абулхайр ал-Мурафий аслида ким бўлганлигини у кимдан билиб олдийкин? Адолатни ўз уйдик жон-жаҳди билан муҳофаза қиладиган ўзининг содиқ ва вафодор ноибидан, албатта. Аз-

Зайний бармоғи билан биринчи қаторни кўрсатди: Закария бин Разидан... Одамлар бўйинларини чўзиб Закарияни кўришга ҳаракат қиладилар ва қичқирадилар: “Закариянинг умри узун бўлсин! Закариянинг умри узун бўлсин!”

Кўк либос кийганлар масжиднинг, афтидан, нимадир содир бўлган бурча-гида пайдо бўлишди.

Ибн Мусо овозини кўтарди ва муштуми билан кўкрагига урди. Абулхайр уни лаънатларди. Агар аз-Зайний уни султонга топширгудек бўлса, мен аз-Зайнийдан олтмиш минг динор ундириб олмасам, отимни бошқа қўяман, деди. Одамлар: “Абулхайр Аллоҳнинг газабига йўлиқсин!” деб қичқира бошладилар. Бироқ султон ўзига хос фаросат ва қатъият билан Абулхайр ал-Мурафийга кишан уришни буюрди ва унинг ўзига қараб шундай деди: “Ҳали сен мени Ибн Мусо қанақа одам эканини билмайди деб ўйлаганмидинг? Сенга бир воқеани айтиб берайми? Бизлар кечки машваратга тўпланган эдик. Амир Мамай ат-Табардор (яъни ким, “ойболта ва болтали одам” дегани) ғоят тунд одам эди. “Шу кунга қадар, — деди у, — мен Ибн Мусони давлатининг сасси-гига чидолмаган бой одам деб келар эдим. Лекин бир куни у ҳузуримга асабийлашган, кўзлари бесаранжом бир ҳолда келди-да, беш динор қарз бериб туришимни сўради. Ҳа-ҳа, худо ҳаққи, беш диноргина-я!” Наҳотки, — деб давом этди султон, — сендан атиги беш динор қарз сўраган одамдан олтмиш минг динор ундираман деб ўйласанг? Ибн Мусо ҳазинамга миғ-г-минглаб динор келтирди, аммо улардан ўзига бир динор ҳам олгани йўқ. Менинг кўзларим кўр эмас, унинг уйида нима бор, нима йўқлигини кўрганман”. Масжиднинг нариги чеккасидаги ғала-ғовур кучая бошлади, одамлар бир-бири билан шивирлашар эдилар. Ибн Мусо бошини солинтирганча минбарда ҳамон тик турар эди. Атрофдан жим бўлинглар деган қичқириклар эшитиларди. Мен ички ҳовли томондан масжид томидаги одамларни кўрдим — улар гоҳ пайдо бўлар ва яна кўздан йўқоларди. Кейин кўк либосли уч нафар одам пайдо бўлди-да, телага чиқиб, воқеани зимдан кузатмоқчи бўлганларни ҳайдай бошлади. Ҳозирги султон қурдирган янги масжиддан чор атроф ғоят ажойиб кўринарди. Бу минора аш-Шарабшин бозорига кираверишда султон қурдирган янги масжиднинг тўрт бўғинли минорасига жуда ўхшаб кетарди. Мен унга қараб тўймасдим. Унинг ранг-баранг мрамрлари жимжима қиларди. Тонгги соатларда минорани томоша қилганимда кўз олдимдан узоқ асрлар ўта бошларди. Мен Ал-Азҳар ёнидаги ичимликлар сотиладиган дўконда ўлтириб, масжид учи ва тўрт бўғини аста-секин тун қоронғилиги қўйнига сингиб, кўздан йўқолишини мароқ билан кузатаман.

Ҳаммаёққа сув қуйгандек жим-житлик чўккандан кейингина Ибн Мусо тилга кирди: “Ҳозиргина мен сизга бир қанча оилавий сирларни очдим. Лекин сизлар менинг туғилган иним қаторидасизлар! Наҳотки, ичингиздан бирон-тангизни шилган бўлсам?”

Ҳамма бир овозда гувиллади:

— Худо асрасин!

— Ёки бирон уяладиган иш қилдимми?

— Йўқ!

— Ёки биронтангизга жабр қилдимми?

Овозлар тобора кўтарилиб борарди. Мен Ибн Мусонинг жим бўлинглар деган маънода қўлини кўтарганини кўрдим. Ҳамма жим бўлгач, паст бўйли бир одам олдинга чиқди. Мен унинг овозини эшитишга ҳарчанд уринмай, бари бир бунинг уддасидан чиқолмадим. Ибн Мусо қўлини кўтарган эди, бу одам уни ноҳақ жазолаганларидан шикоят қила кетди: Ибн Мусонинг одамларидан бири уни калтаклабди, ўзи мешкобчи экан, сувли мешкобини кўтариб, кўча ўртасидан кетаётган экан, нега ўткинчиларга сув сачратасан, деб тухмат қилишибди. Мешкобчи тошу тарозилар амири жорий этган қонидани бузганлигини тан олди, аммо, унингча: Ибн Мусо одамларидан биронтаси ноҳақдан кишини калтаклаши тошу тарозилар амири томонидан рағбатлантирилиши мумкин эмас-ку.

“Намоздан кейин, — деди аз-Зайний, — олдимга кел-да, қаердан кетаётганингни менга кўрсат. Мен сенга ўша ерда турган барча одамларимни кўрсатаман ва адолатни жойида қарор топдираман”.

Шу аснода масжиднинг энг узоқ бурчагидан жимликни бузиб, бир овоз янгради:

— Ёлғончи!

Аз-Зайнийнинг халқ билан мулоқоти узилди. Ибн Мусо қулоқларига ишонмади. Мен ҳам ҳайратдан қотиб қолдим. Ростини айтсам, юртма-юрт кезар эканман, ўтган барча мана шу йиллар давомида Аз-Зайнийга ўхшаган одамни учратмадим. Жимлик чўкишини кутиб, Ибн Мусо яна сукут сақлади. Мен унинг жаҳли чиққанини сездим. Тўғри-да, бунақа сурбетликдан жаҳлинг чиқмай бўладими? Ким билсин, унинг халқ билан мулоқотига халал бериш учун душманларидан бирортаси атайлаб қилдиргандир-да бу найрангни... Иккинчи бор Аз-Зайний олдинги қаторни кўрсатди ва Қалъага боришда менга содиқ ва вафодор шиҳоб Закария бин Рази ҳамроҳлик қилди, деди.

Абулхайрга қўриқчилик қилишни Закария зиммасига олди ва уни қамоқхонага жўнатди. Йўқ, Аз-Зайнийга қарши иш қўзғашни сўраб ў султон ҳузурига боргани учун эмас. Ибн Мусо Ал-Мурафийни кечирмоқчи эди. У фуқаролар каби султон ҳам ҳамма нарсдан бохабар эканлигини билади. Аммо, майли, буюк шиҳоб бошқаларни синагани каби Ибн Мусони ҳам синаб кўра қолсин. Ибн Мусо учун ҳеч қанақанги истисно йўқ. У ҳаққоний деб билган нарсдан асло қайтган эмас. Султон унинг тарафида. Халқ уни қўллаб-қувватлайди. У душманлари иғвосидан чўчимайди. У адолатсизликдан жабр кўрган ҳар қандай одам тортинмай ҳузурига келаверишини илтимос қилади, борди-ю, Аз-Зайний фуқароларидан бирортасига нисбатан адолатсизлик қилгани исботлангудек бўлса, у оддий бир банда каби ҳар қандай жазога ўзини мустаҳиқ деб билади. Бояги “ёлғончи” дея қичқириқ эшитилган бурчақда говур кўтарилди. Ибн Мусо ёғоч минбар зинапоясидан пастга туша бошлади. Одамлар: “Аллоху акбар! Аллоху акбар! Аз-Зайний, Закария! Аллох иккалангизни ҳам ўз паноҳида асрасин!” деб ҳайқирар эди. Бир қанча дарвеш мис качқулларига жарангла-тиб урар эди. Аз-Зайнийни қораламоқчи бўлган овозлар шовқин тагида қолиб кетди. Мен ишнинг бундай тугашидан қониқиш ҳосил қилдим-да, жўнаб кет-гунимча Аз-Зайний билан албатта учрашаман деб маҳкам дилимга тугиб қўйдим.

Жарчи жар чақиради

Аҳли Қоҳира!
 Яхшилик қилинг ва ёмонликдан қочинг!
 Иссиқ кунлар келиши билан
 султон қора чакмонини эгнидан ташлаб,
 оқ яктагини елкасига илди.
 Аҳли Қоҳира!
 Салтанатимизнинг
 тошу тарозилар амири ноиби,
 Қоҳира волийсининг ноиби,
 Буюк шиҳоб Закария бин Рази
 Абулхайр ал-Мурафийни
 шу соатдаёқ
 қатл этишга фармони олий бердилар.
 Уша жойда бўлганлар учун
 ва насихатни қулоғига олганлар учун
 ибрат бўлсин деб
 унинг жасадини уч кун шамол тебратиб туради.
 Аҳли Қоҳира!
 Фармони олий берилдиким,
 кечки овқатдан кейин меҳмонлар учун
 ичимлик ва ширинлик дўконлари
 тақа-тақ беркитилсин.
 Фармонни бузганларга
 элик дарра мукофот берилади.
 Аҳли Миср!

Турк жангчиларига қарши
отлиқ сарбозларимизнинг жанглари
ҳақидаги хабарлар келди.
Султонимиз сарбозлари билан бўлган
жангда қирқ усмон суворийси ер тишлади.
Аҳли Миср!
Дастлабки қонлар тўкилди!
Аҳли Миср!
Бу дамларни эслаб қолинг!

* * *

Аҳли Миср!
Яхшилик қилинг ва ёмонликдан қочинг!
Султоннинг янги фармони олийси:
Аз-Зайний Баракот
бош мирза — котиб амир Туманбойнинг
ноиб, зардарханот¹ мутасаддиси
этиб тайинлансин.
Бизга ўткир зеҳнли
ва кўрсаткич бармоқли одам керак!
Аҳли Миср!
Халқ ва ислом душманлари
амир ва султонга бўҳтонлар қилмоқда.
Бундай гапларни эшитган одам
дарҳол тошу тарозилар амирининг ноиб
шиҳоб Закария бин Разига
келиб чақсин.
Унинг қўлида қатл этиш ва мукофот бериш
ҳуқуқи бор.
Кимки келиб чақишдан кўрқса
бошим кетади деяверсин.
Бу гапни иккала қулоғингизга қуйиб олинг!

Саид ал-Жуҳайний

Дил жароҳатини тузатишдан оғир иш бўлмас. Дил — бу санчилган ханжарлар ўрмони, уларни суғуриб ололмайсан. Мусибатнинг олов дарёси ҳаммасини ағдар-тўнтар қилиб, ювиб кетди. Умидлар очилмай сўлди — ошиқ-маъшуқлар хижронининг меваси шундай.

Ҳаёт тонгида шуурингда сирли наволар янгради ва чуқур ажинлар ҳали рухсоринга ўзининг тарам-тарам нақшларини чекмаган бўлади. Чор атрофингда даҳшатли бир куч оламларни ҳаракатга келтиради ва юлдузлар нималар ҳақида шивирлашларини кузатади. Кўрқув осмонни ерга қисиб келади. Одамлар олам ва бахтсизликлардан бўғиладилар. Бироқ... сабр қилмоқ, сабр қилмоқ ва шошмаслик керак: йиллар ўтади — ва бахтли кунлар бошланади. Ҳеч нарса бир жойда тўхтаб қолмайди. Келажакни кўриш учун ёшликда кўзни чирт юмилса, бас: баҳор, одамлар кўчага чиқадилар, мамлуклар ё қароқчилар ҳамла қилишидан чўчимадилар, ўз қурбони ортидан тушувчи айғоқчилар уларга ташла-ниб қолмадилар.

Инсон икки марта сева олмайди. Юракни тез-тез уришга мажбур қиладиган биринчи муҳаббат ўз инъомидан воз кечолмайди.

“Қозикқа ўтқазиш”, “калласини олиш” нимани англатади-ю, “ўлат” дегани нима, бундай гаплар она сути оғзидан кетмаган бола учун мутлақо тушунарсиз, маъносиз. Уларнинг юзларида у устози шайх Абуссауд чехрасида кўришга

¹ З а р д а р х а н о т (туркча) — кўп гаплар гапириладиган жой, “гурунхона”.

одатланиб қолган ёрқинлик жилва қилади. Бундай вақтлар келишига кўп қолгани йўқ. “Беш йил, беш йил, кўп эмас”, — дейди у ўзига ўзи. Кунлар бир-бирини қувлаб ўтаверади ва беиз йўқолаверади. У юрагида дард билан сўрайди: “Ҳали ҳам беш йил ўтмадимми? Балки, санокда янглишгандирман?” Унда янаги беш йилдан кейинми? Йўқ, ҳеч қачон, ҳеч қачон! Ҳатто унинг эшиги лўкидонини илдириб қўядиган ўз бошпанаси, ўзидан бошқа ҳеч ким фойдаланмайдиган ҳожатхонасига эга бўлишдек эзгу орзуси ҳам рўёбга чиқиши нақадар оғир ва амримаҳол!

“Биз бу дунёга, — дейди ошнаси Мансур, — қаримасдан, яхши кунлар келиш умидини бошқаларга қолдириб кетиш учун келганмиз. Узимизни алдаш на ҳожат, Саид? Бошимизни деворга уриш не керак? Ахир биз бу беш йилда ёки бошқа беш йилда бирон-бир ғайриоддий иш қила олармиди? Ўтиб кетган йилларни санаш учун барча букилган бармоқларимиз кифоя қилмайди: кўз очиб-юмгунча йигирма етти йил ўтиб кетибди-я! Дунё илгари қандай чиркин бўлса, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Ёвуз иблислар одамларни бундан кейин ҳам доим асоратда сақлайверади. Мажусийларнинг ўчмас олови каби зўравонлик ҳам ҳеч қачон барҳам топмайди”.

* * *

У шайх Райҳон уйига борадиган йўлни эсидан чиқарибди. Ўша қайтмас бўлиб кетган кунларда эшик унинг юзига қарсиллаб ёпилган, калид эса унинг юрагида қолганди. “Вақт — бу энг яхши дори, — дейди Мансур. — Унинг номи — унутиш”. Гоҳо бир неча кун оғриқ уни қўйиб юборади. Зада бўлган мияси шивирлайди: ана, дори таъсир қиляпти. Бироқ ўша захоти, хоҳ кундузи бўлсин, хоҳ тунда: одатдагидек эрталаб Ҳамза ас-Сағир дўконига бориб кружкадан навбатдаги ҳулба ҳўпламини ютаётгандами, ёки масжид ҳовлисидаги машғулот чоғидами, қутилмаганда устидан оғир юк босиб тушади, юраги шунақанги симиллаб оғрийдик, томирларида хафақонликнинг қоп-қора қони кўпириб оқа бошлайди. Чидаб бўлмас оғриқ забтига олган мана шундай дамлардан бирида у ўрнидан сапчиб турди-да, югуриб кетди. Унинг юрагини чўғдек қизиган темир исканжа қисиб кела бошлади — мана шу ҳаёт! Туганмас азобли хотиралар уни аста-секин ўлдиради, ҳамма жойда уни таъқиб қилади — мана шу ҳаёт! Унинг паноҳқори қайси фалақда экан? Қайси замин салтанати унга бошпана беради? Қайси сайёралар унинг изтиробларини енгиллатади-ю, уларнинг яқинлашиб келаётганидан дарак беради? Ўз асри, ўз олаמידан қочиб жон сақлар экан, у ерда бахтли кунлар келгунга қадар кутиб ўтириш учун қайси идишга бош суқиб кирсин? Оддий бир балиқчи келиб идишни очади, у идиш ичидан нур каби, руҳ каби отилиб чиқади-да, балиқчи унга ҳаётини, йўқотган муҳаббатини инъом этади, унга бошпана беради, ва абадиёт ошиқ-маъшукларни қовуштириб қўяди. У жондан севувчи маъшукаси томон элтувчи йўлдан ҳеч қаёққа оғиб кетмайди.

Унинг замонаси эса унга хайрихоҳ бўлган юрак сахийлик билан нарсани қабул қилмайди, ўлдирилган фарзанди устидан онанинг кўзёшларини артиб қўймайди, юракни куйдирувчи жазирама тафтини босмайди, маҳв бўлаётган умидларга жон ато этмайди, янги жароҳатларга малҳам қўймайди. Йўқ-йўқ, ҳеч қачон!

Саид: “Бахтли кунлар келади”, — дейди. “Қачон?” — сўрайди Мансур. — Тош деворга бошни уриб ёришга арзирмикан? Агар пайғамбарнинг ўзи келиб, адолатсизлик ва зўравонликларга тўлиб-тошган бу сарзаминда адолат ва осойишталик ўрнатишга уринганида ҳам одамларни қўлловчи бир зот топилармикан? Маҳдийнинг келишига юрагимда заррача умид қолмаган, Саид. Борди-ю, замона номидан гапирувчи зот келганида, борди-ю ўша Маҳдий деганлари тўғри Каъбанинг ўзидан олтин қиличини ярақлатиб бош кўтариб чиққанида ҳам унга қарши Закария рўбарў келган, унинг сарҳадларимизга дохил бўлишига халақит берган, уни тутиб олган ва ал-Муқашширага ташлаган бўлар эди. Бу оламда ягона, биринчи ва сўнгги ҳақиқат — бу ал-Муқашширадир, қолган

барчаси — ёлгон. Ҳа, яна шиҳоб, Аз-Зайний ва Сунния бинт ал-Хуббайзо бор”.

Саид миқ этмай Мансурнинг гапларига қулоқ солади, унинг гапларини мушоҳада қилади, маъносини чақишга уринади.

Бир неча кун бурун Саид янги минорага кўтарилди, тепадан туриб шаҳарга разм солди. У ёққа ҳеч қанақанги товуш ё шарпа етиб бормайди. Бўшлиқ — бу тубсиз ва ҳаётсиз уммон. Уни шундай бир туйғу қамраб олдики, гўё у ер юзида қолган яккаю ягона одам. Ана, у ўзининг қобирғаларидан бирини суғуриб олади. Самаҳ пайдо бўлади. Унинг томоғи бўғилиб, нафаси қисилди. Оловдек қуйдирувчи оғриқ ҳис қилди. Жони бир сесканиб тушди-да, ўша заҳоти жисм асирлигидан халос бўлди ва тип-тиник кўзёшларидан ясалган қанотларда парвоз қила кетди. Юксакликдаги сайёралар жим. Уларнинг сирли мулоқотлари сўзларга эҳтиёж сезмайди. Унинг овозини ҳеч бир жон эшитмайди. Ёки у ноҳақми? Нима учун унинг таваллоси заминни ларзага соладиган кескир яшин бўла олмайди ва фаришталарнинг сирти — яхшилиқ, қаъри — ёмонликдан иборат либослари ила безанган дўзахий жангариликнинг ҳақиқий башарасини намоеъ эта олмайди? Уларнинг турган-битгани — ёвузлик, кўрсатган кароматлари — айронагарчилик. Тагин улар намозлар ўқийдилар ва минбарларга кўтариладилар! Унинг кўзларидан қайноқ ёш қуйилади.

Мароқли кун каби унинг кўз ўнгида Самаҳнинг нозик қиёфаси гавдаланди, бу қиз ҳақида у бир вақтлар: “Наҳотки, у ҳам еса ва ичса, бошқа одамлар нима қилса, у ҳам шуни қилса”, деб ўйлаган эди. У қизнинг жисми узра бир шаҳватпараст ҳаромзоданинг эгилиб турган яланғоч танасини кўрди. Бу нусха мўътабар саналган заминга хўжайинлик қиларди, унинг майсаларини қуйди-рарди, анжир ва зайтунларини узарди, буғдойзорини шипшийдон қиларди. Саид Самаҳнинг жажжи, шивир каби, шеърий сатр каби энгил қўлчасини эслади. У бу қўлни қиз билан сайрга чиққан ўша яккаю ягона кунда ушлаган эди. Шамм ан-Насим... Бу нафис қўл энди таҳқирловчининг елкасида ётибди.

Қизнинг отаси эса бу дунёнинг акобирлари ташрифи ҳақидаги ҳикоялардан бошқа гапни билмайди. Никох кечаси Савдун унинг қулоғига шайх Райҳондан ўзга ҳеч ким эшитмаган бир неча сўзни шивирлаб айтди. Сўнг унинг олдига Аз-Зайний Баракот келди-да, амир Савдун нима деганини сўради. Шайх Райҳон босиқлик билан кулиб қўйди ва қўлини кўксига қўйганча: “Мени маъзур тутгайсан, Зайний, бироқ унинг менга айтган гапини сенга айтолмайман. У менга ишонган сирни қандай фош этаман”, — деди. Аз-Зайний кулиб қўйиб, деди: “Амир Савдун бунгача ўз аҳволидан бирон кишига чурқ эгиб оғиз очмаганини ва сирини ишонмаганини биласанми?” Қизи томирида амирлар ва буюк зотлар қони оққан қадимги ҳукмдорлар наслининг зурёдига турмушга чиққанидан шайх Райҳон севинчдан жинни бўлиб қолаёзди.

Эҳ, бундай бўлмағур фикрлар билан миянгни ачитиб нима барака топардинг? Кўкрагида тепаётган юракми ё бир парча пажмурда этми? Наҳотки, бу юрак бор-йўғи йигирма етти йилгина умр кўрса?

* * *

Улар ўзларининг борликларини ҳар қадамда билдириб турадилар. Ҳамма жойда алайна-ошкор юрадилар, дўконлар ёнида изғийдилар. Улар кўпчилик, бироқ ҳар қандай одам уларни ўзига хос хатти-ҳаракатидан беҳато таниб ола олади. Улар гоҳ кайвони қиёфасида, гоҳ йўлдан шошмай кетиб бораётган деҳқон либосида томдан тараша тушгандек беҳос пайдо бўлишлари мумкин. Уларни олазарак нигоҳлари билдириб қўяди. Ёш аёл ҳам, кекса кампир ҳам, чақалоқ ҳам уларнинг вазифасини бажариши мумкин. Сонсиз болалар шиҳобнинг хизматига ҳозир у нозир. Ўғил бориб ўз отасини чақади. Ёш бола алдаш нималигини билмайди, деб ҳисоблашади улар. Бунақаси бу юртда ҳеч қачон бўлмаган. Саид ошнаси Мансур билан кўчада учрашмайди, акс ҳолда уларнинг орасидан сояма-соя юрган бўлар эдилар. Саид аниқ билади: унинг ҳар бир ҳаракатини кўриб туришибди, ҳар бир олган нафаси ҳисобда. У талабалар ётоқхонасида,

дорилфунун масжидида кўп валақлайди. Унинг сўзларини бузиб етказишган бўлишса, ажаб эмас, у айтишни истамаган нарсаларни кўшиб-чагишган бўлишса, эҳтимол. Шуниси қизиқки, айрим дорилфунун толиби илмларининг амир Тоштемирни очиқдан-очиқ сўкиб гапирганларини ўз қулоғи билан эшитган. “Балки, улар айғоқчилардан бўлса керак?” — ўйлади Саид. Бироқ Ҳалабдан келган бир шомлик толиби илмнинг Ал-Бухорийнинг “Саҳиҳ” китобини шафе келтирганча, амир Хайрбек турк султони билан яшириқча хат олишиб туради, деганини эшитганди. У Шом ва Мисрдаги халқ аҳволи тўғрисида маълумот бериб турармиш, энг сўнгги гапларгача оқизмай-томизмай етказармиш... Бармоқлар соқол ичига ботади, кўзларда — саросималик: уларнинг бошига қанақа синовлар тушмоқдаю қанақа мусибатлар соя солмоқда? Саидни Хайрбекнинг усмонлар билан алоқаси таажжубга солгани йўқ — шунга ўхшаш қандайдир иш бўлаётганини сезиб юрарди ўзи ҳам, чунки наслу насабсиз одамлардан ҳар қандай разилликни кутса бўлади. Дорилфунун талабасининг сўзларига бўлган муносабатдан у лол қолганди. Уларнинг миясида нима гаплар бор экан-а? Ўзи қачонлардан бери юраги тошдай зил бўлиб юрибди. Уни ҳеч ким, ҳатто дўсти Мансур ҳам қўллаб-қувватламайди. Борди-ю, ундан кимлар билан ўқиб, кимлар билан яшашини сўрашгудек бўлса, у шундай жавоб қилган бўларди: “Бир чақага қиммат одамлар билан. Улар ўзларини шундай тутишадикчи, гўё мамлуклар уларга ҳамла қилиб, бирварақайига ахта қилиб қўйгандай. Лекин бунақа хунасалар ҳам дунёга келган эмас: бичилганлар-у, улардан бола туғилади, ахта қилинганлар-у, хотинлар улардан иккиқат бўлади! Лекин уларнинг ўз фикрлари йўқ. Уларнинг устози — айғоқчи, мураббиялари эса — Суннийя бионт ал-Хуббайзо”.

Саид уларнинг бу очиқ айтолмайдиган нарсаларини баланд овозда муҳокама қилишларини эшитади. Нима бўляпти ўзи? Балки, у қариб қолгандир? Унинг юрагига, унинг тилига, унинг виждонига кимнинг ўткир наштари келиб қадалаётми? У бир даврдан иккинчисига боради, гапларига қулоқ тутаяди. Улар янгиликларни баҳам кўришарди: султоннинг элчилари усмонлар олдидан шармандаю шармисор бўлиб қайтишибди, уларнинг дахлсизликларини ҳисобга олишмабди. Уларнинг бошиги амир Мағлабавийнинг соч-соқолини қиртишлаб, ўзини занжирбанд этишибди. Агар бир нечта хушёр усмонлилар орага тушмаганида уни ўлдириб юборишлари ҳеч гап эмас экан. Уруш муқаррар.

Ҳабашистон негусининг элчилари Қалъага йўл оладилар, халқ уларнинг башараларини кўриб, ҳайратдан ёқа ушлайди.

Жон Барадий ал-Ғаззолий аш-Шарқия вилоятига йўл олибди. Деҳқонларнинг бўйинларидан шамширларини синар эмиш. Минглаб деҳқонларнинг ёстигини қуриштишибди. Жасадлардан анҳорлардаги сувлар бўтана бўлибди.

Бусбусани ҳаммадан яхши қиладиган чол ўлибди. Унинг ўлимидан кейин бусбусанинг шу нави йўқолибди, чунки у ўз сирини ҳеч кимга қолдирмаган экан.

Аз-Зайний Баракот халққа мурожаат қилгани ҳозирланаётганмиш. Ким билсин, Абулхайр ал-Мурафий ортида турган айрим амирлар Аз-Зайнийга орқаваротдан зарба бермоқчи бўлаётгандир-да?

* * *

Масжид намозхонларга лиммо-лим. Ҳавони таҳорат суви ва бўйра ҳиди тўлдириган. Аз-Зайний минбарга кўтариллади. Ўша аснода Саиднинг кўз олдида шундай манзара пайдо бўлади: минбар ўрнида Шамм ан-Насим кунда Самаҳ билан учрашувга чиқиб келаётган ўзини кўради. У ўзини беҳад бахтиёр ҳис қилмоқда! У қиз билан кунни бўйи гаплашса ҳам унинг қуёши ботади демасди... У ўзини умиддан маҳрум ҳолда кўради, қулоқлари остидан овозлар шовқини кетмайди. Уни қурбон қилгани олиб келишган ва ҳазрат Жаброил уни қутқариб қолмаган ўша никоҳ тунидан овозларга қулоқ тутаяди. Ўз дардини айтиб йиғлашдан ночор бир ҳолда у яккамоховлардек тентирайди. Дунё унга тор туйнукдай бўлиб қолганди. Қони сахро узра тўкилади. Кўксидан юрагини суғуриб олишади... Аз-Зайний минбардан туриб жағ уради, Сайид ан-Нос эса ўша-ўша лўвияларини кўнгли хоҳлаган нархда пуллайверади. Одамлар кимўзарга ўйнагандек Закари-

янинг “қўлчаси”га лаб босишга ва абоси баридан ўпишга шошиладилар. Дўконлар олдида муҳтарам зотлар бошларини сарак-сарак қилган ва кўзларини қисганча шундай дейишарди: “Қаранглар-а, ҳеч бир замонда Қоҳирада Аз-Зайнийдек одам бўлганми? Кўриб қўйинглар, у шунақа тақводор ва художўй. Бундай айғоқчи энди ҳеч қачон дунёга келмайди!”

Аз-Зайний одамларга мурожаат қилади. Унинг овози майин ва босиқ. У ҳам Самаҳга уйланиш пайида юрганмикан? Унинг тўйга келиши сабаби нимада бўлмаса?

Оломон ўртасида пайдо бўлиб, унинг юзига атиги иккитагина сўзни айтиб қичқирган ҳалиги кекса аёл қани? Уни аллақачондан бери ҳеч ким кўргани йўқ ва бирон-бир тирик жон у ҳақда ҳеч нарса эшитмаган. Ким билсин, аёлни у ўлдириб юбордими ё бирон ёққа сургун қилдими? Айтишларича, аёл ҳар кун кечқурун унинг ҳузурига келар ва юзини қўллари билан ёпиб, унинг уйи олдида хўнграб йиғлар экан. Яна айтишларича, аёл нима бўлган-у, нима бўлади — шулар ҳақида сўзларкан. Аз-Зайнийга қарши овозини кўтариб гапирган ягона инсон шу аёл эди. Аз-Зайнийнинг шаҳардан биринчи чиқиш чоғида унинг овозини Саиднинг ўзи ҳам эшитганди. Оломоннинг ўша пайтда: “Аз-Зайнийни Аллоҳ паноҳида асрагай! Аллоҳ Аз-Зайнийнинг умрини узун қилсин!” деган ҳайқирқиқлари ҳали-ҳануз унинг қулоқлари тагида садо беради. Саид ҳам кекса аёл айтган гапларни айтиши керак. Уз юки остида у тобора эзилиб, янчилиб кетмоқда. Кўкрагидан тоғ босиб тургандай гўё: Кумларни ёндирувчи Макка куёши остида ухлаш нималигини у билади. Унинг ҳазрат Билолдақа¹ овози йўқ. Лекин кимдир қалқондек метин, пўлат занжирдек мустаҳкам бўлмоғи керак-ку. Ўша сўзларни айт-да, алдов зулмиган халос топ. Қадрлашга арзийдиган тагин нима қолди ўзи? Аз-Зайний — имом бўлган, Закария — шайх бўлган, айғоқчилар — хизматкорларию Умру бин ал-Ўдвий — котиби бўлган замонми? Ёшини яшаб, ошини ошаганлар йўқолсин! Ёшлар қайтиб келсин! Тилларни кесишга шай турган чўғдек наштаглар йўқотилсин!

— Каззоб!

Қулоқларида жаранглаган бу сўздан юраги шундай енгил тортдики... Сарик ёқали кўк либос кийган одамлар... Кўк, сариқ... Пайкон нишонга бориб тегди. Минбар устидаги қўл ҳавода муаллақ қотди.

— Каззоб!

У оловдан кўрқмайди. Мешкобчилар, мрамар йўнувчилар, қурувчилар, кўмирчилар, дурадгорлар, новвойлар, айғоқчиларнинг нафрат тўла нигоҳлари уни кунпаякун қилсин. Уларни лақиллатдилар... Майли, ҳамма баравар унга ташлансин. Майли, қоя унинг устидан босиб тушсин... Майли, борди-ю, улар унинг қўлидаги ўелини ўлдирганларида ҳам, унга сув бермай қўйганларида ҳам, бошини кесиб оғзини йиртиб ташлаганларида ҳам, борди-ю... — бари бир унгача Хусайн² жафокашлик шуҳратини биринчи бўлиб англаган эди.

— Сен алдаяпсан!

— Шу гапни мисрлик айтаяптими? Бўлиши мумкин эмас! Ишонмайман!

Бошқа овозлар ҳам бор — уларда ҳадик сезилади, аммо улар ҳам жафокашликнинг овозига жўр бўлишади:

— Сен алдаяпсан!

— Сен алдаяпсан!

Қоҳира айғоқчилари бошлиғи

У одамларнинг нима қилаётганини кўрмайди, аммо нималар бўлаётганини билиб туради. У Саид билан юз кўришгани йўқ, лекин батафсил чақувлар бўйича у ҳақдаги ҳамма нарсдан воқиф. Саиднинг ишлари тўғрисида у Саиднинг ўзидан ҳам кўпроқ нарсани билади. У вақтнинг тезроқ чопишини, шубҳали даражада камгап одамнинг башарасини тезроқ кўришни хоҳларди. Уни сукут муҳрини бедахл сақлашга нима мажбур этаётганини англаш учун бу башарадаги ҳар бир ифодани кузатиб боражак.

¹ Билол — дастлабки мусулмонлардан бири, Муҳаммад (с.а.в.)нинг маслакдоши. Ўзининг кучли ва ёқимли овози туфайли у биринчи муаззин бўлган эди.

² Имом Хусайн — халифа Али ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг қизлари Фотиманинг ўгли; шиа мазаҳибадагилар уни жафокаш авлиё деб биладилар.

Унинг сеvimли машғулоты — умрида занжир нималигини билмаган одамнинг башарасида бу ерга келгандаги дастлабки лаҳзалар қандай акс этишини кузатиш.

Ташқи эшикдан Саидга ярим кружка сув беришади. У сувни кўзлари боғлиқ ҳолда ичади. Бу унга қандай таъсир кўрсатаркин? Буюк шиҳоб дейди: “Кимки бизнинг остонамиздан ҳатлаб ўтар экан, биринчи ташлаган одими унинг учун бошқа ҳаётнинг ибтидоси бўлмоғи ва унинг ҳаёти “гача” ва “кейин” деган икки қисмга бўлинмоғи даркор. Бу ердан чиқишида у аввалги исмида қолса-да, бироқ энди буниси мутлақо бошқа одам бўлади”.

Қум-ал-Жарих

Кекса хурмонинг метиндай танаси. Атрофида — темир панжара. Мажусийлар шаҳри аҳолиси дарвешни тошпаррон қилади...

Бағдод мўминлари Ал-Ҳусайн бин Мансур ал-Халлож¹ турган баланд дўнглик атрофига тўпланган. Эркаклар ва аёллар унга ахлат отадилар, бироқ жафокашнинг лаблари яккаш бир иборани такрорлайди: “Анал — ҳақ, анал — ҳақ”². Темир тўғали чарм қўлқопдаги залворли қўл кўтарилади ва дарра дабдаласи чиққан танага келиб тушади. Жаллод зарба беравериш ҳолдан тойган.

У Ал-Ҳусайннинг қўл ва оёқларини чопиб ташлайди. Дарвешнинг табассумида зоҳирий ва пинҳоний сир жилва қилади. Унинг юзидан тўхтовсиз қон сизади. Чўғдек қиздирилган ханжар унинг тилини чўрт узади. Тунда куйдирилган тана хоки Дажла сувлари узра сочилади, боши эса Хуросонга юборилади.

Ал-Ҳусайн бин Мансур ал-Халложнинг хокини Дажла сувига топшириш учун бутун Бағдод аҳли тўпланган.

Айни замонда ҳам ўша олис зулматли кунлар давомига ўхшаган манзарани кўриш мумкин. У кунларнинг ёпишқоқ сояси ҳеч қачон ғойиб бўлмайди. Яхшилиқ ожиз қолган. Ёмонлик тантана қилмоқда. Қасамлар кул каби тўзғиб кетган. Қаердан паноҳ қидирмоқ керак? Қайси йўлдан бормоқ даркор? Йўл ниҳоясида етти ухлаб тушга кирмаган кераксиз ва ногаҳоний галаба қарши олади. Саид унинг қалбини лойқалантириб юборди. Улар уни ҳалок этдилар!

Шаҳар шовқини аста-секин тина боради. Танҳо қолиш, қалбини сукут девори билан ихоталаш, хотирасида ўтмиш кунларни тиклаш имкони бормикан унга? Жисми бўлак-бўлак қилинганнинг лабларида қотган табассум сирини англаш, унинг хокини бир жойга тўплашга уриниб кўриш, унинг руҳидан: бу сирнинг маъноси не? деб сўраш лозим... Мансур кетди. Уни ваҳший замона арвоҳлари таъқиб этмоқда. Мансур даҳшатдан титрайди. Эҳтимолки, у ўзини беҳавотир ҳис қилиш учун келгандир? Бироқ ҳеч кимга кўринмайдиган кўзлар унинг фикрини исканжага олиб, унинг хатти-ҳаракатларини бошқариб турганда, қанақа беҳавотирлик бўлиши мумкин?

Халқ орасида юрган гапларни Мансур ҳавола этди: “Устозимиз айнан Аз-Зайнийни танлади. Бундан яхши ҳомийни биз яна қаердан қидирардик?”

Эҳ, қани энди “Бўл-ди-и!!” деб қичқирсанг-у, шартта жўнаворсанг. Аммо қаерга? Албатта, дажжолга рўпара бўласан! Унда қаерга жўнаш керак? Ўз қўли билан қиртишлаб кавлаган ҳужрагами? Йўлнинг ниҳояси шуми? Ҳа, у маккор золим кунт билан тайёрлаган тузоққа илинган эди.

Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.

Давоми бор.

¹ Х а л л о ж (тах. 858-922 й.й.) — олим ва сўфий. Афсунгарликда айбланиб, Бағдодда қатл этилган эди.

² “Мен худоман”.

Ярослав ГОЛОВАНОВ

Королёв

30-йилларнинг бошларида ёш авиаторлар орасида планёрлар ва енгил самолётнинг бир қанча қизиқарли лойиҳалари муаллифи сифатида танилиб қолган Сергей Павлович Королёв ракета техникасига қизиқа бошлайди, бу унча оммавийлашмаган соҳа бўлиб, унда ўша пайтда жиддий мутахассис қиладиган иш йўқ, деб ҳисоблар эдилар.

Ҳа, Калугада Циолковский деган бир чол яшарди, бир оз "хаёлпарастлик-ка мойил" бу ғалати одам ўз китобларини нашр этдирар, уларда соғлом фикрлар хаёлот билан чатишиб кетган бўларди, булар барчасини муайян конструкцияларда мужассам этишнинг асло иложи бўлмасди, ҳа, у Совет ҳокимияти томонидан эътироф этилган ва ҳатто эркалиб юборилган эди, бироқ шу нарсани кўрмаслик мумкин эмасдики, калуга хаёлпарастининг барча ақлий қурилмалари мамлакатни индустриллаштиришнинг шиддатли даври воқелиги ва эҳтиёжларидан минг қақиримлар узоқда бўларди.

Мисли кўрилмаган кўтарилишни бошидан кечирган ва ўз қаноти остига - ҳам тўғри, ҳам мажозий маънода - энг яхши муҳандислик заковатларини тўплаган авиация ўша йиллари на фақат мамлакатимизда, балки бутун дунёда алоҳида йирик ғалабалари билан фахрлана олар эди. Гарчи назарийчилик авиация мотори ҳам қуввати, ҳам иш чоғида рухсат этилган баландлик бўйича чегара билмайди деб гинахонлик қилсалар-да, ҳали бу чегарагача жуда узоқ эди, барча рекордлар муттасил янгиланиб турар ва 30-йиллардаги самолётлар ҳеч қанақанги реактив двигателга муҳтож эмас эди.

Ўзининг ҳозирда жаҳон табиатшунослиги мумтоз асари деб ҳисобланувчи "Жаҳон коинотларини реактив асбоблар билан тадқиқ этиш" деган илмий асарида Константин Эдуардович Циолковский келажакка назар солишга ҳаракат қилган эди. У ёзганди: "Маълумдан номаълум томонга қараб бориш ўз маромида давом этмоқда: оддий игнадан тикув машинасига, пичоқдан гўшт қиймалагич ускунасига, янчув занжиридан янчув машинасига, аравадан автомобилга, қайиқдан кемага ўтишни афзал кўрмоқдалар. Куёш тизимини забт этиш учун биз ҳам аэропландан реактив қурилмаларга ўтишни уйлаяпмиз". Чорак асрдан сўнг Циолковский тагин ўша фикрига қайтади: "Такмиллаштирилган аэроплан самовий кемага ўтишнинг ўзига хос воситаси бўлиб хизмат қилажак".

Бу қизиқ фикрдан бошқа нарса эмас эди. Куёш тизимини самовий кемалар ёрдамида забт этиш — ўша вақтда буни долзарб муаммо деб ҳисоблаш амримаҳол эди. Бироқ авиация ҳақида чексиз имкониятларни орзу қилувчи ёш Королёв Циолковскийнинг сўзларида бошқалар нигоҳи илғамайдиган нарсаларни кўролган эди: реактив тамойил самолётга кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эркинлик беради, унинг учун стратосфера ва ундан юқори — ҳавосиз коинотга йўл очади. 1932 йилда Осоавиахимда Реактив ҳаракатни ўрганиш гуруҳи (РХУТ) тузилганда кўп ўтмай унинг раҳбари бўлган Сергей Павлович К.Э. Циолковс-

кий ёзган мана шу "аэропланни такомиллаштириш" бўйича ишни жон-жаҳди билан бошлаб юборди. РХЎГнинг дастлабки муваффақияти — 1933 йил 17 августда биринчи ракетамиз 09 учирилгандан кейин Королёв "Вечерняя Москва" газетасида "Ракетоплан сари йўл" деган мақоласини эълон қилади. Мақола шундай сўзлар билан тугалланади: "Тажрибали юкчи ракеталардан ракета кемалари — ракетопланлар сари, — бизнинг йўлимиз шундай!" Орадан етти йил ўтгач, 1940 йил 13 июлда Сталинга ёзган хатида (ушбу ҳужжат бу ерда биринчи марта тўлиқ келтирилади) аллақачон икки марта "халқ душмани" деб судланган Королёв яна шундай ёзади: "СССР учун биринчи марта ракетали самолётлардек қудратли қурол яратиш ҳаётимда кўзлаган мақсад ва орзум эди... Мен... СССР мудофааси учун реактив самолётлар устидаги ишимни давом этдирмоқчиман".

30-йиллар бошида мамлакатимизда РХЎГдан ташқари ракета техникаси билан жиддий шуғулланувчи яна бир ташкилот — Ленинград газ динамикаси лабораторияси (ГДЛ) бор эди. Осоавиахим, яъни жамоатчилик асосидаги РХЎГдан фарқли ўлароқ ГДЛ ҳарбийлар томонидан молия билан таъминлаб турилар эди ва ракетопланга қараганда жўнроқ, кўпроқ армияга керак бўладиган нарсалар, энг аввало — порохли ракета снарядлари ва оғир самолётларнинг қўтарилишини осонлаштириш учун тезлатгичлар ясаш билан шуғулланар эди. Шу билан бир қаторда Ленинград университетининг ёш битирувчиси Валентин Петрович Глушко ГДЛ га суюқлик реактив двигателлар (СРД)ни ғайрат билан такомиллаштиради.

1933 йил охирида ракетанинг буюк келажagini олдиндан кўра олган бармоқ билан санарли одамлар ичидан бир М.Н.Тухачевский ташаббуси билан икки энг яшовчан ва серғайрат жамоа — РХЎГ ва ГДЛ дунёдаги биринчи ракета маркази — Реактив илмий-тадқиқот институти (РИТИ)га бирлаштирилган эди. Сергей Павлович Королёв ҳаётининг янги, ғоят муҳим ва ғоят мураккаб даври ана шундай бошланди.

Икки раҳбари бўлган икки ташкилот биттага бирлашган бўлиб, табиийки, унга битта раҳбар бўлиши зарур эди. Вазият чиндан нозик эди. Ҳарбий ГДЛ бошлиғи қилиб яқингинада Иван Терентьевич Клеймёнов тайинланганди. Деҳқондан чиққан, фуқаролар уруши қатнашчиси, коммунист, қизил командир: иккита "ромба"си бор. Иван Терентьевичнинг мутахассислиги ҳам шунга яраша эди — "ҳарбий партиячи". ГДЛ гача у Берлин савдо ваколатхонасида ишлаган. Иккинчи номзоди эса — фуқаровий РХЎГ бошлиғи Сергей Павлович Королёв эди. Зиёлилар оиласидан, ҳарбий эмас, партиясиз ва қарийб ўн ёш кичик. Табиийки, Клеймёнов афзал деб топилганди.

Королёв унинг ўринбосари бўлди. Бироқ ўринбосарликда ҳам узоқ турмади: Клеймёнов билан келишмовчиликлар шунга олиб келдики, Королёвни ўринбосарликдан институт бўлимларидан бирига раҳбарликка ўтказишди. У ККТП илмий-техник бошқармаси бошлиғи Бухарин фармойиши билан лавозимдан четлаштирилганди. Николай Иванович бу билан буюк ихтирочининг ҳаётини сақлаб қолганини билолмасди: агар Королёв "халқ душмани" Тухачевский саъй-ҳаракатлари билан ташкил этилган институт раҳбарлигида қолганида эди, уч йилдан кейин отиб ташланган бўлар эди. Иван Терентьевич Клеймёновни ҳам, порохли ракеталар бўйича йирик мутахассис, Королёв ўринидигани эгаллаган Георгий Эрихович Лангемакни ҳам шундай қисмат кутиб туриди. 1938 йилда аксар ҳолларда одамларни эмас, лавозимларни қатл этар эдилар.

РИТИдаги ҳаёт мураккаб кечар, кайфиятлар турлича бўларди. Бу ерда москваликлар ва ленинградликлар, ҳарбийлар ва ҳарбий бўлмаганлар, турли йўналиш, тажриба, даража мутахассислари ишлар эди. Математик формулани сиёсий формула билан, ҳар томонлама асосланган режани — ҳаёвий ваъдалар билан, ҳақиқий ишни — жарангдор сўзлар билан алмаштиришга устаси фаранг одамлар аллақачон ёриб кирмоқда ва энию бўйига ўсиб бормоқда эди.

РИТИда Королёвнинг аҳволини мураккаблаштираган яна бир нарса шундан иборат эдики, у қаттиқ берилиб кетган ва рўёбга чиқариш, яъни суюқлик билан ишлайдиган йирик ракеталар ва СРДли учар аппаратлар яратиш устида РХЎГда энг шимариб ишлаган ғоялар янги институт раҳбарлари томо-

нидан қўллаб-қувватланмади. Уларни тушуниш мумкин: ГДЛ муҳандислари Москвага порохли ракеталар бўйича салмоқдор захира олиб келган эдилар. Айнан реактив артиллерия яратиш ўшанда анча реал ва яқин келажақда амалга ошириш мумкин бўлган дастур деб тасаввур этиларди. Шундай бўлди ҳам: Улуг Ватан уруши бошланишида РИТИда машҳур “катюша” дунёга келди.

Бироқ Королёв суюқлик билан ишлайдиган ракеталар ва ракетопланни мамлакат мудофаа қудрати учун истиқболли ва муҳим деб ҳисоблар эди. Ўзига хос бўлган тиришқоқлик ила у Клеймёнов ва Лангемакдан унга керакли одамлар ҳам, ишлаб чиқариш базаси ҳам, синов стендлари ҳам, полигон ҳам беришларини талаб қилди. Ишлар Королёвнинг бутунлай қўлини боғлаб қўйган эди, деб айтолмаймиз, бироқ унинг бутун қобилиятини намойиш этишга ҳам қўймаётган эди. РИТИда ишлаган вақти — 1933-1938 йилларда РХУГда бошлаган тадқиқотларини давом этдиран экан, Сергей Павлович спирт ва суюлтирилган кислородда ишлайдиган, ўнлаб километр масофадаги узоқликка мўлжалланган бир неча суюқлик ракетасини ясади ва синаб кўрди. Ракеталар ёмон учар эди. Агар РХУГда Королёв: “Диққат марказимизда ракетали мотор турибди”, деб ёзган бўлса, эндиликда у ишнинг муваффақияти парвоз чоғида ракетани боқаришнинг ишончли тизимига боғлиқ эканлигини тушунарди. Айнан мана шу тизимнинг йўқлиги шунга олиб келдики, Королёвнинг ўша йиллардаги биронта ракетаси қуролланишга қабул қилинмади.

Бироқ у 1931 йилдаёқ иш бошлагани ракетоплан Сергей Павловичнинг энг сеvimли полапони бўлиб қолганди. Уни институт мавзуотига “татбиқ этиш” айтиқса қийин эди, чунки РИТИ дагилар “ер усти” ишлари билан шуғулланар эдилар, авиация мутахассислари у ерда йўқ эди, Клеймёнов ва Лангемак эса хоҳ поршенли, хоҳ реактив бўлсин, учувчи аппаратлар билан авиация конструкторлик бюрolari шуғулланиши керак деган сўзларида маҳкам туриб олишганди. Шундай бўлса-да, 30—йилларнинг ўрталарида Королёв жуда катта қийинчиликлар билан РИТИ илмий кенгашини ракетопланни институт ишининг мавзуйи режасига киритишга кўндиришга муваффақ бўлди.

Энг аввало шахсий интилишларининг замон интилишларига аниқ мувофиқ келиши Сергей Павлович Королёвнинг кимлигини яққол кўрсатиб турувчи далолат эди. У ўқишни хоҳларди ва Одесса қурилиш ва касб-хунар мактабида ўрта маълумотга эга бўлди. Бу мактаб экспериментал, новаторлик ўқув юрти бўлиб, изланувчан ва ўзига хос заковат учун замин яратар эди. У авиация билан шуғулланишни истарди ва бу истақ шиддатли ривожланиш, ҳаво флоти, планёрлик тўрақлари, авиация мактаблари Дўстлар жамияти тузилиши даврига тўғри келганди. Королёв Бауман номидаги Москва Ҳарбий-техника билим юрти авиация бўлимининг битирувчиси бўлди, унинг диплом ишига машҳур Андрей Николаевич Туполёв раҳбарлик қилди. Агар 30—йиллар бошида у ўз давридан ўзиб кетишни ўйламаганида, Королёв Королёв бўлмас эди. Сергей Павловичдек одамларнинг қўлидан бу иш келар эди. 1957 йилда у бу иш унинг қўлидан келишини бутун дунёга исботлади! Бироқ 1938 йилда ўз давридан ўзиб кетишга қўйишмади. У ўз замонасида — мамлакатимиз бошидан кечирган мудҳиш замонада қолиб кетганди.

“Королёв” йилномасининг янги боблари ҳикоя қиладиган тарихий воқеалардан олдинги гаплар ана шулардан иборат эди.

I

...Алоҳида бир шахсга нисбатан қилинган жинойят нафақат бевосита ундан жабр тортган шахс олдидаги, балки бутун жамият олдидаги жинойятдир.

Николай Чернишевский

Тухачевский Москва ва Ленинград ракетачилари кучини бирлаштиришга қарор қилганида унинг бевосита бошлиғи Климент Ефремович Ворошилов бу гоёни қўллаб-қувватламади ва янги оламга келган Оржоникидзе институтини Оғир саноат бўйича Халқ Комиссарлигига қўшиб юборишдан гоёт

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мамнун бўлган эди. Лекин бу унчалик катта гап эмасди ва рақоталарга эътибор бермаганлиги учун Ҳарбий-Денгиз флоти Халқ Комиссарлигини кечирса бўлар эди: у пайтда ракетанинг аҳамиятини тушунишга қодир одамлар бармоқ билан санарли эди. Йўқ, Ворошилов ва Тухачевский баҳси ракеталар борасида эмасди, ундан кўра кенгроқ ва чуқурроқ бўлиб, у армия қурилишининг туб, узоқ келажакни кўзлаган масалаларни қамраб оларди. Суҳбат бўлажак урушга дахл қилди дегунча Ворошиловнинг кўз ўнгиди ҳавони ларзага солиб ҳайқираётган отлиқ сарбозлар, абжир, қувноқ жангчилар, териси йилтираган қорни тўқ отлар, шамол тўзғитган ёллари узра чарақлаётган шамширлар гавдаланарди. У фуқаролар урушини кўриб турарди — бўлажак урушда аскарлар, отлар ва ем-хашак мўл-кўл бўлиши керак, вассалом. Маълумки, Сталин уни авиацияга ишонишга мажбур этганди. Агар замбараклар кўп бўлса, нур устига аъло нур. Пулемётлар ҳам, албатта. Гарчи хато бўлса-да, унинг ўзида ҳеч қанақанги ҳарбий доктрина йўқ эди. Кавалериянинг устунлиги доктрина эмас, балки хотиралардир. Нарига бориб унинг ҳоли не кечади — буни аниқ тасаввур этиб бўлмасди. Энг асосийси эса — пировард-оқибатда барчасини Сталиннинг ўзи ҳал қилади, деган ўй миясига маҳкам ўрнашиб қолганди.

1922 йилда РКП (б) XI съезди далагати, Фарбий ҳарбий округ қўшинларининг 29 яшар қўмондони Тухачевский Фрунзенинг топшириғига биноан маъруза тайёрлади, унда дангал шундай дейилганди: келажакдаги армияда отлиқ қўшиннинг аҳамияти пасаяди, авиация, бронетанк қўшини ва артиллериянинг аҳамияти эса ошади. 1928 йилда Тухачевский армияни техник жиҳатдан жиддий қайта жиҳозлаш зарурияти тўғрисида хат йўллади. Йирик ҳарбий назариётчиси ўзининг "Урушнинг янги муаммолари" деган асариди 1931—1932 йиллардаёқ (яъни Королёвнинг ракетоплан устидаги иши бошланиши билан деярли бир вақтда) ёзган эди: "Стратосферада бомбардимончи самолётлар парвозини амалга ошириш улкан техник ва ҳарбий тўнтаришни билдиради. Учиб ўтишлардаги ҳаддан ташқари катта тезлик (масалан, Ленинград — Париж — икки-уч соат), шундан келиб чиқадиган тўсатдан пайдо бўлишлик ва ниҳоят, зенит артиллериясига тутқич бермаслик".

Шу фикр унинг миясидан кетмади-кетмади. Уч йилдан кейин у тагин шу фикрга қайтади: "Самолёт тезлиги қанча катта бўлса, зенит артиллериясига у шунчалик тез чап беради, душман ўқчи самолётларининг уни нишонга олиши шунча қийин бўлади. Шу боис бу кўрсаткичлар миқдор кўрсаткичларига қараганда на фақат оз, балки кўпроқ аҳамиятга эга".

Королёвнинг ишонса бўладиган садоқатли ҳаммаслаги бор эдими? "Стратосферага парвоз қилиш ўзининг илк тажрибалари босқичида турганига қарамай, бу муаммонинг ҳали-замон ҳал этилишига шубҳа йўқ..." — Тухачевскийнинг бамисоли айнан Сергей Павловичнинг ўзига қарата айтилган ушбу сўзларини ўқир экан, Королёв нега ҳам қувонмасин! Тухачевский танклар, радиоалоқалар ва радио орқали бошқариладиган миналар, янги сувости кемалари, қўшинни ўқитишнинг янги услублари, фронт орти ишларини янги-ча ташкил қилиш ҳақида ёзарди. У юздан ортиқ илмий ишлар муаллифи эди.

Михаил Николаевични яхши биладиган генерал-лейтенант Ф.И.Жаров урушдан олдинги йиллари ҲҚКлари қуроллари бошлиғи бўлиб ишлаганлиги, маршал атрофидаги яқинлар ичидан мўъжиза билан тирик қолган оз сонли кишилардан бири бўлганлиги сабабидан ўз эсдаликларида шундай ёзган эди: "Ҳарбий техника тараққиётида Тухачевский шундай ўринни эгаллайдики, ҳарбий саркардаларимиздан биронтаси унинг ўрнига даъвогарлик қилолмайди. 1970 йилда ҳам сургунларни, ҳам фронтни бошидан ўтказган кекса ҳарбий муҳандис Тухачевский ҳақида менга шундай деганди:

— Мен чолнинг гапига хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, у ҳарбий даҳо эди.

Ўз отлиқ сарбозлари билан Клим Ворошилов ҳам шундай эди...

Келажакдаги уруш отлиқ қўшин асосий куч бўла олмаслигини ўзининг бевосита қўмондонига ўқдириш учун Тухачевский бир неча йил ҳаракат қилди. Фойдасиз. Лаганбардорларнинг унга "темир одам" деб таъриф беришгани бе-

жиз эмасди. Ворошилов ҳақиқатан ҳам ўзининг темирдек қайсарлиги билан ажралиб турарди. Борди-ю, унинг кайфияти аъло бўлса, бунақаси камдан-кам учрарди, у ҳазил қилишга ҳаракат қиларди, Будённийнинг тажрибасига суянарди, кейин эса захрини соча бошларди. Будённий оддий эди. Унинг ҳузурда отлиқ кўшин ҳужумларининг енгилмаслигига шубҳа билдиргудек бўлсалар, у бармоғи билан дўқ қилар ва: “Шошмай туринг, от ҳам ўзининг нималарга қодирлигини кўрсатади!” деган “мумтоз” жумлани такрорлаб кўярди. Тухачевский ҳарбий одам эди ва ҳам армия олдидаги, ҳам халқ олдидаги ўз масъулиятини ҳис этарди. Советларнинг VII Бутуниттифоқ съезди минбаридан туриб у шундай деганди:

— Фуқаролик уруши вақтида биз энг тезкор кўшин тури сифатида отлиқ кўшинга ўрганиб қолганмиз, кўпчилигимиз эса пиёда аскарлар ҳаракатини ҳаммасидан афзал биламиз, шу боис янгича усулда қайта тузилиш, авиация ва бизнинг механизациялашган кўшинларимизнинг тезкорлигидан фойдаланишни уддалаш осон бўлмайди, албатта...

Ворошилов оти ва Тухачевский мотори ўртасидаги бу яккама-якка олишув узоқ йиллар чўзилади. Ворошиловга ва кўпроқ унга ҳамфикр бўлган Сталинга гап уқдиrolмаслиги ва халқ комиссарининг газабидан ўзга ҳеч нарсага эришолмаслигини тушуниб, ўлимидан бир неча ҳафта бурун Тухачевский барибир мақола чоп эттирди, унда дангал шу гаплар айтилганди: “Бизнинг Қизил Армиянинг “алоҳида” ҳаракатчанлиги назарияси билан тўқнашишимизга тўғри келди — бу назария эҳтимол тutilган душманларимиз каби совет жангчиси қўлларидаги янги қуролни ҳисобга олиш эмас, балки фақат фуқаролар уруши сабоқларини, қудрат, маданиятнинг, социалистик давлат йирик индустриясининг; шунингдек капиталистик лагердаги эҳтимол тutilган душманларимиз армиялари қуролларининг ҳар томонлама асосланган тараққиётига қараганда кўпроқ фуқаролар уруши қаҳрамонликлари билан йўғрилган қарашларга асосланган”.

Бу мақола Ворошиловни қанчалик дарғазаб қилганини тасаввур этиш қийин эмас. Уша кунларда қизил генераллар тақдири ҳам узил-кесил ҳал этилган эди. Ворошилов Сталин билан гаплашганмикан бу ҳақда? Гаплашмаслиги мумкин эмас, албатта.

Ворошилов тутган нуқтаи назарни янада яхшироқ англаш учун, мавзудан илгариланган ҳолда, от-мотор баҳсининг қандай давом этганини шунчаки кузатгинг келади, киши. 1938 йилда Сталин, Ворошилов ва Ежов Қизил Армиянинг бошига етиб бўлгандан, ҳузурда Тухачевский каби баҳс қилишга юраги дов берадиган ва ундан ҳам даҳшатлиси Тухачевский даражасида у билан баҳс қила оладиган биронта ҳам ҳарбий саркарда қолмагандан кейин ҳам Ворошилов ўша-ўша армияни замонавийлаштиришнинг бир сўзли муҳолифи бўлиб қолаверди. 1938 йилнинг феввалидаги “Ишчи-деҳқон Қизил Армияси ва Ҳарбий-Денгиз Флотининг XX аср йиллиги” деган маърузасида у шундай таъкидлайди:

— Жаҳоннинг барча армияларида отлиқ кўшин инквирозни бошидан кечирмоқда, тўғрироғи кечириб бўлди ва кўплаб армияларда деярли қолмади ҳам... Биз эса бошқача нуқтаи назардамиз. Ишончимиз комилки, бизнинг шавкатли отлиқ кўшинимиз қудратли ва ғолиб Қизил каварлерия сифатида ҳали ўзининг нималарга қодир эканлигини қайта-қайта кўрсатади... Қизил кавалерия илгаригидек ғолиб ва қақшатқич зарба берувчи қуролли куч ҳисобланади ва барча жанговар фронтларда катта вазифаларни бажара олиши мумкин ва бажаради...

Пировард-натижада Сталин унинг отилмай қолган икки эркатойи — маршаллар бешлиги ичидан энг истеъдодсизларининг кавалерия доктринаси бир пулга қиммат нарса эканини англаб етди ва ундан ўзини олиб қоча бошлади. Ҳамма иш олдиндан яхшилаб ўйланган, етти ўлчаб, бир кесилган шаклда кетаверди — ўз айбини ўзгалар гарданига илиш, барчани унинг раҳбарлиги услубининг яроқсизлиги эмас, балки доҳиёна режалар уқувсиз ижрочиларининг аҳмоқона хатти-ҳаракатларига ишонтириш. Тиниб-тинчимас коллективизаторларни “муваффақиятлардан эсанкираб қолиш” да айблар экан, Ста-

лин уларни ана шундай “тузатиб қўяр” эди. Худди шундайин, 1938 йилда ВКП (б) МҚнинг январ Пленумида оташин чекистлар хатоларини “тўғри-лаб” қўйганди. Энди навбат гумроҳ ҳарбий саркардаларни саросимага солиш навбати етганди. 1939 йил 17 апрелда Бош ҳарбий кенгаш мажлисида у энди “фуқаролар уруши анъаналари ва тажрибасига сизиниш янги усулда қайта тикланишга, замонавий уруш йўлига ўтишга халақит берган” лиги ҳақида гапиради. 1941 йил январида эса ўша советнинг мажлисида Тухачевскийнинг сўзларини деярли биттама-битта такрорлайди. Бу сўзларни Михаил Николаевич 1922 йилда айтган бўлиб, худди шу сўзлари учун отилиб ҳам кетганди. Сталин ўз фикри сифатида билдираётган ўша сўзлар мана бу: дай эди: “Замонавий уруш моторлар уруши бўлади: ерда ҳам мотор, ҳавода ҳам мотор, сув устида ҳам мотор, сув остида ҳам мотор. Бундай шароитларда кимнинг мотори ва кимнинг қувват захираси кўп бўлса, ўша енгади...”

“Барча замонлар ва халқлар саркардаларидан энг буюғи”нинг кўзи бу қадар кеч очилиши учун қанчалаб одамлар ўз ҳаётларини қурбон қилганлигини ўйласа, киши юраги орқага тортиб кетади...

Қизил Армияда фитнанинг фош этилиши ҳақидаги хабардан Королёв ҳанг-манг бўлиб қолди. У Михаил Николаевич билан тез-тез учрашиб турарди, унинг нутқларини эшитганди, у билан неча маротаба мулоқотда бўлганди. Королёв Тухачевскийнинг душман эканлигига зинҳор-базинҳор ишонгиси келмасди. Гарчи ўз орзуларининг ушалмаслигига ақли етиб турса-да, юракдан бир нарсага умид қиларди: текшириб кўришади, қарашсаки, хаҳо, текшириб кўрмасликлари ҳам мумкин эмас-да, ахир, кимсан — Тухачевский-а!

Ҳар куни эрталаб у тоқатсизлик билан газетани қўлга олар, суд ҳақидаги хабарни қидирарди. 11 июлда “Қизил юлдуз”ни очиб қаради-ю, кўзларига ишонмади: бош мақола “Жосуслар ва хоинларга раҳм-шафқат йўқ” деб аталарди. Қанақа жосусларга?! Қанақа хоинларга?! Ҳали суд бўлгани йўқ, ҳибсга олинганлар хоин ва жосус эканликлари исботлангани йўқ-ку! Королёв юридик норозиликлар билимдони эмасди, аммо мана бундай ҳдий нарсани кўрмаслик мумкин эмасди. Суд ҳали ишни кўриб чиқишга киришмаган-у, газета бўлса бундай деб ёзарди: “Ниқоблар йиртилди, жосуслар полиция томонидан қўлга олинди. Улар ўзларининг жирканч жиноятларини, ўзларининг хоинликларини, зараркунандалиklarини ва жосусликларини англаб етдилар”.

Ўшанда, 1937 йилда, суднинг ҳеч кимга кераги йўқлигини, у шунчаки бир ўйинчоқ эканини тушунмас, агар биронта одам тушунтириб берганида ҳам бунга ишонмасди. Шундан бир йил кейин, 38-йилнинг июнида унинг ўзини ҳибсга олганларида ва у суд бўлишини тоқатсизлик билан кутиши керак бўлганида ҳам буни англаб етмаганди. Суднинг саволлари ҳам, айбланувчиларнинг жавоблари ҳам ҳеч кимни қизиқтирмаслигини, ҳукм суддан анча олдин — судланувчилар ҳибсга олиниб, судланувчига айланмасидан илгарироқ чиқариб қўйилганини ҳеч тасаввур этолмасди. Охир-оқибатда Королёв ҳам ҳақиқатни англаб етди: бу суд — ўйин. Бироқ шундан кейин яна узок вақтгача бу ўйин кўғирчоқлар театрида ўйналаётганини тушунолмай юрди, ҳақиқий инсоний, жонли одамлар иштирокидаги чинакам манзара намоён бўлишига умид боғлади...

“Ҳарбий-фашистик фитна” ҳақидаги жинойий иш бўйича ўтган барча саккиз судланувчи отишга ҳукм қилинган, ҳукм бетўхтов ижро этилганди.

Тухачевский ва унинг ўртоқлари отилган куни Советлар назорати комиссиясининг шикоятлар бюроси мудирини Мария Ильинична Ульянова мияга қон қуйилишдан вафот этди.

Ўша кунидеҳ СССР Мудофаа халқ комиссари 90-сон буйруққа имзо чекди, унда айни пайтдаги ҳолатни таҳлил қилишдан ташқари (“хоинлар устидан суднинг муносиб ҳукм чиқарганлиги, бу адолатли ҳукмнинг ижро этилганлигидан хабар топгач, бутун Қизил Армия енгил нафас олди”) келажак дастури ҳам қисқа шаклда баён этилганди: “Халқ душманларининг ишлари оқибатларини тўла равишда тугатишни жадаллатамиз”.

Ёз жуда яхши келди: иссиқ, ёқимли. Бунинг устига чор атрофда бир-биридан ажойиб воқеалар содир бўлиб турарди. Апрельда МХАТ ажойиб спектакл “Анна Каренина”ни қўйди. Сталин, Молотов, Ворошилов, Каганович ва Жданов томоша қилишди ва ҳаммаси уларга ёқди. Майда жасур планёрчи Расторгуев комсомол Грошев планёрида халқаро рекорд ўрнатди. Сўнгра Сталинга мактуб йўллади, совет планёримизга кўрсатган гамхўрлиги учун миннатдорлик изҳор этди. “Хурмат белгиси” ордени олди. Отто Юльевич Шмидтнинг кутб экспедицияси аъзолари Шимолий кутбга етиб келди. Газетада катта фотосурат бор эди: Сталин Спиринни ўпиб турибди. Июнда Чкалов, Байдуков ва Беляков “Урт. И.В.Сталин чизиб берган маршрут бўйлаб Шимолий кутб орқали Америкага учиб ўтишди. Ўзбек декадаси иштирокчилари Катта театрда ўз санъатларини намоиш этдилар ва ўртоқ Сталинга мактуб йўллаб, Совет Ўзбекистонига кўрсатаётган гамхўрлиги учун миннатдорлик изҳор этдилар. БҚХК¹ ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинган ва буюк Сталин хоҳиши бўйича Останкинода сеҳрли шаҳар қурилиши авж олдириб юборилганди.

Папанинчилар сайёранинг қоқ миясидан туриб, ўз муваффақиятлари ҳақида билдиргилар берар эдилар, қахрамоннинг отаси Дмитрий Николаевич Папанин эса газетада шундай деб ёзган эди: “Бизнинг болаларимиз олтин даврда яшамоқда...”

Ажойиб муваффақиятлар Реактив илмий-тадқиқот институти бошлиғи Иван Терентьевич Клеймёновни ҳам шодлантирарди, бироқ Тухачевский ва бошқаларнинг отилиши ҳеч калладан чиқиб кетмаётганди. Нима бўлган ўзи! Бироқ англаб етишди, ўзларидан-ўзлари ҳаммасини англашди! Бир куни иш бўйича Алкснисниқига кирдим ва шу ҳақда оғиз очдим, чунки Алксниснинг ўзи суд қилган эди-да...

— Ким ўйлабди дейсиз... — деди холос Яков Иванович. Бир оз сукут сақлаб туриб, қўшимча қилди: — Ҳеч бўлмаганда сен бизга панд бермассан? Ахир биз сени Лангемак билан орденга тавсия қилганмиз...

— Мен сизларга қандай панд беришим мумкин? — ҳайрон бўлиб сўради Иван Терентьевич.

— Сен қамалмайсанми?..

Алксниснинг бу сўзларни жилмайишсиз гапириши даҳшатли туюлиб кетди.

Бир неча кундан сўнг, ишдан қайтгач, Иван Терентьевич ўриндиққа чўкди ва ғалати тарзда жим бўлиб қолди.

— Нима бўлди, Ваня? Бирон кори-ҳол юз бердими? — аста сўради Маргарита Константиновна.

У хотинига узоқ разм солиб турди-да, кейин ўшандай оҳисталик билан жавоб қайтарди:

— Бугун Яков Иванович немис жосуси бўлиб чиқди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, — уҳ тортиб деди Маргарита Константиновна.

Иван Терентьевич гижиниб деди:

— Сен ҳар доим ўз қаричинг билан ўлчайсан! Нега бундай бўлиши мумкин эмас экан? Ҳозир ҳамма нарса бўлиши мумкин. Шунчаки, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ одамларни ҳибсга олишмайди-ку. Мана, мени ҳибсга олишмаяпти-ку, чунки мени ҳибсга олиш учун ҳеч қандай сабабнинг ўзи йўқ...

Иван Терентьевич ноҳақ эди: уни ҳибсга олиш учун сабаб бор эди, ҳа — у фуқаролар уруши иштирокчиси, — ҳа — у — деҳқондан чиққан, ҳа — у 1919 йил большевиғи. Бироқ бундай бўлиб дунёга келганлар камми? Берлиндаги савдо ваколатхонасида ишлаганми? Гитлергача, Гитлердан кейинми, бунинг аҳамияти йўқ, аммо ишлаган. Германиядаги унинг хизматдошлари Иосиф Зенег, Владимир Бельгов, Соломон Мушинскийлар — халқ душманлари эканлиги унга маълумми? Ташқи савдо халқ комиссарлигидан чиққан фитначи жосусларнинг бутун бир сулоласи фош этилди, аниқланди-ку.

¹ Бутуниттифоқ қишлоқ-ҳўжалиғи кўргазмаси. Ҳозирда ХХЮК-Халқ ҳўжалиғи кўргазмаси

У, Иван Клеймёнов ҳам — уларнинг орасида. Халқ комиссари Ежов ўртоқ Сталинга ҳибсга олинган рўйхатини юборганда, ўртоқ Сталин юзига “Бу барча шахсларни ҳибсга олиш учун текшира япмиз” деб ёзилган бошқа бир рўйхатни унга қўшиб қўяр экан, ушбу сўзларни тагидаги жаҳл билан чизик тортди ва ёнидан шундай деб ёзиб қўйди: “Текшириш эмас, ҳибсга олиш керак”.

РИТИ бўйича унинг ўз ходими Андрей Григорьевич Костиков, ўзининг кундалик ишида у, Иван Клеймёнов, ўтмиши қоп-қоронғи одамлар, партиясиз Лангемак ва Королёвга таянади, деб партия туман қўмитасига ёзмаганмиди? Тухачевский отилгандан уч кун кейин халқ комиссари Ворошилов жанговар қўмондон, фуқаролар уруши қахрамони, РИТИда ҳам ишлаган Леонид Константинович Корнеевдан мактуб олмаганмиди? Унда аниқ-таниқ қилиб шундай ёзилганди-ку: “... фақат эндигина сўнгги воқеалардан кейин шу нарса маълум бўлдики, Клеймёнов ҳам тубан инсонлар, XX асрнинг учига чиққан муттаҳамлари: Пятаков, Тухачевский ва бошқалар ортида турган зараркунандадир... Клеймёнов ва унинг бугунги ҳомийлари ҳақидаги ҳужжатлар қанчалик эрта, қанчалик тез тўпланса, мамлакатга шунчалик кўп фойда бўлади”.

И-е, бу қанақаси? Халқ комиссари Ежовда Иван Терентьевич Клеймёновни ҳибсга олиш учун асос бормиди?

“Соҳилдаги уй” деб шуҳрат топган Ҳукумат Уйида Клеймёнов хотини, икки ўқувчи қизи ва Иван Терентьевичнинг барча шикорларида фаол иштирок этган зотдор серюнг ит Герта билан истиқомат қилган ўша масканда 1937 йилда деярли ҳар куни тунда ҳибсга олар эдилар. Иван Терентьевич эрталаб Гертани айлангириб юганида ҳибслардан дарак топар эди. Уйда кўплаб итлар бўлар эди, итлар эгаларини адаштириб қўяр эдилар, эндиликда эса агар эрталабки сайрга итни бошқа биров етаклаб чиққудай бўлса, ҳамма билардики, итнинг эгасини тунда ҳибсга олишган. Ит ҳам энди илгаригидек ўйнамас, ётсираб турарди.

Итлар содир бўлган воқеаларни одамлардан кўра яхшироқ ҳис этарди, зеро уларда одамлар аллақачон бой бериб қўйган чуқур сақфи табиий сақлаиб қолган бўлиб, хатарни олдиндан сезиб туради. Ушбу ҳайвоний фазилатлар кечиб турган воқеа-ҳодисотни англай олмайдиган одамзот онгидан усунлик қилар эди, чунки воқеа-ҳодисот ақл қонунига бўйсунмайди: бу барча ҳис-туйғулар ўз табиатига кўра одамзот оламига эмас, балки ҳайвонот оламига кўпроқ яқин бўлади.

Иван Терентьевич бунга ўзи амин бўлди: 2 ноябр куни тунда уни ҳибсга олгани келишганда Герта улиб юборди ва Маргарита Константиновна уни тўрдаги хонага олиб кетди.

Уч киши келди. Биттаси жудаям ёш эди, она сути оғзидаг кетмаган бир бола. Клеймёнов ўриндикда Алкснис ҳибсга олинган куни қандай ўтирган бўлса, ўшандай жиддий, гавдасига хос бўлмаган қиёфада ўтирарди. Ҳар замон-ҳар замонда у қўллари билан кўзини артар ва Маргарита Константиновнага бурилиб қараб, такрорлар эди:

— Ҳеч нарса тушунмаяпман... Ҳеч нарса тушунмаяпман...

Хотини келиб, унинг ўриндиги қанотига чўкди.

— Кетинлар! Тил бириктирманлар, — шартта деди келганлардан ёши каттароқ бири.

Клеймёнов ҳайрат ичида унга томон бурилди: айтилган сўзларнинг маъноси эмас, балки уни талаффуз қилишдаги оҳанги уни таажжубга солганди. У ва хотини билан ҳеч ким ҳеч қачон унинг ҳузурда бундай оҳангда гапирган эмасди.

Бутун хонани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди, учта катта берлин чемода-нига ҳужжатлар ва фотосуратларни лиммо-лим тўлдириб олишди. Икки ов милтиғи ва улардан ҳам кўра учинчи — оптик мўлжаллагичли милтиқ айниқса уларни қизқитириб қолди. Бу Михаил Шолоховнинг милтиғи эди. Улар Германияда танишиб қолишганди. Иван Терентьевич Шолоховга Берлинни кўрсатди, сўнг дўстлашиб қолишди. Шолохов Москвага келганда эса овга бирга боришди. Оптик мўлжаллагич чекистнинг руҳини кўтариб юборганди:

қўпоровчилик ҳужумлари тайёргарлигини шундоққина исботлаб қўя қолади-да!

Маргарита Константиновна ички кийимлар, сочиқ, совунли эски сариқ портфелга жойлади.

— Пул олиб олинг, — деди у Иван Терентьевичга.

— Керак эмас, мен эртага қайтиб келаман... Бу қандайдир англашил-мовчилик...

Оёғига тугма кўнжли ботинкани кийди. Гарчи ноябр изғирини суякдан ўтиб турса ҳам бошига пилоткани кўндириб олди...

Кейин, баҳор келганда Бутир қамоқхонасининг катта камерасида Маргарита Константиновна бошқа аёллар билан бирга деразанинг темир соябони остидан нарёғи чексиз кенгликдан иборат тор йўлга кўзлари тўрт бўлиб тикилади. Камеранинг ягона деразаси маҳкумларни айлантирадиган ҳовлига қараб очиларди. Оёқлари фақат тиззанинг сал пастроғидан кўри-ниб турар ва хотинлар оёқ кийимига қараб ўз эрларини қидирав эдилар. Унинг кўз олдидан жуда кўплаб этиклар ва боғичлари ечилган ботинкалар ўтди, аммо тугмали кўнж бирон марта ҳам кўзга ташланмади...

Клеймёнов 1938 йилнинг 10 январиди — Маргарита Константиновна ҳибсга олинишидан роса бир кун олдин отиб ташланганди, шўрлик аёл буни ўшанда ҳам ва ундан кейин ҳам узоқ вақтгача билмасдан юрди — бу қора кун ҳақида мен унга 1988 йилнинг баҳоридагина айтгандим.

2

... Ҳеч қачон руҳан чўкмаслик керак, зеро қанчалик ишга жидду жаҳд қилсанг, илму хунаринг ҳам шунчалик ортиб бораверади.

Михаил Ломоносов

Клеймёновнинг қамоққа олиниши ҳақидаги хабар Королёвни асло тааж-жубга солмади: шундай бўлишини олдиндан биларди. Тухачевский отилгандан кейин Иван Терентьевичнинг қамоққа олиниши аниқ бўлиб қолган эди. РИТИ "зараркунанда" маршалнинг полапони эди, демак унинг ҳаммаслакларини РИТИ дан бошқа қаердан ҳам қидириларди? Тўғри, халқ комиссари муовинининг институт бошлиғи билан можароларини эслашлари мумкин эди. Ахир бир гал Тухачевский ҳатто Иван Терентьевични ишдан олмоқчи бўлган эди-да. Лекин ишдан олмади-ку! Маршал чиндан норози бўлганини, булар ҳаммаси ўйин эмаслигини энди исботлаб кўр-чи. Иван Клеймёнов — зараркунанда! Ана шунақа замоналар келганди...

Эртасига РИТИнинг бош муҳандиси Георгий Эрихович Лаг, демак қамоққа олинган эди.

Институт гўристондай жимиб қолганди. Шундоқ кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеалар ҳатто тор давраларда ҳам муҳокама қилинмасди. Содир бўлган воқеа борасида ҳеч қанақанги расмий фикр йўқ эди. Яна ўша эски таниш ақида тантана қиларди: "Бекорга қамашмайди". Мақоми бўйича энди кимнинг навбати? Бўлим раҳбарларинингми? Лекин улар кўп. Ҳарҳолда энг катта бошлиқ энди порохли ракеталар бўйича мутахассис, партия бюросининг яқинда сайланган котиби Фёдор Николаевич Пойда бўлиб қолганди. Энди уни қамоққа олишларини Пойда кутмоқда эди. Эшикни тақиллатишганида у чўчиб тушмади, кўркмади, чунки у кўрқадиганлар ёпилмаган эшикни ҳеч қачон тақиллатишмаган. Остонада сиёсатдан саккиз чақирим наридан юрадиган ва партбюрога умрида иши тушмайдиган бошбухни кўриб у хайрон бўлди.

— Фёдор Николаевич, мен сизга келдим, — деди паст оҳангда бошбух. — Гап шундаки, индин маош бериш керак. Ҳамма ҳужжатлар тайёр, бироқ

банкда пул олиш учун моддий жавобгар шахснинг имзоси керак. — У жи-миб қолди-да, сўнг ундан ҳам паст товушда деди: — Шахслар эса йўқ...

Халқ душманлари ўрнига бирон-бир нарсани имзолашни Пойда иста-масди, райкомда маслаҳатлашишга қарор қилди. У ерда бундай ҳолларда нима қилиш кераклигини ҳеч кимса билмасди ва МҚ га кириб чиқишни тавсия этишди. Бироқ у ерда ҳам маслаҳат беришга журъат этиша олмади ва бечора Фёдор Николаевич халқ комиссариатига йўртиб кетди — халриятки, у шу яқин-атрофда эди. Халқ комиссариатида нима қилиш кераклиги устида узоқ бош қотиришди ва охирида бутун вазиятни изоҳлаб берувчи ажойиб йўлни ўйлаб топишди. Эҳтимол, душманлар айнан шу нарсани мўлжаллаганларки, агар уларни фош этгудек бўлишса, моливий ҳужжатларга имзо чекадиган ҳеч ким бўлмайди ва пул беришмайди. Бу Ленин-Сталин ишига содиқ, ҳалол меҳнаткашларнинг муқаррар равишда норозиликларига, уларнинг Совет ҳокимияти кучига нисбатан ишончларининг сусайишига олиб келиши керак. Лекин душман қаттиқ янглишибди! Ҳа, Пойда ҳеч бир ҳадик-падик-сиз барча ҳужжатларга имзо чекаверсин!

Маошни беришди, бироқ барибир бошлиқсиз яшаш ҳаддан ташқари қийин эди. Уйлай-уйлай, Пойда яна комиссариатга борди. У ерда айтишдики, ин-ститут директорини, майли, бир амаллаб топишар, аммо бош муҳандис барибир ракета техникасидан бохабар бўлмоғи керак, бундай одамлар эса халқ комиссарлигида йўқ. "Ўз муҳитларингиздан номзод кўрсатишга тўғри келади", — дейишди Пойдага.

Пойда партбюро аъзоларини тўплади ва барчалари биргаликда номзод кўрсата бошлашди. Номзодлар унчалик кўп эмасди, тезгина шунга келишиш-дики, икки одамни: ёки Победоносцевни, ёки Тихонравовни танлаб олиш-га таклиф қилиш керак. Бир неча кундан кейин халқ комиссарлигидан, так-лиф қилинган номзодлар рад этилади, деган хабар келди. Пойда муовини Геворкянни қаршисига ўтказиб олди-да, иккаласи энди кимни таклиф қилиш керак, у шундай бўлсинки, рад этишга ўрин бўлмасин, дея бош қотира бошлади. Қанча кўп ўйлаганлари сайин кўнгилларида фақат биргина ном-зод, у ҳам бўлса Андрей Григорьевич Костиков номзоди шунча маҳкамроқ ўрнашиб қолмоқда эди.

Андрей Григорьевич эса бамисоли ўз тақдири очилишини олдиндан сез-гандай эди. Барча мана шу кунлари у ҳаддан ташқари ғайратга кириб кетган-ди. Ҳеч қанақанги халқ комиссарлиги қарорини кутиб ўтирмасдан у ўзи маъмурий топшириқлар бера бошлаган, ва ундан ҳам таажжублиси, ҳамма унга кулоқ сола бошлаган эди!

Кўп ўтмай умумий йиғилиш тайинланди. Кун тартиби: зараркунандачи-лик оқибатларини тугатиш. Йиғилиш олдидан Костиков Королёвнинг олди-га борди.

— Назаримда, Сергей Павлович, сиз сўзга чиқмасангиз бўлмайди...

— Клеймёнов ва Лангемак фаолияти ҳақида мен нимаики гапира оли-шим мумкин бўлса, Иван Терентьевичга ҳам, Георгий Эриховичга ҳам айтиб бўлдим, — деди Королёв. — Мен сўзга чиқмайман.

— Бунинг учун ҳали пушаймон қиласиз, — тишининг орасидан деди Костиков.

Йиғилиш жудаём файзсиз ўтди. Костиков "институтда уя кург ин тўда" ҳақида гапирди. Королёв билан ёнма-ён ўтирган Евгений Сергеевич Шчетников унинг кулоғига шивирлаб деди: "Қароқчилар уя курганини эшитганмисиз?" Барча сўзга чиққанлар бутун кучни "зараркунандалар етказган жароҳатлар"ни даво-лашга сафарбар этиш тўғрисида гапиришди, бироқ бу аслида қанақа жароҳат-лар эканини ҳеч ким билмасди, шунинг учун ҳам улар даволашнинг муайян бир муолажасини таклиф қилолмас эди. Кейин Лангемакнинг онаси Эстони-яда яшаганлигини ва Лангемак у билан хат ёзишиб турганини эслаб қолишди. Бироқ она-боланинг бир-бири билан хат ёзишиб турганининг ўзини муҳокама қилиш мантиққа тўғри келмаганлиги учун кутилган ғазаб ва нафрат жунбу-шига яна эришиб бўлмади. Йиғилишдан Костиков қаноат ҳосил қилмади. У бутун бир институт учун икки "халқ душмани" бўлиши унчалик жиддий гап

эмаслигини тушунарди ва бундан кейинги ишловлар учун йиғилишда ҳеч бўлмаганда бешта янги номзодни олишга умид боғлаётганди. Химик Чернишевнинг қайноғаси Грецияда яшаганлиги маълум эди, бироқ Чернишев, худди шуни билгандай, РИТИ дан жилиб қолганди, агар Чернишевнинг душманлигини исботлаш керак бўлганда ҳам у энди "ўз" эмас, "ўзга" душман бўлур эди. Тўғри, кейин "Раушенбах иши" чиқиб қолгандай бўлганди...

Борис Викторович Раушенбах қадрдон Ленинграддан Москвага ўтганда унинг яшайдиган жойи йўқ эди. Донская кўчасидаги РИТИ нинг янги ходимлари учун мўлжалланган барча хонадонларни аллақачон олиб қўйишганди ва у дўсти Яков Михайлович Свердловнинг синглисига қарашли хонадонига жойлашди. Унинг қизи Ягодага турмушга чиққан эди, уни қамоққа олишгач эса, хотини мана шу хонадонга қайтганди. Тунда тинтув қилгани келишди, қурол қидиришди, бироқ Раушенбахни дўсти билан топишолмади. Ягодани фош этмагани учун дўстини комсомол сафидан ўчиришда, Раушенбахга эса Ягодани фош этмаган дўстини фош этмагани учун қаттиқ ҳайфсан беришди. Афсуски, бу барча иш арзимаган, майда иш бўлиб кўришинини ҳамма тушунарди...

Костиковнинг йиғилишдан кўнгли тўлмаганининг яна бир сабаби шунда эдики, йиғилиш институтдаги унинг мавқеини мустаҳкамлаганди. У энди бошлиқ бўлишни жуда-жуда хоҳлаётганди, боз устига муносиб рақобатчини ҳам у кўрмаётганди: Глушко — Клеймёновнинг одами, пуф деса учиб кетади. Королёв, тўғри, Клеймёнов ва Лангемак билан жанг қиларди, бироқ институтнинг асосий мавзуоти — порохли реактив снарядлар — уни мутлақо қизиқтирмасди. Бундан ташқари, у ҳарбий эмас ва партиясиз. Феъли ҳам ҳаммага отнинг қашқасидек маълум... Тихонравов ҳеч қачон ўзи олдинга интилиб чиқмайди. Энди бир Победоносцев қолди, у бир сўзли одам бўлиб, институтнинг энг яхши мутахассисларидан бири. Бундоқ қараганда юқорига интилишга ҳуши йўқдай, аммо билиб бўладими... Қанотларини қийиб қўйилса ҳеч қачон зарар қилмайди. Маълумки, айти шу вақтда Андрей Григорьевич хат ёзганди, у Юрий Александровичнинг ҳаётига зомин бўлиши ҳеч гап эмасди. "Институтда баллистик лаборатория деган нарса мавжуд эди, — комил ишонч билан хабар берарди Костиков, — унда ракета камерасида порохнинг ёниш жараёнини ўрганиш билан шуғулланар эдилар ва айти вақтда ҳам шуғулланмоқдалар. Бунинг устига асосий ролни, афсуски, ушбу лабораторияда муҳтарам Победоносцев Ю.А эгаллаб турибди, ҳолбуки бу лабораториянинг бошлиғи муҳандис коммунист ўртоқ Пойда ҳисобланади.

1937 йилнинг иккинчи ярмида РС ва РАБ (ракета снарядлари ва ракета авиацион бомбаларни бундан кейин лўндалик учун ана шундай атай бошлаймиз)¹ тажриба — ялпи ишлаб чиқарила бошлангандан кейин порохнинг маълум шароитларда ёнган чоғидаги номуеърий атвори гўё тасодифан ошкор бўлиб қолгандай эди..."

Шундан кейин бизнинг ошкоркунандамиз бунинг нималарга олиб келиши ва Қизил Армия қудратини қандай қуритиб юбориши мумкинлигини изоҳлаб беради.

Ҳамма гап, албатта, мана шу ажойиб "гўё тасодифан" да эди. Ташқаридан қараганда мусичадай беозор бу ибора бамисоли миттигина қолипча бўлиб, унда Юрий Александрович учун ўқ донаси куйиларди.

Хатта, Победоносцевнинг фамилияси сўроқларда Клеймёнов ва Лангемаклар оғзидан суғуриб олинганига қарамай, Юрий Александровични қамоққа олишмади. Аксинча, у ёки бу одамни нега қамоққа олишганини тушунтириб бериш қанчалик қийин бўлса, буни ҳам тушунтириб беришнинг асло имкони йўқ эди. Мана шундай муаммолар устида фикр юритилар экан, бирон-бир мантиқий тушунтиришга бўлган уринишлардан воз кечиш керак. Бироқ бунинг урдасидан чиқиш қийин ва сабаблар доим қидирилаверади. Шунда киши миясига келадиган ягона нарса шуки, Победоносцев, агар ин-

¹ Қавс ичидаги изоҳлар шуни кўрсатадики, Андрей Григорьевич хат йўллаётган одам ракета техникасида мутахассис бўлмаса керак, чунки мутахассислар орасида бу қисқартмалар кенг маълум эди.

ститут мавзуотини белгилайдиган реактив снарядлар бўйича энг асосий мутахасис бўлмаган тақдирда ҳам асосийлардан бири эди ва снарядлар ҳам институтда ишлаб чиқарилаётган барча қуроллар ичида, шубҳасиз, энг истиқболлиси эди. Дарвоқе, бундай изоҳнинг палағда тухумчалик қиммати йўқ; унда нега Лангемакни қамоққа олишди?

Мана шулар чўтга солиб қаралса, Андрей Григорьевичнинг жиддий рақобатчиси йўқ эди. Шу боис фақат бош муҳандис ўриндиги билан қаноатланишга мажбурлигини билганда унинг нечоғли ҳафсаласи пир бўлганини бир кўрсангиз эди. 1936 йил охиридан бошлаб институт деб аталган, Оржоникидзе қайта ташкил этилган Ўқ-дори захиралари халқ комиссарлигига бериб юборган НИИ-3 НКБ бошлиғи этиб Борис Михайлович Слонимер тайинланган эди.

Бу семиз, вазмин, мулоҳазали одам бўлиб, ёмон химик эмасди. Ракета техникасида ҳеч нарсани тушунмасди. Нима бўлганда ҳам у омадлилар тоифасидан эди, чунки техник эксперт бўлиб ишлаган Испания республикасида қайтиб келгач, Борис Михайлович испан ёки бирон-бир бошқа жосус деб эълон қилинмаган эди, бир неча ойдан кейин эса РИТИ га тайинлангандан сўнг реактив снарядлар учун Ленин ордени билан мукофотланди, ҳолбуки уларни яратишда у ҳеч қанақанги жиддий иштирок этмаганди. Ортиқча бир сўз айтиб қўймаслик учун у жуда кам гапирарди, ўзига билиб-билмай душман ортдириб олмаслик учун ҳеч ким билан баҳслашмасди, айниқса ўзини муносиб мутахасис деб ҳисобламайдиган соҳада хатога йўл қўймаслик учун иложи борича камроқ мустақил қарорлар қабул қилишга тиришарди. Бу нарсани тушунгани ва ўз ходимлари билан суҳбатларда, “билимини пухталаш” учун ҳар қандай имкониятдан фойдалангани ўзи яхши гап эди. Хушёрликни йўқотгани учун қаттиқ ҳайфсан олган Раушенбахнинг кутубхонада хорижий журналларни ўқишига ружу қўйганидан дарак топгач, Слонимер уни ҳузурига чақирди ва жозибали очиқлик билан деди:

— Ўқишга менинг сира вақтим йўқ, сиздан қаттиқ илтимос қиламан: ҳафтада бир меникига келиб турсангиз ва жаҳон айвонида нелар бўлаётганини айтиб турсангиз.

Айни вақтда институтга қандай раҳбарлик қилишни ҳам Слонимер билмасди, ўз қўли остидагилар устидан чакув ёзишни истамасди, унинг аҳволи ниҳоятда мураккаб эди. Тухачевскийни қамоққа олиш арафасидаёқ Климент Ефремович Ворошилов шундай деганди: “Хушёрлик ўрнини беғамлик ва хотиржамлик эгаллаган, ўзини такомиллаштириш устида тириқчоқлик билан олиб борилаётган иш ўрнига мақтанчоқлик ва такабурлик қилиш йўлига ўтирган жойда халқ душманлари ўз жосуслик, зараркунандалик ва кўпоровчилик фаолияти учун қулай муҳитга эга бўлиши турган гап”. Хушёр ва холис одам бўлган Борис Михайлович ҳар қанча қидирмасин, унга ишониб топшириб қўйилган муассасада на беғамлик, на хотиржамлик, на мақтанчоқлик, на калондимоғлик — ҳеч бирдан ном-нишон тополмади, бинобарин душманлар учун “қулай муҳит”ни ҳам кўрмади ва, афтидан, институтда ҳеч қанақанги душман умуман йўқлигига кўзи ета бошлаганда ҳатто фикран бўлса-да, ўша хатарли чегарага яқин келиб қоларди. Ўз-ўзидан маълумки, бундай фикрларини у ҳеч ким билан баҳам кўрмасди — уни нотўғри тушунишлари мумкин эди-да. Шундай бўлса-да, хушёрликни асло сусайтирмаган ҳолда у, борди-ю душман бекиниб олган бўлса, барибир тажрибақор одамлар уни топиб олади, деб ҳисоблар ва бундай топиб олишларга у зимдан тайёр турарди, чунки ҳар бир одам душман бўлиб чиқиши мумкин-да. Шунинг учун ҳам Борис Михайлович ҳамма билан бирдек хушмуомалада бўлишни маъқул кўрарди, вассалом. Унинг ҳузурига Клеймёновнинг хотини келиб, эрининг сейфда сақланаётган ўз облигацияларини қайтаришини сўраганида, Слонимер бу ташрифни ўзига хос хушёрлик синови деб ўйлади ва халқ душманларига ҳеч қанақа облигацияни қайтармайман ва мени тинч қўйишингизни илтимос қиламан, деб шартга жавоб берди.

Сталин қатағонлари йиллари қанчалаб ажойиб одамлар нобуд бўлганлиги ҳақида озмунча нарсалар ёзилмади, бироқ бу йиллар эркинликда қолганлар-

нинг юраги ва миясини қанчалар заҳарлагани, софдил ва тўғри одамларнинг юракларига виждон, нафсоният ва хайрихоҳлик туйғуларини кемириб, аросатларга солгани, улардаги бор жасоратни қанчалик ўлдиргани, ўлдирганда ҳам қайта тирилмайдиган қилиб ўлдиргани, пировард-оқибатда уларнинг таҳқир ва ҳақорат юки остидан чиқолмай ҳурка-хурка, кўрка-писа ҳаётдан кўз юма кетганлари ҳақида ҳали ҳеч нарса айтилгани йўқ деса бўлади.

Клеймёнов ва Лангемак қамоққа олингандан кейин ҳеч бўлмаганда хотинининг қўлини қисиб, қизалоқларига бир сиқим конфет ҳадя қилгани РИТИ ходимларидан биронтаси уларнинг уйига изини босмади.

Институт олдингидек бир маромда ишлашда давом этарди. Одамлар ўзларини ҳеч нарса бўлмагандек тутиши, иш тўхтаб қолмагани ва ҳатто сусаймаганидаги мана шу итоаткорликнинг ўзида инсон қадр-қимматини ерга урувчи қандайдир чуқур таҳқир яширинган эди. Ҳеч ким на фақат Клеймёнов ва Лангемакни ҳимоя қилишга уринарди, ҳатто "қандай қилиб шундоқ бўлиши мумкин?" деб сўрамасди ҳам, чунки бундай саволнинг ўзида ҳам қандайдир шубҳага шама бўлар эди. Бу йиллар ичида Королёв раҳбарлар билан кўп олишди, бироқ бу йиллари институт бошлиғи ва бош муҳандисни фаол қўллаб-қувватловчи одамлар бор эди, аммо улар ҳам қамалганларни ҳимоя қилишга уринишмади ва ўз фуқаролик жасоратларини қайғули кўриниш ва "Ҳа энди... ким ҳам ўйлабди дейсиз..." дея дудмал гудраниш билан намоён этишдан нарига ўтишмасди.

Клеймёнов ва Лангемак қамоққа олингандан кейин Королёвнинг вужудини қоплаб олган ночорлик туйғуси ҳадеганда ўтиб кетавермади. унинг фаол, жўшқин табиати учун бу туйғу айниқса оғир кечаётганди, аммо бундай пайтларда нима қилиш кераклигини у билмасди. Фақат бир нарсага у қаттиқ ишонарди: у ишлаётган нарса мамлакатга керак ва бундан кейинги ҳаёти қандай кечишидан қатъи назар ишни давом этдириш зарур.

Уша пайтда Королёвнинг асосий ташвиши мамлакатимизда суоқликли ракета двигатели бўлган биринчи учиш аппарати — РП-318 ракетопланини учиш синовига тайёрлаш эди. Ҳозирча стенда барча тизимларнинг "совуқ" синови деган синов ўтаётганди, двигател ҳали ишга туширилмаганди. Энг масъул ҳисобкитобларни олиб борадиган Евгений Сергеевич Шчетников Сергей Павловичнинг ўнг қўли эди, бош синовчи — Арвид Владимирович Палло эди. Муҳандис Касятков ва механик Волков билан биргаликда у стенда ишларди.

Бутун институт каби бу мўъжаз жамоа ҳам Клеймёнов ва Лангемак қамоққа олинган кунлари гўё ҳеч гап бўлмагандек меҳнат қилишда давом этди. 1937 йил ноябрининг ўртасида двигателнинг ўт олиш тизимини ишлаб чиқдилар ва шу билан синовларнинг "совуқ" қисмини ниҳоясига етказдилар. Королёв хулоса ясади-да, Жуковский академиясида қоғозга қўл қўйдиргани Слонимер ҳузурига борди: ракетоплан билан институт доирасидан чиқиш, ҳарбий авиаторларни жалб этиш вақти етганди, шунда иш тезроқ юришади. Унга ишониб топширилган муассасада ҳеч қанақанги мақтончоқлик ва калондимоғлик йўқлигини яна бир бор намоёйиш қилишини ўйлаб, академик Слонимер бошлиқ номига ёзилган хатга имзо чекиб юборди. ХХА тактикаси бўйича 3-сон НИИ да мутахассислар йўқлиги важидан ракетали самолётларни қўллашнинг эҳтимол тутилган соҳаларини аниқлаш мақсадида ХХА мутахассислари томонидан тегишли маслаҳатлар ўтказишга Сизнинг рухсат беришингизни сўрайман..."

1937 йил кузида РККА ХХК бошлиғи Алкснис қамоққа олинганидан кейин Жуковский академияси ҳаёти қандай кечганини тасаввур этиш қийин эмасди. Бироқ ижобий жавоб жуда тез келди ва Королёв ўз ҳисоб-китобларини академияга олиб борди.

Бу орада институт стендида Арвид Палло Шчетников ва Королёвнинг синчков кузатуви остида оловли синовни бошлаб юборди. Дастлабки маротабада ҳеч нарса чиқмади: ёнилғи форсункасидаги нуқсон туфайли двигател ишга тушмади. Королёв форсункаларни ростлаб чиқди ва 16 декабрда янги синовларни тайин қилди. Бу гал ҳаммаси кўнгилдагидек ўтди. Ҳатто кўнгилдагидан ҳам аъло ўтди, айтиш мумкинки, бу гал ҳаммаси зўр ўтди: двигател нақ 92 секунд ишлаб турди!

Кетма-кет олти синов бехато ўтди. Иш баённомасида куйидаги сўзлар қайд қилинганди: "Двигател бирданига, равон ишга тушди, барқарор ишлаб турди ва ҳар гал осон тўхтар эди... Моддий қисмда ҳеч қандай нуқсон сезилмади".

Королёв Шчетниковнинг стендга камроқ келишига ҳаракат қиларди: куйган темир тутуни ва ҳидига тўлган хонада уни қаттиқ йўтал тутарди. Бироқ бир гал жудаям ноқулай бир пайтда тўсатдан Шчетников пайдо бўлди:

— Сергей Павлович, сизни Елена Павловна чақирапти, — деди у қаттиқ йўтал орасида базўр.

Бу яхшилик аломати эмасди. Бошлиқ қабулхонасидаги котиба машинистка Елена Наумовна Купреевадан бутун институт зир титрарди: у ҳамма тўғрисида ҳамма нарсани биларди. Клеймёнов билан бирга у Берлин савдо ваколатхонасида ишлаган, аввалига ҳамма Иван Терентьевич институтга ўз котибасини олиб келган, бирга ишлашган, биледи, ишонади деб ўйлаганди. Бироқ кўп ўтмай маълум бўлдики, Клеймёновнинг ўзи ҳам қабулхонасида Елена Наумовнанинг пайдо бўлишидан ҳаддан ташқари тараддуланиб қоларкан, ишга аёлни у таклиф қилиб чақирмаган, балки уни "юборишган" эди. Шу вақтдан бери ҳамма Елена Наумовнага нисбатан эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан муомала қилар, унинг қаерда турганлигини ҳисобга олиб, иложи борича унга рўпара келмасликка тиришарди.

— Хушxabар, — деди Елена Наумовна, жилмайганча Королёвга бир пакетни тутқазар экан.

Пакет очилган эди. Унда Ҳарбий-ҳаво муҳандислик академиясининг хийла қалингина "Хулоса" си ётарди. Королёв алоҳида парчалар узра кўз югуртира кетди:

"... горизонтал тезлик маълум тезликлардан икки баравар афзалликка эга.."

"... фронт чизигидан 80-120 км. ни ташкил этувчи тактик шиддатлик зонаси 20-30 км гача қисқариши мумкин..."

"... рақамлар ҳозирданоқ ҳаво жанги олиб боришнинг аниқ имкониятини таъминлайди..."

"Хулосалар" бўлимига етганда оёғи билан стулни пайпаслади, ўтирди ва кўзини узмай ўқишда давом этди:

"Ракета двигателли самолётлар уларда душманнинг энг мукамал техникаси устидан кескин афзаллик берувчи учиш-техник маълумотларни амалга ошириш мумкин, деб тахмин қилишга тўлиқ асослар бера олади. Биргина горизонтал ва вертикал тезликларнинг ўзиёқ бензинли двигателлар йўналиши бўйича улар тузилишидаги замонавий тамойилларда мутлақо етиб бўлмайдиган афзалликдан дарак бериб турибди".

Бу академиядагиларнинг боши тилладан ўзиям! Королёв ўтирган жойида сапчиб тушди.

Елена Наумовна унга қараганча жилмаярди...

"Баён этилган фикрлар шуни кўрсатадики, — ўқиди Королёв, — бундан кейин ракета двигателлари устидаги иш ва уларни авиацияга кенг татбиқ этиш зарур деб ҳисобланади ва авиация техникасининг бошқа соҳаларида орзу ҳам қилиб бўлмайдиган истиқболга эга.

РККА Ҳарбий-ҳаво академияси тактика кафедраси бошлиғи полковник Шейдеман.

РККА Ҳарбий-ҳаво академияси ўт очиш тайёргарлиги кафедрасининг ВРИД бошлиғи майор Тихонов".

Шейдеман билан Тихоновдай одам борми! Эҳгимол, Королёв бутун умри давомида ўз иши ҳақида уни бу қадар қатъий қўллаб-қувватловчи жавоб олманган бўлса керак. У ҳаддан ташқари хурсанд ва руҳланган эди. Шчетников билан бирга Сергей Павлович ракета самолёт — "318 — объект бўйича" докладынинг батафсил тезисларини тузиб чиқди. Ҳарбий мутахассислар кўмагини ҳис қилиб, Королёв темирни қизигида босди: "Ушбу объектнинг кераклиги ва уни янада кенгроқ ривожлантириш зарурияти тўғрисидаги масала узил-кесил ҳал этилмоғи керак." Хулосасида яна Жанг захиралари халқ комиссарлигини буровга олди; институтнинг янги эгалари ракетоплан билан ўралашишни иста-

масликларини, уларнинг реактив снарядлар билан қаноатланишларини тушунган ҳолда у масалани кескин қўйди: "Бу объектнинг зарурлиги ва муҳимлиги ҳақида ҳозирок аниқ қарор қилиш ва ишлар учун барча зарурий шарт-шароитлар таъминланиши керак. Пала-партиш қарорлар ишга фақат зарар келтиради, чунки иш суръати паст бўлган тақдирда дастлабки амалий натижалар олиш 5-6 йил орқага сурилиб тактика ва техника тараққиёти муносабати билан объектга бўлган талаблар мутлақо ўзгариб кетади".

Деярли ҳар куни энди "қайноқ" стенда двигателнинг узатиш тизимлари, ҳароратлар ва бошқа параметрлар ўлчовлари синови ўтказила бошланди. Бош синовчи Паллодан ташқари синовларда Шчетников, Глушко, муҳандислар Шитов, Дедовлар, слесар Иванов ҳам иштирок этдилар — ракетоплан бами-соли ўз атрофига жамояни ўзи тўплаган эди.

Натижалар ҳам анча яхши бўлмоқда эди. Двигател 92 секунд ишлаган ўша декабрда ҳамма шодиёнага тўлганди. Мартда эса у энди узлуксиз 230 секунд ишлади — қарийб тўрт минут! Синовлар баённомасида Королёвнинг куйидаги резолюцияси қайд этилганди: "Ўт олдириш синовлари тўла қувватда так-рорлансин".

Шу пайтгача двигателни стенда плита қопламаси портлаб кетгани ҳолда ундан паналаб қолиш учун бошқа конструкциялардан алоҳида синар эдилар. 19 мартда уни, худди двигател парвоз чоғида ишлаб турганидек, тўғридан-тўғри ракетоплан рамасида ишга туширишга қарор қилишди. Ўт олдирилгандан кейин қаттиқ пақиллаган овоз чиқди ва жим бўлиб қолди: двигател ишга тушмади. Ёндирувчи порох доначалари билан икки кун овора бўлишди. 21 март, душанба. Королёв стенда Глушко билан кечгача ўтирди.

— Агар пақилласа-ю, ёнмаса, демак ўт олдириш ҳарорати меъёрида эмас, — мулоҳаза қилди Королёв.

— Ёки ёнилғи узатиш режими ҳисоб-китобида чатоқлик бор, — қўшимча қилди Глушко, — ёнилғи айлантиргични алмаштириш ва порох доначалари берадиган ҳароратни ўлчаб кўриш керак. Буни қачон қилишимиз мумкин? Эртага қила оламизми?

Сешанбадан чоршанбага ўтар кечаси Глушкони қамоққа олишди. Уни олдинроқ ҳам қамашарди: унга қўйилган айбномалар тайёр эди, унинг Фарбий Европадан энг яхши ракета мутахассиси Герман Оберт билан хат ёзишиб туришгани тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ мартда Бухарин бошчилигидаги "аксилсовет ўнг троцкийчи блок"ни суд қилишди Лубянкадаги қамоқхона тўлиб-тошиб кетганди. Ойнинг охирига келиб эса ўнг троцкийчилар билан олиб борилган барча ишлар ниҳоясига етказилган, хоналарда одамлар анча сийракланиб қолганди...

Валентин Петровичга кийинишни таклиф қилишганда ва у қўнжли ботинкаси боғичларини боғлаётганда келганлардан биттаси китобларни маъюс титкилаётган наригиси эшитиб қолмаслиги учун паст овозда деди:

— Иссиқроқ кийиниб олинг.

Баҳор бўлиб, ҳаво иссиқ эди, "иссиқроқ кийиниб олинг" — бу узоқ муддатга кетаяпсиз дегани эди...

— Ойи, тинчланинг, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор, — деди у Марта Семёновнага; одатда ўша вақтларда кимникига мана шунақа тунда келишса, шу сўзлар айтилар эди.

Қора "эмка" да уни НКВДнинг кенг ичкари ҳовлисига олиб ҳелишди. Машинадан тушар экан, у "Нон" деб ёзилган бир гала фургонга кўзи тушди ва мана шу фургонларда бу ерга одамларни олиб келишларини тушунмай, хайрон бўлди.

Камерада дарҳол таниша бошлашди. Қоп-қоронғи бурчакдан кимдир дўқ уриб, асабий, дўриллаган овозда сўради:

— Хўш қалай?! Бизлар ҳаммамиз — мана шу турган одамлар — халқ душманлари эканини тасаввур қила оласизми?

— Билмайман, — ҳорғин деди Валентин Петрович.

Академиялик ҳарбийлар томонидан Королёв тадқиқотлари юқори баҳоланганига қарамай РИТИ да ракетоплан ишлари қийин кечмоқда эди. Агар инсти-

тут ишининг дастлабки йилларида барча илмий муҳофазалар, гарчи улар маҳаллийчилик — ёки ҳарбий ва фуқаро анъанавий антагонизмларидан келиб чиқувчи шахсий муҳаббатлар билан бўялган бўлса-да, 1937 йилдан бошлаб уларнинг бутун объектив техник моҳияти битта қолмай ҳавога учиб кетганди. Королёв Клеймёнов билан жиддий масалалар бўйича келишолмасди, бироқ эндиликда Королёвнинг айнан Клеймёнов билан баҳсларини эслашмоқда эдилар, тўқнашувнинг моҳияти эса ҳеч кимни қизиқтирмасди. Модомики Королёв “халқ душмани” билан келишолмайдими, уни қўллаб-қувватламоқ даркор.

Сергей Павлович саросимага тушиб қолганди. У қанотли ракеталар ва ракетаплан бўйича ишларини кенгайтириш ва жадаллатишни хоҳларди. Шу нарса равшан эдики, ашаддий сиёсий сотқинлик йўлини ихтиёр этибгина бунинг урдасидан чиқиш мумкин эди. Королёв Клеймёнов ва Лангемакни қурол сифатида суюқлик билан ишлайдиган ракеталарга ишонмага;ликлари учун эмас, ракета ўқчи-перехватчикларнинг яқин йилларда амалга ошишига шубҳа билдирмаганликлари учун эмас, балки улар душман, фашистлар малайи бўлганликлари, онгли равишда мамлакат мудофаа қудратига зиён етказганликлари учун унинг ишларига халақит берганликларини бақариб-чақариб айтиши керак эди. Бироқ у ҳатто ракетоплан фойдаси учун ҳам бундай дея олмас эди!

У бундай сафсатабозлик ҳозир реактив снарядлар ишлаб чиқишни ҳам чип-пакка чиқаришини кўриб турарди. Уларга нисбатан Королёв қандай муносабатда бўлмасин, бу иш керак ва истиқболли эканини у тушунарди. Победоносцев снарядлардан даҳшатли қурол келиб чиқиши мумкинлигини унга ўқдирганди. Бироқ Лангемак қамоққа олингандан кейин РС олиб борилаётган ишлар сустлашиб қолди, чунки уларнинг бош илҳомчиси “халқ душмани” эди. Энди, Глушкони қамоққа олишганида, Костиков Королёвнинг душман билан ҳамкорлик қилганини дарҳол эслади. Тўғри-да, душманмисан, демек сенинг илмий иш ва тадқиқотларинг ҳар қанча фойдали ва мукамал бўлмасин, уларга фақатгина “зараркунандачилик”нинг давоми деб қараш мумкин. Булар барчаси шу қадар аҳмоқона эдики, техник кенгашларда ёқалашишга, томоғи йиртилгудек бўлиб қичқиришларга одатланиб қолган Королёв мутлақо ўзини йўқотиб қўйди. Бу илмий баҳслар эмасди, балки қандайдир жирканч ва зарарли ўйин эдики, бу ўйинни у ўйнай олмасди ҳам, ўрганишни исғамасди ҳам.

Королёвнинг буюк замондошларидан бири Владимир Иванович Вернадский хотини Наталья Егоровнага йўллаган хатида шундай деб ёзганди: “... Илмий тараққиёт манфаатлари кенг демократия ва инсонпарварлик қурилмасдан ўсиши билан чамбарчас боғлиқ — ва аксинча”. Королёвнинг бу сўзлардан хабари йўқ эди, бироқ шу нарсани ҳис этардики, бу барча “сохтамарксча” кураш; “зараркунандалар”нинг изланишлари ва холисона техник ечимлар қимматининг улар муаллифлари сиёсий хайрихоҳликларига тобелиги ишни йўққа чиқаради.

Институт бош муҳандиси аҳволидан фойдаланган ҳолда Костиков Королёвни қаттиқ исканжага олди. Раҳбариятга билдирилган ҳар қандай эътироз дарҳол саботаж, “зараркунандачилик оқибатларини” тўғрилашга қаршилик, демаски, зараркунандачиликнинг ўзи деб талқин қилинар эди.

Сергей Павловичга ҳужум бутун фронт бўйлаб олиб бориларди. Аввалига уни бўлим бошлиғидан катта муҳандисликка ўтказишди. Кейин Осоавиахим кенгашидан чиқариб ташлашди. Геворкян уни “хайрихоҳлар” гуруҳига тавсия этганида, Пойда кескин қарши чиқди.

— Ахир бу институтдаги энг ақлли кишилардан биттаси, ишга чексиз садоқатли! — қизишиб дерди Геворкян.

— Ақлли бўлиш камлик қилади, — қайсарлигини қўймасди Пойда, — Королёв жамоат ишларида қатнашмайди, касаба уюшмаси йиғинларига бормайди. Ўзингдан қолар гап йўқ, намойиш ва маёвқаларга судрасанг ҳам изини босмайди, ходимларга ҳам муомаласи кўпол.

“Хайрихоҳлар” сафидан Королёвни чиқариб ташлашди. Шунга қарамай, Королёв 1938 йил 19 апрелда ВКП (б) Октябрь райкомига хат ёзади, ишдаги чидаб бўлмас шароитлардан шикоят қилди. Жавобни у олмади ҳам, бироқ хат

ҳақида ҳаммага айтиб чиқди. Бундай талотўпли замонда ҳаммаси бир соатда оёғи осмондан бўлиб кетиши мумкинлигини тушунган Костиков бир қадар жим бўлди ва у ҳам энди Королёвнинг ракетопланини исканжага олган ҳолда мамлакат мудофаа қудратига путур етказувчи "ҳалқ душмани" бўлиб қолди.

Бироқ бундан икки-уч йил аввал ўзининг суюқлик билан ишлайдиган ракеталари ва ракетоплани учун кураш олиб боргандаги жўшқинлик энди Королёвда бугунлай сўнганди. Унда нимадир дарз кетганди. Глушко қамалгандан кейин уни ҳам албатта қамашларини у англаганди. У буни ҳис этиб турарди. Слонимернинг у билан гаплашгандаги ётсираш, Елена Наумовнанинг табассуми, Костиковнинг тобора авж олаётган тажовузкорона сурбетлиги, ҳаттоки стендаги механикларнинг у билан иложи борича камроқ муносабатда бўлишга тиришишлари, умуман, битта хонадан чиқмасликлари шундан дарак бериб турарди.

Ким билсин, балки унга шундай туюлаётгандир, балки асаблари ишдан чиққандир: у ўзини шумшук, жирканч, содир этмаган қандайдир ифлос ва шармандали қилмиши учун сазовор бўлган турли таҳқирлар қ.рбонидек ҳис қиларди, бироқ унинг нималигини ундан бошқа ҳамма билар ва буларнинг барчаси ҳақида оммавий тарзда эълон қилишларини кутарди. Ҳа-ҳа, унинг қамоққа олинишини кутаётганлари ҳар қадамда сезилиб турарди!

Нафсиламрини айтганда, Королёвга тирноқча ҳам ўз муносабатини ўзгартирмай келаётган яккаю ягона одам — бу Евгений Сергеевич Шчетников эди. У, умуман, ўзини ҳеч қандай қамоққа олишлар бўлмаётгандек тутарди, ҳеч бир ҳадиксиз гаплашарди, Клеймёновни ҳам, Лангемакни ҳам, Глушкони ҳам эслашдан кўрқмасди, айни вақтда бошқалар учун улар гўё ҳеч қачон бўлмагандек ҳам эди. Шчетниковда дилидан кечганини ҳатто подшонинг кўзига тик қараб айта оладиган қандайдир телбаномо дангаллик бор эди.

— Унга яхши, сили бор, — хўрсиниб деган эди Шчетников ҳақида унинг ҳамкасбларидан бири.

Евгений Сергеевич ҳақиқатан ҳам оғир касал эди ва зимдан ўзини яқинлашиб қолган ажалга тайёрлаб келарди. Кузда ва баҳорда иш жойидан тўлиқ маошини оларди-да, Абастуманига жўнаворарди ва у ердаги сўлим грузия тоғларида унинг ажал даракчиси бўлган Москва хилтларини чиқариб ташларди. Шу баҳорда унинг аҳволи жуда чатоқ эди, бироқ жўнашга шошмаётганди. Охирги марта унинг ўзигагина маълум бўлган қандайдир бир чинакам қизиқ нарса қилишни жуда-жуда истарди, ким билсин, балки шу нарса Королёвни қамаш мумкин эмаслигини, аксинча, у ўзининг ноёб (бўнга Евгений Сергеевичнинг имони комил эди) куч ва қобилиятини сарф қилган ҳолда ишлаши мумкинлиги мана шу "сергак басирлар" англаб етиши учун ёрдам берар.

Апрелнинг айни бошларида Шчетников "Инсон парвози учун суюқлик билан ишлайдиган ракета двигателларини қўллаш истиқболлари" деган катта илмий ишини тугатди. Қирқ бет: вазн мувозанати, товуш тезлиги таъсирини ҳисобга олингандаги аэродинамика, бир талай формулалар, жадваллар — у бир қанча вариантларни санаб ўтганди...

Королёв папкани ёпди, кафтини столга босди, ғамгин тусда сўради:

— Улгурармиканмиз, Евгений Сергеевич?

— Буларнинг нима аҳамияти бор? Бошқалар улгурарди...

— Кераги йўқ, — қатъий деди Королёв. — Мен ўзим улгуришим керак...

Глушко билан биргаликда кўзда тутилган ўт олдириш синовлари ёзнинг бошигача давом этди. Двигател азот кислотасида ишларди ва бу синовларни секинлатмоқда эди: тажовузкор суюқлик билан муомала қилиш тажрибаси йўқ эди, механиклар қўлларини куйдириб олар, илма-тешик қоржомаларда юришарди: мудом бир нарса сизиб чиқар, оқиб кетар, ёриларди. Стендаги ишловларнинг қайсидир босқичида металл бўйсунмаслиги натижасида мана шунақа қора чизик албатта пайдо бўлишини ва минг уринган билан у номаълум вақтгача давом этишини, кейин эса ўз-ўзидан тамом бўлишини Королёв аллақачон пайқаганди. Шчетников буни афсонага йўярди. Палло эса Королёв-

нинг фикрига қўшиларди ва айна ҳозирги вақтда биз ана шу қора доирага кириб қолганмиз, деб ҳисобларди.

13 майда 212-ракета торпедосидаги бак ёрилиб кетди, хайриятки, ҳеч ким шикастланмади. Ҳалоқат сабабларини аниқлаш бўйича комиссия раиси этиб Тихонравовни тайинлашди, бундан Королёв хурсанд эди: Михаил Клавдиевич бу ишда "зараркунандалик"ни қидирмайди. Бутун кун бўйи текширишди. Бир ҳафтадан кейин Королёв ракетанинг янги синовлари дастурини тузди. Энди нимадир портлаб кетиши учун жуда ҳам ҳаракат қилиш керак эди. Янги тизимни сув билан сиқиш ишини Палло ўтказди. Ишқор отилиб кетди: босим баланд — қирқ атмосферагача етганди. Королёв механикларни шоширарди, у тезроқ ракетопланга қайтиб боришни истарди. Ҳамма нарса таъмирланиб бўлгач, асосий қисмларни тўлдиришга буйруқ берди. Палло суюқлик оқаётганини кўрсатди.

— Мен синов ўтказилишини таклиф қиламан, — деди дангал Королёв.

— Мен эса — йўқ, — хўмрайиб жавоб қайтарди Палло.

— Нега энди?

— Чунки ҳаммасини қайтадан сошлаб чиқиш керак... Акс ҳолда мўлжалдаги босимга чиққанимизда отилиб кетиши мумкин.

— Балки отилиб чиқмас, тўғрими? — Королёв сўзимни маъқуллар деган хаёлда механиклар Волков ва Костяковга ўтирилди.

Волков тескари қаради. Саша Костяков индамай латта билга қўлини арта бошлади.

— Александр Васильевич, ахир сиз нега индамайсиз?! — сўради ундан Королёв.

— Булар ҳаммаси мустақкам эмас, Сергей Павлович, — ўйлаб туриб, деди Костяков.

— Синовни мен ўзим ўтказаман! — Королёв тутақиб кетди: унинг кема-сида исён!

Механиклар қовоқларини солинтирганча жой-жойларига тарқалишди.

— Кетдик! — қичқирди Королёв.

Палло киприк қоқмай манометрнинг титраётган милига қараб турарди. Каттиқ вишиллаш барча товуш ва шовқинларни босиб кетаётганди. Кейин вишиллаш бирдан узилди, мил чап томонга тушиб кетди, Палло атрофга аланглади, қараса Королёв қўлларини юзига босганча тик турибди, бармоқлари орасидан қон оқмоқда. Иккинчи лаҳзада Королёв ҳовлига югуриб чиқди, чўнтагидан дастурмолини олди-да, қонга бўялган юзига босди ва ерга қулади. Уша заҳоти сапчиб ўрнидан турди. Палло унинг елкасидан тутди, Волков "тез ёрдам" чақиргани югуриб кетди. Косятов аллақердан бинт топиб келди.

Учиб тушган қувур парчаси Королёвнинг чаккасига келиб текканди. Кейин маълум бўлишича, темир урилиб ўтган бўлиб, бош суягини ёриб юборганди. Сергей Павловични деярли миллиметрлар сақлаб қолганди.

"Тез ёрдам каретаси" (биқинида қизил хоч тасвири бўлган бу автомобилларни эскичасига анча вақтгача шундай атаб келишганди) этиб келганда Королёв илтимос қилиб деди:

— Боткин касалхонасига олиб боринг, у ерда хотиним ишлайди.

Травматология бўлимининг икки ўринли палатасида у икки ҳафта ётди. Қўрқинчли кўм-кўк яра бир кўзни деярли ёпиб қўйган эди. Ёнма-ён ётган ёш спортчи йигитнинг оёғини кесиб ташлашган эди. У ҳеч кимни кўришни ҳам, гаплашишни ҳам истамасди. Ксана¹ кунда бир неча бор келарди. Онаси ҳам келарди.

Арвид Палло келганида (хизматдошлари ичидан уни кўргани келиб турадиган ягона одам шу эди) Сергей Павлович деди:

— Сен ҳақ экансан: қайтадан сошлаш керак...

Муолажани у Конюшковскаядаги уйида давом эттирди. Институтга жуда-жуда боргиси келарди-ю, хотини қўймаётганди. Уларнинг уйида деярли ҳар кун биттасини қамоққа олишарди. Эрталаб ишга кетаётганларнинг кўзи эшикда

¹ Ксения Максимилиановна Винцентини — С.А. Королёвнинг биринчи хотини.

осиглиқ сургуч муҳрили янги ёрлиқчага тушарди. Подъезд, ҳовли ва бутун кўча ифлос бўлиб кетганди, шамол тош йўл бўйлаб қандайдир қоғозни судрайди, чанг кўтариллади. Ҳовлини ҳам, кўчани ҳам энди ҳеч ким супурмаётганди, чунки фаррошлар бамисоли гувоҳлардек юришарди, ўзгалар кўзёшларини кўра-вериб, тинкалари қурирди ва кундузи донг қотиб ухлар эдилар. Ксения Максимилиановнага, агар Сергей уйда ўтирса, токи бошида мана шу боғич бор экан, ҳеч ким унга тегмайдигандек туюларди. Бироқ у ўзига қанчалик тасалли бермасин, бир нарсага фаҳми етиб турарди: "Қизалоғини дала ҳовлига, бувиси Сонянинг олдига олиб бориб қўйди: борди-ю келиб қолишса, қизалоқ бу мудҳиш манзараларни кўрмаслиги керак."

Ишга Королёв июннинг йигирма тўртинчисидагина чиқди. Унинг йўқлигида янгиликлар қалашиб кетганди. Икки калибрли реактив снарядлар ХХК (Ҳарбий Ҳаво Кучлари) қурулларига қабул қилинганди. Кўп зардли реактив қурилма¹ бўйича ишлар авж олдириб юборилганди. Ҳозир деярли бутун институт мана шу мавзуда ишлаётганди. Ва, албатта, қурилмани энди ниҳоясига етказишади.

Шу билан боғлиқ бўлган яна битта янгилик бор эди:

1 июнда, Королёв ҳали касалхонада ётганида, Слонимер ракетоплан бўйича ишни тўхтатишга буйруқ берганди...

Буйруқни ўқиб, Королёв узоқ жимиб қолди, хаёлга толди. Агар энди, Ҳарбий-ҳаво академиясидан аъло деган жавоб келганидан сўнг бундай буйруқ чиқарилган экан, демак уни қамашга узил-кесил қарор қилишган. Ким ёрдам бериши мумкин? Циолковский йўқ. Эйдеман йўқ. Алкснис йўқ. Тухачевский йўқ. Энди унинг барча иттифоқдошлари — Евгений Сергеевич, Арвид Палло, Борис Раушенбах, Саша Косятов. Бор-йўғи шу. Бироқ таслим бўлиш мумкин эмас, акс ҳолда яшашнинг ҳам кераги қолмайди. Сталинга хат ёзиш керак. Бунинг қанчалик муҳимлигини Сталин тушунади...

26 июн якшанбада Россия Олий Советига сайлов эди. Сайлов участкаларида игна ташласа ерга тушмайди, ёшлар рақс тушарди, одамлар юзида шўх кулги, ҳаммаси ўтиб кетишига, бу оғир кунлар вақтинча эканига, ниҳоят яхши кунлар бошланажасига беихтиёр ишонгинг келарди, киши...

Эртасига ишга бораётиб йўл-йўлакай Королёв "Правда"ни очиб қаради. Деярли бутун сон сайловга бағишланганди. Сайлов қутигасига ташланган варақадаги сўзлар кўчириб босилганди: "Уртоқ Сталиннинг умри узун бўлсин! Ленин-Сталин иши учун биз ҳамма нарсага тайёرمىз! Барча халқнинг фикри-ёди шу!"

"... Биз ҳамма нарсага тайёرمىз..."

Кечқурун РИТИ дан қайтаётиб Королёвнинг кўзи подъезд олдида қопқора қалин костюм кийган икки "топтун"га тушди. Ксана нон олайлик деди. Французча булқадан ташқари Королёв янги патефон пластинкаси ҳам сотиб олди. Уларникида патефон бор эди. Ўша йиллари патефон ҳар кимникида ҳам бўлавермасди. Ксана билан иккаласи ҳар турли пластинкалар сотиб олишганди, "Рио-Риту", "Шампанское зарралари" деган рақс куйлари эди улар — бугун эса "Рус кўшиқлари"ни сотиб олганди.

Ошхонада ўтириб овқатлана бошлашди. Кейин патефонни вақтинчалик қўйиб қўйишди. Куй авжига чиққанида эшик қўнғироғи жиринглади, Королёв ҳаммасини дарҳол англади...

Патефонни ўчиришга шошилишмади.

Ниҳоят, кириб келганлардан биттаси игнани кўтарди ва дастани суриб қўйди.

Королёв уйнинг қоқ ўртасида стулда ўтирарди. Унинг хотинини тинчлантирмаётгани, ҳар кун тунда эшитавериб кулоқларига сингиб қолган ўша: "Бу — англашилмовчилик, эртага ҳаммаси равшан бўлади", деган гапларни айтмаётгани кириб келганларни таажжубга солди. Тинтув чоризм давридан қолган эски усулда давом этарди: эшикдан тортиб соат миллиаригача эринмай тимирскиланиш. Тинтув, одатдагидек, расман адо этилмоқда эди: қидираётганлар ҳеч бир пичоққа илингудек нарса топа олмасликларини билишарди.

¹ Кейинчалик уни "катуша" деб аташганди.

Ҳарбийларда гоҳо қайд қилинмаган қурол кўлга тушиб қоларди — кўпуровчилик ниятининг бевосита далили, фуқароларда эса аҳён-аҳёнда Троицкийнинг ташлаб қўйилган китобчаси бўларди. Бироқ камдан-кам ҳолларда шундай ҳам бўлардики, фақат газетда “душман” деб эълон қилинарди-да, ҳамма нарсани ўша заҳоти ёқиб юборишар, итқитишар, китоблардаги киши суратларини қора бўёқ билан чаглаб ташлашарди...

Тинтув ва баённома ёзиш тонггача чўзилди: ташқарида атроф бутунлай ёришиб, трамвайлар тарақа-туруқ қила бошлагандагина Сергей кийина бошлади. Маош олгани ишончнома ёзди. Алмисокдан қолган эски пилтосини елкасига илди. Чиқиб кетаётиб, даҳлизда хотинини бағрига босди-да, унинг кўзига тик қараганча вазмин ва жўнгина оҳангда деди:

— Биласан: менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ.

3

Королёв Сергей Павлович ғоят жиддий хатти-ҳаракатлар содир этганликда, аниқроқ айтадиган бўлсак, Россия Федерацияси Жиноят кодексининг 58-моддаси 7 ва 11-бандларида белгилаб қўйилган жиноятларда айбланарди. 58-модда ҳақида эндиликда эшитмаган одам қолмаган, аммо фақат эшитмаган, холос, аслида эса уни ҳар ким ҳам билавермас ва билишнинг иложи ҳам йўқ эди: ҳозирги жиноят кодексида бу модда йўқ. Бу модда ва бандлар эса ўта даҳшатли, шубҳали эди.

7-банд — бу “давлат саноати, транспорт, савдо, пул муомаласи ёки кредит тизимини издан чиқариш, бу эса аксилинқилобий мақсадларда давлат муассасалари ёки корхоналаридан тегишли равишда фойдаланиш йўли билан амалга оширилган кўпуровчиликка ёки уларнинг бир маромдаги фаолиятига қаршилик кўрсатишга тенгдир, собиқ мулкдорлар ёки манфаатдор сармоядорлик ташкилотлари манфаатларида содир этилган жиноят — отиш ёки мулки мусодара этилиб, меҳнаткашлар душмани деб эълон қилиш ва иттифоқдош республика фуқаролигидан маҳрум этиш ва шу билан бирга ССР Иттифоқи фуқаролигидан маҳрум этиш ва ССР Иттифоқи худудидан умрбодга ҳайдаб чиқариш, юмшатиш шароитларида мулкни бутунлай ёки қисман мусодара этиб, уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этиш”.

11-банд бундан ҳам даҳшатлироқдир:

“Ушбу бобда кўзда тутилган жиноятларни тайёрлашга ва содир этишга йўналтирилган ҳар қандай турдаги ташкилий фаолият ушбу бобда кўзда тутилган жиноятларни тайёрлаш ёки содир этиш учун ташкил этилган ташкилотда иштирок этиш билан тенгдир”.

Эски Жиноят кодекси атайлаб бу қадар батафсил кўчирилган: булар барчасини ўқиб чиққач, бундай кирдикорларда айбланаётган мутлақо бегуноҳ одамнинг қай ҳолатга тушишини чуқурроқ ҳис этиш мумкин. Ўша Королёв мана бундай деб ҳайқариши лозим эди: “Ҳой ноинсофлар, ахир буларнинг менга қандай алоқаси бор? ! Қайси саноат ёки кредит тизимини издан чиқардим, қайси сармоядор ташкилоти манфаатларига ишладим, қандай жиноятларни тайёрлашда иштирок этдим?!” Хўш, аслида Королёв нималарда айбланганди?

Биринчиси ва асосийси: у аксилинқилобий зараркунандачилик ташкилотининг аъзоси. Бу Клеймёнов, Лангемак ва Глушколарнинг курсамалари билан исбот қилинади. Чалаўлик қилиб калтакланган учала одамнинг ажи-бужи имзоларидан бошқа ҳеч қандай ашёвий далил, ҳужжат йўқ эди.

Шу муносабат билан Королёв ёзган эди: “... мен ҳеч қачон, ҳеч қаерда ва ҳеч қандай советларга қарши аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлмаганман ва бу борада ҳеч нарса билмайман ва эшитмаганман”.

Иккинчи айблов: ракеталар ишлови чизмаларсиз, ҳисоб-китобларсиз, назарий асосларсиз амалга оширилган, яъни ракеталар номигагина бўлган, аслида булар ракеталар эмас, балки турган-битгани хўжакўрсинлик, алдов, саботаж, зараркунандалиқдир.

Бироқ барча чизмалар, ҳисоб-китоблар — махфий дафтарларда эди, улар сақланмоқда, уларни кўrsa булар эди. Аэродинамик қувурлардаги синовлар ва ҳаво ҳайдаш ҳақидаги баённомалар, институт томонидан беш марта қайта нашр этилган “Ракета техникаси” тўпламидаги назарий асослар, РККА Техника институти, Н.Е.Жуковский номидаги Ҳарбий-ҳаво муҳандислик академияси, НКОП нинг 10-сон ИТИ ва бошқа муассасалар экспертзасининг барча ҳужжатлари — ҳамма-ҳаммаси жойида турибди-ку! Ёқишгани йўқ, йўқ қилиб юборишмаган, ҳатто яшириб ҳам қўйилмаган — ҳаммаси ўз жойида ётипти. Шундоқ қўлга олиб, кўрилса, бас, барча айбловлар пуфакдек пақ этиб ёрилади-кетади.

Навбатдаги айблов: муваффақиятсиз чиққан 217-ракетани атайлаб ишлаган. Тўғри, РИТИ да Королёвнинг муваффақиятсизликлари бўлган эди, талайгина бўлган эди, аммо айнан 217-ракета муваффақиятли чиққанди.

Яна бир айблов: 212-ракетанинг ёғ қуйиш тизими ишлаб чиқилмаган, бу эса синовнинг барбод бўлишига олиб келган. Бироқ тизим ва унинг бир нечта варианты мавжуд эди, металлда шундоқ турибдики, уни ушлаб кўrsa бўлади! Синовлар эса қайта-қайта ўтказилганди, баённомалар бор! Синовни эса ёғ қуйиш тизимисиз ўтказиб бўлмас эди!

Королёвни яна фақат 1-2 секунд ишлайдиган яроқсиз ракеталар ишлашда айблайдилар. “Мен ракета двигателлари устида ҳеч қачон ишламаганман, — деб ёзади Королёв, — балки уларни институтнинг бошқа бўлимларидаги бошқа одамлар ишлаб чиқишган”.

Ниҳоят, 1935 йилда у Глушко билан ракетали самолётни бузиб ташлаганликда қаттиқ айбланади. Шуниси диққатга сазоворки, 1935 йилда хоҳлаган тақдирда ҳам ракетали самолётни бузиб ташлаб бўлмасди, чунки унинг ўзи йўқ эди. Ахир бутун 1938-йил давомида синовлар мунтазам ўтказилиб тургандан кейин у қандай қилиб бузиб ташланган бўлиши мумкин?! “1938 йил 27 июнда мени қамоққа олишган куни, — деб ёзади Королёв, — ракетали самолёт ИТИ-3 да бус-бутун ва бешикаст ҳолда турарди”.

1955 йил майда оқлаш ҳақида илтимос билан Бош ҳарбий прокуратурасига берган аризасида Королёв ўша кунлар ҳақида шундай ёзган эди: “Менинг ишим бўйича тергов олиб борилаётган вақтда мен ҳеч нарсани исботлаб ҳам, тушунтириб ҳам бера олмадим, чунки ўша пайтда тергов мутлақо йўл қўйиб бўлмаган шакл ва вазиятда олиб борилганди. Ўша пайтда жиноий иш ва қўйилган айбловлар моҳияти бўйича ҳеч қандай тергов олиб борилмаётганди деса тўғрироқ бўлар эди.

Мени ўша вақтда ишлаб турганим янги техника соҳасида зараркунандаликда айблаганди. Бундан ортиқ ҳақиқат юзига оёқ босишни ва аҳмоқона айбловни тасаввур этиш қийин эди, чунки янги техника соҳасида ишлаш менинг бутун ҳаётимдан кўзлаган мақсадим ва севган машғулотим эди”.

Ушанда у ниҳоятда оғир аҳволда қолганди. Королёв руҳан қаттиқ эзилганди. Бу унинг биринчи хотини Ксения Максимилиановна Винцентинига ёзган мактубида яққол кўриниб турарди: “Мен яшашдан қаттиқ, жудаям қаттиқ чарчадим. Мен унда илгари ўзимни маҳлиё этган нарсалардан деярли ҳеч вақонни кўрмаётгандим... Менинг ҳаётдан бутунлай кўнглим совиганлиги, эҳтимол, сени таажжубга солиши мумкиндир, лекин сенга шуни айтишим керакки, бундай бўлишига тўлиқ асос бор. Биринчидан, ўзимнинг бу мудҳиш ҳолатим интиҳосини кўрмаяпман. Тез орада, шу йил ичида у ниҳоясига етармикан? Тақдиримга яна бир йил, икки йил ёки ундан ҳам кўпроқ бу ерда ётавериш ёзилган-ёзилмаганини ҳеч ким билмайди. Ҳарҳолда, мен ҳеч нарсага умид боғлай олмайман, қолаверса бундан кейин ҳам умид боғлашим амримаҳол, зеро мен ҳар доим эҳтимол тутилган номзод бўлиб қолавераман. Ҳа, бундан ташқари, бу сен ва Наташанинг тақдирини ҳар доим хавф остида сақлаш дегани. Мен ҳаттоки биз яна бирга яшай оламизми, йўқми, тўғрироғи мен сен билан бирга яшай оламанми ва яшашим керакми, йўқми, эканлигини ҳам билмайман. Бу ҳақда гапириш ва ўйлашдан ҳам қўрқаман...”

Бўш қоп тик турмайди деганларидек, замини йўқ айбловлар ҳам тиргакка муҳтож эди. Бундай тиргаклар вазифасини на фақат Королёв жиноий ишида,

балки минглаб бошқа жиноий ишларда ҳам “Техник экспертизалар” ҳужжатлари бажарарди. “У зарар келтирганми, йўқми?” деб сўраб ҳам ўтирмасдилар. Зараркунандалик ҳеч қачон муҳокама этилмасди. “Қандай зарар келтирган”-лигини кўрсатиш талаб этиларди.

РИТИ бошлиғи Слонимер Королёв жиноий иши бўйича махсус эксперт ҳайъатини тайинлади. Тўрт одам: Костиков, Душкин, Дедов, Калянова имзолари остида ҳужжат тузилган эди. Кейинроқ Королёв ёзган эди: “Бу ҳужжат менинг илмий ишимни йўққа чиқаришга ҳаракат қиларди. Аммо комил ишонч билан айтаманки, ҳужжат бошдан-оёқ бўхтон ва нотўғри эди. Унга имзо чеккан шахслар менинг амалдаги ишимни умрларида кўрмаган. Ҳужжатда келтирилган “далиллар” ғирт уйдирмадан бошқа нарса эмас...”

1938 йил 20 июлда ушбу тўртлик имзо чеккан ҳужжат Королёвни йўқ қилишга имкон берарди.

“Королёв С.П. илмий ишининг услубиёти муайян қийинчиликлар яратиш, иш моҳиятини чалкаштириш, ишни қўл билан бажариш услубини жорий этиш ва маблағларни ноишлабчиқаришга сарфлаш йўли билан жиддий буюрт-маларни бажаришга тўсқинлик қилишга асосланган эди...”

Ярим асрдан кейин мен Мария Павловна Каляновна учратиб қолдим. РИТИни эслашдик. Уша қора кунларни хотирлар эканмиз, у қатъий равишда деди: “Клеймёнов, Лангемак, Глушко ва Королёвларнинг халқ душманлари бўлишларини мен тасаввур ҳам эта олмасдим”.

Тасаввур ҳам эта олмасди!

Гап орасида мен ундан сўрадим:

— Мария Павловна, ҳозиргина ўзингиз Королёвни одамнинг жони эди, зўр йигит эди деб таърифлаб ўтдингиз. Иш юзасида у билан сира боғлиқлик жойингиз бўлмаган экан, демак бирон-бир рақобат тўғрисида гап-сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Унда 1938-йили НКВД учун техник экспертиза ҳужжати имзолашга сизни нима мажбур этганди? Ахир бу ҳужжат билан бутун бир инсонни ўлдирётганингизни тушунмаслигингиз мумкин эмасди-ку?

Аёл деярли тутақиб кетди:

— Қанақа ҳужжат?! Эслолмайман... Бўлиши мумкин эмас... Наҳотки, уша ерда менинг имзом бўлса? Ҳеч ишонгим келмайди... Тўғри, бир гал Пойда мени кўндирмоқчи бўлган эди...

Мен Мария Павловнага судьялик қилмоқчи эмасман. Мен бу гапларни уни фош этиш учун эмас, ягона мақсадни кўзда тутиб айтмоқда эдим. Бугун қўлига бўхтон қалами тутган ҳар қандай одам билиб қўйсин: ҳақиқатдан юз ўгириб бўлмайди, бахтимизга барча судьялар, прокурор ва адвокатлардан ташқари ҳеч қачон адашмайдиган яна бир судья, прокурор ва адвокат зор — бу Вақт. Ундан ҳам даҳшатлиси — одамга хос жазони ҳам, ўз виждони ҳукмини ҳам ҳар ким ўзи учун ўзи ҳал қилади...

Кетар чоғимда Мария Павловна хиёл карашма билан, носамимий тарзда деди:

— Тўғриси айтсам, сиз бугун жиндай ҳафсаламни пир қилдингиз...

Начора, ҳақ эди: мен унинг ҳафсаласини пир қилгандим.

Давлат Хавфсизлиги қўмитаси архивида сақланаётган Королёв “Иши” да фақат иккита: у қамоққа олингандан кейин дастлабки — 28 июндаги ва 1938 йил 4 августдаги сўроқлар баённомаси мавжуд. Мана шу иккинчи баённомада (машинкада босилган, сиёҳда сана қўйилган) шундай ёзиб қўйилган: Королёв советларга қарши ташкилот аъзоси эканлигига, 1935 йилда Лангемак уни жалб этганига ва унинг таркибида Клеймёнов ва Глушқолар ҳам борлигига иқрор бўлди.

1945 йилда бир куни Королёв хотинига дейди:

— Ҳа, мен иқрор бўлгандим, чунки менга, агар имзо чекмасанг, Наташа икковингни йўқ қиламиз, дейишганди...

1937-1938 йилларда қатағон қилинган ракета ва авиация мутахассислари ишларини ўқир экансиз, жазо белгилашда бирон-бир қонунийликни топиш амримаҳол. Чунки бу одамларнинг барчаси мутлақо пок бўлиган, уларнинг

айблари бўлган дейишга киши тили бормайди. Уларга қўйилган айблар миқдоринигина кўриб чиқиш мумкин. Аммо биргина “жиноят” учун одамни саккиз, керак бўлса ўн йил лагер жазосига ҳукм этишлари, ҳатто отиб ташлашлари ҳеч гап эмас эди. Аксар ҳолда раҳбарларни, дейлик, Клеймёнов сингари кўпоровчилик гуруҳлар раҳбари деб эълон қилинган халқ комиссарлари, уларнинг ўринбосарлари, йирик мутахассислар отиб ташланарди. Бироқ, дейлик, авиасаноатда зарарли “рус-фашист партияси” раҳбарлари деб аталган машҳур авиасозлар Туполёв ва Петляковлар омон қолишганди, бу “партия”нинг оддий “аъзолари” эса отиб ташланганди. Улар ҳамма нарсага “икрор бўлишган” ва бу иқрорни муттасил тасдиқлаб турганлар. Баъзилар аввалига “икрор бўлишган”-да, бироқ кейин ўз кўрсатмаларидан тонганлар. Учинчи турга кирувчи яккамдуккамлари ҳеч нарсага “икрор бўлмаганлар”. Бироқ қамоққа олинган ҳар учала гуруҳда жазо чораси турлича бўлган. Сиз уларни “ҳамтовоқ” деб атайсизми, атамасизми, бунинг ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган. “Олий жазо”, биласизми, на фақат тергов бошланишидан олдин, балки кишини қамоққа олишларидан анча илгариёқ тайин қилиб қўйилган ва шу боис унинг хулқатворига берган кўрсатмалари бир чақага қиммат бўлиб қолаверган.

Ҳеч қанақанги қонун-қоидага эга бўлмаган бу сўқир ҳодисотда жаҳолат ва қабоҳатдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди. Майли, сизнингча бўлмасин, аммо ҳеч бўлмаганда қандайдир, мантиқ бўйича ишлайдиган қандайдир воқеалар ривожини олдиндан кўриш, мўлжал қилиш, тахмин этишнинг асло имкони бўлмасди. Қонунлар ҳам, қурбонлар ҳам, ҳаттоки жаллодлар ҳам у ёки бу тарзда бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб беролмас эди. Дарвоқе, бу фақат бир киши — Сталиннинг қўлидан келарди, аммо у жавоб беришни хуш кўрмасди.

Бошқа кўплаб қамалганлар каби Королёв ҳам судни бетоқат кутарди. Асаблари тارانг эди. У ҳаракат одами эди, қувиб етишдан кутишни жинидан ёмон кўрадиганлар тоифасидан эди. Майли, тундрага жўната қолишсин, бироқ ҳаддан ташқари дим ва бадбўй камерада уззу-кунлар бўғилиб ўтиришга асло тоқати йўқ эди. Уша кунлари Москвада иссиқ авж палласига чиққанди — 35 даражага етганди, кўчада одамлар ўзини ташлаб юбораётганди, лиқ тўла қамоқхона камераларида нелар кечаётганини тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Суд ушалмас орзуга, олий ниятга айланганди, у судни бетоқат кутгани сайин шу нарсага ишончи ортиб бормоқда эдики, у ерда ҳаммасини бир бошдан тушунтириш, бирон-бир ҳужжатни ўрганмай туриб ҳам айбларнинг дарҳол кўзга ташланадиган беъманиликларини кўрсатиш мумкин бўларди. Ва ниҳоят, ўзини оқлашга, яъни тергов вақтида қилиш имкони бўлмаган нарсани амалга оширишга ҳаракат қиларди. Бу гумроҳликларнинг яшовчанлиги маъносини шунда эдики, агар тергов чоғида қамалганлар ўзаро мулоқотда бўлиб, фожиавий тажрибаларини ўртоқлашиш имконига эга бўлсалар, судлари бўлиб ўтганлар ва суд бўлишини кутаётганлар ўртасида алоқа ўрнатиш истисно этиларди.

Қандай суд қилишлари ҳеч кимга айтилмасди.

Королёвни 1938 йил 27 сентябрда армия ҳарбий ҳуқуқшуноси Василий Васильевич Ульрих раислигидаги СССР Олий судининг Ҳарбий коллегияси суд қилди.

Босиқ, эринчоқ товушда Ульрих “тикловчи маълумотлар”га қизиқди: ким, қаерда ва қачон туғилган ва охириги вақтгача қаерда ишлаган? Королёв жавоб қайтариб турди. Ульрих жим қулоқ солар, аммо гўё ҳеч нарсани эшитмаётгандек эди. Кейин яна ўшандай ҳиссизлик билан айблов хулосаси ўқиб эшиттирилди.

— Ўзингизнинг айбдор эканлигингизга иқрормисиз? — сўради Ульрих, афтидан, Королёвга биринчи марта қараб қўйиб.

— Йўқ, иқрор эмасман, — кескин жавоб берди Королёв. — Мен ўзимнинг олдинги кўрсатмаларимни рад этаман. Менга нисбатан терговнинг ноҳайит усули қўллангани боисидан ўшандай кўрсатмалар бергандим. Менинг ҳеч қанақа айбим йўқ.

Узоқ кутилган лаҳза етиб келди! Королёвнинг фикрича, бу сўзлар суд мажлиси рафторини тўсатдан тескари айлантириб юбориши керак эди. У судьяларнинг елка қисиб ва ҳатто саросимага тушиб қолишларини кутганди. Унинг

сўзларига ишонмасликларини, ҳатто газабга минишларини тасаввур қила оларди, аммо бу сўзлар уларга чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмайди деб хаёлига келтирмаганди, ҳатто кўнглидан “балки, сўзларимни эшитишмагандир ёки тушундишмагандир, такрорлашим керакдир”, деган ўй кечди. Бироқ такрорлашга ҳожат қолмади.

— Ҳа, кўрсатмаларингизни рад этасиз, — ундан ҳам хотиржамроқ, аммо бир оз зарда аралаш ҳорғинлик билан деди Ульрих, — анави Клеймёновнинг кўрсатишича, у ўттиздинчи йиллардан бери, Берлинда ишлаб юрган чоқлардан Совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борар экан, шу кўпоровчилик ишини ИТИ-3 да ҳам давом эгдирган экан. Сиз ҳам шу кўпоровчилар гуруҳида бўлгансиз...

— Мен ҳеч қанақанги гуруҳда бўлмаганман.

— Лангемак ҳам, Глушко ҳам кўрсатма беришдики...

— Уларнинг нима дейишаётганини мен тушунтириб беролмайман.

— Сиз тушунтириб бера олмайсиз, аммо биз тушунтириб бера оламиз !...

Ишни кўриш ўн беш дақиқа вақтни олди: Василий Васильевичнинг тажрибаси катта эди. Королёв бу қадар узоқ кутган суд мажлисининг баённомаси бир саҳифага жой бўлди. Шу бир парча қоғозда қайд этилгандики, Королёв “ўзини айбдор деб ҳисобламайди ва дастлабки терговда у берган кўрсатмаларини рад этади... Терговчи кўрсатмаси ва таклифи билан у Лангемак ва Глушкони ташкилот иштирокчилари деб атаган. Уларнинг қамоққа олинишларини билгани учун ҳам шундай деган, бироқ қамоққа олинмаганларини билгани учун, терговчи унга ҳали таклиф этмаган шахслар номини тилга олишдан қатъий бош тортди. У ҳеч қачон аксилинқилобий ташкилотда иштирок этган эмас ва, бинобарин, бу ташкилот иштирокчиларидан ҳеч кимни билмайди”.

Кўпоровчилик фитнаси ҳақидаги исбот-далилсиз бу бемани суҳбат ниҳоясига етишини, ниҳоят унга қўйилган айбловлар моҳияти бўйича, иш бўйича сўрай бошлашини Королёв ҳамон кутар эди. Бироқ ҳеч ким ҳеч нарса ҳақида сўрамади ҳам, ҳеч қанақанги далилга қизиқмади ҳам. Ульрих ўзининг сукут сақлаганча қилт этмай ўтирган ёрдамчиларига бир қур кўз югуртириб қўйдиди, гудраниб, деди:

— Менимча, ҳаммаси равшан.

Эҳтимол, Королёв шундай деб ҳайқирмоқчи бўлгандир:

“Шошманглар, бу қанақаси? Аввал ўзим ҳақимда, ишларим ҳақида гапирай”, — бироқ улгурмади, Ульрих ҳукмни ўқир эди:

— ... Мудофаа саноати халқ комиссариати ИТИ-3 да ҳаракат қилган советларга қарши террорчилик ва кўпоровчилик-зараркунандалик троцкийчи ташкилотда иштирок этганлиги, қуроолларнинг янги намуналарини Ишчи-Дехқон Қизил Армияси қуроолларига топшириш ва ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйганлиги учун Королёв Сергей Павловични ўн йил қамоқ жазосига ҳукм этилсин.... ҳукм қатъий... шикоятга ўрин йўқ...

Давоми бор.

Ғолиб ФАЙЗ
таржумаси.

В.ФРИДКИН

Бириктирилган одамнинг мактублари

Бу ерда ёзилганлар латифалар эмас, чин ҳақиқатдир. Мен гарчи ҳамма жойда бўлмаса-да, уларнинг ҳақиқий исми-шарифларини ҳам сақлаб қолдим.

ТУРАР-ЖОЙ УЙИНИНГ ЙЎЛАГИ

Фанлар академиясининг махсус ошхонасини “ёғли жой” деб аташарди. Бундан анча вақтлар илгари Москвада бундай ошхоналар кўп эди. Партия Марказий Кўмитаси, Вазирлар кенгаши, Мудофаа вазирлиги сингари мўътабар жойларда...

Махсус ошхоналардаги сосискалар сосискаман сосиска бўларди ўзиям. Улар гўшт комбинатидаги алоҳида цехларда тайёрланарди. Бундай цехларни “микоянча цех” деб юритишарди.

Махсус ошхоналарда икра, сервюга, илонбалиқ, брусника мураббоси қўшилган булдурук, поляк қайласи аралаштирилган судак ва бошқа ҳар хил камёб таомлар ейиларди. Камёб нарсалар деганда одатдаги магазинда оддий одамларга аҳён-аҳёнда “бериладиган” (ёки бошқачароқ айтганда “ташлаб юбориладиган”) нарсалар тушунилади. Аксарият ҳолларда бундай нарса оддий фуқароларга берилмасди ҳам, ташлаб юборилмасди ҳам. Уша пайтларда Москвада бир латифа тарқалганди. Болгариялик сайёҳ шаҳар бўйлаб сайр қилиб юрганда “дўконларга олма ташлашибди” деган гапни эшитиб қолибди. Дўконга кириб олмага қараб турибди-да: “Ҳа, бизда ҳам бунақаларини ташлаб юборишади” депти.

Академиянинг “ёғли жой”и Ленин шоҳқўчасида, қарийб Москва магазинининг рўбарўсида жойлашганди. Ҳозир у ерда ҳаммаёғи мармар билан безатилган хусусий ресторан жойлашган. Утмишдаги кўринишдан эндиликда асар ҳам қолмаган.

Кундузги соат бирда “ёғли жой” олдида қора “Волга”лар пайдо бўларди. У вақтда йўлак олдида тушликни кутиб бир неча академик ва мўхбир-аъзолар навбатда туришарди. Фан докторлари ҳам келишарди бу ерга. Шунинг учун фан докторларини “бириктирилган” деб аташади. Роса соат бирда эшик очилиб, йиғилганлар ичкарига ёпирилиб киришарди. Кийим ечиладиган жой ёнида “емакхона” хизматчиси Зина ўтирар, у ҳаммани танир, шу боисдан мижозлар хужжатларини кўрсатишлари шарт эмасди.

Халталар олдиндан тайёрлаб қўйилган товуклар, лаҳм гўштлар, балиқ, икра-ли банкалар, қисқичбақа ва албатта сосискалар билан тўлиб чиқарди. Байрам арафаларида эса шахмат доскасидек катта-катта конфет ва печеньели қутичалар ҳам бериларди.

Академикларнинг хотинлари ва машиналарининг ҳайдовчилари лиқ тўла халталарини кўчага олиб чиқиб машиналарига жойлашарди. Алоҳида рухсатномалари бўлмаса бириктирилганларга бундай паёк беришмасди.

Лекин бириктирилганларга шу ерда тайёрланган гуммалардан олиб кетишларига рухсат этиларди. Гўшт ва карамли мазали гумма институтдаги туғилган кун ва диссертация ҳимояларида ясатиладиган дастурхоннинг тансиқ таомларидан ҳисобланарди.

“Ёгли жой”нинг қиёфаси мамлакат билан биргаликда ўзгариб борди. Ривожланган социализм мустақамлангани сари бу ернинг шароити, муҳити, тай-ёрланадиган таомлари ҳам ўзгараверди. Аввалига охорланган сочик-салфеткалар ғойиб бўлди. Уларнинг ўрнига қоғоз салфеткалар қўйиладиган бўлди. Сўнг голланд мўл-кўлчилигини намойиш этган сурат кўздан йўқолди. Хожатхонадаги хўшбўй атирсовунлар ўрнини кир совуннинг олқиндилари эгаллади.

“Ёгли жой”га қатнайдиганлар шу жойда овқатланадиган бўлишди. Соат бир-да мен ўтирадиган столда қарийб ҳар сафар бир хил компания йиғиларди. Қаршимда ўймакорлик билан ишланган буфетга орқа ўгириб геология институтининг директори Петр Петрович Тимофеев ўтирарди. У чамаси кечқурунларини телевизор қаршисида ўтказар, даврадагилар билан сиёсат ва спорт воқеалари билан ўртоқлашишни ёқтирарди. Агар Исроилнинг ЖануС’лий Ливанга хужуми ёхуд америкаликларнинг Қаддафий ва Саддам Хусайн сингари диктаторларга таҳдиди ҳақидаги хабарни эшитиб қолгудай бўлса:

— Биласанми, ирқчиликни кучайтириб юборишди. Бизда ҳам уларнинг баҳридан ўтиб кўя қолиш керак. Америкаликларнинг ҳам танобини тортиб қўймоқ даркор. Қутуриб кетишди, — дерди.

Сўнг чўчқа гўштидан бир бўлагини чайнай туриб спорт воқеаларини шарҳлай кетди:

— ВАҚдан юборишган беш диссертация йиғилиб қолди. Қўлга олишга вақт йўқ. Ҳар оқшом футбол. Бизникилар албатта ўйинни бой беришади. Сальников, Бобровлар қаёқда қолди? Эҳ, қандай замонлар эди-я...

Петр Петрович Горбачёв замонидан нолиб юрарди.

— Ошкоралик, бу тушунасанми... Бунинг нималигини ким айтиб бера олади. Ахир, илгарилари ҳам ҳақ гапни айтишмаганми, ёзишмаганми?

Шу ўринда машҳур рассомнинг қизи биолог Ольга Игоревна Грабарь ўртага суқилди.

— Ахир “Правда”да ҳақиқат йўқ, “Известия”да ахборот йўқ” деган латифа бор эди-ку.

— Аҳмоқлик. Социализмни ёлғон асосга қуриб бўлмайди.

Академик Горбачёвни ошкора танқид қилишга журъат этолмасди. Партиявий тарбия кўрган эди-да. Зеро бутун захрини Раиса Максимовага сочарди.

— Раиса бўлса кеча яна янги кўйлак кийиб олибди. Манз пуллар қаёқларга кетаяпти.

— Ҳа, — хўрсинди иқтисод институтининг директори Капустин. — Ахир, биз неча мароталаб таклифларимизни киритдик.

Лекин барибир суҳбатларнинг сиёсий мавзуи чет элларга қилинган саёҳатлар эди. Бундай саёҳатлар камдан-кам кишиларга nasib этар ва шу боисдан у томонларга бориб келганларнинг ҳикоялари бамисоли Шаҳризоданинг эртақларидай мароқли эшитиларди. Юқори босимлар институтининг директори Верешчагин металл водороднинг кашф этилиши муносабати билан АҚШда ўтказилган қабул маросими тўғрисида гапириб бергани ёдимда.

“Уилдорф Астория”да чамаси икки юз кишилик зиёфат берилди. Шампан винолари ва қадах сўзларининг кети узилмайди. Вице-президент шошилинома йўллабди. Кейин Оқ уйга таклиф этишди. Рейганнинг маслаҳатчиси билан суҳбатлашдик. Америкаликлар бу соҳада сал орқароқда. Уларнинг бизни тушунишлари қийинроқ бўлди, баъзи нарсаларни тушунтиришга тўғри келди...

Тез орада металл водород англашилмовчилик, лаборантнинг хатоси бўлиб чиқди. Лекин бу бошқа мавзу, ҳозир гап бу ҳақда эмас.

* * *

Машҳур физик ва файласуф, академик М.А.Марков бутун урушдан кейинги йиллар мобайнида тинчлик учун курашди. У Пагуош конференциялари тўғрисида жуда қизиқарли қилиб гапириб берарди. Унинг ҳикоясидан Эйнштейн, Жوليو-Кюри, Бернал, Теллер ва Макнамара (АҚШ мудофаа вазири) худди ёнимиздаги столда ўтиришиб картошка пюрели икра гўштини ейишаётгандай туюлади. Моисей Александрович қачондир Эйнштейннинг қақиринини эслаб қолди. Қақирикда ядро уруши инсоният маданиятини барбод этиши гапирилган эди. Бизнинг ҳукуратимиз Сталиннинг кўрсатмаларини эсда тутган ҳолда бу фикрга қўшилмас, ядро уруши фақат капитализмнинг тагига сув қуяди, холос, деб ҳисоб-

ларди. Кунлардан-бир кун Марков ва Топчиев тинчликпарвар олимларнинг Лондондаги қандайдир конференциясига учишади (чамаси, бу эллигинчи йилларда эди). Совет олимларига Эйнштейннинг тинчликсевар чақиригига имзо чекишни таклиф этишади. Марков бу ишга рухсат олиш мақсадида Лондондаги элчимиз Маликка мурожаат этади. У рухсат бермайди. Совет делегациясидан бошқа барча делегациялар чақириққа қўл қўйишади. Таранг вазият конференциянинг охиригача, Молотовдан чақириққа қўл қўймаслик тўғрисида шошилчанома келгунгача давом этади.

Моисей Александрович гаройиб тарихларни сўзлаб бераётганда ҳам қиёфасидаги жиддийликни ўзгартирмасди.

— Румер деган профессор бўларди, Ландаунинг шогирди. Баланд бўйли, озгин, ботик кўкракли одам эди. Уни ўттиз еттинчи йилда, Ландау билан бир вақтда қамашган. 54 йилда қамокдан чиқиб, тўғри институт мизга келиб, кираверишдан менга кўнғироқ қилди. Матьлум бўлишча, унинг қўлида паспорт ўрнига бадарға қилинган одамга бериладиган гувоҳнома бор экан. “Шаҳарга киришга рухсат берилган!” дея чинқиради телефон гўшагига. Уни ҳеч қаерга ишга олишмади. Ниҳоят, у Давлат хавфсизлиги комитети тизимидаги қандайдир ёпиқ институтга амаллаб илиниб олди. Мен унга “Сен ақлдан оздингми ўзи?” десам: “КГБ айбдор эмаслигимни аниқ билади-ку, ахир,” — дейди.

Бир куни (1989 йилнинг ноябр ойида) “Правда”нинг собиқ бош муҳаррири Афанасьев даврамизда ўтириб қолди. Газетадан эндигина жуфтагини ростлашган пайт эди. Илгарилари бу академик Марказий Кўмитанинг махсус ошхонасида тушлик қиларди. “Правда” эндиликда қайта қуришга қарши ҳужум олиб борарди. Мана энди академикни илмий ишга ўтказишди. Лавозим ўзгаргач, “ёғли жой” ҳам ўзгарарди. Андрей Дмитриевич Сахаров эса “юқорилади”.

Горькийдаги сургундан қайтиб келгач, академик паёк олиб туришга рухсат сўраб “ёғли жой” директориға мурожаат этади. Меҳрибон аёл бошлиқ ҳеч қандай ижозатнинг ҳожати йўқлигини, энди у ўзини парвариш қилиши, семириши лозимлигини айтди. Андрей Дмитриевич ошхонага кирмасди. Чамаси, Сахаров бир гуруҳ академикларнинг “уруш оловини ёқувчиликда” айблаб “Правда”да эълон қилинган чиқишлари Сахаровнинг хотирасидан кўтарилмаганди. Ушанда ҳаммаси худди Пастернак билан рўй бергандай тартибда қайтарилди. Вазият кўпчиликни шунга мажбур этганди. Лекин истиснолар ҳам учрарди. Бир куни академик Борис Сергеевич Соколов иснодга учрашдан қандай кутулиб қолганини ҳикоя қилганди.

— Хатни кўтариб олдимга келишди. Сиз Ер илми бўлимининг котиби, академиксиз, бу хатга қўл қўйинг дейишди. Бўлимга панд бериш керак эмас, айниқса, Ер ҳақидаги бўлимга. Мен хатни ўқиб чиқдим. Унда Сахаровнинг асарларига бўҳтон қилинганди. Биласизми, мен бу хатга албатта имзо чекаман. Лекин аввал унинг асарларини ўқиб чиқай. Мен улардан беҳабарман. Ўқимасдан туриб қандай имзо чекиш мумкин, ахир? Шунинг учун аввал ўқиб, сўнг қўл қўяман.

Пировардида хат менинг имзоимсиз газетада босилиб кетди.

* * *

Қайта қуриш йилларида бизнинг столимизда Ростов-Дондан Москвага келиб қолган академиянинг мухбир-аъзоси Юрий Андреевич Жданов овқатланарди. Бунгача у университетнинг ректори эди. Доврукли А.А.Ждановнинг ўғли, Сталиннинг собиқ куёви бўлган бу одам отасига жудаям ўхшаб кетарди. Паст бўйли, худди аёлларникига ўхшаб кетадиган юмалоқ юзли бу одамнинг кўзлари жовдираб турарди. У суҳбатдошига партия раҳбарларига хос нимтабассум билан боқарди. А.А.Жданов, А.Ахматова, М.Зошченко, С.Прокофьев, Д.Шостакович сингари маданиятимизнинг улуғ арбобларини таъқиб остига олганини одамлар ҳамон нутишмаганди... Бир куни шижоатли Ольга Игоревна Грабарь овқатланиб ўтирганимизда Юрий Андреевичдан Прокофьев ва Шостаковичларнинг ўша вақтларда партия томонидан танқид қилинганига ҳозир қандай қарайсиз деб сўраб қолди. Мухбир-аъзонинг жавоби мени ҳайрон қолдирди:

— Ахир, Шостакович Верди эмаслигига эътироз билдирмасиз?

Ўтирганлар хангу манг бўлиб қолишди.

— Сиз тамомила ҳақсиз, — қақиб олди Ольга Игоревна. — Шостакович Верди эмас. Агар у Верди бўлганда Шостакович бўлмас эди.

* * *

Бизнинг столимизга ёшгина хушмуомала аёл Валя хизмат қиларди. Сочлари-ни чиройли турмаклар, тўр безак қистириб, оппоқ фартукда юрарди. Тушлик охирида ҳисоб-китоб дафтарчасини чиқариб харажатни счётда ҳисоблар, сўнг буюртма варақчасига суммани қайд этарди. Биз билан овқатланаётган қандайдир америкалик меҳмон счётга ҳайрон бўлиб тикиларди. Умрида бирон марта кўрмаган счётни у рус компютери деб атади. Мен Валяга калькулятор совға қилдим. Лекин у ўрганиб қолган одатидан воз кечолмади.

ПРЕЗИДИУМ АЪЗОСИ УЧУН СОСИСКАЛАР

Қачонлардир чет эл сафаридан қайтаётиб хусусий нашриётда чоп этилган, мен Парижда сотиб олган китобни самолётда ўқиб келдим. Китоб автори совет ҳокимияти 1984 йилгача яшай оладими деган саволни қўйган эди. Шереметьевога ўчиб келганимиздан кейин мен бу китобни самолётда қолдирдим. Божхона орқали олиб ўтишга юрагим дов бермади. Жомадонни очиб, китобни топғудай бўлишса ҳамма тоат-ибодат тамом бўлди деяверинг. Ўша китобда айтилган саксон тўртинчи йил ҳам етиб келди, лекин мамлакат ўз жойида эди.

Ўша йили институтимизга фрайбурглик таниқли кристаллограф олим ва кўп тилларни билувчи профессор Рудольф Нитше бир неча кунга меҳмон бўлиб келди. Рудольф бешта европа тилини, қадимги юнон ва рус тилларини биларди. Шуни айтиш керакки, “ёғли жой” чет эллик меҳмон билан тушлик қилишга жуда қулай эди: шинамгина, арзон, институтга яқин. Тўғри, бунинг учун мен кўшимча рухсат олишимга тўғри келарди. Лекин рухсатнома бунақа пайтларда кўпинча бериларди. Рудольф ҳар куни соат бирда тушликка борар, икра ва қовурилган бикри гўшти ерди. Ва ҳар сафар таажжубини изҳор этишни қанда қилмасди.

— Ҳаммавақт ҳаммангиз шикоят қилаверасиз. У ёмон, бу ёмон деб. Мени бой немис профессори дейсизлар. Сирасини айтсам, икрани биринчи марта еб турибман.

— Лекин сен уни Германияда магазиндан бемалол сотиб олишинг мумкин. Рудольф ҳайратдан донг қотиб менга қараб турарди.

— Ахир у бизда ҳаддан ташқари қиммат!

— Бизда эса магазинларда бутунлай йўқ, — яна эътироз билдирардим.

Рудольф ҳайрон бўлганидан худди рус тилини билмайдиган одамдай маълум фурсат донг қотиб қолди.

— Бугун ресторанингда еганимиз-чи?

Нитше немисча гапиришга ўтди. Бундан мен гапни давом эттириш фойдасизлигини тушундим.

Тушлик қилаётган кунларимизнинг бири. Валя хизмат қилиб турарди. Рудольф суҳбатимизга фаол аралашиб ўтирарди. Биз билан рус тилида мулоқот қилиш унга жудаям уш ёқарди. Тушлик охирида Валя академик Марковга сал энгашиб шивирлади.

— Моисей Александрович, бугун сиз паёк оладиган кунингиз. Президиум аъзоси сифатида паёк орасида сосискалар ҳам олишингиз мумкинлигини унутманг.

Марков аввалига Нитшега, сўнг Валяга қараб қўйди, ташаккур айтди. Институтга қараб кетаётганимизда Рудольф йўлда анчагача жим борди. Институт дарвозаси олдида тўхтади-да, ҳаяжонланиб гапирди.

— Мен сенга бир нарсани айтишим керак... Ҳаммасига тушундим. Бу ҳокимият узоқ яшай олмайди. — Рудольф умидсизликка тушган бир кайфиятда кўлини силкитди: — Президиум аъзоси учун сосискалар эмиш!

Шунда ҳали эслатганим китобни самолётда қолдирганимга ачиндим.

ҚАНДАЙ ҚИЛИБ МИЛЛИОНЕР БЎЛИНАДИ

Эндиликда миллионерлар кўп. Бунга ҳеч ким ҳайрон бўлмайди. Илгарилари қандай қилиб миллион топилади деган саволга жавоб беролмасдим. Биринчи маротаба бундай фикрга келишимга америкалик ҳамкасаба, Принстондан келган доктор Жордан Тейлор туртки берди. Ҳаммасига академик Лисенко сабаб-

чи бўлди. Ҳа, худди ўшанинг ўзи. Жонажон Мичурин биологиясининг отаси, бизга ёт генетиканинг душмани. Воқеа бундай бўлган эди.

70-йилларнинг бошларида илгариги шон-шавкатидан тушиб қолган Трофим Денисович тез-тез “ёғли жой”га келиб турадиган бўлиб қолди. У ҳамон ўз станциясининг директори эди ва овқатланишга қора “Чайка”да келарди. Ўтирадиган жой ахтариб бизнинг ёнимиздаги столни танлагани ёдимда. Бу столда биологлар билан ҳамкорликда иш олиб борадиган физик олим Михаил Владимирович Валькенштейн ёлғиз ўтирарди.

— Мумкинми? — сўрди Лисенко бўғиқ овоз билан қарийб столга ўтириб бўлгач.

— Йўқ, мумкин эмас, — вазмин жавоб берди Михаил Владимирович бир чеккага қараб.

Шундай қилиб Лисенко мен ўтирадиган столдан ўрин олди. Унинг ташқи қиёфаси қишлоқ агрономларига ўхшаб кетарди.

Қахрамонликнинг олтин юлдузи кулранг костюмининг бир оз гижимланган қайтарма ёқасига қадаб кўйилганди. Овози хириллаб чиқар, қандайдир арақхўрларнинг овозига ўхшаб кетарди. Тешиб юборгудай қисик кўзлар. Бир тутам оқ аралаш қизғиш сочи қошигача тушиб турарди. Физиклигимни билгач, негадир мени ўзига суҳбатдош қилиб олди. Менюни кўздан кечириб, буюртма қоғозига танлаган таомларини ёзаркан, биринчи саволини берди:

— Нейтрон деганлари нима ўзи?

Аввалига саволнинг маъносини тушунмай бақрайиб қолдим. Сўнг эс-хушимни ўзимга олиб масса, спин, ҳатто нейтронография ҳақида гапирдим.

— Сиз, физиклар жуда билармонлик қилиб юборасизлар, — да. Табиат бошқа нарса, у ўз йўлига, нейтронни сен ўзинг тишлаб кўрганмисан?

Лисенко чамаси менинг бу ерга бириктирилганимга дарҳол фаҳми етиб “сен”-лашга тушди. У гапира туриб оғзидаги овқатни чайнар, қотирилган нонни боршга ботириб юмшатар, кўлини тикиб овқатдаги тоғолчани оларди.

— Ирсият, ирсият, — деб “илмий” гапни давом эттирди академик. — Ким уни кўргану пайпаслаган?

Мен вазминлик билан жавоб беришга ҳаракат қилдим:

— Электрон ҳам кўриб, пайпаслаб бўлмайдиган нарсалар сирасига киради. Буни билишнинг минг хил усули, фотография, флюоресценция йўллари бор... Ирсият ҳам электрон микроскопда аниқланай-аниқланай деб турибди...

Кайфияти яхши пайтларда Трофим Денисович ҳазиллашиб кўярди:

— Бир куни наслдор молларимиз ҳақида маъруза ўқиб бериш учун қайсидир туманга таклиф этишди. Зал тирбанд, нина ташласа ерга тушмайди. Президиум, минбар ҳаммаси рисоладагидай. Мен минбар олдида турганимча гапиряпман. Стакан келтириб минбарга кўйиб кетишди. Томоғим қуригани учун стаканни кўтардим. Эй, Худойим-ей, спиртнинг ўзи-ку! Маълум бўлишича, кимдир уларга бу одам арокдан бошқа ҳеч нарса ичмайди деган кўринади.

Кўшни столда ўтирганлар кулишди. Нобель муқофотининг лауреати Александр Михайлович Прохоров қачонлардир мени Лисенконинг физика бўйича маслаҳатчиси деб атаганди. Мен бу гапдан хафа бўлмадим.

Бир куни АҚШдан Жордан Тейлор келди. Тушлик вақтида уни “ёғли жой”га олиб бордим. Столда иккала миздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Жордан энди иштаҳа билан икрали бутербродни ея бошлаганда Лисенко келиб ўтирди. Уларни бир-бирига таништиришга тўғри келди. Тейлор ёнидаги одам Лисенко эканини эшитганда чайнаётган бутерброднинг бир бўлаги оғзидан столга тушди. Америкалик олим ҳангу манг бўлиб қолганди. Бир оз ўзига келгач, мен томон энгашиб қулоғимга инглизча шивирлади:

— Қанақасига, наҳотки, шу одам Лисенконинг ўзи бўлса?

— Ўшанинг ўзи. Сен бемалол гапиравер, у инглизчани тушунмайди.

Кейин биз ташқарига чиқдик. Жордан жуда ҳаяжонланаётган эди. Узок вақтгача жим қолди, ниманидир хаёл сурарди. “Мана сенга, Геростратнинг шухрати, — ўйладим ичимда. Кеча катта театрда Максимова ижросида балет томоша қилгандик. Уша томоша ҳам америкалик дўстимизга бугунги тушликчалик таъсир этмаганди. Лол қолган Жордан бизни “Россия” меҳмонхонаси томон элтаётган машинада жимгина борарди. Фанлар академиясининг ташқи алоқалар бошқармаси чет эллик меҳмонларга машина ажратар эди. Ҳайдовчи гапдонроқ чиқиб қолди, ўзини таништирди, исми шарифи Виктор Михайлович Шустов экан. Илгари Марказий Қўмита гаражида ишларкан, Брежнев ва Черненкони дала ҳовлига олиб бораркан.

— Яхши топардим, 220 сўм маош олардим. Бугина эмас, ҳамма нарса муҳайё эди. Драгдан тикилган янги пальто, ондатра телпак беришганди. Махсус магазиндан нарсалар олардим, хоҳлаган нарсамни буюрардим, байрамларда совгалар дегандай. Ҳаммаси рисоладагидек. Партиянинг навбатдаги съездида меҳмонларни олиб юрдим. Тодор Живков жудаям басавлат, мустақил одам экан. Олти кишига мўлжалланган хрустал комплекти ва чарм қўлқоп ҳадя этди. Кадар ангорий рўмол ва дипломат берди. Америкалик Гэсс Холтнинг иши унчалик юришмаган, шекилли, зикналик қилди. Мен уни Суздагача обориб келдим, у эса бор-йўғи заҳигалка берди, холос.

Мен ундан қандай қилиб бизнинг идорага келиб қолганини сўрадим.

— Бахтсиз тасодиф. Бир куни қаёққадир бориб анча кеч қайтдик. Метродан чиқиб уйимга кетаётгандим. Уч киши менга яқинлашиб: “Чекишингдан ол” деб дўқ уришди. Сўнг уриб ағдарилди. Ондатра қалпоқ, пальтони ечиб олишди, чўнтагимдаги пулларни ўмаришди. Лекин Кремлга кириб-чиқадиган гувоҳномамга тегишмади. Уйга эрталаб соат еттида етиб келдим. Соат 8 да хўжайиннинг олдида шай бўлишим керак эди. Улгура олмадим, кечикдим. Эътибор беринг, мен оғзимга бир қултум ҳам ичкилик олмагандим. Гаражга чақириб, “ўз ихтиёрим билан” бўшашимни таклиф этишди. У ерда бахтсиз тасодифларни кечириб ўтиришмасди. Мен ҳаммаси тамом, лаш-лушни бутунлай йиғиштираверсам бўлади деб ўйлагандим. Йўқ, унчаликка боришмади, сизларга ишга ўтказишди.

Меҳмонхона олдида машинага жавоб бериб юбордим. Жордан ниҳоят тилга кириб сўз қотди:

— Бир нарсалар хаёлимга келди, қандай қилиб миллионер бўлишни сенга ўргатиб қўйишим мумкин.

— Биласанми, мен ҳеч қачон шунга интилмаганман.

— Аҳмоқона гапларингни қўй, — деди Жордан. — Пул қилиш ҳам санъат. Шунақа.

— Сен Лисенко ана у хонимга қўл қўйиб тушликка буюрма берган қоғозни кўрдингми? Қайси хонимга? Бизга хизмат қиладиган Валагами?

— Ҳа-да. Ўша қоғозлардан иложи борича кўпроқ йиғ. АҚШдаги коллекционерлар бундай қоғозларнинг ҳар бири учун камида йигирма минг доллар беришади.

ТИББИЙ АНАЛИЗЛАРНИНГ ФЙДАСИ

Тилшунос профессор Торсуев доимо бизнинг столимизда бирга овқатланарди. У биз овқатланадиган уйнинг тепа қаватида ёлғиз яшарди. Махсус ошхонага биркитиб қўйилганлиги кекса профессор учун наҳот деса бўларди. Георгий Петрович зиёли медиклар оиласидан чиққанди. Москвада узоқ вақтлардан бери яшайдиганлар унинг отаси ва буvasи, врач Торсуевларни яхши эслашарди... У тилшунослик институтининг илмий ходими бўлса-да, ишхонага жуда кам борар, уйда ишларди. Бўш вақтларида эса турли европа тилларида романлар ўқир ёки рояль чаларди. Рояль ва китоблар унинг тор, бир хонали уйининг асосий қисмини эгаллаганди. Георгий Петрович паст бўйли, келишган, тартибли одам эди. Тушликдан сўнг кофе ичарди, сўнг чекарди. Пиониначиларниқидек узун но-зик бармоқларида сигаретани ушлаганча юзини тепага кўтариб тутун чиқариши галати кўринарди. Шу кўринишида у зодагонларга ўхшаб кетарди.

Профессор Торсуев инглиз тили фонетикаси бўйича дунёда йирик олим ҳисобланарди. У сўзлашувчиларнинг талаффузига қараб жаҳудий уэльслик билан шимолий уэльсликни, Бирмингем шеваси билан Бристол шевасини бемалол ажрата оларди. Англияда олимнинг инглиз тили шевалари бўйича монографияси нашр этилганди. У бамисоли Бернард Шоунинг “Пигмалион” пьеса-сидаги профессор Хиггниснинг ўзи эди.

Бир куни кофе ичиб ўтирганимизда Ольга Игоревна Грабарь олимдан неча йил Англияда яшаганини сўради.

— Мен у ерда бирор мартаба бўлмаганман, — Торсуев бамайлихотир жавоб берди ва сигаретасининг тутунини чиқарди. — Мен, умуман, ҳеч қачон чет элга чиқмаганман.

Ўтирганлар ҳангу-манг бўлиб қолишди.

— Қандай қилиб? Тушунмаяпман. — Ольга Игоревна азбаройи ҳаяжонланганидан терлаб кетди.

— Бу ачинарли бир тарих, — деди Григорий Петрович. У сигаретани чекиб турди, сўнг тепага пуфлади-да, хикоясини бошлади. — Бундан бир неча йил муқаддам Оксфорддаги ҳамкасбимдан хат олдим. Унда мени университетнинг фахрий доктори этиб сайланганим ва у ерга бориб бир семестр давомида инглиз тили фонетикасидан маърузалар ўқишим зарурлиги билдирилган эди. Ҳамонки шундай экан, деб мен ҳаракатга тушиб қолдим. Институтимиз котиби мана бунча қоғоз тайёрлашим лозимлигини айтди. — Георгий Петрович бу сўзини ўнг қўли билан сигарета ушлаб турган чап қўли ўртасида ярим метрлар чамаси масофани кўрсатиб гапирди. — Шунча нарсани, ҳақ оти нимайди... юбориш керак экан...

— Ташқи алоқалар бошқармасига, — дедим мен.

— Ҳа, балли. Шунча қоғозни юборгандан кейин унинг жазобини кутиш керак экан. Рухсатни эса анави ерда, — у сигаретадан бўш ўнг қўли билан шифтни кўрсатди. — Партия тавсифномалари ва маълумотномалари орасида медицина хулосаси ҳам бўлмоғи шарт экан. Бир ой мобайнида зарур қоғозларни тайёрлаб жўнатдим. Орадан билмадим, қанчадир вақт ўтди. Оксфорддан бир куни кўнғироқ бўлиб қолди. Қачон боришимни сўрашди, тез кунда семестр бошланишини айтишди. Инглизлар жуда пухта, ҳар бир ишни ўз вақтида бажарадиган халқ эканлигини биласиз. Мен нима деб жавоб беришим мумкин эди? Яна ана у нимайди, яна эсимдан чиқди...

— Ташқи алоқалар бошқармаси.

— Ҳа, катта раҳмат! Айни ўша. Мен уларга кўнғироқ қилиб ўзимнинг қалтис аҳволимни тушунтирдим. Ўша идоранинг ходими мени сабр-тоқат билан эшитди, лекин нимагадир жавобни орқага сураётганини сезиб турибман. Ниҳоят, у гапирди: “Биласизми, ўртоқ Торсуев?” Мен: — “Нимани?” — деб сўрадим. “Бизга яна бир марта медицина хулосасини юборинг”. Мен унга ташаккур билдириб, телефон гўшагини олиб қўйдим. Бир ҳафтадан сўнг яна медицина варағини юбордим уларга. Орадан бир неча кун ўтгач, яна Оксфорддан кўнғироқ қилишиб, шоширишди. Мен ахир, уларга нима дейишим, қандай тушунтиришим мумкин. Яна телефон қилдим... Кечирасиз, яна бир марта ҳалиги номни айтиб юбора олмайсизми? Паришонхотирлик курсин.

— Бошқарма, ташқи алоқалар бошқармаси.

— Ҳа, баайни шундай. Ҳалиги ходимга ҳамма ҳаракат ёкор кетишини тушунтирдим...

Эҳтимол, мен янглишарман, лекин менда бу идора ходимлари инглиз тилида гапиришмас экан-да, деган таассурот қолди. Фалати! Ходим негадир чайна-либ турди-да, ниҳоят: “Биласизми, мен сизга нимани таклиф қилмоқчиман?” деди. Мен қувонч билан “Нимани?” — деб сўрадим.

— Яна бир марта медицина хулосасини бериб юборинг. Бир ҳафтадан сўнг яна тиббий анализ қоғозини олиб бориб бердим...

— Ташқи алоқалар бошқармасига, — дедим саволни кутиб ўтирмай.

— Худди шундай. Иш нима билан тугагани сизларни қизиқтирса керак?

Георгий Петрович сигарета қолдигини кулдонга обдон эзгилади, сўнг бизга қошини қокди. Биз бошларимизни унга яқинроқ олиб бордик. У муҳим сир айтиётган одамдай секингина:

— Шунақа. Мен медицина қоғозини анави...га неча марта олиб бориб бермай, бари бир фойдаси бўлмади.

СОБИҚ ҚИРОЛ, ЭНДИ ЭСА ШАРҚ МЕХНАТКАШИ

Бир куни “ёғли жой”да Париждан келган меҳмон билан танишиб қолдим. Уни Жеховская хоним деб юрийтишаркан. Хоним Париждаги Мицкевич музейининг директор бўлиб, Москвага славяншунослик институтининг таклифига мувофиқ икки ойга келган экан. Биз хоним билан у Парижга жўнаб кетиш арафасида танишдик. Хоним ошхонага ким биландир келди-да, бизнинг столимизга ўтирди. Биз гапга тушиб кетдик. Мен директор хонимдан музейда Каролина Собанская тўғрисида бирор ҳужжат, масалан портрети бор-йўқлигини суриштирдим. Ахир, шу поляк хонимини Пушкин ҳам, Мицкевич ҳам севиб қолишган эди-ку.

— Йўқ, ҳеч нарса йўқ, — совуққина жавоб берди Жеховская хоним. — Бу хоним ҳақида гапиришни ҳам истамаймиз. Ахир, у КГБнинг жосуси бўлган.

Мен кўриб кетиб, атрофга алангладим: бу воқеа саксон учинчи йилда содир бўлаётганди.

— Нима деяпсиз! — эътироз билдирдим мен. — Собанская Николай Биринчи вақтида яшаган ва ҳақиқатан жосус эди, лекин учинчи бўлимнинг жосуси бўлган.

— Нима фарқи бор? — хитоб қилди франциялик меҳмон бамайлихотир. — Россияда ҳамма нарса айланаверади...

— Ўз ўзи атрофида, — бундай нозик масала ҳақида баҳс юритишдан гапни чалғитиш учун меҳмонни тузатган бўлдим ва ундан юртимиз ёққан-ёқмаганлигини сўрадим.

У галати тарихни гапириб берди.

Хонимнинг отаси, поляк қиролларининг авлоди бўлган Константин Радзивилл Литвада истиқомат қиларкан. Сталин 1940 йилда Литвани "озод қилгач", отаси билан алоқа узилиб қолибди. Ўша вақтда Жеховская хоним Андерс армияси билан Лондонда экан. Таъқибдаги поляк ҳукумати ҳам Лондонда жойлашган экан. Онаси Лондонда бандаликни бажо келтирибди, отасидан эса ҳамон ҳеч қандай дарак йўқ. Шунда Черчилль хоним кўмагида Англия бош вазири Уинстон Черчилль билан кўришишга мушарраф бўлибди. Черчилль Сталинга телеграмма юбориб, қадимий сулоланинг вакили жаноб Радзивиллнинг кейинги тақдири ҳақида маълумот юборишини илтимос қилибди. Бу 1942 йилда, уруш давом этиб турган даврда бўлган экан. Тез орада Сталиндан жавоб келибди. Бу жавобда поляк қиролларининг авлодлари эндиликда Совет Иттифоқининг фуқаролари эканликлари, улар Тошкентда Ватан равнақи йўлида меҳнат қилаётганликлари, иттифоқчиларнинг ташвишланишларига ҳеч қандай асос йўқлиги билдирилибди.

Отаси билан алоқа ўрнатиш йўлидаги ҳар қандай уринишлар зое кетибди. Яқиндагина Жеховская хоним отаси 1942 йилда Тошкентда очликдан ўлганлиги ҳақидаги маълумотни эшитибди. Москвага икки ойлик сафаридан фойдаланиб, Тошкентга бориб, отасининг қабрини топишга аҳд қилибди. Тошкентга боришга хонимга рухсат этилмабди. Тошкентдаги танишлар орқали отаси 1942 йилда отилганини билибди. Москвада қандайдир эътиборли кишилар сергайрат Жеховская хонимга отаси ҳақидаги ҳужжатларни КГБдан сўраб талабнома юборишга ёрдам беришибди. Ҳужжатларни унга жўнатишмабди, маълумотнома билан чегараланишибди, холос. Маълумотномадан қуйидагиларни билиб олибди.

Константин Радзивилл 1942 йилда Тошкентдаги цемент заводида ишчи бўлиб ишлар экан. Ўша йили уни ҳибсга олишибди. КГБда сен оқполяксан, халқ душмани Тухачевский билан алоқадорсан ва унинг ёрдамида Польшанинг Совет Иттифоқига ҳужумини уюштиргансан деган айб қўйилибди. Радзивилл айбни бутунлай инкор этган. Жеховская хоним ўз ҳикоясини шундай яқунлади:

— Отам жаллодларга мен ҳақиқатан полякман, лекин оқ ёки бошқа рангдалигимни билмайман, шунингдек, Тухачевский жаноби олийларини ҳам таниш бахтига мушарраф бўлмаганман. Отамни Хрушчев ўтказган партия съезидан кейин оқлашган. Ҳаммасига мен айбдорман...

— Йўқ-э, нега ундай дейсиз?

— Мен Черчиллга мурожаат этмаслигим лозим эди. Сталин отам поляк қиролларининг авлоди эканлигини билиши биланоқ оттириб ташлаган. Эътибор беряпсизми, ўша йилнинг ўзида. Ахир, Сталин ўша пайтлардаёқ Польшани қўлга остига киритишни мўлжаллаган экан-да.

Жеховская хоним эртасига жўнаб кетди. Валя йўлда еб кетиши учун хонимга гўштли варақи сомса ўраб берди.

ЧАНГАЛЗОРДАГИ ҲИМОЯ

"Ёгли жой"да таниқли физик Иван Васильевич Обреимов ҳам овқатланарди. Академик Обреимов кексайиб қолган, ҳассага таяниб, энгашиб юрарди. Бир тугам оппоқ соч унинг каттакон туксиз бошини безаб турарди. Бировларнинг гапини эшитаётганда иккала қўли билан ҳассасига суянганича энгашиб, даҳанини қўлларига қўйиб турарди. Шу туфайли сўзлагувчи одам унинг туксиз бошига қараб туришга мажбур эди. Иван Васильевични ҳамма бараварига ҳурмат қиларди. Негалигини билмайману, аммо академияда уни Ванька Каин деб аташарди. Эҳтимол, унинг исми ва отасининг исми туфайли шундай дейишар.

Докторлик диссертацияси ҳимоя қилишим арафасида илмий раҳбарим академик Алексей Васильевич Шубников диссертация натижалари билан Обреимовни хабардор этишни маслаҳат берди. Буни асосий ҳимоя олдидаги кичик ҳимоя деб аташарди.

— Иван Васильевич фақат ажойиб физик олимгина эмас, покиза қалбли инсон ҳам, — деди раҳбарим. — Сиз хабардормисиз, йўқми, билмадим. Ўттиз етинчи йили у Харьковда ишлаб турган вақтда ҳибсга олинган. Менинг қариндошим, сизга маълум Шубников билан бирга. Қариндошим ўлиб кетди, Иван Васильевич, Худога шукрлар бўлсин омон қолди, кўп азиятларни бошидан кечирди. Мен у билан гаплашаман, қачон боришингизни ўзи айтади.

Бир неча кундан сўнг Обреимовнинг ўзи уйимга кўнғироқ қилди.

— Ишингиз тўғрисида Алексей Васильевичдан эшитдим. Сиз билан танишсам хурсанд бўлардим. Эртага соат ўн бирларда уйимга келинг. Назариётчиларимни чақириб кўяман...

Мен қайтадан сўрадим:

— Кечирасиз, эрталаб соат ўн бирдами?

— Азизим, эрталаблари ишлайман. Албатта, кечки ўн бирда.

Эртасига роса соат ўн бирда эшик кўнғироғини босдим. Обреимов Ленин шоҳқўчасидаги Шчусев лойиҳаси асосида қурилган уйда яшарди. Атроф қоронғи бўлса-да, уйга кириладиган йўлкани топдим. Эшикни академикнинг хотини Александра Ивановна очди. Аёл баҳайбат зотдор ит билан турарди.

— Кўркманг, мен сизни кузатиб кўяман.

Мен биридан бирига ўтиладиган хоналардан ичкарига кириб борарканман, шундоққина орқамдан келаётган итнинг нафаси ва хириллаши эшитиларди. Иван Васильевичнинг хонаси ёнидаги катта залга кирганимда таққа тўхтаб қолдим. Чангалзорга ўхшаш боққа кириб қолгандай бўлдим. Залнинг ўртасини танаси печак ва чирмовуқ ўтлар билан ўралган пальма дарахтлари эгаллаган. Пальманинг шохларида баҳайбат тўти ва яна қандайдир қуш ўтирарди. Шифтнинг тагида ола-була номаълум қушлар учиб юришарди. Битта пальманинг тагида, шундоққина гиламнинг устида каттакон холдор илон кулча бўлиб ётарди. Унга кўзим тушиши билан баданимга титроқ турди.

— Кўркманг, — деди Александра Ивановна. — Бу бўлма илон бутунлай беозор.

Чангалзордан кейинги Иван Васильевичнинг хонаси жуда тор кўринди. Уйнинг деворини каттакон доска ва устига китоблар ва ноталар териб ташланган рояль эгаллаган. Бир неча стуларда назариётчи ёшлар ўтиришарди. Доска олдидаги паркет пол ифлос, бўр юқлари туфайли оқариб кўринарди. Мен ҳали доска олдида бориб Иван Васильевичга бирор нарса демасимданоқ (у қўлларини ҳассасига қўйиб, даҳанини қўлларига тираганча, креслода ўтирарди) гап бошлади:

— Азизим, нега имиллайсиз? Вақтимизни бекорга ўтказаяпмиз. Бошланг. Аллақачон бошлаш керак эди.

Маърузам тайёр эди. Мен доскага формулаларни ёзиб, масаланинг қўйилишини тушунтира бошладим. Беш дақиқа гапирмасимдан Иван Васильевич даҳанини ҳассадан кўтариб, назариётчиларга мурожаат қилди:

— Сизлар бирор нарсани тушунапсизларми? Мен эсам ҳеч нарсани англамаяпман. — Сўнг менга қараб: — Азизим, сиз нималар деб валдираяпсиз. Қаерда ўқигансиз ўзи? — Жавоб беришимга имкон бермай гапида давом этди. — Мана бу сиз ёзган нарсаларнинг ҳаммаси бемаъни олди-қочди. Шу нарсаларни кўтариб менинг олдимга келиб юрибсизми? Биласизми? Мен сизни чой ичишга ҳам таклиф қилмайман. Туёғингизни шикиллатинг. Тезроқ. Дарҳол кетмасангиз милиция чақираман...

Назариётчилар оғизларига толқон солгандай лом-мим дейишмасди. Мен эшик томон йўл олдим. У ерда Александра Ивановна кутиб турарди. Аёл мени чангалзор орқали баҳайбат ити билан биргаликда эшиккача кузатиб қўйди. Чиқиб кетаётганимда ит таҳдидли ириллар, мени тилка-пора қилиб ташлагудай ваҳоҳатда эди.

Раҳбаримга ишнинг расвоси чиққанини гапирмадим. Уялдим. Нима қилишимни билмасдим.

Бир неча кундан кейин кечаси менга ғоят таниш бўлиб қолган овоз эшитилганда жуда ҳайрон бўлдим.

— Азизим, бу Иван Васильевич. Биласизми, мен ўтган сафар ўзимни негадир жуда ёмон ҳис қилаётгандим. Эҳтимол, мен сизни яхши тушунмадим. Эртага соат ўн бирларда бизникига келинг. Назариётчиларим ҳам келишади.

Бу сафар мен ундан кечасими, кундузими деб сўраб ўтирмадим. Хотинимга шундай дедим:

— Агар эртага ҳам мен билан ўтган сафардагидай муомалада бўлса, нима қилишимни ҳам билмайман, бирор кори ҳол рўй беради... Шундай бўлса мени милициядан қидирасан.

Эрталаб ишга кетаётганимда хотиним қўлимга қандайдир тугунча тутқазди.

— Нима бу, қамоққа бериб юбориладиган нарсами?

— Йўқ-э. Уникига яна кечаси институтдан кетасан. Тамадди қиларсан...

Остонада Александра Ивановна итини етаклаганча кулимсираб кутиб олди. Ит энди хирилламасди. "Ўрганиб қолди," — деб ўйладим. Чангалзорда тўхталмай, шаҳдам қадамлар билан кабинетга кириб бордим. Назариётчилар стулларда, Иван Васильевич креслода ўтиришарди. Мен яна доскага формулаларни ёздим, маърузамнинг кириш қисмини қайтардим. Сўзимни ҳеч ким бўлмади. Сўнгра қирқ дақиқалар чамаси ишимнинг моҳияти ҳақида гапириб бердим. Эшик олдида Александра Ивановна бир пиёла чой тайёрлаб турарди.

— Кимда савол бор? — сўради Обреимов ўтирганларга қараб. Назариётчилар ҳамон камтарона ўтиришар, сукут сақлашарди. Ниҳоят, Иван Васильевич гапирди:

— Азизим, нега ўтган сафар чайналдингиз... Мана, ҳозир ҳаммаси аниқ ва тушунарли. Менимча, ишингиз жудаям қойилмақом...

Ўйга кечаси соат учларда қўлимдаги тугунча билан қайтдим.

— Овқатланмадингми? — сўради хотиним.

— Йўқ, овқатланмадим. Бироқ чой ичдим.

— Демак, ҳаммаси жойида экан-да?

— Жойида. Бўлма илонни нима бериб боқишаркин сенингча, улар?

ДЎСТГА ЁЗИЛГАН ЙИГИРМАТА ХАТ

Профессор Федор Федорович Волькенштейн докторлик ишимнинг расмий тақризчиларидан бири эди. Яқинлари уни Фефа деб аташарди. Федор Федорович "Ёғли жой"да ахён-ахёндагина кўринарди. Кимлар биландир меҳмон сифатида келиб турарди. Тез орада у билан дўстлашиб кетдик.

Фефа шоира Наталья Крандиевская билан инқилобгача бутун Москвага таниқли адвокат Федор Волькенштейннинг ўғли эди. Инқилоб арафасида ота онаси ажрашиб кетишиб, онаси ёзувчи Алексей Николаевич Толстойга турмушга чиқади. 1919 йилда, ҳали болалик чоғида Фефа ўғай отаси ва онаси билан чет элларга кетиб қолишади, аввал Парижда, сўнг Берлинда яшашади. Парижда яшашган вақтда Толстойлар оиласи Бунинлар оиласи билан дўстона алоқа қилишади. Иван Васильевич Фефа келажакда ёзувчи бўлади деб башорат қилади. Лекин Фефа таниқли физик-химик бўлиб етишади. Унинг иккита ўғай укаси бор эди. Укаси, композитор Дмитрий билан дўстона муносабатда бўлса, физик Никита укаси билан оралари совуқ эди.

У Восстания майдонидаги кўп қаватли уйда хотини, рассом Наталья Мунц билан истиқомат қиларди. Мен бу хонгдонни яхши билардим. Фефа тепасига онасининг расми илиб қўйилган дераза олдидаги ёзув столида ишларди. Орқа томонидаги деворга тахта қопланиб, унга хотинининг расми илиб қўйилганди. Иш столи билан китоб жавони ўртасидаги бурчакда жуда кэдмий чуқур кресло ўрин олганди. Фефа меҳмонни ўша креслога ўтқазарди. Меҳмон креслога ўтирар-ўтирмас Фефа худди гап орасида шунчаки айтаётгандай сўз қотарди:

— Бу креслода "Сарсонлик саргардонлик"нинг иккинчи жилди тугалланган.

Меҳмон сапчиб ўрнидан туриб кетарди, Фефа ўз мақсадига эришгандай мамнун бир қиёфада қайтадан меҳмонни ўз ўрнига ўтқазарди. Лекин у ўғай отасини унчалик ёқтирмасди, талантли адиб бўлса-да, жуда калондимоғ ва замонасоз деб ҳисобларди. Масалан, у ҳақида шундай воқеани ҳикоя қиларди. Қачонлардир Алексей Толстой Детское село (инқилобдан кейин Царское село шундай деб аталарди)даги ўз уйига бир неча ёзувчини тушликка таклиф этади. Париждаги ҳаёт ҳақида гапириб беради. Ҳеч қачон чет элларда бўлмаган (буни орзу ҳам қилмаган) ёзувчилар унинг гапларини хангу манг бўлиб, оғизларини очганларича тинглашади. Толстой эрталаблари Лотин мавзесидаги Муфтар бозорига бориб тушлик учун егуликлар ҳарид қилганини ҳикоя қилади. Фефа талқинида бу бошқача эшитилади.

— Баъзан тушликка Вера Николаевна ва Иван (бу Бунинлар деб аниқлик кири-тади Фефа), агар уришиб қолишмаган бўлса Бальмонт хотини билан келиб қоли-шади. Бир куни Бальмонтнинг хотини устрицадан кўпроқ еб қўйибди. Очофатлик қилибди-да. У тежаб-тергаб яшашга одатланган. Буниси текин бўлгани учун роса туширибди. Нариги дунёга жўнаб кетишига бир баъя қолибди, холос...

— Сўнгра, — қўшимча қилибди Фефа. — Ёзувчилар зўр иштаҳа билан овқат-ланишибди.

Чет элларда юрган вақтимда бир куни Сталин қизининг “Дўстга ёзилган йигирма хат” китобини сотиб олиб ўқиб чиқдим. Светлана Аллилуева ўз китоби-да, табиийки, дўстининг кимлигини ошқора айтмаган. Фақат унинг таниқли фи-зик-химик олимлигини айтган, холос. Мен, одатдагидай, Цереметьево аэро-портида кўрқоқлик қилдим. Китобни божхонадан олиб ўтишга кўрқдим. Москва-га келганимда бу гапни Фефага айтиб бердим, китобга ачиндим.

— Бу ишга ёрдамлашим қийин эмас, — деди Фефа. У жавондан иккита китобни олди. — Бунисини сенга совға қиламан. Бу нусхаси эса менга дастхат билан совға қилинган. Ўша таниқли физик-химик менман, ахир.

Фефа Светлана Аллилуева билан дўстлиги ҳақида гапириб берди. Светлана отаси, онасининг ўлими, ўзининг қисмати, олтин қафасдаги ҳаёти ҳақида гапи-риб беришни истамаганди китобида. Фефа ўшанда китобни хат шаклида ёзиш-ни маслаҳат берганди. Светлана билан ўрталаридаги алоқаларнинг интим то-монларини гапириб ўтирмади, буни мен ҳам сўрамадим. Фақат Светлана ту-файли чет эл сафарига жуда эрта, бунинг устига бирданига АҚШга чиққанини айтди. Тўғри, ёлғиз ўзи эмас, делегация таркибида. Бу элик тўртинчи, эҳти-мол бундан кейинги йил рўй берганди. Светлана Феофани чет элга юборишни Хрущевдан илтимос қилганди. Угай бўлса-да, шахсан Толстойнинг ўғли, ахир! Фефа Нью-Йоркка боришганда, меҳмонхонада жанжал чиққанини гапириб бер-ди. Делегация раҳбари, Лубенкининг одами эркакларни хонага икки кишидан жойлаштиришни талаб қилди. Навбатчи администратор бунга мутлақо рози бўлмасди. Ноқулай, одоб доирасига сизмайди деб ҳисобларди. Делегациялар орасида фақат Фефагина инглиз тилини биларди. Шунда Фефа администра-торнинг қулоғига шивирлаб нимадир деди. Администратор ҳайрон бўлди. Со-ветлардан бундай делегациялар илгарилари деярли келишмаганди, уларни талаб қилинганидек жойлаштиришди.

Саксон бешинчи йилда Феофани Ново-Кунцево қабристонига дафн этишди. Тобутни совуқдан тош қотган чуқурга туширишди, устидан қор аралаш тупроқ тортишди. Бирор дақиқа ўтар-ўтмас қабр устида дўнғалак пайдо бўлди. Унинг тепасига гуллар қўйишди.

ПАРИЖДА ЎЛИШНИ ХОҲЛАРДИМ

Мен “ёғли жой”да Алексей Алексеевич Абрикосов билан танишиб қолдим. Назариётчи физик бу олим ўзининг ўта ўтказувчанлик ҳақидаги асарлари би-лан оламшумул шуҳрат қозонганди. Бир куни у ўзининг янги, жудаям ёқимтой ёшгина хотини билан келиб қолди. Жувонни Ани деб аташарди. У ярим фарн-цуз, ярим вьетнам эди. Ғоят келишган парижлик нозанин ўз бахтини атрофда-гиларга кўз-кўз қилгиси келарди. Кейинроқ кимдир уларнинг романтик муҳаб-батлари тўғрисида гапириб берди.

Алексей Алексеевич уни Парижда, узоқ муддатли сафарда юрган вақтида учратиб қолибди. Ани таниқли физик олим, Франция академиясининг аъзоси Нозьернинг хотини бўлиб, ўрталарида учта фарзанд бор экан. Лекин Абрико-совни севиб қолган ёш Ани ҳаётини ўзгартиришга, бир академикдан ажраб, иккинчи академикка турмушга чиқишга ҳаракат қилибди. Француз академиги-ни совет академигига алмаштирибди. Етмишинчи йилларнинг охири ёхуд сак-сонинчи йилларнинг бошлари экан. Алексей Алексеевич совет элчихонасига бориб, Парижда никоҳдан ўтишга рухсат беришларини сўрабди. Дипломант-лар масалани орқага чўзаверишибди. Москва билан боғланишибди ва пиро-вардида рад жавобини беришибди. Шунда Абрикосов ватанига қайтмаслигини эълон қилибди. Жанжал чиқибди. Лекин Москвада унинг халқаро миқёсдаги ма-вқеи ва обрўсини, Абрикосов билан ҳазиллашиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яхши билишаркан. Тузум тобора кучсизланиб, у ер-бу ерда ёриқ-лар пайдо бўлаётганди. Москвадан элчихонага Абрикосовнинг ҳамма шартига

кўнинг, фақат ватанга қайтса бўлгани деган кўрсатма юборишибди. Ани, эри, болалари, Парижни ташлаб, янги ҳаёт бошлаш учун Москвага келибди. Бу севги эди.

Орадан бир неча йил ўтди. Абрикосовлар ўғил кўришди. Энди Ани “ёгли жой”га келиб, навбатда туриб пайкасини олар, пакетларни “Москвич” машина-сига жойларди. Москвада торгина уйда яшаса-да, мамнунлиги шундоққина кўри-ниб турарди. Чамаси унинг яқин дўсти йўқ эди. Парижда учта ёшгина боласи қолганди, эндиликда эри билан унинг шаҳарга боришига рухсат этишмаётган-ди. Кейин нима бўлганини билолмадим. Эҳтимол, парижлик ёш аёл совет тур-муш тарзига кўника олмагандир. Худди бутун дунёга сочилиб кетган бизнинг одамларимиз Фарбдаги турмуш тарзига ўргана олмаганларидек. Фақат орадан бир неча йил ўтгач, Ани ўғли билан Францияга қайтиб кетади.

Яқинда Парижга борганимда менга Ани Монпельеда, Нозьер ва болалари-дан анча узоқдаги қандайдир музейда котиба бўлиб ишлаётганини гапириб беришди. Парижда, Одеон яқинидаги рус китоблари дўкони “Глоб”га кирга-нида кутилмаганда Анини учратиб қолдим. У қандайдир русча китобни ўқирди. Кўзи кўзимга тушгач, китобни жойига қўйди-да, ёмғир ёғиб турган ташқарига шошиб чиқиб кетди. Кўчанинг нариги бетига қандай ўтганини, Дантон ҳайкали ёнидаги метро бекати томон кетаётганини кузатиб турдим.

“Ёгли жой”да яна бир эр-хотин Вениамин Григорьевич Левич ва Татьяна Со-ломоновна билан танишгандим. Биз дўстлашиб кетдик. Академиянинг мухбир-аъзоси Левич назариётчи физик, хотини эса филолог эди. Вениамин Григорь-евич даврадагиларнинг суҳбатига аралашар, Татьяна Соломоновна миқ этмас, хўжалик ишлари билан банд бўлиб, қайнатма балиқ, тил ва “микоян сосиска”ла-рини идишларга жойларди.

— Бу таомлар билан Левични бугун кечкурун ва эртага овқатлантиришим ке-рак, — изоҳ берди у.

Бир куни гурунглашиб ўтирганимизда даврадагилардан кимдир унга шун-дай деди:

— Татьяна Соломоновна, мана, сиз филология фанлари докторисиз. Лекин негадир ҳеч нарса ёзмайсиз.

— Филология фанлари докторлари кўп, Левич эса ягона, — жавоб берди Татьяна Соломоновна.

Севгининг бундай изҳорини ҳеч қачон эшитмагандим.

Левични узоқ вақтгача чет элга чиқаришмади. Сабабини тушунтиришмади ҳам, медицина маълумотномасини баҳона қилишмади ҳам. Анча кексайиб қол-гандан кейингина Парижга борди. Мен уни Парижга борганимда Сен Женевьев де Буа қабристонига тасодифан учратиб қолдим. Биз Буниннинг қабри яқини-да турардик. Қиш бўлишига қарамай, қабр устида капалакгуллар очилиб ётар-ди. Шунингдек, бу ерда православ динидагиларнинг хочи, тугмачагул, картон бут ва қандайдир тангалар ётарди. Яна “Совет чегарачиларига шон-шарафлар бўлсин” значоги.

— У совет чегарачиларини жуда севарди, — деди Вениамин Григорьевич. Сўнг жим қолди-да, Маяковскийга тақлид қилиб:

Мен Парижда яшашни ва ўлишни истардим
Лекин кўрқаманки, қабрим яқинда бўлмай.

сатрларини ўқиди.

Лекин у янглишган эди. Бир неча йилдан кейин Левичлар Исроилга жўнаб кетишди. Уша ерда бахтларига деярли олдинма-кетин қаза қилишди. Олим-нинг қабри Париждан ҳам, Москвадан ҳам анча олисда қолди.

ҲАЙКАЛЛАР

Бир одам ҳар куни “ёгли жой”га келиб овқатланишга одатланиб қолганди. Кейин тўсатдан кўринмай қолади. Бу унинг вафот этганини билдирарди. Мен Валядан сўрадим.

— Иван Иванович қани? Негадир кўринмай қолди.

— Уни дафн этишганига бир ой бўлди.

Академикнинг беваси эрининг хотирасини абадийлаштириш ҳаракатига ту-шиб қолади: ишлаган институти биносида ёдгорлик тахтаси, “обрули” қабрис-тондан жой, ҳайкал.

Алексей Васильевич Шубниковнинг мармар бюсти ҳаётлигидаёқ тайёрлаб қўйилганди. Янина Ивановна уни меҳмонхонасининг бурчагига қўйганди. Уни тўғридан-тўғри қабртоши деб юритарди. Мен меҳмонхона орқали раҳбарининг иш кабинетига ўтиб кетаётганимда ўша бурчакка қарамасликка ҳаракат қилардим. Жуда кўрқардим. Алексей Васильевич ўзининг қабртошига қандай муносабатда бўлганини яхши билмайман. Уйга меҳмонлар келганда меҳмонхонага жой қилинарди. Мени ҳам бундай йиғинларнинг бир нечасига таклиф этишган. Бундай пайтларда қабртошига орқа қилиб ўтиришга ҳаракат қилардим. Ҳозир ўша тош институтнинг вестибюлида турибди. Уни қабртоши демайсиз, ҳайкалнинг ўзи. Унга гуллар қўйишади. Ёзда мойчечак, қишда чиннигул. Ҳайкал ёнида эсдалик учун суратга тушишади. Гарчи ёдгорлик қаттиқ оқ мармардан ясалган бўлса-да, Шубниковнинг антисимметриялар гуруҳи ҳақида кашфиётидек абадий эмас.

Мен қабристонларда бўлишни, қабртошлари ўрнатилган хиёбонларда сайр этишни ёқтираман. Бундай пайтларда одамнинг хаёлига оддий ва маъносиз фикрлар келади. Бир сафар шундай сайрларнинг бирида урушдан олдинги ёдгорликлар орасидан эски қабр тошига кўзим тушди. "Йиллар шамоли" ёзуви анча хиралаштирган бўлса-да, ҳар қалай уни ўқиса бўларди: "Ёзувчи Константин Петрович Мухобойников" ва ёзувчи туғилган ва вафот этган саналар. Ёзувчи охирги уруш бошланиши арафасида вафот этганди. Менинг хаёлимдан: "Ахир шундай ёзувчи бўлган эди-я. Асарлар ёзган, нашр эттирган. Мен эса унинг китобларини ўқимаганман. Исми шарифи ҳам хотирамда йўқ". Дўстларимдан сўраб кўрдим. Улар ҳам эслашмайди. Қачонлардир бу ёдгорликни ёзувчининг хотини ёхуд қизи қўйдирган. Эҳтимол, дўстлари, қаламқаш биродарлари қўйишгандир. Номини абадийлаштиришмоқчи бўлишган. Мана энди орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтар-ўтмас эсдан чиқиб кетди. Китоблари ҳам эҳтимол ўзидан олдинроқ ёддан кўтарилиб кетди. "Ёғли жой"дан фарқли ўлароқ инсон хотирасини абадийлаштириш кишининг мавқеи ва алоқаларига боғлиқ эмас. Худо ёрлақаса инсон вафотидан кейин ҳам эслаб турилаверади.

Бошқа сафар Ново-Девичьево қабристонини айланиб юрганимда мармар қабртошидаги шундай ёзувларга кўзим тушди: "Техника фанлари номзоди Рабинович". Бу ҳам урушдан аввалги қабр эди, лекин ёзув ўчиб кетмабди. Рабинович номини абадийлаштириш учун авлодларга унинг техника фанлари номзоди эканлигини эслатиб қўйишибди. Фан номзоди қабрига яқин жойда ҳарбий саркардаларга қўйилган ёдгорликлар. Улардан биттаси мени ҳайратда қолдирди. Бу алоқа маршали Пересипкиннинг мармар бюсти эди. Унинг ҳайкали маршаллик формасида, бутун орден-медаллари билан биргаликда ишланганди. Телефон гўшагини қулоғига тутиб турган ҳолатда. "У қаердан телефон қиляпти? Ким билан гаплашяпти?" деб ўйладим ичимда. Бу жойдан унчалик узоқ бўлмаган ерда бутунлай бошқача ёдгорлик қўйилган. Оддийгина кулран тош. Унда А.Т.Твардовскийнинг туғилган ва вафот этган саналари муҳрланган. Унвонлару олинган мукофотлар тўғрисида лом-мим дейилмаган. Буларга не ҳожат?

* * *

Кўшни институтларнинг "ёғли жой"га борадиган кунда-шундаларини ҳозир ҳам аҳён-аҳёнда турар-жой уйининг таниш бурчагида учратиб қоламан. Ҳозир бу жой ресторанга кириладиган мармар йўлакка айланган. Кўришганимизда улар таъзим қилишади, хўрсинишади: "Ҳаммаси шунчалик ўзгариб кетдики, таниб бўлмайди... Ҳа, қачонлардир ҳаётимиз бошқача эди". Ҳаётнинг қийинчиликлари, ўз ҳолига ташлаб қўйилган фан, инқирозга юз тутаётган илмий мактаблар ҳақида сўзлашади. Дардлашиб бўлгач, тарқаб кетишади. Албатта, шундоққина олдиларида турган ресторанга киришмайди.

"Наука и жизнь" журналининг
1999 йил 10 сонидан олинди.

Раҳматилла ИНОФОМОВ
таржимаси,

Владимир НАДЕИН

Николай Харжиев: бир умрнинг тарихи

Хамиша қашшоқ ва ҳамиша юпун юрадиган бу одам жуда узоқ умр кўрди. Шу умрнинг энг охирги йилларидагина миллион-миллион долларлаб бойлик унинг устига ёмғирдай ёғилди. Чарақлаган осмондан ёғди десак бўлмас-у, лекин шунга яқинроқдан десак бўлади...

У бу пуллардан шунчалик умидвор бўлган эдики... У бутун умри давомида пулни ёмон кўриб ўтди, лекин кейин тўсатдан унда хотиржамлик ва ирода туйғуси уйғонди. Бундай ҳолат ҳаётда фақат икки вазиятда рўй бериши мумкин — ё ёнингда ҳемиринг бўлмаса, ё пулинг етарли бўлса шу вазият юзага келади.

Унинг ихтиёрида миллион-миллион доллар пайдо бўлганида, бу пулларнинг қифоя қилишига у астойдил ишонган эди. Бироқ ақл бовар қилмайдиган воқеа рўй берди. Унинг миллионлари ғалаёнга келдилар. Бу пуллар ўз хўжасига хиёнат қилди. Бу миллионлар унинг бор-йўғини тортиб олди. Аввал унинг ҳаётини маънодан маҳрум қилди. Сўнг ҳаёт қувончини тортиб олди. Кейин эса уни ҳаётнинг ўзидан маҳрум этди.

Ҳозир ана шу катта пуллар у ҳаётини бахш этган ишнинг хотирасини гўрга тикишда давом этмоқда. Унинг ёлғиз ўзи жуда катта ишни ўринлаётган эди. Бутун Россияда — бир ўзи! Ана шу иш йўлида у муҳаббатдан, оталик бахтидан воз кечганди, ака-укалари ва опа-сингилларидан, ошна-оғайнилари ва ёру биродарларидан кечган эди. Бу иш — рус авангардига хизмат қилишдан иборат эди. Рус авангарди тасвирий санъатдаги буюк бадиий оқим эди, бироқ ХХ асрнинг бошларида бу оқимни безорилик, олифтагарчилик деб билишган эди, бундай рассомларни эса ақли ноқислигидан талвасага тушган ношудлар деб ҳисоблашган эдилар.

У 93 йиллик умри давомида ҳаёт ато этган жамики қувончлар ва неъматларни заррача иккиланмай ана шу оқимга қурбон қилди.

Эндиликда эса пул унинг шаънига доғ бўлиб тушмоқда. Шаънигини эмас, умуман, уни бутунлай ёмон отликқа чиқармоқда. Бу замин узра рус зиёлиси Николай Иванович Харжиев яшаб ўтган эди деган ҳақиқатни чиппакка чиқармоқда. Унинг ўзи оч қолиб, совуқларга қотиб, рус маданиятининг беқиёс лаҳзаси ҳақидаги хотирани авлодлар учун асраб қолганидан ҳам кўз юмилмоқда. Бутун бир рус зиёлисининг Амстердамдаги ғариб қабри устида кўзёши тўкиб, қайғурадиган одам қолмади. Ўтган воқе-

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Ўзбекларда бир одат бор: майитни қабрга қўйишдан аввал “Халойиқ, мархум қандай одам эди?” деб сўралади. Шунда ҳамма “Яхши одам эди” деб жавоб беради. Мархум ўта дилозор, кўпларга азият етказган ва унинг бундай сифатларини одамлар яхши билишса-да, уни “яхши” деб сўнгги йўлга узатишади. Нима учун? Албатта, ўлим ҳар қандай одам учун ҳам фавқулудда нарса. Ё унинг қаршисида қилинган гуноҳлар-у саховатпеша ишлар бараварлашиб қолармикин? Менимча, дунёдаги энг қийин ишлардан бири инсонни тириклигида баҳолашдир. Чунки ҳар қандай баҳо ҳам баҳолаётган одамнинг моҳиятини тўла-тўқис камраб ололмайди. Унинг устига биз баҳолаганда бирор ишини ушлаб оламу, кўкларга кўтариб мақтаймиз ёхуд бирор инсоннинг

аларнинг ҳаммаси жамоатчилик онгидан из қолдирмай ўчиб бормоқда. Гуё электрон супурги билан компьютер хотирасидан ўчириб ташлаётгандай. Ҳеч вақо қоладими деб сўрасангиз, миллионлар тўғрисида нимадир-у, божхона масаласида нимадир қолади, холос.

Айтганча, бу ёмон шуҳрат ҳам жуда тез сўнади. Бунинг асосий сабаби шундаки, Николай Харжиевнинг қабри устига қўйилган хотира гулчамбари, гарчи ям-яшил кўринса-да, у дафна барглари билан эмас, “кўки”дан ясалган эди. Яъни, доллардан. Аммо яқин-яқиндагина жуда дабдабали ва бой кўринган гулчамбарда кўк қоғоз пуллар борган сари камроқ шилдирамоқда. Ҳамма учун ардоқли бу “кўклар”ни ҳаддан зиёд кўп одам елимшиқ қўллари билан силади. Санъатшунослар, министрлар, нотариуслар, яхшиликка сиғинувчи “ошна-оғайнилар”, профессионал ифвогарлар, яқин дўстлар, рус авангарди бўйича ҳакамлар, қароқчилар, банкирлар, савдогарлар, журналистлар, ўзининг эртанги кунининг гамида юрган ёқимтой уй бекалари, божхона ходимлари, “маданий тўсиқ”нинг ҳар икки томонидаги амалдорлар...

Кўплашиб қилган ҳаракатлари билан улар ҳадемай гулчамбарнинг сўнгги барглари билан банклардаги ҳисобларига ўтказиб олишади. Ана унда Россия маданиятининг кўп изтироблар чеккан бу заҳматқашининг номи тошдек қотган бир уюм ахборот чиқиндилари ичида мангута йўқ бўлиб кетади.

Агар бирор кимса вақти-соати келиб бурнини жийриб туриб белкурак билан бу уюмни титқилаб кўришни ихтиёр этса, авлодларнинг нигоҳи қаршисида бизнинг ардоғимизга сазовор авлиё, қахрамон намоён бўлмайди, балки жуда ҳам ёмон, ярамас бир одамнинг сиймоси тавдаланади. У йирткич ва нодон. Қўли эгри девонасифат муттаҳам. Кўрқоқ, мақтанчоқ ва беҳаё, сурбет. Дангаса. Учига чиққан учар ва бўлар-бўлмаган нолийверадиган ношукр. Армия хизматида бўйни ёр бермаган қочоқ ёхуд жуда ёрлақганда, дўттивоз қаллоб...

Шунда тарихчилар ижирганиш билан баайни ҳикмат шаклига кўриб қолган тавқи-лаънатларни тақрорлашади-ю, виждонлари миқ этмай тураверади. Бу тавқи-лаънатни эса қатл этилган машҳур шоирнинг ундан кўра машҳуროқ бўлган беваси Надежда Мандельштам тўқиган эди. Ҳолбуки, Николай Харжиев бу беванинг довурак халоскори бўлган эди. Бева у тўғрисида “Николай Харжиев (итдан тарқаган) ахта ва ўлаксахўр” деган.

Умрининг сўнгги йилларида унга дахлдор бўлган одамларнинг деярлик ҳаммаси Николай Харжиевнинг шундай қиёфага эга бўлишидан манфаатдор. Бироқ воқеаларнинг бу тарзда ривожланишига йўл қўйиб бўлмайди. Бунинг сабаби — Надежда Мандельштам ўз тавқи-лаънатини муайян вақтда бичиб-тўқиганидагина эмас. Маълумки, ўша кезларда Фарб ноширлари ўртасида унинг эрига қизиқиш гулхандай гуриллаб ёнган эди ва уларнинг кўнглини олмоқ учун Надежда Мандельштам эрининг қўлёмаларини зудлик билан тайёрламоғи керак эди.

Ўша кезларда эса Осип қамоққа олингандан сўнг унинг номидан ўзининг кулбаи вайронасидаги бўйдоқлик тўшагидан Надежда Мандельштамга жой берган Николай Харжиев тўғрисида бир-биридан даҳшатли ёлғонлар тўқилган эди. Николай Харжиев уни сосискалар билан боққан, чойлар дамлаб берган, чойларга қўшиб, шоколадлар билан сийлаган эди. Келажакда Николай Харжиевни жон-жаҳди билан фош қиладиган бева эса кўзёшлари аралаш шоколадларнинг таъминини ҳам сезиб-сезмай паққос туширар эди. Ҳолбуки, битта шоколаднинг пулига ишсиз, даромадсиз, бирон-бир қўли узун, бадавлатроқ дўсти бўлмаган ёш адабиётчи бир ҳафта тирикчилик қилмоғи мумкин эди.

Марина Цветаева билан Анна Ахматовалар бу одам билан шахсатч бир марта учрашганлар. Бу учрашув Харжиевнинг ўша харобгина кулбасида рўй берган эди. Бироқ

билиб-билмай қилган гуноҳини юрагимизга солиб оламиз-у унинг юзига умрбод кетмайдиган бўёқ чаплаймиз. Менимча, исталган инсонга узил-кесил баҳо бериш Оллоҳнинг иши. Эҳтимол, шунинг учундир, қабристондаги одамлар “яхши” деган сўз орқали марҳум билан рози-ризолик тилашиб кўя қоладилар-да, масалани узил-кесил ҳал қилишни Яратганининг ўзига ҳавола қилишади.

Эътиборингизга ҳавола қилинаётган эссе ҳам бизга яна бир бор инсон ҳаёти нақадар мураккаб бўлишини, унинг характери бизнинг бир ўлчовли, яқрагли меъёрларимизга бўй бермаслигини эслатади. “Етти ўлчаб бир кес” деган буюк халқ мақоли айти ана шу мушкул масалада — ўзгаларга баҳо беришда бизни босиқликка, ҳар томонлама мулоҳаза юритишга ундаса, ажаб эмас.

кулба харобгина бўлса-да, унда ўша кезларда довураклик сақланиб қолган эди. Бунақа жойлар Москвада кўп эмас эди.

Йўқ, йўқ, Николай Ивановичнинг номи фақат шу важдангина йигирманчи аср Россиясидаги энг муҳтарам номлар қаторига қўйилиши керак эмас. Тақдир унга жуда катта тарихий вазифани раво кўрди ва бу вазифани жуда ўринлатиб адо этди. Рус авангард санъати ўзининг омон қолгани учун жаҳондаги ҳар қандай одамдан кўра Николай Харжиевдан миннатдор бўлмоғи керак.

Ўзининг жондан ортиқ кўрган авангарди ҳалокат хавфидан омон қолгани узил-кесил аён бўлгандан кейингина Николай Иванович Харжиев ўзининг омон қолиши тўғрисида ўйлай бошлади.

АМСТЕРДАМГА ҚОЧИШ

Ҳар қанча ҳаракат қилмай, кўз ўнгимдан изтиробли бир манзарани қувиб юборолмайман. 1993 йилнинг 8 ноябри. Душанба. Шереметьево-2. Харжиев 91 ёшда. У новча. Қадди-қомати тик. Ғуж бўлиб ўсган қалин қошлари тагидаги кўзлари олдинга тикилган. Унинг 84 ёшли хотини, бежирим ва серҳаракат, собиқ раққоса Лидия Васильевна Чага Виллем Висштейн билан чақ-чақлашиб гап сотишмоқда. Виллем — Амстердам университетининг рус тили ва адабиёти профессори. Профессор ёш. Шунинг учун Харжиевнинг оғир чемоданини кўтариш унинг чекига тушган.

Улар Голландияга, Амстердам шаҳрига кетишяпти. Ҳозир самолётга чиқишларини кутиб туришяпти.

Нима учун Амстердамга? Бу тўғрида кейинроқ айтамиз. Ҳозир паспортларни текшириш давом этапти. Тўғри келадими-йўқми? Харжиевни аллақандай конгрессга таклиф қилишган. Бироқ бу бир баҳона, холос. Кекса эру хотиннинг қўлларидаги паспортда муваққат виза ҳақида муҳр урилган. Лекин Москвадаги квартираларига ҳеч қачон қайтиб келишмасликларини иккови ҳам билишди.

Ана шу “ҳеч қачон” деган сўздан улар бениҳоя озурда бўлишмоқда. Хорижда яшаш тўғрисида улар ўнлаб йиллар мобайнида орзу қилишган. Икки марта уларнинг ниятлари фош бўлиб қолди. Икки марта уларни тунаб кетишди. Тунаганда ҳам оврўпочасига тунашди: хушмуомалалик билан қулиб туриб, лекин аёвсиз ва шафқатсизларча тунашди. Учинчи марта шундай бўлишимиди? Агар бу гап тўғри бўлса, улар ҳар қанча истаганларида ҳам қайтадиган жойлари бўлмайди. Уларнинг бор-будлари аллақачон яшиқларга жойлаб бўлинган ва уларга маълум бўлмаган жойларга элтиб қўйилган. Шу жойдан бу бетакрор коллекция жаҳондаги энг катта қулф билан қулфлаб қўйилган чегарамиздан хуфиёна ўтиб, ўзининг жамики ҳусни таважжухини сақлаган ҳолда Амстердамга — уларнинг ихтиёрига етиб бормоғи даркор.

Етиб бормаса-чи? Унда нима бўлади? Эҳтимол, ҳали ҳам кеч эмасдир. Балки, ҳаммасини жой-жойига қайтармоқ маъқулдир. Россиянинг ҳозирги муддиш туриш-турмушига суқилиб кириб олишга унаб кўрган дуруст бўлар? Яқиндагина Думани танклардан тўпга тутишди. Юзлаб одамлар нобуд бўлди. Ёки минглабмикин? Бебаҳо бойликлар сақланадиган уйларнинг эшитини ўртача семизликдаги ҳар қандай безори елкаси билан бир уриб очмоғи мумкин. Ахир, ҳимоя учун кучни қаёқдан олишсин? Бор-йўқ кучлари манави дори солинган халтачани кўтариб туришгагина етади, холос. Шунинг учун ҳам Виллем Висштейн уларга бақамти турипти. Навқирон профессор дилкаш жилмаяди, лекин унинг русча талаффузи шу қадар даҳшатлики, Харжиев гапларини тушуниб олгунча роса хуноб бўлади. Бирон оғиз гап гапирадиган бўлса, йўқ, туппа-тузук одамга ўхшайди. Бирон-бир узоқни кўзлаган ёмон ниятлари бўлганда, талаффузи соф биронта разилни топмоқлари қийин кечмасди. Лекин кишининг кўнглини хуш этадиган майин табассуми учун оғзини очса, Оврўпаннинг уччига чиққан ўғрисида сира фарқи қолмайди — ярим йўлдан уйинга қайтаверсанг ҳам бўлади.

Фақат бу ерда ҳам уларнинг турмуши турмуш бўлмайди. Бирон бошпана-ку топилиб қолар, лекин уларнинг уйи йўқ-да... Шу пайтга қадар уларнинг эсон-омон яшаб келганларини таъминлаган омил шу бўлган эдики, улар кўпчиликка маълум эмас эдилар. Бироқ сўнгги йилларда Харжиевнинг коллекцияси ҳақидаги, унинг қўлида йиғилиб қолган рус авангардининг ноёб расмлари ва қўлёзмалари тўғрисидаги хабар Москва бўйлаб, Россия бўйлаб, бутун дунё бўйлаб борган сари кенгрок тарқала бошлади. Бир-биридан муддишироқ манзаралар Николай Ивановични бир зум ҳам ёлғиз қолдирмай таъқиб қила бошлади. У ўзининг бебаҳо хазинасини ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида жуда зўр маҳорат билан ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-КГБ чангалидан

асраб келди. Ана шу чириган саҳифаларни, сарғайиб кетган фотосуратларни, титилиб кетган расмларни, тўкилиб кетаётган қораламаларни у ўнлаб йиллар мобайнида ўзининг ёлғизлиги билан пана қилиб, кифтларида кўтариб, тишининг қавагида сақлаб келди. Эндиликда ана шу бойликларнинг ҳаммаси Рус музейидаги қабих бюрократларнинг мулкига айланиб қолади деган хавотиргина эмас, аллақандай бемаза ўғриларнинг, бефаросат бандитларнинг қўлига ўтиб кетиши мумкин эканини ўйлашнинг ўзиёқ Николай Ивановични тубсиз изтироблар қаърига соларди. Йўқ, бундай деб ўйлаб бўлмайди, сира ҳам бундай фикрга бориб бўлмайди.... Ундан кўра тезроқ самолётга ўтирмақ кераг-у, Оврўпонинг биронта озодагина аэровокзалига бориб, “Салом сизга, хонимлар ва жаноблар!” дея баралла ҳайқирмоқ керак!

Хўш, ундан кейин-чи? “Салом сизга, жаноблар” дан кейин нима бўлади? Николай Ивановичнинг авангард ҳақидаги мақолалари баъзи-баъзида ғарбда босилиб турарди. Ҳар қандай олим мақоласида сингари Николай Иванович ҳам мақоаларида инглиз, француз, олмон, италяни ва яна аллақанча тиллардан манбалардан матн парчалари келтирган. Бироқ у фақат рус тилида сўзлаша оларди. Бу ўринда гап алдашда эмас. Олимлар ўртасида хорижий тилларни алланечук бошқача тарзда билиш анча кенг тарқалган. Улар хорижий матнларни бемалол ўқийди, умумий мазмунни илғаб оладилар-у, лекин гапиришни ёхуд эшитганда сўзларни ажратиб олишни эпложмайдилар — бу вазифани бажаришга кучлари етмайди. Николай Иванович айна шунақа олимлар тоифасидан эди.

Унинг хотини болалик чоғларида Францияда бўлган, лекин хотирасида фақат “пардон” деган сўз сақланиб қолган.

Бироқ уларнинг қалбида кўрқувсиз, хавотирсиз яшаш иштиёқи шу қадар зўр эдики, лугат захиралари ҳар қанча камбағал бўлмасин, барибир, Оврўпага жўнаб кетишарди. Ахир, коллекциянинг эсон-омон етиб боришидан умидлари катта эди. Коллекция етиб борса... Йўқ, йўқ, коллекциянинг ҳаммаси бўлмаёқ қўяқолсин, лоақал бир қисми етиб борганида ҳам... майли эди. Шунинг ўзи уларнинг тўқ, осойишта ва иззат-икромда ҳаёт кечирिशларини таъминлаган бўларди.

Эру хотин икковларининг ёшлари ҳам бир жойга бориб қолган. Улар ҳарчандки ўлим ҳақидаги фикрни ўзларидан узоқлаштиришга уринишмасин, лекин “узоқ” деган тушунча ўзларига нечоғлик мос келмаслигини яхши англардилар. Амалда шундоқ бўлиб чиқди ҳам. Харжиевлар Амстердамда ёнларида ўша муваққат виза билан вафот этишди. Николай Иванович Амстердамга боргандан кейин икки йил ўтгач, қазо қилди. Лидия Васильевна эса ундан ярим йил аввал оламдан ўтди. Ёшлари анча жойга борган одамлар бўлгани учун уларнинг қазосида ҳеч қандай гайритабиий нарса йўқ эди.

Бу ўринда табиатга зид бошқа бир нарса бор: мўъжизавий бир тарзда орзулари ушалиб, Швейцария ва Голландия банкларида уларнинг ҳисобларида кўпдан-кўп пуллар пайдо бўлгандан сўнг, Амстердамнинг сокин кўчаларидан бирида уч қаватли уй сотиб олишлари билан Николай Иванович иккинчи қаватдаги ўз хонасидаги каравотга ётади-ю, ижирганиб деразадан нигоҳини олиб (Голландияданми? Оврўпаданми? Новатанданми?) юзини деворга ўгириб олади ва шу кўйи нақ қазосига қадар ётаверади.

Олимпияплейн кўчасидаги 55 рақамли уйни Лидия Васильевна танлаган эди. Бўйи бир қарич, жуссаси кичик, чаққон ва хушбичим собиқ раққосага қаватлар орасидаги айланма зина жуда манзур бўлди. Шунинг учун у уйдаги лифтдан (бу уч қаватли уйнинг лифти ҳам бор эди) деярлик фойдаланмас эди. Ана шу манзур бўлган айланма зинадан у 1996 йилнинг 7 ноябрида кулаб тушади ва россиялик бир саёкроқ муҳожирнинг қўлида вафот этади. Бу муҳожир аввалига анча хушмуомала, хушфеъл бўлиб кўринадди, кейин эса анча-мунча шубҳа-гумонлар уйғотади. У москвалик танишлари билан телефонда соатлаб гап сотиб, ақл бовар қилмайдиган даражада катта пулларни совуради. Москвалик танишлари унинг Голландия тўғрисида айтган бир ўткир гапини эслаб қолишади. Бу гапда газаб ҳам, алам ҳам мавжуд эди: “Лола тўла саёз талинка экан бу ўлка!”

Шереметьеводан жўнаб кетиш дақиқаси — юнон фожиаларининг авж пардасини эслатади. Гуё ўз қисматининг ўзинг танлаётгандай бўласан-у, лекин ҳамма нарса олий қудрат томонидан аввалдан белгилаб қўйилган бўлади.

Олти соатдан кейин улар орзиқиб кўтилган Амстердамга етиб боришди ва “Хилтон” меҳмонхонасидаги энг яхши номерга жойлашишди. Вазада мевалар, вино, конфетлар, табиийки, долалар дастаси, номердаги кечқурунги тамадди — буларнинг ҳақи тўлаб қўйилган эди. Бундан буён энди ҳаммаша шундай бўлади. Бундан буён ҳаммавақт улар учун ҳамма нарсанинг ҳақи тўлаб қўйилган.

Ким тўлайди? Нима учун тўлайди? Нимага тўлайди?

НИМА УЧУН ХАРЖИЕВ?

Николай Иванович Харжиев умрининг сўнги икки ярим йили, яъни хорижий миллионер бўлгандан кейинги даври, айтиш мумкинки, минутма-минут — китоблар ва мақолаларда ёзиб чиқилган. Рус газеталари ва журналларида, хорижий газета ва журналларида, телевиденида, китобларда битилган.

Шўролар замонининг бошидан охиригача Николай Харжиев тортган жабру жафолар, бошига тушган кўргиликлар зим-зиё зулмат пардаси билан қопланганича қолиб келмоқда. Шундай таассурот туғиладики, гўё бу ҳеч кимни жиддий қизиқтирмайди. Лекин шуни ҳам айтиб қўймоқ керакки, Харжиевнинг Совет Иттифоқида ўтган тўқсон йиллик умрининг истаган ўн йиллигини тадқиқ қилмоқ, тавсифламоқдан кўра унинг Амстердамдаги умрининг исталган ҳафтасини баён этиш ва батафсил ёритиш осонроқ.

Унинг биографияси осонлик билан ярим саҳифага жой бўлади. Чаховкада 1903 йилда туғилган. Отаси — армени, онаси Смирна деган турк шаҳрида истиқомат қиладиган юнон аёли бўлган. Улар Одесса шаҳрида учрашишган. Николай бу шаҳарга 21 ёшлигида келиб, ўқиб, юрист бўлган (қайси ўқув юртида ўқигани аниқ маълум эмас). Лекин у бир кун ҳам ҳуқуқшунос бўлиб ишлаган эмас, у адабиётчи бўлишни орзу қилган, аммо у ўзида ижодкорлик истеъдоди йўқ эканига амин бўлгач, рус авангард санъатини ўрганишга берилган (кейин маълум бўлишича, умрининг охиригача шу билан шуғулланган). Сўз санъатида у бутун умри давомида Хлебников, Кручених, Хярмсларга ихлос қўйган, тасвирий санъатда эса Малевич, Татлин, Ларионовларни дилдидан яхши кўрган.

Бироқ шўро замонида уни турмуш ташвишларидан қалқондек ҳимоя қилган сиймо Маяковский бўлган. Харжиев, умуман олганда, жуда камдан-кам ҳолларда ўзгаларга ёзма баҳо берган. Лекин Маяковский тўғрисида жуда кўп мақолалар ва китоблар ёзган. Айни пайтда унинг Маяковскийга бўлган муҳаббати Хлебниковга бўлган муҳаббати ёхуд Хярмсга бўлган севгиси олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. 1935 йилда шоирнинг маъшуқаси Лили Брикнинг мактуби узра Сталиннинг машҳур сўзлари пайдо бўлади: “Маяковский совет давримизнинг энг яхши, энг истеъдодли шоири эди ва шундай бўлиб қолади”. Шундан сўнг яқин-яқинларда футурист деб ёмонотли бўлиб юрган шоирнинг ҳар бир мисраси теварагини шундай зич тафсирчилар ҳалқаси ўраб олдики, партиясиз ва жамоатчилик бобида фаол бўлмаган Харжиевга бу ҳалқани ёриб ўтиб, адабий генераллар сафига қўшилиб олишнинг бутунлай имкони йўқ эди. Маяковскийни талқин қилиш эса бутунлай ана шу юксак рутбалик адабий амалдорларнинг ихтиёрига бериб қўйилди.

Ана шундай генераллардан бири бўлган Виктор Шкловский Харжиевнинг хотини Софья Нарбутни ўзига оғдириб олгандан кейин кўп йиллар мобайнида унинг қисмати ёлғизлик, қашшоқлик, ёқаси кир, ювилмаган кўйлақлар, таги тешилган йиртиқ этиклар бўлди. Унинг рус авангарди тарихининг илк даврига мансуб асарлари йиға бошлаши айни шу даврларга тўғри келади деб ҳисоблаш мумкин. XX аср бошида адабий-бадиий оқим бўлган авангардизм асарлари асримиз охирига келиб, Фарбда тижорат музаффариятининг чўққисига кўтарилди.

Бироқ у пайтларда юз йилликнинг охирига қадар ҳали салкам юз йил вақт бор эди. 29-йилда Казимир Малевич шундай бир иш қилдики, ҳакамларнинг фикрига кўра, шу туфайли Малевич кейинчалик рус авангардининг энг қимматбаҳо намояндасига айланди. Ижозат олиб Варшавага кўрғазмага борган рассом йўл-йўлакай Берлинга ҳам боради ва у ерда ўз асарларидан юзга яқинини қолдиради. У Берлинга қайтиш ниятида бўлади, аммо СССРнинг Малевичга нисбатан бошқа ўйлаб қўйган ниятлари бор эди. Олти йил ўтгандан сўнг бир неча муддат қамоқда ўтиргач, Малевич ақл бовар қилмайдиган қашшоқлик ичида ҳаётдан кўз юмади. Ҳукумат собиқ профессорнинг фақирона нафақасини арзиманган миқдорда оширишдан бўйин товлайди ва унинг хорижга кетиш йўларини тўсиб қўйиб, рақдан даволаниш имконидан маҳрум қилади.

Агар Берлинда ҳар бир суратига 20 доллардан таклиф қилишганда Малевич ўзини бахтиёр деб ҳисоблаган бўларди.

Яқиндагина Берлинда қолдирган асарларидан бири — “Супрематик композиция” деб аталган расм ким ошди савдосида 21 миллион долларга сотилди.

Улуғ рус авангардчиси Филоновнинг асарлари ҳар қанча юксак маҳорат ва ақл бовар қилмайдиган топқирлик билан чизилган бўлмасин, унинг асарларининг ким-ошди савдосидаги баҳоси Малевич асарларининг яқинига ҳам йўлай олмайди. “Вашингтон пост” газетасидаги бадиий мунаққидлардан бирининг фикрига қараганда, бу ерда масалани ҳал қилган муҳим бир ҳолат мавжуд — Филоновнинг асарлари тасвирий санъат соҳасидаги шўро амалдорларига сал-пал тушунарлироқ бўлган ва шунинг учун унинг асарларини шўро музейлари бажонидил харид қилишган. Бунинг

оқибатида унинг асарлари Фарбга камроқ етиб борган. Казимир Малевични эса СССРда камроқ маъқул кўришган, шунинг учун у заҳираларда туриб қолмай, жаҳон миқёсида кўпроқ маълум бўлган. Казимир Малевичнинг суперматик асарлари Нью-Йоркдаги машҳур ҳозирги замон музейи (МОМА) ва Амстердамдаги “Стеделийк” музейи деворларида салкам ярим аср осифлик турган. Шундан кейингина уларнинг нархи ҳозирги осмон баравар даражага кўтарилган.

1933 йилда Малевич аллақачон ўқитувчилик ишидан қувилган, лекин шунга қарамай Ленинграддаги устахонасида илҳом билан ижод қилаётган кезларда, ўртача бир хизматчи унинг расмларини сотиб олишга қурби етарди.

Харжиев расмларни ўша пайтларда йиғиб олганмикин? Дарров айтиб қўя қолайлик — буни ҳеч ким билмайди. Харжиев Малевичнинг саккизта расми ва кўпдан-кўп суратлари ҳамда эскизларини қандай қилиб қўлга киритганини ҳеч қачон ҳеч кимга айтган эмас. Лекин шуниси маълумки, Малевич бизга етиб келган якка-ю ягона (афсуски, тугалланмаган) автобиографиясини айти Харжиевнинг илтимосига биноан ёзган. Шуниси ҳам маълумки, 30-йилларнинг бошида Харжиев ўзига ўхшаган иккита ёш сафдоши билан рус авангарди тарихини ёзишга киришди. Бунинг учун у авангард санъати учун муҳим бўлган воқеаларни ўз кўзи билан кўрган одамлар билан мактублар алмаша бошлади. Бу ёзишма анча-мунча самарали бўлган эди. Учта навқирон тадқиқотчи рассомлар ва шоирлардан, уларнинг уруғ-аймоқлари ва ошна-оғайниларида, ҳодисаларнинг тасодифий қатнашчилари, фаол иштирокчиларидан кўпдан-кўп мактублар, битиклар, афишалар, аллақачон эскириб, йўқ бўлиб кетган газеталардан қирқиб олинган парчалар, хотиралар олишган. Булар ҳаммаси бепул олинган, албатта. Ва умуман, улар қилаётган ишларига пул масаласини арашатиришга истиҳола қилишган. Харжиев дўстлари билан йиққан нарсаларни унинг теварагидаги одамлар ташлаб юборадиган беҳуда нарсалар деб ўйлаган бўлишлари ҳам мумкин, лекин уч оғайни тадқиқотчилар буларнинг барини тарихнинг бебаҳо шаҳодатномалари деб билганлар. Аммо ана шу “беҳуда” нарсалардан даромад қилишга интилиш кўнгилсизликдан бошқа ҳеч нарса келтирмас эди.

Казимир Северинович Малевичнинг вафоти партия ва ҳукуматнинг бадийий сиёсат бобидаги янги тадбирларига — сиёсатни текислаб олиш даврига тўғри келди. Маяковскийнинг ёшликдаги футуристик ишқибозликларини кечирди, аммо бошқа футуристларни аёвсиз тарзда “кўп миллатли совет санъати”дан ҳайдаб солишди. Даҳо Хлебниковнинг ижодини ҳатто филология факультетларида ҳам ўрганишмади. Энг батафсил қомусларда ҳам Малевичнинг номи йўқ эди. Россияни 1914 йилда тарқ этган Ларионов Хрущёв бошлаган “илимилиқ давр”нинг охирига келибгина хоинлик тавқи лаънатидан халос бўлди. Эндер, Гуро, Матюшин, Гончаров, Маяковский асарларига биринчи бўлиб безаклар ишлаган Чекригин кабилар ўша давр санъатидаги ёрқин истеъдод эгалари эди. Аммо расмий кўзгуда уларнинг қарашлари Решетниковнинг реализми ёхуд Мартирос Сарьяннинг итоаткор новаторлигидан кўра хирароқ акс этди.

Николай Харжиевга расмий мадҳиялар ҳеч қандай таъсир кўрсата олмас эди. Жуда ёш чоғлариданоқ у юксак талабчанлик билан истеъдод эгаларининг ижодини баҳолашга ўрганган ва кейин узоқ йиллар мобайнида айти шу ижодкорнинг садоқатли муҳлиси бўлиб қоларди. У ўткинчи воқеалар таъсирида ўз баҳоларини, қарашларини ўзгартиравермас эди. Шунинг учун 60-йилларнинг охирига келиб у кенг халқ оммасига яхши маълум бўлмаган алоҳида санъатпараст гуруҳлар ўртасида сержаҳл, бепи-санд, бошқаларни тан олмайдиган, дағал ва мутақаббир одам сифатида ном чиқарди.

Ҳақиқатан ҳам, Николай Харжиевнинг хайрхоҳлигини қозона олмаган санъаткорлар рўйхати анча кенг эди. Уларнинг қаторида нафақат ҳукмдорларнинг меҳру мурувватини қозонган совет реалистлари бор эди. Харжиев, масалан, машҳур новатор Кандинскийни ҳам рус авангард санъати қаторига қўшган эмас, ўжарлик билан уни “немец” деб ҳисоблашда давом этди. Шағал ҳаддан зиёд даражада ақл суқишга мойил. Родченко эса, умуман, санъатга даҳли йўқ одам.

Гарчи 37-йилни шўролар амалга оширган қатли омининг авж палласи деб ҳисоблаш одат бўлиб қолган бўлса-да, Харжиев 30-йилларнинг бошидаёқ ҳокимиятдан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилди. Унинг эски-туски қоғозлар ва бўлар-бўлмас расмлар йиғиб юриши ҳозирча НКВДни унча қизиқтирмас эди. Ҳолбуки, айти ана шу “бўлар-бўлмас расмлар” яқин-яқинларда ёшлар бадийий ижодда амалга оширган инқилобнинг моҳиятини ташкил қиларди.

Николай Харжиев, Владимир Тренин ва Теодор Гритц 1930 йилда рус авангард санъатининг тарихини яратишга жон-жаҳдлари билан киришган бўлсалар-да, 30-йилларнинг бошларида уларнинг завқ-шавқларидан асар ҳам қолмади. Харжиевнинг ҳам-муаллифлари тузукроқ замонлар келишини кутмоқ керак деб ҳисоблашарди. Орадан кўп ўтмай, Гритцнинг ҳафсаласи пир бўлиб, тарих яратиш гоёсидан бутунлай совиди. 1942 йилда В.Тренин вафот этгандан кейин у тўплаган ҳужжатларнинг ҳаммаси Хар-

жиевнинг шахсий архивига ўтди. Бу архивни Харжиев толиқиш нималигини билмай, фақат ўзигагина маълум бўлган усуллар билан тўплашда даровм этарди.

Биринчи хотини билан ажралиш Харжиевнинг ҳаёт тарзидаги дарवेशликни қучайтиради, унинг феълү атворидаги писмиқликни узил-кесил шаклантирди. У ҳеч қачон ўз коллекциясининг тавсифини ёзмаган — у ҳамиша хотирасининг мустақкам-лигига суянар эди. У коллекциянинг ўзига ҳеч кимни ҳеч қачон ҳеч қандай сабаб-баҳона билан яқин йўлатмас эди. У ўзида бир одатни изчиллик билан шаклантириб борган: бегоналар ҳузурда (унинг учун беистисно равишда ҳамма бегона эди) истаган китобни ўқир, лекин китобни кўкрагига яқин тутиб, кафти билан сарлавҳасини пана қилиб ўқирди.

Голландиялик журналист аёл Хелла Роттенберг Харжиев ҳақида ўткир сюжетли китоб ёзган. Китоб анча баҳсли, лекин нима бўлганда ҳам, ҳозирча Харжиев ҳақидаги бирдан-бир китоб. Шу аёлнинг тасдиқлашича, Харжиевнинг ярамас феъли уни 1937 йилда қамалишидан асраб қолган эмиш.

Умуман айтганда, Харжиевнинг феъли-атвори жуда оғир эканига ҳамма тадқиқотчилар ҳам катта эътибор билан қарашади. Ёки ҳаддан ташқари кўп эътибор беришади десак ҳам бўлади. Анча йиллар мобайнида таниқли голланд газетасининг Москвадаги мухбири бўлиб ишлаган Роттенберг Харжиевнинг Кропоткин кўчасидаги (ҳозир Пречистенка кўчаси) икки хонали торгина квартирасини “ин”га ўхшатади ва бу “ин”да Харжиев бамисоли каламушдек умр кечирганини ёзади. Бу “ин”нинг деворларида Малевичнинг “Қизил квадрат”и, Розанова, Гуро, Филоновнинг асарлари илиб қўйилган эди. “Қизил квадрат” ҳамиша бирдек Харжиевнинг иш столи рўпарасида илиғлик турарди. Бошқа суратлар янгилари билан алмашиб турган. Бир вақтлар эшикнинг тепасида Малевичнинг “Чўмилаётган уч қиз” деган сурати илиғлик турарди, кейин унинг ўрнини Эл Лисицкийнинг литографияси эгаллади.

Уй бошқармаси бутун уйни капитал ремонт қилганида, истисно тариқасида Харжиевнинг квартирасини қатордан чиқариб қолдиришди. “Харжиев шунақа жанжал кўтардики, “қўни-қўшнилари, уй бошқармаси ва ҳатто расмий идоралар ҳам унинг уйига қўл теккизишга ва уни фикридан қайтаришга журъат эта олмадилар” деб ёзади Хелла Роттенберг. Уйлайманки, Москвада ишлаб, катта тажриба ортирганига қарамай голландиялик журналист аёл ҳар қалай бизда қўни-қўшнилариинг хушфеъллиги даражасини ҳам, уй бошқармаларининг инсонпарварлигини ҳам тўғри тасаввур қилолмас экан, расмий идораларнинг хатти-ҳаракатларига эса (шу жумладан, жуда муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларига ҳам) уларга мутлақо ёт бўлган одамгарчилик хусусиятларини ёпиштиради. Роттенбергининг тасвиришига қараб ҳукм қилса, ҳамма нарса ҳамирдан қил суғургандай осон бўлган. 70-йилларнинг бошига келганда Харжиев пора бераоладиган даражада бўлган ва пора бергани учун уни капитал ремонт вақтида квартирасидан чиқариб юборишмаган.

Х.Роттенберг буларнинг ҳаммасини шунақа жиддийлик билан гапирадики, бу бизга жуда эриш туюлади. Ахир, буларнинг бари журналист аёл тасвирилаган ҳам фожиавий, ҳам қулгили воқеадан анча кейин рўй берган. Роттенберг ёзади: 1937 йилда Харжиевга “махфий сиёсий идорага етиб келиш буюрилган. У ўзини жуда мутакаббир тутади ва уни сўроқ қилган уч-тўрт одамнинг тоқатини тоқ қилиб юборади. Қаранг-а, 30-йилларнинг охирида сўроқ қилинаётган одамнинг қайсарлиги сабабли тоқати тоқ бўлиб, ўзини йўқотиб қўйган чекист ҳам бўлган экан. Ёки аниқроқ айтганда, мутакаббирлиги билан сўроқни олиб бораётган чекистни ўзини йўқотиб қўйишга мажбур қилган маҳбус қанақа одам бўлсайкин? Уни тасаввур қила оласизми?”

Бу икки можаро ҳақиқатан ҳам рўй берганми-йўқми — бу шубҳали гап. Лекин шуниси аниқ фактки, айни 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, 60-йилларнинг охирига қадар Николай Харжиев рус тасвирий санъати ва авангарди тарихи бўйича ўз архивининг асосини бунёд этган. Кўпчилик ҳакамлар худди шу архивнинг баҳосини 150 миллион доллардан бошлаб “бебаҳо” деган нарх билан тугатишади.

Бироқ Совет ҳукуматининг бу архивга ҳеч қандай дахли бўлмаган. Унинг (Харжиевнинг) тақиқланган санъатга иштиёқи зўр бўлишига қарамай, совет ҳокимияти идоралари Харжиевга қўл теккизган эмас, деб ёзади Хелла Роттенберг. Унинг бу гапи шунчаки хато ёхуд бемаънилик эмас. Бу — совет санъати системасида советларнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари қандай рол ўйнаганини бутунлай тушунмасликдир. Агар Харжиевга тегишмаган бўлса, бунинг бирдан-бир сабаби шунда эдики, Харжиев сувдан сокин, майсадан паст аҳволда, одамларнинг кўзидан нари, пана-пастқамда, овозини чиқармай, донг таратмай ҳаёт кечирган.

У ярим аср мобайнида — Ежовнинг қатли омлари жавлон урган замонлардан тортиб, Хрушчевнинг “Ҳажиқизлар”га қарши кураш олиб борган замонгача, ундан Брежневнинг танбал, лекин ҳамиша кўзи оч бўлган турғунлик йилларигача бир лаҳза ҳам бўшашмай, хушёрлигини қўлдан бермай яшаган.

Хулласи калом, Совет ҳокимияти Харжиевнинг архивига чангал солмаган бўлса, бунинг бирдан-бир сабаби шуки, у бу архивнинг борлигидан беҳабар бўлган. Сезмай қолган. Ана шу ландавурлиги учун бизнинг ҳукуматимиз кейинчалик хушёр журналистлардан эшитадиганини эшитиб, кўрадиганини кўради. Журналистлар Харжиевдан Харжиевлигини тортиб ололмаганларни ишдан олиб ташлашни, погонларидан маҳрум қилишни, юмшоқ ва иссиқ ўринларидан қувиб юборишни талаб қилишади.

Бизнинг халқимиз учун зарур бўлган қанчалаб миллион пулни қўлдан чиқариб ўтиришипти-я! Ахир, бу пулларни саноатлаштириш эҳтиёжларига... э, йўғ-е, эсим курсин, сон-саноқсиз кексаларнинг нафақасини кўтармоқ учун сарф қилинса бўлмас-миди?

МИЛЛИОН ҚАНДАЙ ЯСАЛАДИ?

Умуман олганда қашшоқ одамнинг бойиб кетиши жуда осон. Бунинг учун жиндай пул, тоғдай бардош ва адоқсиз ишонч керак.

Япроқларни йиға бошланг. Ҳар куни — ёмғирда ҳам, куруқда ҳам, иссиқда ҳам, совуқда ҳам йиғаверинг япроқларни. Дарахтлар тўғрисида ярим мингтача энг яхши китобни ўқиб чиқинг. Ҳафсала билан, ҳар куни илмий қоидаларга риоя қилиб уларни гербарийларга териб чиқинг. Япроқларда содир бўлган ўзгаришларни баён қилиб беринг. Бунинг сабабларини таҳлил қилинг. Бирор кунни ҳам ўтказиб юборманг 60 йил мобайнида. Сўнгра гербарийингизни таъриф-тавсифлари билан кўргазмага қўйинг. Тамом — сиз миллионерсиз.

“Москвич” машинасини сотиб олинг. Дунё дунё бўлиб, ҳали бунақа бемаза машинани кўрган эмас. Уни қисмларга ажратинг ва ўша қисмларни битта-битталаб икки хоналик квартирангизнинг бир хонасига олиб кириг. Ҳар куни уларни артиб, бураб, мурватларини тортиб, ёглаб туринг. Лакида пайдо бўлган ҳар битта доққа қарши мардона курашинг. Гайкаларни бураб чиқариб олинг, сўнг яна бураб ўрнига қўйинг, токи ҳамиша осон ва енгил бураладиган бўлсин. 75 йилдан сўнг машинангизни автошоуда намоёиш қилинг. Қарабсизки, миллионерсиз-да!

Ишонмайсизми? Ундоқ бўлса, сиз Харжиевлар тоифасидан эмассиз.

У узоқ умр кўрди. Бу умрнинг баъзи бир муҳим дақиқаларини изоҳлаб тушунтириб беришнинг имкони йўқ. Узининг жанжалкашлиги-ю мутакаббирлиги билан Харжиевнинг сўроқда чекистни хижолатда қолдирганини бир чеккага қўя турайлик. Бироқ орада уруш бўлди... Менинг отам Харжиевга тенгкур. У ҳам Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, у ҳам адабиётшунос, бунинг устига Одесса дорилфунунида декан, фан номзоди. Урушнинг эртасигаёқ уни сафарбар қилишди. Табиийки, орадан кўп ўтмай, у ҳалок бўлди.

Харжиев навқирон, саломат йигит эди. Шугулланадиган тайинли иши йўқ эди, уни лоақал фронт орқасидаги хандақ қазииш ишларига ҳам юборишмади. Негаки, унга таниш бир аёлнинг гувоҳлик беришича, у “қўққисдан зотилкам бўлиб” қолади. Зотилкам ҳазилакам касаллик эмас. Бироқ унинг изоҳи ҳаддан ташқари оврупачасига, ғоят беозордай кўринади. “Хандақ қазииш”га ҳатто ҳомиладор аёлларни ҳам жўнатишган — шундоқ бўлгач, бўйи бир метру тўқсон сантиметр келадиган девдай йигитни олиб қолиш кимнинг хаёлига келганикин?

Кейин янада баттар. Бутун уруш мобайнида Харжиев Олмаотадаги киностудиянинг қай биридадир бемалол маслаҳатчи бўлиб ишлаган. Унинг биографиясида шундай деб ёзилган. Лекин мен бу гапнинг биронта ҳарфига ҳам ишонмайман. Олмаотада ҳам бошқа шаҳарлардаги каби тез-тез облавалар бўлиб турган. Ҳатто уйда бошқа костюмининг чўнтагида (“уйим яқин, мана, шундоққина муқолишда”) бронини унутиб қолдирганларни ҳам олиб кетаверишган. Ва дарҳол фронтнинг оловли домига рўпара қилишган.

Нима учун Харжиев унга рўпара келмади — бу қоронғи, сир. “Студия”да нима иш қилган — бу ҳам мавҳум. Бу пайтларда унинг архиви қаерда бўлган (у кезларда архивнинг кўп қисми ҳали адабий ҳужжатлардан таркиб топган эди, шундай бўлса-да, у анчагина салмоқли эди) — бу ҳам сир. Эндиликда бу сирни очиш ҳеч кимга насиб этмаса ҳам керак.

Шунинг учун Харжиев зиммасидаги тарихий вазифани адо этишга нимаики халақит берган бўлса, уни аёвсиз улоқтириб ташлайверган. У ҳатто теварак-атрофдагиларнинг кўзига разилона кўринган хислатларини ҳам (кўпинча аслида улар чиндан ҳам разилона бўлган) тарк этган. Негаки, улар жамики ана шу саҳифалар, дастурчалар, лахтақ қоғозлардаги битиклар, конверт орқасидаги қайдларни асраб қолишга хизмат қилган.

“МЕН ХОТИНЛАРНИ ЁМОН КЎРАМАН”

Харжиев — жуда закий одам бўлиб, ҳар хил воқеаларни ҳикоя қилишга устаси фаранг эди. У билан бир суҳбатлашган одам яна суҳбатлашсам дерди. Очиққўнгил, бир сўз билан айтганда жуда дилкаш эди. Лекин у ўзи бирор кимсага манзур бўлишни истаганда шунақа дилкаш бўларди.

Харжиев чидаб бўлмайдиган даражада сурбет, ўта сурбет елим, беандиша, биров билан ҳисоблашмайдиган, тугган жойидан кесадиган одам эди. Энг оддий, энг ишончли далиллар ҳам унга қор қилмас эди.

Умрининг охирига келганда унинг теварагида биронта ҳам ёру биродари қолмади — уларнинг ҳаммасини ранжитиб, тирқиратиб юборди. Унинг яқинида қариндошлари ҳам қолмади — у ҳатто энг оғир кунларида жонига оро қилган, уларнинг кўмагисиз балки омон қолиши ҳам душвор бўлган яқинларидан ҳам юз ўгирди.

Тахминан ойда бир марта у синглиси Еленага кирларини ювдиргали олиб келарди. Харжиевнинг синглиси эслашича, бу кир ювишлар шунчаки, чайиб олишдан иборат бўлмасди. Бу жуда оғир юмуш эди, чунки киявериб яғири чиқиб кетган либосларни қайта-қайта қайнатмаса бўлмас эди, кири кетиб, оқармасди. Харжиев ҳар гал кирини олиб келганда, синглисиникидан бирон егулик нарса олиб кетарди. Ҳолбуки, синглисининг ўзи ҳаминқадар кун кўраётганини яхши биларди.

Елена вафот этганида унинг ўғли Харжиевга қўнғироқ қилади. Гўшакни Лидия Чага кўтарарди. Бу пайтга келиб у Харжиевга тегиб олган ва эрининг ташқи дунё билан бўладиган ҳамма алоқаларини ўз назорати остига олиб улгурган эди. “Синглиси дейсизми? — дея ажабланиб сўрайди у. — Николай Ивановичнинг ҳеч қанақа синглиси йўқ”.

Бирор одамда рус авангард санъатининг тарихи учун аҳамиятли бирон нарса борлиги маълум бўлиб қолса, Харжиев бунақа одамни ялаб, юнгини тесқари қилиб юборар эди. “Сиз нима қиласиз бунга? — дея дўстона дашном берган бўларди у ҳамсуҳбатига. — Сиз, барибир, уни йўқотиб кўясиз. Яхшиси уни менга беринг. Сизга зарур бўлиб қолса, бир имо-ишорангиз биланоқ қайтараман.” Агар ялиниб-ёлборишлари таъсир қилса, Харжиев хушфёъл, очиққўнгил бўлиб қолаверарди — бу аҳвол маълум муддатгача давом этарди. Агар буюмнинг эгаси омонатини қайтариб беришни сўраб қолгудай бўлса, томошанинг каттаси бошланарди. Харжиев батамом тўнини тесқари кийиб оларди. Ҳаддан ташқари даргазаб бўлар, чинакамига катта жанжал кўтарар, оғзидан боди кириб, шоди чиқар, буюм эгасини заррача ҳам аямас, унга қаттиқ азият етказарди — хуллас, ҳар қанча лўлилик бўлса қилар эди-ю, лекин олган буюминини қайтармас эди.

Фақат Надежда Мандельштамгина эрининг қўлёмасини қайтариб, олишга муваффақ бўлади — бу қўлёмани у Харжиевга тўплам тайёрлаш учун берган эди. Бунинг учун Надежда Мандельштам бир йил мобайнида Харжиев билан мактублар ёзишган, ялиниб-ёлборган, кейин эса девдек-девдек йигитларни орага солган. Улар Харжиевнинг уясини кунпаякун қилиб, ўзининг бўйнини синдиришни ваъда қилишган. Харжиев ўлгудай қўрқиб кетади ва дарҳол қўлёмаларни бир кучоқ қилиб олиб чиқиб беради. Лекин шунда ҳам, у энг қимматли қўлёмаларнинг тахминан учдан бир қисмини бермай бир амаллаб олиб қолади.

“Мен хотинларни ёмон кўраман, — деб эътироф этади Харжиев озиб-ёзиб берган бир интервьюсида. Харжиев астойдил ишонган эдики, айни санъаткорларнинг хотинлари унга рус авангардининг тўла тарихини барпо этишга халақит беради. “Хотинлари” сўзини у жуда кенг маънода қўллар эди. Бу тушунчага у қонуний турмуш ўртоқлари ва бевалардан ташқари ижодкорга жисмонан яқин бўлгани учунгина унинг меросига эгалик қилишни даъво қилувчи аёлларни ҳам қўшарди. Бунақа адолатсизликни кўрганда Харжиев жуда даргазаб бўлар ахир, донғи кетган санъат асарлари санъатнинг “с” ҳарфини тушунмайдиган қариндош-уруғларнинг қўлига тушиб қолса, алам қилмайдими?”

Бир ривоят бор. Эҳтимолки, бу ривоятнинг туғилиши ва айланиб юришида Харжиевнинг ўзининг ҳам қўли бордир. Шу ривоятга кўра, Казимир Малевичнинг қизи Уна, албатта, ҳозирги кунда боши-кети кўринмайдиган даъвогарлар қаторида рассомнинг энг қонуний меросхўридир. Шу аёл соддадиллик билан Харжиевдан сўрапти:

— Нима, менинг отам чиндан ҳам яхши рассом бўлганми?

— Улуғларнинг улуғи бўлган! — деб кўтаринки руҳда жавоб берипти Харжиев. У Унани жуда яхши кўрар эди. Бироқ Уна отаси тўғрисида унинг ижодини таҳлил қилиб, бирон асар ёзиб-нетиб қолса, Харжиев ҳеч иккиланмай бу асарнинг пўстагини қоқарди. Унинг учун Малевич ёки Хлебников ҳақида ёзилган яхши китобнинг ўзи йўқ эди. Бунақа китобнинг бўлиши учун Харжиевнинг ўзи унинг муаллифи бўлмоғи керак эди. Аммо ҳали унинг номи чиқмаган экан, буларнинг ҳеч қайсисининг аҳамияти йўқ эди. Машҳурлик билан бирга эса душманлар ҳам келди. Чинакам душманлар.

Одамлар хаёлларини эгаллаб олган ҳодисаларнинг чиқиб келиш сабабларини мантиқан изоҳлаб беришни топаолмаганларида, улар буни икки хил йўл билан изоҳлаб қўя қоладилар. Бундай ҳолларда сабаблар икки хил — ё илоҳий, ё жиноий деб ҳисобланади. Илоҳий сабаблар учар тарелкалар, балиқ овида омад келиши каби ҳодисаларга тааллуқли бўлади, лекин пул масаласига яқин йўлатилмайди. Пул қаердан келиб қолганини изоҳлаб бериш талаб қилинади. Изоҳлаб бермаган пул — ўғирланган пул бўлади.

Николай Иванович Харжиев ўзининг донгдор коллекциясини қай йўл билан топганини ҳеч қачон ҳеч кимга изоҳлаб берган эмас. Табиийки, эндиликда изоҳлаб бермайди ҳам. Баъзи-бир камдан-кам ҳолларни истисно этганда унинг эгалик ҳуқуқига шерик бўлишга ҳеч ким даъвогар ҳам бўлган эмас. Шундай бўлгандан сўнг бу камтарин адабиётчи ўзининг бадиий хазинасини қай йўл билан тўплагани маълум бўлмасада, лекин ошкора тарзда тўплаган деб тахмин қилишга тўғри келади.

МИЛЛИОННИ БЕР!

Ажабланарлиси шуки, ўзининг 93 йиллик умри мобайнида Николай Иванович Харжиев шўроларнинг ҳеч бир идорасида бирон дақиқа ҳам хизмат қилган эмас. 1939 йилга амаллаб етиб олган. 1940 йилда Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиб киргандан кейин эса у ўзининг бир ҳуқуқини мустаҳкамлаб олди. Бу ҳуқуққа кўра ҳеч бир ишда иштирок этмас, ҳеч нарсага имзо чекмас, ҳеч кимни уйига таклиф қилмас ва умуман, ойлаб кулбасидан чиқмай хонанишин умр ўтказарди. Унинг дарवेशона умр кечиришига Маяковский бўйича теран мутахассис деб ном чиқаргани ҳам қулайлик туғдирарди. У аҳён-аҳёнда бир эълон қилиб турадиган мақолалари вазидан бу номни қозонган эди. Бундан ташқари, у шоирнинг илк ижодини ёритувчи ҳар қандай мақолага тиш-тирноғи билан қарши чиқарди. Албатта, бундан Харжиевнинг мақолалари мустасно эди.

Бунақа мутакаббирлик Ёзувчилар уюшмасида бизнинг серзарда дарवेशимизга қимматга тушмоғи мумкин эди, аммо бунда зоҳиран қараганда арзимас кўринган, аммо совет ёзувчилигида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган бир жиҳат иш бериб қолди. Харжиев Маяковский ижодининг энг дастлабки, шўроларнинг расмий қарашига кўра энг арзимас ҳисобланган футуристтик йиллари бўйича мутахассис эди. Бу ҳақда ёшлик шўхликларига қарашгандек паст овозда, қимтиниб гапирилар, лекин совет паспорти ёхуд яшашнинг созлиги, шўро милициясининг халққа садоқати ва ҳоказолар тўғрисидаги асарлар баралла оҳангларда тўйиб-тўйиб мақталар эди. Харжиев совет шеърини асосиси ижодининг ёглик жиҳатларини ижирганиш билан назар-писанд қилмасди. У китобларнинг тиражини ошириш ва лауреатликка эришиш йўлидаги гавғоларга ҳеч қачон қатнашмасликни ўзига қоида қилиб олган эди. Бундан ташқари, органлар тўғрисида унинг ўз фикри бор эди.

Албатта, буларнинг бари яхши эди, лекин улардан даромад йўқ эди. Важоҳати улугу, супраси куруқ...

Ундоқ бўладиган бўлса, бебаҳо асарлар ва ҳужжатларни харид қилишга маблағ қаёқдан келди?

Бир дарвеш адабиётчининг фақирона кулбасида миллион-миллион доллар турадиган бойликлар қандай йиғилиб қолди? Бу фаройиб жумбоқни ечишга эндиликда бутунлай бошқача бўлиб қолган, моҳиятан эса ҳамон ўша-ўша органлардан бошқа бирор кимсанинг тиши ўтармикин?

Айтганча, органлар ўзларининг кўнғир кўзли итларини Харжиевнинг устига гиж-гижлашга улгурмасларидан баъзи бир истисноларга кўз ташлаб кўрайлик. Айтайлик, мана, Софи Лисицкининг совғаси. Авангард услубида қилинган фотомонтажнинг асл нусхаси. Орадан 30 йил ўтгандан сўнг унинг нархини юз минглаб долларга белгилашади. Софи уни Харжиевга миннатдорлик белгиси тарзида йўллаган эди, лекин у пайтларда бу совғанинг қиммати тўғрисида гап ҳам бўлмаган, албатта.

30-йилларнинг бошида навқирон немис жувони Россиядан келган истеъдодли ва ёрқин рассомни севиб қолади. Кўп ўтмай, бу севгидан эс-хушини йўқотган жувон севгилисига эргашиб, унинг юртига кетади. Жувон бу юрт тўғрисида тариқча ҳам тасаввурга эга эмас эди. Бу мамлакат жуда ўзига хос экан. Унинг жонажон Германияда фашизм барқ уриб яшнамоқда эди. Бу ерда унинг эри Лазар Лисицкини яҳудий бўлгани ёхуд шаклбоз санъатга иштиёқманд бўлгани учун қамашгани йўқ (бу нарсанинг иккови ҳам Германияда оғир жиноят ҳисобланарди). Лекин СССРда унинг эрини бутунлай бошқа ваддан қамоққа ташлашди. Германияда яшагани ва ажабий аёлга уйлангани учун ҳибсга олишди.

Бошлаб матбуот саҳифаларида “Эл Лисицки” деган муаллифнинг номи ғойиб бўлиб қолди. Кейин ГУЛАГ этапларида Лазар Лисицки деган маҳбус гум бўлди. Софи сеvimли эрининг аламли қисматига шерик бўлди, лекин унинг йўлидан энг сўнгги манзилгача боргани йўқ. Омон қолган Софи 50-йилларнинг охирига келиб, Сталиндан кейин Новосибирскда тургун бўлиб қолди. Рост, унинг турар-жойи, ейдиган емиши, киядиган кийими қамоқчиқидан жуда кам фарқ қиларди. Лекин икки ёнида милтиғини ўқталган соқчилар гурс-гурс одимламас, овчарка итлар тишларини гижирлатиб, жон-жаҳди билан ҳуриб, юракларни нимталамас эди. Оқшомлари ярим кечагача эрининг сақланиб қолган асарларига тикилиб ўтириш мумкин эди.

Софи бир неча марта маҳаллий музейларга эридан мерос қолган асарлардан бирортасини таклиф қилиб, аҳволини бир оз бўлса-да, енгиллатишга уриниб кўрди. Аммо музейлар бу асарларни на пулга, на шундоқ — текинга олишдан қатъиян бош тортти.

Ва ниҳоят, кунлардан-бир кун, тасаввур қилинг — Софини бошқа шаҳардан телефонга чақириб қолишди. Москва чақирган экан. Телефонда эркак кишининг юмшоқ, меҳр тўла овози эшитилди. Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси экан. Бирон каттароқ амалдор бўлса ҳам, ажаб эмас. У “сизнинг эрингиз даҳо санъаткор эди” деяпти. Яқин ўртада кўргазмаси бўлар эмиш. Унинг асарлари арзимас асарлар эмас, бирон бўёқчининг хомхаёли эмас, балки рус санъатининг ифтихори эмиш.

Пойтахтда Маяковский музейидаги бу кўргазмани Николай Иванович муҳит илиган кунларнинг биринчи соатларидаёқ ташкил қилди. Унинг бахтига ўша кезларда музейга янги директор келган эди. Бу аёл бундан аввал аллақандай ҳарбий муассасада ишлаб, кичик сержантлар хорига бошчилик қилган эканми ё гарнизон ошхоналарининг партия ташкилотига раҳбар бўлган эканми-ей... Харжиев улуг пролетар шоирининг асарларига турли-туман рассомлар безаклар ишлаганини рўкач қилиб, музейда бир кунлик-икки кунлик кўргазмалар уюштирди.

Рекламасиз, тақризларсиз ва умуман, имида-жимиди музейнинг бу ишга мослашмаган битта-иккита хоналарида ўтказилган бу кўргазмалар маданий Москвани ҳам танг қолдирди, ҳам унга совға бўлди. Кўргазмаларнинг биринчиси Эл Лисицки ижодига бағишланган бўлиб, 1960 йилда бўлиб ўтди. Ана ўша кезларда рассомнинг беваси Харжиевга эрининг асарини тортиқ қилади. Айни шу асар қисматига нодир коллекциянинг безағи бўлиш ҳам, томонларнинг судма-суд талашиб-тортишиб юришига сабаб бўлиш ҳам ёзилган экан. Хуллас, Харжиевнинг кўп буюмлари ўз тарихига эга эмасдай кўринган коллекциясида бу расм алоҳида ўрин тутар эди.

Ундан сўнг рус авангард фотомонтажининг унутилиб кетган устаси Г.Клуциснинг кўргазмаси бўлди. Ундан кейин К.Малевиц, В.Татлин, М.Матюшин, П.Филимонов, Е.Гуро, Б.Эндер, В.Чекригин, М.Ларионов, Н.Гончароваларнинг кўргазмалари ва ниҳоят, улардан сўнг Владимир Хлебниковнинг юбилей кўргазмаси бўлди.

Уларни ўз кўзи билан кўрган айрим одамларнинг хотираларига қараганда бу кўргазмаларнинг биронтаси учун Харжиевга газнадан бирон марта ҳам сариқ чақа ажратилган эмас — унга иморатдан фойдаланишга рухсат берилган, холос. Музей директори Катта Совет Комусини титқилаб чиққан, ундан Гуро ёки Малевицнинг номини излаган, табиийки, топа олган эмас, кейин хотиржам бўлиб, кўргазмани ўтказишга “рухсати олийлари”ни берган. Ҳозир атоқли шоир, ўша йилларда музейда кичик илмий ходим бўлиб хизмат қилган ва Харжиевга фидокорлик билан беғараз ёрдам кўрсатган Геннадий Айги кейинчалик эслаб айтадики, улар кўргазмаларга қўйилган асарларни баъзан Москванинг бир бурчагидан нариги бурчагига жамоа транспортида олиб боришган — тақсима пуллари бўлмаган.

Рус авангардининг байрами Марк Шагалга келганда тўхтади. Биринчидан, Харжиев аллагани учун директор хотиннинг газабига қўзиб, фиғони фалакка чиқди. Шагал Маяковскийнинг асарларига расм ишламаган экан. Иккинчидан, Шагалнинг кўргазмасини шонли органларимизнинг ходимлари босди. Кўргазмани гиди-бидисиз ёпиб қўйишди. Таклифномаларни акт ёзиб маҳв этишди. Дарғазаб бўлган Харжиев (фёзли-атвори маълум-ку) бутун газабини директор хотинга сочди, айтадиганини айтиб, ундан аламини олди, эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетди. Шу билан ҳукумат идораларининг рус авангардига бўлган қисқа муддатли илтифоти ҳам тамом бўлди.

Бироқ бу моҳаро яна бошқа ёқимсиз оқибатларга ҳам эга бўлди. Харжиевнинг ҳаётини эҳтиёжлари ҳар қанча чекланган бўлмасин, у умуман, пулсиз яшай олмас эди. У жуда моҳир муҳаррир бўлишига қарамай, нашриётдан деярлик ҳеч нарса олмас эди. Костаки деган бир бадавлат коллекционер ҳакамлик қилгани учун Харжиевга оз-моз пул бериб турарди. Аммо Харжиев ўзининг бу пулдор ҳомийсини нодонлиги ва қурум-соқлиги учун ошқора ёмон кўрарди, шунинг учун ҳам унга истамайгина ва жуда ночор ҳоллардагина маслаҳат берарди.

“Маяковский музейини инвентарлаштириш шундан далолат берадики, Харжиев ўзининг хусусий коллекциясидан у-бу буюмларни сотишга мажбур бўлган. Булар мактублар, фотографиялар, литографиялар ва аквареллар бўлган. Гончаровнинг 60-йилларнинг бошидаги литографияси учун музей 125 сўм тўлаган, Шагалнинг литографияси учун 100 сўм, Эл Лисицкининг фотомонтажи учун 20 сўм тўланган”. Шундан кейин бир ибора келадик, бу ибора Роттенберг Хелли китобини ўқишни гаройиб бир ишга айлантиради: “Шу савдо-сотик туфайли Харжиев ўз даромадини бир мунча тўлдириб олди”.

Рус авангардининг буюк тўпловчиси ва асровчисининг “даромадини тўлдирган” 200 сўм тўғрисида гапириш, албатта, кулгили. Лекин шуниси тўғрики, Харжиев учун арзимаган пулнинг ҳам аҳамияти бор. У анчадан бери ўзини бир сўм билан бемалол бир кун яшашга ўргатиб олган эди. Бироқ ёнида нон олгани ўн тийин ҳам пули қолмаганида ўзини Лисицки фотомонтажининг асл нусхасини 20 сўмга сотишга мажбур қиларди.

Бугун шундай асл нусханинг баҳоси Фарбнинг кимошди савдоларида юз минглаб долларни ташкил қилади. Харжиев 60-йилларнинг бошида қўлидан чиқиб кетаётган нарсаларнинг доллардаги қиммати қанча эканини билиши мумкин эмас эди. У фақат қимматли буюмдан ажралгани учун алам чекар ва бу алам уни чидаб бўлмайдиган изтиробларга солар эди.

1994 йилнинг 22 февралда “Шереметьево-2” аэропортида ҳушёр божхона ходими Коваленко Исроил фуқароси Дима Якобсоннинг юкини мусодара қилади. Учта чөмданда эски фотосуратлар, эски афишалар, эски мактублар, эски қўлёзмалар жойланган экан. Харжиевга бу гапни анча муддат ўтгандан сўнг айтишади. Бу вақтга келганда унинг Амстердамда ўз уйи, банклардаги жорий ҳисобида миллионлаб доллар пули бор эди.

Мусодара қилинган архивнинг катта қисми Харжиевнинг ўзига йўлланган мактублардан иборат эди. Шунинг учун бу хабарни унга дарҳол айтишмайди. Лекин охири-оқибатда унга маълум қилишга мажбур бўлишади.

Унга эрталаб хабар қилишади. Харжиев бутун кун бўйи ва туни билан йиғлаб чиқади. Ҳар қалай, бу унинг душманларининг иши эди.

ОРЗУ ЙЎЛЛАРИ БЎЙЛАБ

Харжиевни икки марта ўғрилар тунаб, шипшийдам қилиб кетишган. Ҳар икки ҳолда ҳам бунга ажнабийлар қилган. Бир ўғри расм ўғирлаган, уни жуда катта пулга сотган, лекин уни оладиган одам чиқмади, лузуми йўқлиги учун ташлаб юбордим деган. Шундан кейин у бошқа кўзга кўринмаган.

Бошқаси иккита расмни олиб кетган. Сўнг оворагарчиликлари эвазига уларнинг бирини ўзида олиб қолган. Аммо бу ишдан ҳеч нарса чиққан эмас.

Ишнинг моҳияти эса шунда эдики, Харжиев Фарбга талпинарди. Талпинганда ҳам умуман, Фарбга эмас, айти Голландияга талпинарди. Яна, умуман, Голландияга эмас, унинг пойтахти бўлмаса ҳамки, энг йирик шаҳар — Амстердамга етиб олишни истар эди.

Бироқ мавжуд ҳужжатлар асосида ва шоҳидларнинг гувоҳлиги бўйича Николай Иванович нималарни орзу қилганини жуда аниқ биламан. Амстердамда “Стеделийк” музейи бор. Тақдир тақозоси билан бу музейда Казимир Малевич асарларининг анча-мунчаси йиғилиб қолган. Уни ҳар йили юз минглаб одамлар томоша қилади.

Харжиевнинг орзулари бир-бирдан ажралмас икки қисмдан таркиб топгандай кўринади.

Буларнинг биринчиси Малевич билан боғлиқ. Харжиев ўзи яхши кўрган санъаткорнинг довруғи жаҳон бўйлаб янада кенгроқ тарқалишини истарди. У Малевичнинг жамики асарлари “Стеделийк” музейида тўпланишини истарди. Агар шундай бўлса, бу санъат кўчасидаги жуда катта байрам бўларди.

Бундан икки ой муқаддам мен бу музейнинг Малевич асарлари қўйилган залларини айланиб чиққан эдим. Мен Амстердамда кўрган нарсаларимдан кўп ҳам завқ-шавққа тўлганим йўқ. Лекин шундай бўлса-да, бир нарсани таъкидлаб айтмасликнинг иложи йўқ — Малевичнинг расмлари “Стеделийк” музейида жуда ҳам ўрнини топган. Кенг залларнинг энг яхши жойлари уларга берилипти. Ёруғлик бекаму кўст. Энг муҳими эса одамлар. Катталар-ку, майли, ўз йўлига. Дунёнинг ҳамма тилларида гаплашишади. Энг муҳими — ўнлаб болақайлар ва қизалоқлар. Ўн ёшдан ўн беш ёшгача. Улар тўғридан-тўғри полга ўтириб олиб, залдаги ҳукмрон сукут ичида мураббийларининг шивирлаб айтаётган гапларини тинглашади.

Айтганча, “Стеделийк” залларидаги ажойиб ёруғликка ҳайратланганимдан ташқари, Николай Харжиев хотирасига нисбатан бу ерда ҳукм сурган теран лоқайдликини кўриб лол қолдим. Рус тадқиқотчисининг Амстердамдаги турмуши масалаларида мен музейнинг матбуот котибаси билан аввалдан гаплашиб кўйган эдим. Аввалига у жуда очиқ кўнгиллик ва хушфеллик билан мулоқотда бўлган эди. Аммо мен музейнинг Николай Иванович учун нималардир қилишни хоҳлагани ва қила олиши тўғрисида оғиз очишим билан, котиба совуққина қилиб, музейнинг ихтиёри Амстердамнинг шаҳар ҳокимияти қўлида эканини айтди. Фақат шу ҳокимиятгина Харжиевга бирон-бир тузукроқ маош тайин этиши ва музей қошида унга бирон кичикроқ кабинет ажратиб бериши мумкин экан. Бу иш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмас экан. Ҳолбуки, Харжиев Москвада яшар экан, кўп йиллар мобайнида шу музей таркибида ишлашни орзу қилган эди.

Хуллас, Амстердам ҳукумати бунақа тарзда фармойиш чиқармади. Шунинг учун ҳам бу рус олимга унинг саломатлиги тузукроқ бўлган тақдирда ҳам бирон кабинет ажратиб бериш учун музейнинг ҳеч қандай асоси йўқ.

Биз ўзимиз алданишни истасак, бизни осонгина алдаб кўяқоладилар. Харжиев машҳур Амстердам музейига манзур бўладиган нарсам бор деб ҳисобларди. Йўқ, бу — ҳатто Малевичнинг суратлари ҳам эмас. Унинг захирасида қутилмаган бир нарсам бор эдики, буни Харжиев бутун ҳаёти давомида тайёрлаб келган эди.

60 йил мобайнида Харжиев толмас бир ғайрат билан Малевичнинг ҳаётига ва ижодий йўлига тааллуқли нарсаларни йиғиб келди. Николай Иванович учун бу масалада майда-чуйда деган нарсам йўқ. Аниқроқ айтганда, у йиққан нарсаларнинг ҳаммаси майда-чуйдадан иборат. Аммо улар бирлашиб тугал бир манзара ҳосил қиларди. Дунё бу “майда-чуйдалардан” беҳабар эди. Дунёда ҳеч ким — “Стеделийк”дан тортиб КГ Брача булар тўғрисида тариқча ҳам тасаввурга эга эмас эди. Булар — юзлаб қораламалар ва эскизлар, қаламда чизилган ва акварелда ишланган расмлар, машҳур расмларнинг турли вариантларида ишланган парчалари, ноёб рисоалар, ўқилган ва ўқилмаган маърузаларнинг машинкада босилган матнлари, композиция бўйича, ранг ва ёруғлик бўйича қўлёзмалар, ҳар хил қайдлар ва битиклар эди. Бу қайдлар ва битикларда бор-йўғи икки-учта арзимас иборалар бор-у, аммо улар қайси бир қимматбахо билимлар қутисини очмоқ учун зарур қалит вазифасини ўтайди.

60 йил мобайнида буларнинг бари Харжиевнинг чемоданларида ётган, Харжиев кўчганда ёхуд кўчирилганда у билан бирга саргардон юрган, зиналарга бегона қадам товушлари эшитилиб қолганда уларни апил-тапил кўздан нари қилишган. Унинг умрининг сўнгги чорак асри нисбатан беҳавотирроқ кечган эди. Бу йилларда икки хоналик торгина квартиранинг омонат эшиклари уни хатардан пана қилган эди. Бу уйда унинг қалби хавотирлардан халос бўлмаган бўлса-да, у эрта-ю кеч тинимсиз меҳнат билан ўзига таскин берган эди. Ана шу 60 йилнинг бошидан охиригача у ҳаммадан яширин тарзда лахтак-лахтак нарсаларни ямаб, ёпиштириб, таснифлаб, бир бутунга келтириб, бир яхлит манзара ҳосил қилиб, даҳо инсоннинг бетакрор мантиқини очадиган қалитни излаган.

Бу меросга эгаллик ҳуқуқига эга бўлгани учун эмас, балки ярим асрлик ана шу хуфия меҳнати туфайли Харжиевнинг ўзига тааллуқли нияти ҳам бўлган. У бошдан оқ турли-туман мақтовларга, завқли табрикларга, оғиз-бурун ўпишишларга ва бошқа дабдабали муборақбодларга хотиржам муносабатда бўлган. На илож — бундай ҳолларда баландпарвоз дабдабалардан бутунлай қочиб қутулишнинг имкони йўқ. Бироқ унинг орзуси бошқа нарсада эди.

У “Стеделийк” музейида кичкинагина шинам бир кабинетга эга бўлишни хоҳлар эди. Маслаҳатчи лавозимида ишласа. Лавозими камсуқумроқ бўлса ҳам бўлаверади. Масалан, Казимир Малевич бўйича маслаҳатчи дейишса ҳам ҳечқиси йўқ. Фақат маоши тузукроқ бўлса, жиндай бўш вақти бўлса, бутун умри давомида орзу қилиб келган иши — Велимир Хлебников билан шуғулланиш имконига эга бўлса...

Хлебниковнинг бир сатри устида у соатлаб ўтирган. Кейин бу сатр бир неча наشرлардан ўрин олди. “Учемицы” шеърида бир ўринда “синемы взоров” деган ибора бор эди. Асл нусхани таҳлил қилиб, шоирнинг бошқа усуллари билан қиёслаб, Харжиев қатъий тўхтамга келади — бу иборани “синиеёмы взоров” деб ўқимоқ керак. “Синиеёмы” “водоемы” (“ҳовузлар”) сўзига қиёсан ҳосил қилинган, ясалган янги сўз, неологизм “мовийликлар макони” деган маънони билдиради. У ёлғиз ўтириб, қувончи ичига сиғмас, ўз-ўзидан ифтихор қиларди.

Бу орада эса... Унинг Хлебниковга тааллуқли архиви Харжиев учун дунёдаги энг бебаҳо нарсам эди. Ҳозир бу архивни бир аёл ютоқиб ўқимоқда эди. Харжиев бу аёлни жинидан бадтар ёмон кўрар, уни кўргани кўзи йўқ эди. Аёл ўқиганда ҳам қаттиқ кўриқланадиган муассасада ўтириб, ўқиганларини ёзиб олмасликка ва бу ердаги гапларни бошқа жойда ошкор қилмасликка тилхат бериб ўқимоқда эди. Бир масалада Россия

федерал хавфсизлик хизматига ёрдам бермоқ, мушкулини осон қилмоқ учун ўқимоқда эди. Яъни, бу аёл Харжиевга ёзилган мактубларга Харжиев эгалик қилолмайди деб исбот қилиб бермоғи керак эди.

БААЙНИ ШТИРЛИЦДЕК, ШТИРЛИЦДАН ЯХШИРОҚ

Бу тўғрида кўп ёзилган. Шунинг учун фактларнигина эслатиб ўтаман.

1994 йилнинг 22 февралда Исроил фуқароси Дина Якобсон уни кўриқлаб келган икки милиционер ҳамоясида “Шереметьево-2” аэропортидаги божхона ходимининг кўригидан ўтмоқда эди. Божхона ходими Константин Коваленко чемоданларни кўздан кечираётди, Владимир Маяковскийнинг фотосуратини кўриб қолади, кўнглига аллақандай шубҳа тушади-ю, “навбатчи санъатшунос”ни таклиф қилади. Навбатчи санъатшунос бир нигоҳ ташлаб, Велимир Хлебников имзо чеккан мактубни кўради-ю, дарҳол чемоданларни мусодара қилишни буюради. Бу орада Коваленко Диманинг сирини “фош қлиб” улгурган эди: дастлаб Дима ўзи билан оилавий архивини олиб чиқиб кетаётганини айтган эди, кейин бажонидил бу гапдан қайтади-да, “чемоданларни чегарадан ўтказиб беришимни илтимос қилишди” дейди.

Ким илтимос қилган, нима сабабдан, хизмат ҳақиға қанча бермоқчи бўлган — Якобсон бу саволларга жавоб бериб улгурмади, чунки самолётга ошиқмоқда эди. Милиционерлар ҳам ер тагига кириб кетгандай гум бўлишди. Прокуратура контрабандага уриниш бўйича жиноий иш кўзгади. Федерал хавфсизлик хизмати бажонидил бу ишнинг тафсилотларига кириша бошлади. Тафсилотлардан миллионларнинг ҳиди келиб турарди.

Шу тарзда бебаҳо адабий архив учун курашнинг сокин босқичи бошланди. Бу кураш салкам бир ярим йил давом этди. Николай Иванович билан унинг топшириғига биноан ҳаракат қилганлар эҳтиёткорлик билан чемоданларни ўзлари томонга торта бошладилар. Бу ишда уларга маданият министрлигидан тортиб божхонагача турли идоралардан ёлланган ассистентлар ва кўнгилли кўмакчилар хуфия тарзда ёрдам беришди.

Харжиевга ёрдам берганларнинг қарашлари оддий эди ва улар Россия қонунарига ҳилоф келмасди. Чемоданлар билан уларнинг ичидаги буюмлар, шак-шубҳасиз, Харжиевники эди. Бу унинг адабий архиви эди. Бу архивни унинг ўзи йиққан, ўзи тартибга келтирган эди. Деярлик ҳар бир саҳифада унинг қаламларининг изи бор эди. Буюмлар ичида биронтаси ҳам миллий маданиятнинг қайд қилинган қимматбаҳо буюмлари рўйхатига ёхуд каталогига киритилмаган эди. Бунинг сабаби жуда оддий эди — божхона ходими Коваленко чемоданларини очгунига қадар дунёда ҳеч ким бу нарсаларнинг борлигини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.

Лекин чемоданларни эгасига қайтариб беришга қаршилик қилган одамларнинг ҳам мавқелари жуда оддий ва Россия қонунчилиғига зид келмас эди. Мана, масалан, олайлик, Анна Ахматова Россиянинг улуг шoirаси экани факт. Унинг ҳаётининг энг оғир дақиқалари, ойлари ва йилларида Харжиев уни қўллаб-қувватлаб тургани, уларнинг биографияларининг тафсилоти. Лекин шoirанинг Николай Ивановичга ёзган мактублари, бу мактубда баён қилинган поэзия ҳақидаги қарашлар — бизнинг миллий бойлигимиз, умумхалқ мулкидир. Россия Федерациясининг Маданият вазирлиги Ахматованинг ана шу мактуби бизнинг ифтихоримиз ва шон-шавкатимиз эмас деган хужжат бермагунча, чегара бу мактублар учун ёпиқлигича қолаверади.

Агар бир-бирини инкор этувчи икки мавқенинг иккови ҳам қонуний бўлса, уларнинг қай бири қонунийроқ деган савол туғилади?

Катталар маъқул кўргани қонунийроқ бўлади-да. К.Ковалевга кўрсатган ҳушёрлиги учун 50 доллар мукофот бериб, ҳукумат идоралари қандай мавқеда туришларини ва бундан кейин ҳам туражакларини намоиш этдилар.

22, 23, 24, 25, 26, 27, 28-найранглар.

Шунингдек, яна қанча керак бўлса, шунча найранглар.

Жозеф Хеллернинг машҳур романи шарофати билан, менинг ҳамкасабам (биз у билан “Крокодил” журналида бирга ишлаган эдик), шу романни таржима қилган марҳум Марк Виленскийнинг хизматлари туфайли бизнинг тилимизга “22-найранг” деган ибора кириб қолди.

Яхши эсимда — Марк романининг сарлавҳасини таржима қилолмай роса қийналган эди. Асарнинг номи “Catch-22”. Бунда фақат “22” деган рақамгина аниқ. Рус тилида инглизчадаги “Catch” сўзининг маъноси-ю, бутун нафосати, таровати ва жилоларини ифодалайдиган сўзни топиш амримаҳол... Ҳар хил сўзлар билан ифодалаб кўришди — бўлмади. Албатта, битта русча сўкиш бор эди — ўша бир мунча тўғри келарди.

Лекин “Литературная газета” ҳали сўкишларни қўллаш даражасига пишиб етилмаган.

Албатта, бутунги кунда “найранг” сўзига қулоқ ўрганиб қолган. Лекин ҳар қалай фоҳишаликни касб қилиб олган аёлга “ойим қиз” деб мурожаат қилиш бемаънилик-да.

“22-найранг”нинг моҳиятини эслатиб ўтаман. Бу, яъни 22 рақами Иккинчи жаҳон урушида Американинг ҳарбий ҳаво кўшилмаси бўйича берилган буйруқнинг тартиб рақамидир. Иттифоқчиларнинг учувчилари Болоньяни бомбардимон қилиш учун учганларида ҳар гал жуда катта талафотлар кўришган. Бу италян шахрининг ҳарбий ҳаво кучлари ҳужумидан мудофааси ҳалдан ташқари яхши уюштирилган экан. Бу шаҳарга қарши ҳаво орқали қилинган ҳар бир ҳужум ўз жонига суиқасд қилиш билан баробар эди.

Албаттаинки, учувчилар ўлишни истамас эдилар. Улар учмасликка баҳона топишга устаси фаранг эдилар. Бироқ бошлиқлар ҳам анойи эмас — улар ҳар қандай баҳонаю сабабларни чиппакка чиқарадиган 22 рақамли универсал буйруқни ўйлаб топишади ва уни жорий этишади. Бу буйруққа биноан фақат телбалар ва ақли ноқисларгина учишдан озод қилинадилар. Аммо учишдан бош тортишнинг ўзи учувчиларнинг ақли расолигидан далолат берарди.

Фақат бир нарс ажабланарли — нима сабабдан “22-найранг” деган ибора халқаро миқёсда тарқалиб кетди? Бу гап сокин Швейцарияда ёхуд беиллат Норвегияда рўй берганда ҳам ўрга эди. Аммо бизнинг ҳаётимиз — ўтган шўролар даврида ҳам, ҳозирги кунларда ҳам ҳамшидан-оёқ 22-найрангдан иборат.

Нафақа соҳасидаги қонунчилигимиз, солиқ тузуклари, маҳаллий бюджетлар, альтернатив хизмат ҳуқуқи, турар-жой аҳволини қайд қилиш — буларнинг бари — 22-найрангдан иборат. Фақат у 23-, 24-, 25- ва ҳоказо найранглар билан тўлдирилган, холос.

О, кошки эди Харжиев қонунга қаттиқ риоя қиладиган фуқаро бўлса! У замонавий санъат намуналарини йиғиб юрадиган машҳур коллекционер Костакига ўхшаб иш тутган бўларди — Костаки нафақат коллекционер бўлган, у гоятда тажрибали тижоратчи ҳам эди. Расмий идораларда Костаки ўз ҳақ-ҳуқуқларини пеш қилиб ўтирмади. У давлатга тегишли ўлпонини бериб қутула қолди. Ҳозирги тилда бунинг “улуши” дейишади, шекилли. Давлат у пайтларда ҳали совет давлати эди — улушини олди ва коллекционерни жамики хазинаси билан бирга социалистик лагер ҳудудидан чиқариб юборди.

Харжиев “улуш бериш” деган ишни қилолмас эди. Гап бу ерда унинг қурумсоқлигида эмас. Албатта, бойлигининг бир қисмидан жудо бўлиш Костаки учун ҳам осон кечмаган — бу унинг учун бирор бармоғини кесиб бериш билан тенг бўлган. Бироқ Харжиев учун бунинг бари жуда жиддий эди. Унинг учун бу — севимли фарзандларидан бирортасини қурбон қилиш билан баравар эди.

Бутун умри шу ерда — шўролар мамлакатида кечган Харжиев буюмларини олиб чиқиб кетишга рухсатнома олмоқ учун Маданият вазирлигига мурожаат қилиш кераклигини бир лаҳза ҳам хаёлига келтирган эмас. У бу вазирликни яхши биларди, унинг адоқсиз хиёнаткорлигидан, ашаддий даражада қоғозбоз ва ҳарфхўрлигидан, Федерал хавфсизлиги хизмати идораларига қулларча қарам эканидан воқиф эди. Харжиев ярим аср мобайнида биқиниб-яшириниб ҳаёт кечирган эди. У яшаган конспирация муҳити бош Штирлицнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Шунинг учун у 22-найранг говларини якка одам икки дунёда ҳам енгиб ўтолмаслигини яхши биларди.

Архив Харжиевнинг ўзиники эканини ва унинг учун ҳаётдек қадрли эканини жуда яхши билганлари ҳолда Федерал хавфсизлик хизматининг ходимлари ўта тақаллуфсизлик билан одамнинг хусусий ҳаётига суқилиб кирдилар. Бунинг учун санъат бобидаги билимлари ҳаминқадар бўлган “навбатчи” мутахассисни эмас, балки Малевич ҳақидаги китобнинг муаллифи Е.Шацкихдек авангард санъатининг билимдонини тақлиф қилишди.

Рус авангарди билимдонларининг тор доирасида Харжиев Шацкийнинг китобини, айниқса, китобнинг Малевичга бағишланган бобларини нақадар кескин танқид қилганини яхши билишарди. Бундан ташқари, Харжиевнинг феъл-атвори қанақа экани эсингизда бўлса керак? Тахмин қилайликки, унинг баҳоси ҳалдан зиёд бир томонлама бўлган. Унда иккала томоннинг муносабатлари қандай бўлиши ўз-ўзидан маълум. Шацкий ҳам Харжиевнинг ўша донғи кетган таҳрири ҳақида жуда кескин гаплар айтган, унинг авангард санъати тўғрисидаги билимларини икки пулга олган эмас.

Санъатшунос уч ой мобайнида тинимсиз расмий идоранинг муздек ертўласида совуқдан дийдираб ўтириб, ҳужжатларни ўрганган. Албатта, ўрганаётган ҳужжатларидан кўчирма олишга ёки бу ерда қилаётган ишининг моҳиятини одамларга ошкор қилишга унинг ҳақи йўқ эди. Федерал хавфсизлик хизмати ҳеч қачон бу экспертизани

расман тан олган эмас ва унинг натижаларини ҳам эълон қилмаган. Лекин шундай ўйлайманки, хавфсизлик хизмати ҳатто Шацкийдан ҳам ўзига маъқул келадиган хулосаларни ола билмаган. Архивни эгасига қайтариб бериш кераклиги борган сари аён бўла бормоқда эди.

Шунда “Известия” газетасида Коваленконинг мақоласи пайдо бўлди. Йўқ, божхона ходими Константинники эмас, Юрийники. У газетанинг Париждаги мухбири эди. Улар борган сари жазавога тушиб боришмоқда эди. Харжиевнинг ўз бадиий мол-мулкани олиб чиқиб кетиши ва ўзи йиққан адабий архивни хорижга олиб кетишга уриниши мақолада “аср жинояти” деб баҳоланган ва табиийки, тўғридан-тўғри хавфсизлик идораларининг номига ҳам таъна тошлари ёғдирилган эди.

Чекистлар бунақа таъна-дашномларни яхши кўришади. Бундай таъналардан уларнинг қаллалари совиб, қўллари покроқ бўлиб қолади, албатта.

Ғазабга минган жамоатчиликнинг танқидига жавоб берар экан, хавфсизлик хизматининг шоввозлари шунақа бир мақола чоп эттирдиларки, унинг мазмунини баён қилиб бериш жуда ҳам қийин. Хавфсизлик хизматининг мавқеи бир неча найрангларга асосланган, улар эса ўз навбатида “22-найранг”га таянади.

Федерал хавфсизлик хизмати архивнинг Харжиевники эканини, унинг Харжиевдан бошқа эгаси йўқлигини тан олади. У Харжиевнинг Россиядан ўз ихтиёри билан чиқиб кетганини инкор қилмайди. Аммо одам ўз мулкни хорижга олиб кетганини Федерал хавфсизлик хизмати комил ишонч билан “контрабанда” деб атайди. Ва Голландиянинг ҳукумат идораларига “Россияга тегишли маданий бойликларни” қайтариб беришни таклиф қилади. Негаки улар “Москвалик таниқли санъатшунос ва коллекционер Н.И.Харжиевнинг ижодий мероси” экан.

Яна битта вазифани ўз олдига кўндаланг қўяди хавфсизлик хизмати: “Унинг (жиноятнинг) амалга оширилишига алоқадор бўлган ҳамма шахслар аниқлансин ва жиноий жавобгарликка тортилсин”. Яъни, кимда-ким Харжиевга жинидан бадтар ёмон кўрган жамиятнинг чангалида шипшийдан эмас, балки думи билан юлинган лочиндай бўлиб чиқиб кетишига ёрдам берган бўлса, уларни топиб, турмага солиш керак. Гарчи Харжиев, шубҳасиз, ўзига тегишли нарсаларни олиб кетган бўлса-да...

ҚўЛГА ТУШМАС “ГМУРЖИНСКА”

Кельн шаҳаридаги сокин кўчада жойлашган машҳур қизил бино — “Гмуржинска” деб аталган бадиий галлередир. У Рейн дарёси соҳилидаги энг русиёна жойдир.

Бу галерея — авангард салтанатидир. Унинг кўп қисми — рус авангарди. Галлерейнинг ҳозирги эгасининг онаси мархума Антонина Гмуржинска дугоналарининг ёзишига қараганда рус авангардига мансуб асарларни яширин сотиб олиш билан ном чиқарган ва бойлик орттирган. Буни дўстлари ҳам унча инкор этишмайди. У жуда дилбар, жозибали ва субутли аёл бўлган. Шунинг учун аср бошидаги рус авангардчиларининг меросхўрлари орасида кўпгина дўсту ёронлар орттиради. Гмуржинска улардан шўро музейлари арзонгаров сотиб олишдан бош тортган асарларни қиммат баҳоларда сотиб олган.

Мен Антонина Гмуржинска тўғрисида кўп ўқиган бўлсам-да, унинг ўзига хос бизнеси ҳақида жуда кам нарс биламан. Гап йўқ, у ваъдасида турадиган лафзидан қайтмайдиган, муросаи мадорага юрадиган одам бўлган. Агар орада келишмовчилик туғилиб-нетиб қолса, у олаётган нарсасининг пулини кам бергандан кўра, беш-олти сўм ортиқроқ тўлашни афзал кўрган. Николай Харжиевнинг ҳар нарсадан гумонсирайвериши таъриф-таъсифга муҳтож эмас. Ҳатто шу одам ҳам Антонинанинг ҳалоллиги, садоқати ва ҳар қандай шароитда ҳам гапининг устидан чиқишини тан олган.

Антонинанинг ишида иккита асосий мураккаблик бор эди. Йўқ, аср бошидаги рус авангард санъати асарларини харид қилиш эмас — бу масалада бошлаб асар сотади-ганлар унинг олдига кириш учун навбатда туришларига сал қолган деса ҳам бўлади.

Ҳамманинг ақл-фаросати етиб турган бир мураккаблик асарларни чегарадан ўтказиб олишда эди. Ким бу ишга кўмак берган — спортчиларми, дипломатларми, божхона деворидаги тешикларми, учувчиларми, дипломатик чопарларми? Антонина ўз сирларини ҳеч кимга очмай, бир неча йил муқаддам вафот этди. Агар очган бўлса, у сирларини қизи ва меросхўри Кристинага очган бўлиши мумкин.

Иккинчи мураккаблик янада мураккаброқ эди. Фарб жамоатчилиги рус авангард санъатининг юксак сифатларини мутлақо билмас ва тушунмас эди. Шунинг учун Антонина гарчи ўзи ўрганиб бизнесмен бўлга бўлса-да, даромадининг анчагина қисмини нашриётчилик фаолиятига йўллади. Матюшин, Филонов, Малевич, Эндер,

Ларионов ва бошқаларнинг жуда бой ва нафис нашр этилган альбомлари рус авангардининг гуллари учун заминни юмшатиб берди. Ёки соддароқ қилиб айтганда, авангард асарларининг нархи кўтарилишига ёрдам берди.

Галлерея нашр этган проспектларда айтилишича, Кристина Гмуржинска (эрининг фамилиясига кўра Бшер) ўзи ўқиб-ўрганган онасидан фарқ қилароқ авангард тарихини (Россияга ургу берган ҳолда) Бонн ва Сорбоннада махсус ўрганган. Унинг масалага ёндошиши кўламидроқ. Сирасини айтганда, имкониётлари ҳам кенгроқ. Бизда Малевичнинг эскизлари ва Матюшин музикаларига қўйилган пьесалар тўғрисида ёзишган эди. Бу пьесаларни Галлерея қўйган. У ерга бадий абстракция жанрида ишлайдиган ёш рус рассомларини таклиф қилишади.

Божхонада олиб қолинган учта чемодандаги қоғозлар орасидан аллақандай қизиқарли чала кўлёмалар ҳам топилган. Масалан: “Шартнома. Мен, Х.Н.И. Кр. Г.Б.га умрбод асраш учун Каз. М”нинг олгита асарини бераман”. Тамом. Ҳеч қанақа муҳр йўқ. Имзо ўрнида эса аллақандай ажи-бужи чизиқлар.

Ёки: “Мен, Кристина Г. Бшер жаноб Н.И.Харжиевга ва унинг рафиқаси Л.В.Чагага Амстердамга келганларидан сўнг рўзғор тебратиб турмоқлари учун 2.500.000 (икки ярим миллион) долларга чек беришни зиммамга оламан”.

Сўнгги ҳужжатнинг санаси 1993 йилнинг 30 сентябри деб белгиланган. Харжиевнинг Амстердамга кетишидан бир неча фурсатгина олдин. Ҳаммаси бир-бирига тўғри келади. Бир қатор тадқиқотчилар Харжиевни Амстердамга жўнатишнинг ташкилотчилари сифатида тўғридан-тўғри галлерея раҳбарларини кўрсатадилар.

Галлерея Харжиевни коллекцияси билан бирга хорижга кетишини уюштирган деган айбловларни чаптастик билан қайтариб турипти. Унинг ҳуқуқшунослари судларда топилган далиллар Кристинани контрабандада айблаш учун сира кифоя қилмаслигини аллақачон исбот қилиб беришди.

Аmmo бир далил борки, “Гмуржинска” галлереяси ундан халос бўлишнинг уйдасидан чиқа олмаяпти. “Хилтон” меҳмонхонасида истиқомат қилувчи иккита ночор одамга раҳм-шафқат юзасидан арзимаган ярим миллион долларни бериб, уларни тақдирга тан беришга мажбур қилиш ўрнига, “Гмуржинска” куйидигиларни амалга оширган:

1. Амстердам ва Цюрихда Харжиев ҳамда Чаганинг номига 2,5 миллион долларга ҳисоб очган.

2. Уларнинг даволанишига кетган баъзи-бир харажатларни тўлаб юборган.

3. Харжиевнинг сақланиб қолган архивини тартибга солган ва нашр этган.

4. Москвада Н.И.Харжиев асарларининг икки жилдигини нашр этган.

5. Инглиз тилида Харжиев тўғрисида монография тайёрлаган.

6. Велимир Хлебников ҳақидаги энг яхши тадқиқот учун Харжиев номида мукофот таъсис этган.

Ва эҳтимолки, далиллар занжиридаги энг асосий ҳалқа Харжиев хотираси билан боғлиқ ишларда ўзининг қатнашувини муҳокама қилишдан бош торгаётганидир.

Хелла Роттенберг ўнлаб ўлаксаҳўрнинг номини келтиради. Улар авлодлар учун рус авангарди мўъжизасини авайлаб-асраб қолиш ҳақидаги ваъдасини шараф билан бажарган улуг рус зиёлисининг меросини ин-инларига ташиб кетишган. Бу меросни улар турлича талашган — бировлари уй анжомларини ўғирлаган, бировлар суратларни олиб кетган, яна бировлар банк ҳисобидаги пулларни ўмарган. Ўлаксаҳўрлар укув билан ишлаган ва ҳеч нарса билан ўзларини фош қилган эмас.

Агар Федерал хавфсизлик хизмати Харжиевга бир асрлик очлик, қўрқувлар, хиёнатлар, алдамчиликлардан кейин орзу қилган шахрига учиб кетишига ким ёрдам берганини топишга астойдил аҳд қилган бўлса, “Гмуржинска” мақсадга олиб борадиган аниқ издир. Охир-оқибатда суриштириб келганда, шу галлереянинг эгалари жуда катта даромадга эга бўлган чолу кампирни алдашга қодир бўлган ягона одамлардир... Яна ким билсин, дейсиз...

“Литературная газета”нинг
2000 йил 39 ва 40-сонларидан олинди.

Александр ГЕНИС

XX асрнинг етакчи услуби

XX асрда бутун маданият тарихида тамомила янги услуб, яъни давр тақозосига биноан “модернизм” кенг қўламли атамаси атрофида бирлашувчи хилма-хил адабий мактаблар ва йўналишлар пайдо бўлди. Утмиш меросини синчиклаб кўздан кечирар эканлар, XX аср ижодкорлари ўзлари учун зарур мавзу — тил ва маданиятнинг бирикуви натижаси бўлган “объектив воқелик” ғойиб бўлганига гувоҳ бўлишди. У билан биргаликда инсон шахс сифатида тарих саҳнасида ғойиб бўлганди. Маркс ва Фрейд илгари сурган таълимотларга биноан инсон шахсиятига сифий қарама-қаршиликлар воситаси, ботиний кечинмалар исканжасидаги махлуқ сифатида қарай бошладилар.

Ижод жараёни қақшатқич зарбага учради. Бироқ бадиий ижоднинг қудрати шундаки, у бамисоли Самандар қуш янглиғ култепада яна қад ростлайверади. Шу асно модернизм юзага келди: модернизм ҳеч қандай таназул эмас, балки дастлабки умумбашарий маданиятнинг андозаси, мислсиз уйғунлик тажрибаси бўлди.

Бадиий ғоя, деб ёзганди Альберт Швейцар, ягона-яхлит бўлгани ҳолда турли воситалар орқали инъикос этади: шоир сўзлар воситасида, мусаввир бўёқлар, бастакор эса оҳанглар воситасида ўз фикр-мулоҳазаларини ифода этади.

Модернизм — ўтган асрнинг етакчи ижодий ғояси сифатида — ниҳоятда салоҳиятли, айни пайтда бир-бирига асти ўхшамайдиган даҳолар ижодида яққол акс этди. Бу даҳолар орасида — Матисс, Пикассо, Брак, Томас Манн, Пруст, Жойс, Кафка, Гессе, Фолкнер, Валери, Элиот, Паунд, Рильке, Лорка, Уоллес Стивенс, Стриндберг, Пиранделло ва бошқалар бор.

Россияда ҳам модерн адабиётининг ўзига хос намояндалари мавжуд. Адабиётимизнинг Кумуш даври намуналари, шиддаткор рус шеърини айни пайтда рус шеърининг энг яхши намуналари ва ниҳоят рус модернизмга яқун ясовчи Иосиф Бродский ижодини ҳам шу жумлага киритиш мумкин.

Тарих вақт билан ҳисоблашмайди, бироқ бизлар солномага назар солмай иш юрита олмаймиз. Ортага назар ташлар эканмиз, модернизм тарихнинг қайси палласидан бошланганини билиб оламиз.

Лондондаги машҳур икки бадиий музей жамоаси яқинда ана шундай муаммога дуч келди. Улар ўз хазиналаридаги санъат асарларини ўзаро тақсимлаб олишларига тўғри келди: натижада Миллий галереяга мумтоз тасвирий санъат асарлари, Тэйт галереясига эса замонавий ижодкорларнинг асарлари насиб этди. Бу борада 1900 йил чегара чизиги вазифасини ўтади. Бу чегара чизиги ҳар қанча баҳсли ва шартли бўлмасин, нафақат тақвимий, балки мангиқий ҳақиқатга яқинлиги билан ҳам эътиборни тортади. Биз модернизмни ўтган аср билан тенгдош ҳисоблай туриб, ҳам тарихан, ҳам бадиий жиҳатдан адолатли иш тутган бўламиз.

Юз йил аввал рўй берган воқеаларни хаёлдан кечирар эканмиз, XIX ва XX аср оралигида Ғарб бадий тафаккурида минглаб йиллар мобайнида чуваланиб келаётган анъана-услубларнинг кўққисдан узилганининг гувоҳи бўламиз.

Тараққиётнинг жадал одимлари билан илгарилаб кетиши мана шундай кутилмаган вазиятни юзага келтирганди. Сон-саноксиз илмий-техникавий инқилоб шоҳидлари ва қатнашчилари бўлган сиз билан бизлар ўзларимизни мана шу инқилоб қаҳрамонлари қурбонлари деб ҳисоблашга кўникиб қолганмиз. Бироқ аслида юз йил муқаддам инсон турмуш тарзини, қолаверса, унинг қалби ва шакл-шамойилини, тақдири ва феъл-атворини тамомила ўзгартириб юборган чинакам жаҳоншумул кашфиётлар ва ихтироларнинг меросхўрларимиз, холос.

Аэропланнинг дарчасидан замин қандай кўринишига гувоҳ бўлгач, кубистлар тасвирий санъат асарларининг моҳиятини англаб етганини Хемингуэй қайд этганди. XX аср технологияси оламни янгича идрок этиш тарзини шакллантирди. Биргина авлоднинг ҳаёти давомида шунчалар сон-саноксиз ўзгаришлар содир бўлдики, бундай кашфиётлар ўтмишда ҳам қилинмаган ва яқин келажақда ҳам қилиниши даргумон. Телефон ва телеграфнинг ҳаётимизга кириб келиши, овоз ёзиб олиш ва радионинг кашф қилиниши, авиация ва кинонинг тантана қилиши ё шу сингари сон-саноксиз техникавий янгиликлар турмуш тарзимизнинг асрлар давомида шаклланган андозаларини ўзгартириб юборди: ҳаётимиз кутилмаган шиддат касб этди, аксарият аҳоли зич ва гавжум шаҳарларда истиқомат қила бошлади, дунёнинг у чеккаси билан санокли дақиқаларда боғланиш имконияти пайдо бўлди, ҳатто тафаккурнинг шакл ва йўналишлари ҳам бошқача бўлиб қолди.

XX асрда дунё тамомила ўзгача қиёфа касб этди. Сипо сармоядорлар ва чамбаракли кенг юбка кийган хонимларнинг одми фотосуратларига алданмай қўя қолайлик. Азалий анъаналар мудраб ётган ана шундай ибтидоий муҳитда ижодкорларнинг шиддатли санъати майдонга келди. Модернизм раҳнамоси, америкалик буюк шоир Эзра Паунднинг “Дунёни янгилайлик!” деган даъватига “лаббай” деб жавоб берган бу ижодкорлар олдиларига қўйилган вазифани шараф билан уддалай олдилар.

“Икки аср оралигида илгари ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган кашфиётлар қилинди. Марконининг симсиз алоқа билан боғлаш сингари кашфиётлари одамларни шошириб қўйди. Мана шу сингари ғаройиботларнинг эстетик аҳамияти ҳам бор эди: модомики ахборотни бир манзилдан бошқа бир манзилга симсиз ҳам узатиш мумкин экан, инсоннинг руҳий ҳолати ҳам, электр қувватига боғлиқ бўла олади, у билан ўзаро алоқага кириша олади ҳам. Бу эса шоирлар ва ижодкорларни бефарқ қолдирмади. Чунки улар технологик инқилобнинг фақат техника билан чекланиб қолмайдиган ялпи оммага вақтинчалик номаълум мазмун-моҳиятини ботинан идрок қила билган эдилар. Бирон-бир масофани фақат от ёрдамидагина эмас, бошқа воситалар кўмагида, боз устига ақл бовар қилмас тезликда босиб ўтиш мумкин экан, ижод майдонига ҳам бошқача андозалар билан ёндошмоқ керак деган тушунча-ақидалар пайдо бўлди. Ана ўша йиллари Фрейд ўзига хос тушлар таъбирини кенг жамоатчиликка ҳавола қилганди. Бу эса кўплаб ижодкорларни ҳаётга янгича нигоҳ билан қарашга ундай бошлади. Инсоннинг ботиний оламига илк йўлак очилганди. Азалий тушунчалар, анъаналар чилпарчин бўлиб кетганди” (Норман Мейлер. “Пикассонинг ёшлиги”).

Икки аср туташган бир паллада техникавий тараққиёт бутун бадий ижод тарихида ўта инқилобий тўнтариш учун замин ҳозирлади. XX аср ўзига хос бадий ижод услубини — модернизмни юзага келтирди. Модернизмнинг аввалги бадий услубдан фарқи ҳаттоки мажусийлик ва насронийлик маданиятлари фарқидан ҳам каттароқ бўлганини ҳозирги авлод кишилари тасаввур қилишлари қийин. Қадимда ҳайкалда ким акс эттирилганидан қатъи назар — олимпия ғолиби ёки азоб чекаётган азиз-авлиё бўладими — ҳамма-ҳаммасининг оёқ-қўли жой-жойида бўлиб, бинойидек одамнинг айнан ўзгинаси бўларди. Лекин модерн-рассомнинг асарларида тасвирланган сиймолар ҳақида

бундай деб бўлмайди. XX асрнинг дастлабки буюк тасвирий санъат асари — эндиликда модерн суратларининг дурдонаси дея тан олинган Пикассонинг “Авиньонлик қизлар” асари анъанавий тасвирий санъат асарларидан тубдан фарқ қилар эди.

Навқирон Пикассо янги мусаввирликнинг инқилобий қондаси: объектнинг айнан ўзини эмас, балки унга нисбатан ҳис этилган кечинмаларни акс эттириш қондасини шакллантирди. Мавжуд воқелик Пикассо учун кўзгудан бўлак ҳеч вақо эмас, у бутун оламни айнан ўша кўзгуси орқалигина кўради ва идрок этади. Унинг портретларидаги сиймолар гўё аъзои баданларидан қайнаб тошадилар-да, теварак-атрофдаги анжомлар — диван, оромкурси ва гулқоғозларга сачрайдилар. Ҳайратланарли замонавий тасвирий санъат натюрт-морт шаклидаги портретлар шу асно юзага келди. Ҳамма нарсани ўта соддалик билан акс эттиришга ҳамиша интилиб келган Пикассо айни шундай ижодий услуб воситасида бу борада азалдан шаклланаётган андоза тарни таомилдан чиқариб юборди. Ҳолбуки, фақат мана шундай синчков нигоҳ билангина объект-воқеликнинг юзаки, эҳтимол сохта шакл-шамойилини эмас, балки унинг ботиний мазмун-моҳиятини кўриб, идрок эта олиш мумкин.

Модернизм дастлабки кезларда романтик тусда эди. Бу янги услуб жамики янгилик сингари дастлабки қадамларидан бошлабоқ дунёни буғ ва электр қуввати билан бундан буён ҳам улугворлик ила забт этиб бораверишга чоғланган маҳобатли тараққиётнинг қотиб қолган қолипига қарши чиқа билди. Яхлит ҳақиқатни ташкил қилувчи айрим ҳақиқатлар жамулжамига, даврий жадвалга, қомусларга, маълумотномаларга, топшириқномаларга, дарсликларга XIX да асрда астойдил ишонардилар. Мана шундай содда ишонувчанликни айни замонда бизлар ҳам қўмсаймиз, бироқ XIX асрда туғилиб вояга етганларга ўз замонасининг тартиб-қоидаларини анъана-қадриятлари ёқмай қолганди. Улар ўз замонасининг жозибасини йўқотган, ақидапарасти “филоф бандаси” тариқасида назар-писанд қилмасдилар.

XIX аср ҳақиқатининг шартли ва чекланганлигини англаб етган XX асрнинг ижодкорлари дунё борлиқни бевосита эмас, балки бавосита, яъни ақлан эмас, аксинча қалбан идрок эта бошладилар. Натижада воқелик-объектнинг ранг-баранг ботиний олами жилва қилиб, кўзларни қамаштира бошлади. Эскирган ақидалардан зада янги аср ижодкорлари маънавий мавҳумликни бирдан ёритиб юбора оладиган ботиний зиёни топа олдилар. Бундай янги ижодий услуб шаклий мураккабликларга қарши чиқароқ нисбий соддалик — ақл-идрок эмас, аксинча воқелик-объектнинг мазмун-моҳиятини акс эттирувчи янгича тасвирий воситалар билан ижод қилиш одат тусига кирди.

Ҳамиша бўлганидек, соддалик, оддийлик томон қадам ташлашнинг ўзи бўлмайди. Модернизм санъатини идрок этиш осон эмас. Бизлар гарчи роппароса бир аср мобайнида модерн руҳидаги асарлар қуршовида яшаб келаётган бўлсак-да, унинг лолу-ҳайрон айлагувчи услуби моҳиятини ҳали-ҳамон тўлалигича англаб ета олганимиз йўқ. Бу борада мусаввирлар айбдор эмас. Модернизм санъатда Коперникка хос туб бурилиш қилди: модернизм объект билан эмас, балки субъект билан астойдил шуғуллана бошлади.

Услубий модернизм тарихда алоҳида ўрин тутди. Одатда санъатдаги бирон-бир йўналиш ва мактаб янгиладиган бўлса, воситаларни алмаштириш билан кифояланиб қўя қолинарди, модернизм эса тадқиқ қилинаётган объектнинг ўзини тамомила янгилади. Реалистик санъатнинг анъанавий шакллари воситасида ҳақиқатдан йироқ, сохта воқеликни, бир бутун ва яхлит эмас, балки лахтак-лахтак ҳаётни акс эттиришга ҳаракат қилиб келинди. Модернизм эса нафақат воқеликни акс эттириш мумкинлигига шубҳа билдириб қолмасдан, устига-устак ўзи ҳам мавжудми деган масалани ҳам кўндаланг қилиб қўйди. Ницшенинг “Ҳеч қандай фактлар мавжуд эмас, балки уларнинг талқини, инъикосигина бор” деган ақидасини дастак қилиб олган модернизм муаллифнинг тасаввуридагина мавжуд воқеликнинг турли талқинлари, дунёни турли субъективизмларнинг кураш майдони сифатида акс эттира бошлади.

Модернизм томошабиннинг теварак-атроф тўғрисидаги тасаввурлари доирасини кенгайтиришга эмас, балки бизларнинг ҳиссиётларимизга, олам манзарасини шакллантирувчи тасаввуримиз қувватига таъсир кўрсатиш учун зўр бериб ҳаракат қилди.

Мана шунинг учун модернизм мураккаб санъат. У томошабиндан оддий томошабинликни эмас, балки фаол ҳамкорликни талаб этади. Мусаввир тайёр маҳсулот эмас, балки сиз билан бизнинг идрокимиз, тасаввуримиз замида униб, ҳосил берувчи ҳосиятли уруғ таклиф этади.

Ижодкор мавжуд воқеликни ўзгартириб ўтирмайди, балки уни яна ҳам қуюқроқ ранглар билан тасвирлайди. Модернизм шу жиҳатдан олганда реализм ўрнини эгаллагани йўқ, аксинча, уни чинакам тўғри йўналишга буриб юборди. Ва бу замонавий ижодий услубда ижод қилган ҳар бир даҳо санъаткорнинг асарлари бизларга ўзига хос қутилмаган таъсирини кўрсатди.

Хоҳ мусаввир, хоҳ ёзувчи-шоир, хоҳ бастакор бўлсин, ўзларига хос янги дунёни кашф этар эканлар, уларнинг ҳаммаси модерн ижодкор дея тилга олиндилар. Инқилобий фаолликлари ўзларининг тор ижодий доирасидан кенг ижтимоий кўламга кўчганидан кейин эса уларнинг ҳаммаси авангардист номини олдилар. Назарий фарқ ҳатто айтишга ҳам арзимайди, бироқ амалий тафовут осмон билан ерча бор. Бу, айниқса, XX аср рус ижодкорлари асарларида яққол кўзга ташланади.

Фарб модернчилари ижодий услуб деб билган нарсани рус авангардистлари турмушни тубдан ўзгартириш йўлидаги қадам дея талқин қилдилар. Футуристлар рус жамиятининг ўта изчил ва ўта кескин кайфиятдаги инқилобчилари бўлишган. Улар бу борада соддалик ва яхлитликни зўр бериб ахтаришга қаратилган рус маданиятидаги марказий ғояларидан бирини мантикий яқунига етказа олдилар. Хусусий умумийликка, арифметикадан алжабрга томон ташланган қадам Россияда азалдан тараққиёт сифатида қараб келинган. Тараққиёт — тарқалиб кетган унсурларнинг асл макони — коинотга қайтиши демак. Шу боис нисбатан, эгри чизиқни айнан рус мусаввирлари тўғрилаганликларига ажабланмаса ҳам бўлади.

Футуристлар Октябрь инқилобини жаҳон инқилоби йўлидаги дастлабки қадам деб билишарди. Уларга жамоат қурилишининг айрим жиҳатлари эмас, балки ижтимоий тузилишнинг муқаррар мураккаблиги монелик кўрсатди. Футуристлар пировард натижада Россияда ниманинг урдасидан чиқа олдилар? Москвадаги сон-саноксиз кўчалардан атиги биттасини мовий ранга бўяди, холос. Инқилоб ва санъаткор кўламларининг миқёслари масаласида чиқиша олмадилар. Инқилоб жаҳон миқёсида ғалаба қилажagini даъво қилса, санъаткор ижодкор. Бунёдкор тахтига даъвогарлигича қолаверди. Шу боис уларнинг зўрма-зўраки никоҳининг умри жуда қисқа бўлди. Коммунизм ҳали тетаполиягидаёқ силлиқ касаллигига чалиниб, айти шу касалликни келтириб чиқарувчиларни шафқатсизларча қатағон қила туриб, анъаналар силсиласига эргашаверишдан қайтмайдиган кайфияти ҳам йўқ эмасди. Тоталитаризм авангардизмдан соддалаштириш, оддийлаштиришни ўрганди, холос. Утопия сохта, сийқаси чиққан зўравонликка айланиб кетди.

Авангардизм тарафдорлари ижтимоий лойиҳаларининг барбод бўлганлиги “XX аср даҳшатли тарихи”нинг энг умидли саҳифаларидан бири. Умуман олганда, инсоният устидан фавқулодда тажрибалар ўтказиб бўлмаслиги аён бўлди. Жаннатдагидай фаровон турмуш кечириш ғояси айрим кишиларнинггина орзуси бўлиб келган ва ҳамон шундайлигича қолаётир. Жамият эса ўзининг манфаатпарастлик мақсадларига етишиш йўлида ўта қалтис ғояларни ҳам қўллаш имкониятини ҳамisha топа билган.

Шафқатсиз ҳаёт ижодкорни оломон издиҳоми ила юзма-юз қолдириб додиратиб қўйди. Шоир фақат бадиий тафаккурнинг хаёл етмас уфқлари қучоғидагина ўзини бамисоли Яратган Эгамдай ҳис этиши, бамисоли сайёралардай хаёл етмас кенгликлар бўйлаб сайру сайёҳат қила олиши мумкин. Буюк авангардистлардан бири Владимир Маяковский энг муваффақиятли шеърларида ана шундай бепоён кенгликларни қуча олганди.

Модерн адабиётнинг кескин кайфиятли намояндалари бўлмиш авангардизм тарафдорлари санъатда ақл-идрок, тафаккур ҳукмронлигини ўрнатишга зўр бердилар. Улар айна мана шу йўлда тоталитар тузумнинг шафқатсиз зарбаларига дуч келдилар.

Тоталитаризм Ҳақ-Адолатга таъзим бажо келтирувчи ақл-идрок муболағасидир. Авангардизм тарафдорлари ҳам азалий қадриятларнинг тантанасига ишонардилар. Улар дунёни аввалдан аён йўналишга сола билиш андозаларини қидириб топмоқчи бўлдилар. Нафақат Малевичнинг фазовий кўламлардаги суперматизм, балки Кандинскийнинг нарса-ашёларсиз абстракционизми ҳам турмушдаги бошбошдоқликни маълум бир тартиб-интизомга солиш, янги ва мангу уйғунликка келтиришга уринишдан иборатдир.

Инсон қалбидаги айна мана шундай тўлқинланиш-тебранишлар янги тасвирий санъатнинг ҳаммага тушунарли ифода воситаси бўлиб қолиши керак эди. Авангардизм тарафдорлари бўлган мусаввирлар замонавий санъат саҳифаларига ўз асарларини битиш ўрнига унинг луғатини тузишга берилиб кетдилар.

Авангардизм поэтикаси машина атрофида шаклланди. Авангард утопия бамисоли машинанинг эҳтиёт қисмлари сингари бир-бирлари ўрнини босиб кетаверадиган ўй-фикрларию турмуш тарзлари ҳам якранг бўлган оломон учун яратилганди.

Тез фурсатда модернизмнинг сеvimли санъатига айланган биринчи жаҳон урушигача бўлган даврдаги киносанъати айна шундай қусурга эга эди. Жумладан, Дзиги Вертовнинг фильмларида хоҳ телефонистканинг қўллари, хоҳ папирос доналарини қадокловчининг бармоқлари, хоҳ спортчининг оёқлари бўлсин, уларнинг табиий хатти-ҳаракатларигина суратга олинганди, холос. Яъни, инсон бамисоли машина сингари тиним билмай ҳаракат қилгандагина кадрлидир, деган ақида илгари суриларди. Авангардизм учун машина инсонни сифатловчи восита, дунёни ижтимоий-муҳандислик нуқтаи назаридан мислсиз қайта қуришнинг пировард натижаси ҳисобланади.

Моҳиятан олганда, авангардизм санъати боши-кети йўқ “ишлаб чиқариш романи” бўлиб, шу оқим намояндалари бу асарни модернизмнинг “Илоҳий комедия” сига айлантиришга уриндилар. Афсуски, бундай бўлмади.

Туғма иллати — ҳаммабоплиги авангардизмнинг бошига етди. Авангардизм тафсилотларга ҳамиша нафрат билан қараб келди. Авангардизм барпо этишга уринган тафсилотлардан холи дунё бамисоли ожиз кимсанинг башарасидай нуқсонли эди. Ҳаётда бирламчи ва иккиламчи нарсалар мавжудлигига астойдил ишонган авангардизм намояндалари кўр-кўрона иккиламчи нарсаларни энг муҳим бирламчи нарсаларга қурбон қилдилар. Оқибатда бу оқим тарафдорлари мангуликка даҳлдор асарларни ярата олмай, келажакдан қарзларини уза олмадилар.

Авангардизмнинг бундай сакталиклари модернизмнинг буюк ютуқларини йўққа чиқармайди, балки эстетика, нафис санъатда худосизлик қандай аянчли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини намойиш этади. Авангардизм ўзининг салойи намунасида ботиний идроксиз инсон зоти бўлмганидек, бадий асарлар ҳам сир-синаотсиз бўлмаслигини исботлаб берди.

Модернизм XX асрнинг фожеавийлигини ўта теран идрок этиб, янги Уйғониш даври сари чиқиш йўллари қидира бошлади. Европани Шпенглер башорат қилган муқаррар ҳалокатдан айна модернизм қутқариб қоладигандай эди.

Ғарб бадий тафаккури ўз маданияти учун янги маънавий негизни зўр бериб излай бошлади. Айна шу фожеавий даврда Уйғониш ғояси юзага келди. Модернизм айна янги уйғониш давридагина илм-фанни дин билан, ўтмишни келажак билан боғлаш мумкин, деб ҳисоблаганди.

Янги Уйғониш даври ақл-идрокни инкор этиб эмас, балки у билан бақамти равишда Яратган парвардигор сари юзлана бошлади.

Янги Уйғониш даври Ғарбнинг янги қиёфасини кашф этди. У кундан-кун гуллаб-яшнаб бораётган ранг-баранг ҳаётини насронийлар афсоналари ила яна ҳам ранг-баранг қила билди. Янги Уйғониш даври бутун оламни ягона қолипга солиб, яхлит-ягона уйғунликни вужудга келтира олди., XX аср айна мана шундай уйғунликка ғоят ташна эди.

Бердяев қайд этганидек, машина қулига айланиш учунгина табиат устидан галаба қозонган инсон қисмати давримизнинг фожеасидир.

Модерн санъат тарафдорлари тараққиётга маънавий-маърифий мазмун-моҳият бериб, турли кўчаларга кириб кетган дунё бошини бириктира оладиган замонавий ривоят яратишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйган эдилар. Улар мана шу эзгу мақсад йўлида сув келса симиришга, ҳатто ўт-олов ичидан ўтишга ҳам тайёр эдилар. Янги Уйғониш даврининг жозибадор сароби модерн санъат намояндаларини чорлай бошлади.

Ҳар қандай тоталитар тузумнинг санъаткор учун ҳалокатли томони шундаки, бундай тузум сиёсий ҳаётнинг маънавий ҳаёт билан уйғунлигини ваъда қилгани ҳолда пировард натижада санъатнинг дунёни яхлит манзараси сари интилишини қаноатлантирувчи Йирик бадиий услубни юзага келтиради.

XX асрнинг ўттизинчи йилларида демократлар томонидан на эътироф этилган ва на қабул қилинган модернчилар эстетик дастурини амалга оширишда кучли ҳокимият жуда асқотади, деган илинж билан гоҳ фашизм, гоҳ коммунизм томон оға бошладилар.

Модернизмнинг барча янглишишлари сингари дунёни фожеавий идрок этишининг сабаб-илдизлари ҳам XX асрнинг ўта йирик хатоси — Биринчи жаҳон урушига бориб тақалади. Модернчилар бу урушни яна ҳам даҳшатлироқ иллат — Асрлар мобайнида яхлит маданият маскани бўлиб келган Фарбнинг парчаланиб кетиши даракчиси сифатида қабул қилдилар. Тарихий фожеалар, дер эдилар улар, сиёсий сабаблар оқибатида эмас, балки ички қадриятларнинг емирилиши оқибатида рўй беради: фаровонлик ва гўзалликни унутган дунё маънавий мезонлардан маҳрумлик, маърифий жиҳатдан ўта қашшоқ тараққиёт қурбонига айланади. Янги давр янги миллатларни: яхлит ва ягона тил, маданият ва диндан маҳрум янги миллатларни юзага келтиради, бундай ўзаро гўё етти ёт-бегона миллатлар кўр-кўрона бир-бирларини қиргин-барот қилишга маҳкум эдилар.

Модернизмнинг энг машҳур достони — Элиотнинг “Қақраган замин” достони мана шу салмоқли мавзуга бағишланган. Ниҳоятда кенг қамровли, шаклий жиҳатдан ҳам жуда ранг-баранг, айна пайтда талқин этиш жуда мураккаб бу асар Жойснинг “Улисс” романи билан бир йилда — 1922 йили чоп этилган. “Қақраган замин” достони модернизмнинг энг юксак чўққиси, унинг ўнлаб кинояли ва фожеали якуни бўлди.

Элиот орадан ўнлаб йиллар ўтгач, Гарвард дорилфунунида шеъриятнинг моҳияти тўғрисида сўзлаган маърузаларидан бирида машҳур достони хусусида тўхталиб шундай деган эди:

“Шеърият нуқтаи назаридан олиб қараганда, бизлар яшаётган даврни олдинги даврларнинг ҳеч бирига қиёслаб бўлмайди: ҳозир эътиқод қўядиган нарсанинг ўзи йўқ, афсуслар бўлсинки, эътиқоднинг ўзи ҳалокатга юз тутган. Мен ўз достонимда бундай вазиятга қаршилик кўрсатишга даъват этмаган ҳолда давримизнинг фожеали қиёфасини акс эттиришга ҳаракат қилдим”.

Элиот “Қақраган замин” достонида модернизм учун марказий ақида: “XX асрнинг фожеаси — ҳаммабоп, башарий ривоятнинг йўқлигидир, бутун инсониятнинг бошини бириктирувчи бундай ривоятсиз маънавий қалбимиз қашшоқлашиб, маънавий жиҳатдан ёввойилашмоғимиз муқаррар.”

Ривоят — ҳаётда ўзига хос йўл кўрсаткич бўлиб, ҳар биримизнинг йўлимизни машғала-маёқдай ёритиб туради. Ривоятлар бағрига сингдирилган оламни идрок этиш, у билан ҳамнафас яшаш мумкин. Маданиятни ривоят-афсоналардан маҳрум этиш одамларни умумий ўзаро англаб етиш воситасидан маҳрум қилиш, уларни поракандаликка учратиш, якка-яккаликда ҳалокатга маҳкум этиш билан баробардир.

Шундай хулосага келган XX асрнинг кўплаб санъаткорлари, қолаверса сиёсатдонлари ҳам янги афсона-ривоят яратишга зўр бердилар. Элиот бундай кашшофлар жумласидан эмаслиги маълум бўлди. У ҳаётбахш янги афсона-ривоят яратилишига астойдил ишонмагани учун ҳам айнан ўзи яловбардори

бўлган инқилобий модернизмдан пировард натижада юз ўгириб, динга эътиқод кўйди ва анъанавий тарзда ижод қилишга киришди.

Жеймс Жойс эса бошқача йўл танлади. У янги “Одиссея”ни яратиб, даврнинг демократик солномасини ижод қилди. Жойс она юртига қайтиб келган Улисс саргузаштларини ҳикоя қилиб берди. Адабий жамоатчилик ниҳоят XX асрнинг машҳур романи деб эътироф этган “Улисс” асарини яратиш учун Жойс янгича ҳикоя услубини яратди. Жойс мана шу шоҳона асарида ҳикоя-нависликнинг афсонавий усулини қўллаб, замонамизни яна санъат учун яроқли қилиб берди.

Гомер асарларидан сўнг ниҳоят “Улисс” романида биз тўлақонли ҳаёт билан юзма-юз бўламиз. Жойс яратган оламда ҳамма нарса баробар муҳим ва муқаддас, айти шундай ҳеч қандай қадр-қимматга ҳам эга эмас. Шу жиҳатдан олганда Леопольд Блум роман қаҳрамонигина эмас, у — янги давр адабиётида дастлабки тўлақонли чинакам шахс ҳисобланади. “Улисс”нинг энг катта ютуғи — ижтимоий, миллий ва диний исканжалардан холи эканидадир. У бирон-бир давлат ёки бирон-бир ғоя, ёхуд айрим миллат манфаатларига таяниб эмас, балки “табиат гултожи” ҳазрати инсоннинг талаб-эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ҳаёт тарихини тузиш хусусида таълим беради.

1989 йили “Улисс” ниҳоят “Иностранная литература” журналида чоп қилинганида журналнинг обуначилари сони кескин камайиб кетди. Бунинг оқибатида Жойс ижодидан ҳамиша ҳайратланиб келган адабиётчилар ҳам уни сал бўлмаса иккинчи даражали ижодкорлар сирасига қўшиб қўяёзди. Ҳолбуки, “Улисс” романи ҳамма даврлар ва ҳамма инсонлар учун ҳамма замонларда долзарб мавзуда ва тарзда яратилган шоҳона асар ҳисобланади.

Жойснинг “Улисс” романи модернизмнинг ўта қизиққонлик хусусиятига эга асари дунёга келишига сабабчи бўлди. Бу Эзра Паунднинг эпоси бўлиб, бу асар кенг қамровли экани ва мураккаблиги билан одамни асабийлаштирадиган “Cantos” узундан-узун, яқунланмаган шеърлар туркуми ҳисобланади.

Паунд XX асрни ҳалокат чоҳидан фақат замонавий эпос кутқара олади, деб ҳисобларди. Бу маданият соҳасида муомала вазифасини ўтай оладиган тил луғати ҳисобланмиш эпос бўлмоғи даркор. Айти шундай эпос миллатлар ва элатларнинг бошини бириктира олади.

Паунд Фарбни Шарқ билан ижобий маънода бирлаштириб, яхлит ва ягона қилгани ҳолда мозий улугворлигини қайтариб, макон ва замон сарҳадларини ҳам йўққа чиқара оладиган эпос яратишни орзу қилганди. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда у ўзининг “Сантос” асарини “қабилла кўшиқлари”, тарихни бор бўйича қамраб олувчи поэма” деб аталади.

Бу асарда тарих мавзуи ҳақиқатдан ҳам етакчи ўрин тутаети, бироқ шеъринг кўзгусида акс эттиришдан аввал тарихни жонлантира билмоқ даркор. Паунднинг пешқадамлиги унинг тамомила янги шеъринг услуб яратганида эмас, балки адабиётшуносларнинг совуқ назари остида ҳолдан тойган шеъринг анъаналарига қайтадан жон бағишлай олганидадир. Дарвоқе, Паунд адабиётдаги янги оқимлардан бири футуризмни юзаки услуб дея назар-писанд қилмасди. Шеъринг сатрларда товушларнинг уйғун жарангдорлиги фойдаланганими ёки муайян имлонинг ўзига хос хусусиятларидан усталлик билан фойдаланганими, Паунд кўҳна анъаналарга жон бағишлаб, уларни мангуликка дахлдор этишни ягона мақсад қилиб олганди.

Паунд ҳар қандай воқеа-ҳодисани ифода эта оладиган рамзий иероглиф-имлоларга таянувчи ҳаммабоп умумбашарий тил яратишни орзу қилди. Инжили шариф, “Одиссея” ёки Конфуцийнинг қанонлари сингари унинг “Сантос” асарида ҳам инсониятнинг бутун тажрибасини ўзида жамлаган образлар силсиласи кўза ташланади. Башарий ва мангу мавзуларни тараннум этган ҳолда бу асар “қабилла кўшиғи”га айланиши даркор эди.

Паунд жаҳоний маданиятни қамраб олишни ва шунинг натижасида заминдаги ҳар бир киши учун тушунарли ва қадрли дoston яратиш ниятига, афсуски, ета олмайди. Оқибатда замонавий эпос яратиш нияти ҳам амалга ошмади.

Рус адабий модернизми, умуман, XX аср дастлабки чораги рус бадиий асарлари XIX аср илм-фанининг, таъбир жоиз бўлса, маънавияти қашшоқлигига қарши ўзига хос исён бўлди. Андрей Белий шундай деб ёзганди:

“Яқин-яқинларгача ҳам дунё тўла-тўқис ўрганилиб бўлинди, деб ҳисоблар эдилар. Оқибатда уфқлардаги оҳанрабо жозибаторлик ғойиб бўлди. Дунё гўё яланг ва ғариб биёбонга айланди-қолди. Истиқболга ундовчи, илҳом бахш этувчи азалий қадриятлар ҳам ғойиб бўлдилар. Ҳеч нарсанинг қадр-қиммати қолмади”.

Воқеликни қамраш доирасини кенгайтиришга интилиб, барча модернистлар мумтоз романчилик асосини ташкил этувчи яхлитликдан воз кечдилар. Бунинг ўрнига образларнинг мураккаб тизимидан фойдалана бошладилар. Рус ижодкорлари ҳам поракандаликка юз тутган дунё бошини айни мана шу негизда бириктиришга уриндилар. Бу борада нафақат ажойиб шеърий туркумлар, балки фалсафий рисоалар ҳам яратган Осип Мандельштам, айниқса, мақтовга лойиқ теран модерн ютуқларни қўлга киритди.

Мандельштам шеъриятидаги мантиқий яхлитлик ва давомийлик фақат лисоний хусусиятга эга. Унинг шеъриятида мантиқий фикрлар бири-биридан келиб чиқмайди, балки ёнма-ён муқобил тарзда келади. Унинг шеърларини мазмун-моҳият эмас, балки маҳорат билан қўлланилган сўзларнинг ўзига хос хусусияти бирлаштириб туради. Мандельштам бутун бир яхлит маданиятлар ва даврларни қамраб олувчи шоирлар сирасидан. Унинг шеърияти мана шу хусусияти билан Эзра Паунднинг юқорида тилга олинган дostonига жуда-жуда ўхшайди. Модерн адабиётнинг мана шу икки буюк вакили бир-бирларидан беҳабар ҳолда ўтмиш ва келажакни антиқа равишда мангу ҳозирги даврга айлангиришга зўр бердилар. Мандельштам ижодининг дастлабки кезларидасёқ ўз олдига мана шундай мақсад қўйганди:

“Айни лаҳза асрлар таъйиқига бардош бериб, яхлитлигини сақлаган ҳолда “барҳаёт” бўлиб қола олади. Фақат ана шу “мангу лаҳза”ни давр заминидан илдиэларига заҳа етказмай суғуриб ола билмоқ даркор, акс ҳолда ҳаётийлигини йўқотиб, нобуд бўлади”.

Ижодий етилган кезларида Мандельштамнинг шеърларидаги ҳар бир калима ўзига хос рамзий ифода воситасига айланади. Уларнинг ҳар бирида нафақат бир-бирига яқин, балки баъзида зиддиятли мазмун-моҳиятлар яширинган бўлади. Ҳар бир сўзнинг семантик ўзагини бамисоли булутдай чулган мазмун-моҳияти ярқ этиб кўзга ташлана қолмайди. Унинг шеърларини ташкил этувчи сўзларни эса алоҳида, одатдаги тарзда қабул қилиб бўлмайди, чунки улар шоирнинг қалби қозонида қайнаб, ўзгача тус, мазмун-моҳият касб этган. Шунинг учун ҳам Мандельштам шеърларидаги ҳар бир сўз, сўз бирикмасини бевосита эмас, балки бавосита тушунишга, ҳар бирига яширинган мазмун-моҳият сир-асрорини зийраклик билан қайтадан кашф этишга тўғри келади.

Грамматик мантиқ мана шундай ўзига хосликларнинг ҳаммаси учун торлик қилади, шу боис синтаксис — шеъриятнинг дастлабки ғаними. Синтаксис сабаб-оқибат алоқадорлигига алоҳида эътибор беришни муаллифга зўр бериб тиқиштираверади. Ҳолбуки янги даврнинг янгича ижодий тартиб-қоидалари айни мана шундай анъанавийлик доирасидан ёриб чиқишга даъват этади.

Мандельштам анъанавий синтактик узвийлик ўрнига давр-замондан холи композицияни таклиф этади. Шеърият осмонида шоирларнинг ҳаммаси бир-бирлари билан бевосита замондош, бу антиқа, илоҳий маънода на тараққиёт, на эволюция, на мозий ва на келажак бор, аксинча, замон ва макондан холи айни палла мавжуд бўлиб, унинг оғушида барча давр ва халқларнинг давр ҳукмини енга олган бадиий асарлари мангулик билан ҳамнафас яшайдилар.

Мандельштам муаллифни шеърхон билан бирлаштириш учун мана шу ўзига хос оламда тўғридан-тўғри айтмайди, балки китобхоннинг ўзи уқиб оладиган қилиб ишоралар воситасида айтади. Натижада китобхон ҳам муаллиф билан биргаликда ижод қила бошлайди, яъни муаллиф бошлаган мавзуни пи-

ровард натижасига ижодий ёндошган ҳолда етказди. Мандельштам ўз шеърининг хусусиятлари ҳақида тўхталар экан, айти шундан келиб чиққан ҳолда ўзини қийслайди: Мана шундай шоир-дирижёр кашфиётчи эмас, балки тарқалиб кетганлар бошини қайтадан бириктирувчидир. У XIX аср парчалаб ташлаган оламга яна қайтадан ягона-яхлит тарзда бирлаштишида кўмаклашувчи бир бутунликнинг ҳаммуаллифи ҳисобланади. Ниҳоят, бир бутун ва яхлит тус олган дунё муштарак мангулик касб этади. Элиот ва Паунд сингари кўплаб бошқа модерн адиблар сингари Мандельштам ҳам “Илоҳий комедия”ни мана шундай муштаракликнинг ягона намунаси деб билар эди. Дарвоқе, Мандельштам “Данте тўғрисида мулоҳазалар” рисоласида ўрта асрларда яшаб ўтган буюк шоир ҳақидагина эмас, балки ўзи ҳақида ҳам ҳикоя қилган эди.

Мандельштам модернизм эстетикасини мана шундай ақл бовар қилмайдиган улуғвор тимсол ила таърифлайди. Фақат мана шундай тасаввурлар доирасида чинакам санъат асари яратиш мумкин.

Мандельштамнинг таърифлашича, шеърлар — воқеликнинг ўзига хос инъикоси бўлиб, айти улар воситасида дунёнинг яхлитлигини ботинан ҳис этамиз. Шеърлар — уммон узра юксалган тошлар бўлиб, зийрак нигоҳлар ана шу тошларни синчиклаб кўздан кечирар эканлар, уммон тубида яшириниб ётган қитъанинг қай ҳолатда эканини тўла тасаввур қиладилар.

XX аср билан видолашар эканмиз, Мандельштамнинг нидосига диққат билан қулоқ тутмоғимиз даркор. Зеро, ўтган асрнинг шикаста, айти пайтда исёнкор ва улуғвор руҳини айти Мандельштам бошқаларга нисбатан ёрқинроқ акс эттира олган бўлса, ажаб эмас.

Модернизм санъати аниқлик ва теранлик касб эта бориб, тафаккур чегарасигача етиб боргач, ифода қилиб бўлмайдиган сарҳадда фожеона сукут сақлай бошлади. Замонавий санъаткор мана шу сарҳадни айланиб ўтар экан, тилга олинмаган нарсаларни тушунтириб ўтирмайди, аксинча, уларга ишора қиладди, у тушуниб бўлмайдиган нарсаларни ифодалашга ҳаракат қиладди, нарсалар ҳақида уларнинг ўзлари тилидан ҳикоя қиладди, у дунёни тасвирлашга эмас, балки ўзлигини тамомила унутиб, олам билан бир бутун бўлиб кетишига, унинг қаърига сингишга ҳаракат қиладди. Санъат тилнинг қобилигини ёриб чиқиб, бизларга сўзлар, иборалар воситасида эмас, балки ана шу сўзлар ва иборалар юзага келтирган таъбир кучи воситасида тиллашди. Айти шу боис XX аср санъатида, Набоков таъбири билан айтганда, мазмун-моҳиятга нисбатан аҳамият устунлик қиладди.

Бизлар модерн санъаткорлар ижодини пухта ўрганганимиздан кейингина замондош санъаткорларнинг асарларини тўла англаб ета оламиз. Модерн санъаткорлар билан изма-из бораётган замондош санъаткорлар бизларни маданият воситасида эмас, балки она табиат заминида бирлаштирадиган ўзига хос даражага олиб чиқишга уринаётирлар.

Модернизм тажрибаси ҳозирги даврдаги барча санъат турлари қандай йўналишдан бориши кераклигини белгилаб берди. Дарвоқе, бугунги кун санъаткорлари гоҳ азбаройи шиддат, гоҳ фожеали тушқунлик билан олам ва аҳли башар бирлаштиришнинг янги усулларини қидираётир, зеро санъат инсониятни ягона ҳамда яхлит осмон остида бирлаштирувчи илоҳий восита бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

“Звезда” журналининг 2000 йил
11-сонидан олинди.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси.

Умрни узайтирувчи фарзанд

А.Алиев. “Маънавият, қадрият
ва бадиият”, “Академия” нашриёти. Тошкент-2000 й.

Адабиётшунос Аҳмад Алиев табаррук ёшга етган инсонлардан. Ҳозир олим саксон бир ёшга борган бўлсалар ҳам, ижод майдонини тарк этганлари йўқ. Мана шунинг ўзиёқ Аҳмад аканинг халқимиз маърифати, маданияти равнақиға хисси кўшиш учун маҳкам бел боғлаганликларини кўрсатади. Олимнинг 2000 йили “Академия” нашриётида 40 босма табоқ ҳажмдаги “Маънавият, қадрият ва бадиият (Ватан фидойилари)” номли китобининг чоп этилиши фикримизнинг далилидир. Айтиш керакки, ушбу китоб олимнинг узоқ йиллар олиб борган илмий тадқиқотларининг қаймоғи, мевасидир. Тўғри, унга сўзбоши ёзган марҳум академик Иззат Султон китобнинг катта аҳамиятини таъкидлаган ҳолда, унда баҳсли фикрлар ҳам мавжудлигини қайд этиб ўтади. Бизнингча, қутлуг саксон ёшдан ўтиб шундай китоб чиқарганининг ўзиёқ муаллифнинг унча-мунча баҳсли фикрлари, хато ва нуқсонларини ювиб кетади.

Китобни мазмун ва мундарижасига кўра, шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин: биринчи қисмда муаллиф бугунги кунда маънавият, маърифат соҳасида амалга оширилаётган ишларга муносабат билдиради, бу ишларнинг янада самаралироқ бўлиши учун ўз тақлиф ва мулоҳазаларини ўртага ташлайди. Мазкур қисмдаги мақолалар кўпроқ публицистик хусусиятга эга. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки домла адабиёт илмининг мутахассисидир. Кўпгина мавзуларга Аҳмад ака жамиятимизнинг фаол бир фуқароси сифатида ёндошганлар, ўз муносабатларини билдирганлар.

Дастлабки боб “Фидойилик” деб номланган. Ундан 21 мақола ўрин олган бўлиб, аксарияти маънавият масаласининг у ёки бу қиррасига бағиш-

лангандир. Олимнинг ҳар бир мақола-сида эҳтиросли қалбининг зарби, бетиним тафаккурининг тебраниши сезилиб туради. Муҳими, ўқувчини ўзлари кўтарган мавзуга бефарқ қолдирмайди, уни ҳаракатга, тафаккурга, фикрий уйғоқликка даъват этади. Айни пайтда, ўқувчида, очигини айтганда, уларда яна нимадир айтилмай қолган-дек ҳам таассурот туғилади. Ушбу қисмининг муҳим мавзуга бағишланган “Истиқболнинг муҳим омиллари. (Миллий дастур, миллий кадр, миллий маънавият ҳақида ўйлар)” сарлавҳали мақолани олиб кўрайлик. Домла республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов ташаббуси билан қабул қилинган Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури халқимиз, Ватанимиз тақдирида нақадар катта аҳамиятга эга бўлажаги тўғрисида кўтаринкилик билан фикр юритади. Муаллиф “миллий дастур”, “миллий кадр”, “миллий маънавият” ибораларининг моҳияти ҳақида шундай мулоҳаза билдиради: “...уч сўз ёки ибора билан аталган мавзунинг гарчи ҳар бири ўзига хос маъноларни билдирса-да, уларни бир нуқта ҳамиша бирлаштириб туради. Бу умумий нуқтани бизга қолса, Миллий ифтихор ва Ўзликни англаш деб атардик. Негаки, ўз миллий мустақиллигига, ўз эл-юрти, суви, табиий бойлигига миллий давлат тузумига эга бўлмаган бирор мамлакат миллий дастур, миллий кадр, миллий маънавият ҳақида сўз очолмайди, қонунлар қабул қилолмайди, кенг кўламда булар ҳақида эркин фикр юрита олмайди”.

Дарвоқе, Аҳмад аканинг деярли барча мақолаларида мустақилликка эришганимиз, миллий давлатчилигимиз тиклангани кувонч ва фахр билан қаламга олинади ва мамлакатимизда амалга оширилаётган катта-кичик

ҳодисалар — тадбирлар ана шу мўтабар тушунчаларга боғланади. Зарур ўринларда буюк аждодларимизнинг эрк, мустақиллик йўлида илгари сурган ўлмас ғоялари, амалга оширган ишлари эсга олинади. Бу билан муаллиф халқимизнинг азалдан эрксевар, зукко, билимдон, маърифатли халқлардан эканлигини алоҳида таъкидламоқчи бўлади. Мақолалардаги бундай хусусият **фаҳрия** жанрига хос узвларни ҳосил қилади. Китобдаги “Миллат ва маънавият кўзгуси”, “Маънавият оламининг туб негизи”, “Тарихнинг тарбиячилиги нимада?” каби мақолаларда худди шундай хусусиятларни кўриш мумкин.

Энди юқорида таъкидлаганимиз ушбу мақолаларда нимадир айтилмай қолгандек туғилган таассурот нимадан иборатлигига озгина тўхталайлик.

“Истиқболнинг муҳим омиллари” сарлавҳали мақолани кўтарилган мавзунинг мутахассиси ёки тадқиқотчи публицист ёзганида, эҳтимол, кўтарилган муаммонинг моҳиятини чуқурроқ очган, мамлакатимизда қабул қилинган кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ижтимоий-маънавий аҳамиятини ёрқинроқ кўрсатган, уни ривожланган давлатларда қабул қилинган дастурлар билан қиёслаган ҳолда аҳамиятини тушунтирган бўларди. Куйидаги мисолга мурожаат этганда, балки, мантиқий туюларди. Олайлик, Японияни. Бу мамлакатда 1984 йили халқ таълимининг XXI асрга мўлжалланган кенг қамровли ислоҳоти бошланганди. Япония бош вазири кабинети қошида таълимни ислоҳ қилиш Муваққат комитети ташкил қилинганди. Мазкур кўмита ишлаб чиқилган таълим концепциясини таҳлил этаркан, учта вазифага эътиборини қаратганди:

1. Узлуксиз таълимни барпо этиш, токи ҳар бир япон бутун фаол ҳаёти давомида таълимнинг у ёки бу шаклига тортиладиган бўлсин.

2. Умумтаълим мактабларидаги ўқитишнинг мазмуни ва усулларини ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга таълим беришни кўзда тутиб ўзгартириш.

3. Таълим тизимини компьютерлаштириш, юксак даражада ахборотлаштириш, шунингдек замонавий ҳаётни байналмилаллаштириш каби янги ҳодисалар билан боғлаган ҳолда йўлга қўйиш.

Японияда қабул қилинган таълим дастурининг асосий моҳияти замонавий шароитга, талабларга жавоб бера оладиган шахсни шакллантиришдан иборат бўлганди.

Биздаги кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг моҳиятини, аҳамиятини Японияда қабул қилинган халқ таълими ислоҳоти билан қиёслаш йўли моҳир публицистга кўпгина ижодий имкониятлар очган бўларди.

Аҳмад ака Алиев китобларининг “Истиқлол ва миллий қадриятларимиз — бугун” номли иккинчи бобини шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин. Олимнинг Абдулла Қодирий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Ғози Юнус, Боту сингари атоқли адибларимиз ижодига бағишланган мақолаларини алоҳида таъкидлашни истардик. Домла маданиятимизнинг мазкур арбоблари ҳақида Сталин қатағони, “шахсга сиғиниш” ҳодисаси қоралангандан сўнг биринчилардан бўлиб ёзган адабиётчилардан. Бу билан Аҳмад ака миллатимизнинг эрки ва озодлиги учун курашган ва бу йўлда жон фидо қилиб, халқимизнинг шаъни ва виждони рамзига айланган буюк аждодларимиз ҳаёти ва ижодини ўрганишга муносиб ҳисса қўшдилар. Хусусан, 50-йилларнинг охиридаёқ, бўлажак олим (ўша пайтда аспирант) атоқли адиб Абдулла Қодирийнинг тарихий романларини тадқиқ этишга киришади. Гарчи бу йиллар “халқ душмани” деган машғум ёрлик билан қораланган ижодкорларнинг номлари оқланган бўлса-да, уларнинг ижодини ўрганишда ҳамон қаттиқ ҳадиксираш мавжуд, эртага сиёсат яна ўзгариб қолса нима бўлади, деган кўрқув кўпгина зиёлиларнинг юрагига гулу солиб турарди. Зотан, бу борада салгина қалтис (дадилроқ) фикрни билдирган тадқиқотчи “мафкуравий калтак”нинг тагида эзилиб кетиши, бундан сўнг ўзини ўнглаб олиши даргумон эди. (Бундай жазо машинасининг мурватлари 80-йилларнинг охиригача мафкура соҳаси корчалонларининг измига бериб қўйилганини кўплар ҳамон эсдан чиқаргани йўқ). Ана шундай қалтис бир пайтда Аҳмад аканинг “Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари” мавзуида номзодлик диссертациясини танлашлари ўзига хос жасорат бўлганди, дейиш мумкин. Лекин тадқиқотчи зўр қийинчиликларни, ҳадикларни енгиб, беҳисоб кўзга кўринмас тўсиқлардан ўтиб, кўпларнинг хайрати ва айримларнинг пўписасига қарамай, 1961 йили номзодлик диссертациясини ёқлаган. Шундан кейин ўтган деярли ярим аср давомида домла севикли адибимиз Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганиш ишига содиқлигича қолди.

Аҳмад аканинг китобидан жой олган “Абдулла Қодирий (Жулқунбой)” сарлавҳали мақолада Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан кейин атоқли адиб ижодига холисона, тўғри қарашлар юзага келгани алоҳида таъкидланган. Айни пайтда, XX аср 50-йилларининг охиридан то мустақилликкача Абдулла Қодирий ижоди ҳақида гап кетганда, албатта, ёзувчининг бириккита муҳим ғоявий хатосини кўрсатиш урф бўлганини, бу билан тадқиқотчилар ўқорида зикр этилган “мафкуравий қамчи”дан ўзларини ҳимоя қилганлари ҳам қайд қилиб ўтилган. Эътиборли жойи шундаки, муаллиф бу борада мардлик билан аввало ўз мақолаларини эсга олади: “Абдулла Қодирий ва унинг “Меҳробдан чаён” романи” сарлавҳали биринчи аниқ мавзудаги мақолани эълон қилдим. Чунки ўша кезларда “Меҳробдан чаён”, “Ўтган кунлар”дан кўра “тозароқ”, ёзувчининг биринчи романида “хатолар кўп” деган гап-сўзлар авжида эди. Ўша пайтда чиқаётган “Ўзбекистон коммунисти” журналида биринчи роман нуқсонларини бўрттириб яна бир мақола эълон қилдим. Бошқача ёзиш ва бирон матбуотда чиқаришнинг иложи йўқ, ҳатто хатарли эди. 1967 йилда “Абдулла Қодирий”. (адабий-танқидий очерк) нашр этилди. Бу китобда гарчи ёзувчи асарлариغا катта ҳурмат-иззат билан муносабат кўрсатган бўлсак-да, ҳар бир илиқ гапдан кейин бир қатор танқидий (салбий) фикрларни айтишга мажбур бўлганмиз. Шунгача эълон қилинган ҳамма ишимизда ўша 50-60-йиллардаги кўпгина хато қарашларнинг тамғаси мавжуд”.

Холис, тўғри фикр айтиш имконияти туғилгандан кейин илгари ёзганларида шўро мафкурасининг тазйиқи остида айтолмай қолганларини айтиш мавриди келганини олим қувонч билан таъкидлайди: “Хайриятки, янгиланиш, покланиш даври бошланиб, мустақиллик эълон қилинди. Миллий қадриятларга ҳурмат билан қарашга юртбошимиз шахсан аҳамият берадиган бўлди. Меросимиз борасидаги хато ва нуқсонларимизни тузатиш имконияти туғилди. Шундан кейин камина Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ғози Юнус, Элбек, Боту каби буюкларимиз маънавий мероси ва уларнинг бугунги аҳамияти ҳақида кўриб (“кўплаб” бўлса керак, — Б.Д.) мақолалар эълон қилдик, ҳаммасида XX аср бошлари, 20-30-йиллардаги ўзбек адабиёти тарихи эркин, мустақиллик руҳида фикрлаш нуқтаи назаридан ёзилди”.

Табииyki, янгича ёндошув, янгича нуқтаи назарнинг бош мезони “миллий мустақиллик” тушунчаси бўлди. Аҳмад ака Абдулла Қодирий ижоди ҳақида ёзарканлар, буюк адиб сафдошлари, маслакдошлари фаолиятига умумий баҳо бериб дейдилар: “Уларнинг барча ҳаракатлари, фаолиятлари асос-эътибори билан мустамлакачиликка қарши, миллий мустақиллик учун курашга бағишланган эди. Бунинг учун эса халқни уйғотиш, гафлатдан, жаҳолатдан қутқариш, ўз кадр-қимматини, тарихда тутган ўрнини англаштиришни мақсад қилиб қўйдилар”. Дарвоқе, олим бундай фикр нафақат Абдулла Қодирий ижодига, балки Абдулла Авлоний, Бехбудий, Садриддин Айний, Ҳамза, Сўфизода, Мискин, Тавалло, Фитрат, Чўлпонларнинг ижоди ва ижтимоий фаолиятига ҳам тааллуқли эди, дея ҳақли суратда таъкидлайди.

Айни пайтда, мустақилликка эришгунимизга қадар адабиётшуносларимиз Абдулла Қодирий романларини зўрма-зўракилик билан социалистик реализм методига мансуб дея исботлашга уринишган бўлсалар, Аҳмад ака энди буюк адиб ижодининг шуҳратини реализм таъминлаган эди, деган фикрни илгари сурадилар. Олим шу тариқа Абдулла Қодирий асарларида синфий кураш акс этганми-йўқми, деган масалага ҳам янгича ёндошди, ёзувчи “ўтмишни идеаллаштирди” дея қўйилган “айб”нинг моҳиятини очиб беради. Айниқса, ёзувчи асарларида миллий рух, миллий характер қай даражада намоён бўлганини қизиқарли мисоллар ёрдамида баён этади. Адабиётшуноснинг Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Ғози Юнус, Боту ҳақидаги мақолаларида ҳам шундай дадил фикрлар мавжуд. Афсуски, уларда “баҳсли” фикрлар ҳам йўқ эмас. Олайлик, олимнинг “Абдурауф Фитрат” мақоласини. Аҳмад ака Фитрат ҳаёти ва ижоди ҳақида, унинг драмалари тўғрисида қизиқарли фикрлар айтиб келгач, қутилмаганда “Абулфайзхон” драмасининг бош ғояси шўро тузумининг манфур қиёфасини (Сталин қаталонларини) кўрсатиш бўлган, дея ўз фикрини исботлаш учун далиллар келтирадилар, бу билан гўё ўз фикрларини далиллар билан мустаҳкамлаган ҳам бўладилар. Келинг, муаллифнинг бу ҳақдаги фикрини муфассалроқ келтирайлик. “Абулфайзхон” саҳнага қўйилган йиллари бизда қўлланган сиёсат тахминан шундай эди: келажгимиз порлоқ, бахт-саодатга тўла... Ҳамма синфий душманларни таг-томлари билан қуритмай туриб, социализм,

коммунизмни қуриб бўлмайдиган деган ақида жамият ҳаётию кишилар онгига оммавий равишда сингдириб юбориш учун барча воситалар ишга солинди. Фитрат мазкур асарини ёзаётганда бизнинг жамиятимизда амалга оширилаётган бу сиёсат халқимиз бошига қандай фожиаларни солиши мумкинлигини жуда яхши ҳис этмаслиги мумкин эмас эди, зотан у ғоят билимдон, келажакни муайян тасаввур эта биладиган даражада буюк даҳолардан эди”.

“Маънавият, қадрият ва бадиият” китобининг учинчи қисмини академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Яҳё Фуломов, Хадича Сулаймонова, Иброҳим Мўминов, Саъди Сирождидинов, профессор Ҳамид Сулаймон ва атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор сингари замондош алломалар ҳақидаги хотиралар ташкил қилади.

Очиги, муаллиф ҳикоя қилган атоқли зиёлиларимизнинг шахсий ҳаётлари, ички туйғулари, инсоний фазилатлари кўпчиликка ҳам маълум эмас. Шу боис ўз вақтида катта-катта лавозимларда ишлаган, бу қадар камтар, самимий, айна пайтда, миллатпарвар инсонлар ҳақидаги лавҳалар китобхонда катта қизиқиш уйғотиши табиий. Айниқса, домланинг машҳур ҳуқуқшунос олима Хадича Сулаймонова ҳақидаги хотиралари у атоқли инсоннинг тоза тийнатларини очиб беради. Мана, 1961 йили таниқли давлат ва жамоат арбобининг қабулхонасидан чизилган лавҳа: “Кирдим. Қимтиниб турибман. Хадича Сулаймонова эса, худди илгаридан танишлардек, кулиб менга қўл бердилар. Яхши сўрашдилар. Мен ҳам анча хотиржам бўлдим. “Йигит, — дедилар автореферат муқовасига қараб туриб, — жуда савоб иш қилибсиз-ку! Биз Абдулла Қодирий романларини ўқиб шу даражага етганмиз. Бу роман бизнинг қанчадан-қанча кўзёшларимизни тўккан. Раҳбарингиз ким? Қани”, — деб туриб, раҳбар исми шарифи ёзилган саҳифага қарадилар-да, — “Ҳа, жуда соз. Иззат Отахонович эканлар. Мен бу кишини жуда ҳурмат қиламан. Жуда кўп савобли ишлар қиладилар. Лекин нима учун шу вақтгача у киши академияга сайланмадилар?” Тушунолмайман. Сира тушунолмайман... Айтгандай, оппонентларингиз

ким? — деб туриб, уларни ҳам ўқидилар. “Ҳа, Иброҳим Мўминов эканлар. У киши Кенгаш раиси, мен ва Яҳё Фулом муовинларимиз. Хойнаҳой, ё мен, ё Яҳё ака раислик қилсалар керак. Иброҳим Мўминов оппонент бўлсалар шундай бўлади... Мен рефератингизни албатта ўқийман. Керак бўлса, фикр айтаман. Энди ҳеч қандай игвога йўл қўймаймиз. Кўрқманг, ҳаммаси жойида бўлади — деб қўйдилар. Ҳайрон қолдим. Раҳмат деб олдиларидан чиқдим...”.

Бундай ажойиб лавҳаларни бошқа сиймоларга бағишланган мақолалардан ҳам келтириш мумкин. Китобнинг учинчи қисми ниҳоятда самимий ёзилган.

Таниқли адабиётшунос Аҳмад ака Алиев, юқорида таъкидлаганимиздек, эътиборга лойиқ китоб ёзиб қўйганлар. Уни нашрга тайёрлашда кекса олимга мусахҳихдан тортиб муҳарриргача нашриёт ходимлари сидқидилдан ёрдам беришлари керак эди. Неганга, китоб муҳаррири тузатиши, тартибга келтириши мумкин бўлган ўринлар талайгина учрайди. Китобдаги фикрий қайтариклар, такрорлар, ортиқча тафсилотлар, эскирган фикрлар, ғализ гапларни ўз касбига масъулият сезган муҳаррир ўтказиб юбормаган бўларди.

Китобга бўлган бундай эътирозлар энг аввало, домлага “ассистентлик” қилган нашриёт ходимларига тааллуқли. Домла эса, яна қайтаришни истардик: ўзларининг имконлари доирасида китобни тайёрлай олганлар.

Сўзимизнинг охирида шундай бир қиёсنى келтириш жоиздек кўринди: атоқли шоирларимиздан бири шеърни, ижод маҳсулини “эҳтиёж фарзанди” деб атаганиди. Бу қиёс илмий ижодга ҳам тааллуқли дейишга ҳақлимиз. Агар шундай бўлса, Аҳмад акага “эҳтиёж фарзанди” бўлган “Маънавият, қадрият ва бадиият” китоблари муборак бўлсин, деймиз. Атоқли туркман шоири Махтумқули шеърларидан бирини шундай тугатади:

Тангри берса тавоф қилар бир фарзанд,
Қариган чоғингда ёш этар сени.

Дарҳақиқат, кексайган чоғда бунёд этилган ижодий, илмий “фарзанд” ҳам кишини навқирон қилади, умрини узайтиради, ёшартиради.

*Бойбўта Дўстқораев,
филология фанлари номзоди.*

Эрл Стенли ГАРДНЕР

Жонсарак кўғирчок

Роман

* * *

Дрейк агентлигидаги навбатчи оператор бошқарув пульта олдидан туриб, Мейсон ва Делла Стрит билан саломлашди.

— Полнинг олдидан биров борми? — деб сўради адвокат.

— Йўқ, бир ўзи.

— Унга бизнинг келганимизни айтинг.

Оператор бош ирғаб, тугмачани босди.

— Мистер Мейсон билан мисс Стрит келишди, — деди у микрофонга.

Пультда кўк чироқ ёнди.

— Мистер Дрейк сизларни кутяпти.

Улар операторга миннатдорлик билдириб ичкарига киришди. Дрейкнинг какбинети узун йўлакнинг охирида эди. Мейсон эшикни очди.

Стол ёнида ўтирган ўрта ёшлардаги новча эркак қоғоздан бошини кўтариб, ўрнидан турди.

— Салом, Перри! Салом, Делла! — деб хитоб қилди у. — Тунда ҳузуримга келишга сизларни нима мажбур қилди?.. Нат Пинкертон замонасидан буён ҳамма айғоқчилар шундай дейишса керак. Айтмоқчи, жавоб бериш шарт эмас.

Мейсон кулиб, Деллага стулни сурди, ўзи Дрейкнинг рўпарасига ўтирди.

— Пол, биз бир ишга аралашиб қолдик, унинг тагига етолмаяпман. Жуда кўп маълумотлар жуда тез фурсатда қўлимда бўлиши зарур.

Дрейк кўлига қалам, тоза қоғоз олди. У дароз бўйли эди, аммо чаққон ва аниқ ҳаракат қиларди.

— Айтавер.

— Биринчидан, "Рэксмор" меҳмонхонасидаги 309-хонада Ферн Дрисколл номи билан яшаётган қиз. Менга у ҳақда тўла маълумот керак. Ферн Дрисколлнинг ўзи лансинглик, Мичиган штатидан. У тўсатдан ғойиб бўлган. Унинг номи билан яшаётган қиз "Консолидейтид сэйлз" компаниясида ишлайди. У ҳақда ҳамма нарсани билишни истайман.

— Мен шу компаниянинг директори билан танишман, — Пол ўйчан гапирди. — Ундан сўраб-суриштиришим мумкин.

— У компанияда атиги ўн кундан буён ишляпти. Мен учун унинг ўтмишини билиш муҳимроқ.

— У ҳақиқатан ҳам Ферн Дрисколл эканига шубҳаланаяпсизми?

— Мен унинг оушен сайдлик Милдред Крэт эканини аниқ биламан.

— Жуда яхши. Яна ким?

— Лансинглик Гарриман Бэйлор. Бадавлат, фабрика эгаси. Унинг қизи Кэтрин ва ўғли Форрестор. Уларнинг оиласи ҳақида олиш мумкин бўлган ҳар қандай маълумот ҳам мен учун зарур.

— Бўлдими?

— "Диксикрат" меҳмонхонасидаги 218-хонада яшовчи Карл Хэррод. Ўтмиши ҳақида ҳамма нарсани билишим лозим.

Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

- Ҳозирги аҳволи-чи?
 — Бунақаси йўқ.
 — Нима демоқчисан? — Ҳайрон бўлиб сўради Дрейк.
 — Унинг учун энди ҳамма нарса ўтмиш.
 — Қачондан буён?
 — Бугундан бошлаб.
 — Ҳмм. Бу иш кўп вақтни олади. Кўп одамларни ишга солиш керак бўлади,
 — Дрейк овоз чиқариб ўйлай бошлади.
 — Одамлардан керак бўлганича фойдаланавер. Керак бўлса пулни ҳам аяма.
 Лекин вақт кам. Вақтимиз йўқ ҳисоб.
 — Полиция Хэррод хусусида хабардорми?
 — Ҳа.
 — Бу ишда сенинг манфаатдорлигингни билишадими?
 — Ҳа, жин урсин. Меҳмонхона олдида доктор Арлингтоннинг ҳисоботини
 кутиб турганимда кўриб қолишди.
 — Қандай ҳисобот?
 — Жароҳати қандайлиги хусусида. Бу одамни музқаймоқ куракчаси би-
 лан ярадор қилишган. У билан яшайдиган аёл биз бормасимиздан олдин по-
 лицияга кўнғироқ қилиб, қотиллик содир бўлганини айтган. Оғайним сер-
 жант Голкомб мени меҳмонхона олдида кўриб қолди.
 — Кейин нима бўлди? — деб сўради детектив.
 — Кейин мен бу ерга келдим.
 — Уни ярадор қилган ким?
 — Билмадим, — деди Мейсон. — Ферн Дрисколл, мен ярадор қилдим,
 деди. Бу Кэтрин Бэйлорнинг иши бўлиши ҳам мумкин. Қисқаси, қандай ах-
 борот тўпласанг, ҳаммаси мен учун зарур.
 — Бу одамларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқ, деб ўйлайсанми?
 — Шунақага ўхшайди.
 — Яхши. Ҳозир қаерга борасизлар?
 — Идорамизга, — деб жавоб қилди адвокат. — Иложи борича тез ҳаракат
 қил. Вақт жуда зиқ. Биз полициядан атиги бир қадам олдиндамиз, мен мум-
 кин қадар кўпроқ муддат олдинда бўлишни хоҳлардим.
 — Яхши, идорангизга бораверинг, мен одамларимга ишни тушунтираман.
 Ўн дақиқадан сўнг бу иш билан ўн киши шуғулланади, уларнинг ҳар бири
 керак бўлса, ўзига хоҳлаган миқдорда ёрдамчи олади.
 Адвокат ва Делла Стрит Дрейк билан хайрлашиб, ўз идораларига кетиш-
 ди. Хонага кириб, чироқни ёқишди. Мейсон бошидан шляпасини олди.
 — Бу машмаша ҳақида сиз қандай фикрдасиз? — деб сўради Делла.
 — Агар мижозимиз ростини айтган бўлса, у ўзини бемалол ҳимоя қили-
 ши мумкин.
 — Ёлғон гапираётган бўлса-чи?
 — Унда оқибати қандай бўлишини билмайман.
 — Менимча, ёлғон гапиришга устага ўхшайди.
 — Ҳа-а. Агар вазият унга қарши бўлиб қолса, бу ёлғон қимматга тушади.
 Мабодо, ҳокимиятдагилар буни қотиллик, деб ҳисоблашса, унда Ферн Дрис-
 коллни ўлдирган, деб айб қўйишлари мумкин. Хэррод воқеасида ҳам шу ёл-
 фон ришталари унинг қўлини боғлаб қўяди ва ўзини ҳимоя қилишга имкон
 бермайди.
 Улар телефон жиринглагунча йигирма дақиқа гаплашиб ўтиришди.
 — Пол кўнғироқ қилаётган бўлса керак, — деди Мэйсон ва гўшакни кў-
 тарди.
 — Пол, сенмисан? Ҳа, бу мен. Қандай янгилик бор?
 — Бугунги рўзномалардан хоҳлаганингга қара, — деди детектив. — Унда
 мануфактурачи бой ва молия саромади Гарриман Бэйлорнинг сурати босил-
 ган. Самолётдан чиқиб келаётганда суратга олинган. Кеча кечқурун репортёр-
 лар аэропортнинг ўзида у билан суҳбатлашишган.
 — Раҳмат. Ҳозироқ кўраман, — деб жавоб қилди Мейсон. — Сурати ҳам
 бор, дедингми?

— О, ажойиб сурат. Айтмоқчи, мистер Бэйлор шахримизга хизмат юзасидан эмас, дам олиб, саломатлигини тиклаш учун келганмиш. Унга бурсит азоб бераётган экан.

— Бурсит дедингми?

— Ҳа. Елка бўғини орасининг яллиғланишими ёки шунга ўхшашроқ касаллик.

Мейсон жилмайиб:

— Бурсит нималигини жуда яхши биламан, Пол, — деди. — Докторлардан кўп марта суриштирганман. Бурсит дегани одамни жуда қийнаб, оғриқ берадиган нарса... Нима учундир хонамда бугунги газеталар кўринмаяпти. Мистер Бэйлорнинг кўринишини тасвирлаб берақол.

— Салобатли, — деди Дрейк. — Унинг миллионлари кўп, шунинг учун бўлса керак ўзини дадил тутади. Суратда чап кўлида дипломат, ўнг кўлида шляпа, уни силкитиб турибди. Икки томонида гўзал стюардессалар. Молия саромади Тинч океан соҳилининг келажакда гуллаб-яшнашига ишонади, деб сарлавҳа қўйилган.

— Ишонч бурқсиб турибди, дегин?

— Худди шундай. Бурқсиб турибди.

— Унинг меҳмонхонасига бориб, учрашишим мумкинми?

— Кўлингдан келмайди. Ҳатто телефон орқали ҳам ўзига тегишли одамлар билангина гаплашади. Бегоналар, агар Кўшма Штатлар президенти ёки конгресс аъзоси бўлмаса, унга кўнғироқ қила олмайди. Лекин ҳарҳолда унинг шаҳардалигини ва қаерга тушганини биламиз.

— У қанақа одам?

— Фабрика эгаси. Тижорат саромади. Миллионер. Кўп компаниялар аъзоси. Атрофидаги одамлар ҳам мавқеига яраша — директорлар, бошқарувчилар ва шунга ўхшаш одамлар. Айтмоқчи, "Кимлар ким?" маълумотномасида унга жуда катта жой берилган.

— Қизи ҳақида бирор нарса билдингизми?

— Стенфорд дорилфунуни аспиранти. Ёқимтой қиз. Одамшаванда. Пули кўплиги учун эмас, кеккаймагани учун ҳаммага ёқади. Адолат, инсонлар тенглиги деб курашувчилар тоифасидан. Умуман, яхши қиз.

— Унинг ҳаракатида бирор шубҳали нарса сезилмаганми?

— Менимча, йўқ, сезилмаган... Перри, мен гўнгни эндигина тита бошладим. Бироз сабр қилсанг маълумотлар кўпроқ бўлади.

— Майли, кавлайвер, — деб адвокат жилмайди. — Кавлаб бирор нарса топсанг, кўнғироқ қил. Мен меҳмонхонага кириб, Бэйлор деганлари билан суҳбатлашишга уриниб кўраман.

— Фойдаси йўқ, — Дрейк елкасини қисди. — У самолётда журналистлар билан учрашди. Лекин кейин ҳаммасига, саволларга, телефон кўнғироғига жавоб бермай қўйди.

— Кимдир бундан истисно қилинар?

— Билмадим. Шу меҳмонхонадаги детектив эски дўстим. Ундан кўпроқ нарсани билиб олишга ҳаракат қиламан.

— Билишинг билан кўнғироқ қил, — Мейсон илтимос қилди. — Бу жуда муҳим.

У гўшакни жойига қўйди. Делла Стрит унинг олдида финжонда қаҳва келтирди.

— Ҳўш, эшитдингизми? — деб сўради адвокат.

У бош ирғади.

— Ёзишга улгурдингизми?

Делла яна бошини силкитди.

Беш дақиқақан сўнг Дрейк яна кўнғироқ қилди.

— Эшит, Перри, хитоб қилди у. — Фақат мени сотмагин. Бу маълумотларни дўстимдан олдим. Агар бу хабар унинг айби билан ошкора бўлганини билиб қолишса, уни ишдан ҳайдашади.

— Тушундим, гапиравер.

— Бэйлор мени телефонга чақирманг, деб буюрган. Унинг хоналари ташқи дунёдан бутунлай ажратиб қўйилган. Ҳатто эшик олдида соқчи туради.

Лекин соқчиларга мистер Хаули деган киши кўнғироқ қилса, кундузимиди, кечасими, дарҳол телефонга чақириб буюрилган.

— Хаули дедингизми?

— Худди шундай.

— У ким, биласанми?

— Фамилиясини биламан, холос.

— У меҳмонхонага бориши керакми?

— Билмайман. Унинг меҳмонхонага келишини кутишаётганини биламан, холос.

— Ҳм, бу бунчалик кўп янгилик эмас... Нима учун Бэйлор эҳтиёткорлик қияпти? Одамлар эътиборига тушишдан қўрқяптими?

— У ҳамиша диққат марказида, — детектив истеҳзоли кулди. — Ахир, у катта одам!

— Наҳотки у ҳамиша шундай эҳтиёт чорасини кўрса?

— Бурсит ҳар доим азоб бермайди-ку... Ким билади, балки бирор молиявий тўнтариш тайёрлаётгандир. Сенга фактларни айтдим. Энди бу ёғини ўйлаб кўр.

— Ўзинг нима деб ўйлайсан?

— Ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ. Ўзинг, бир вақтлар, агар далиллар етишмаса, бир қарорга келма, деб ўргатган эдинг.

— Мени лол қилдинг... Майли, Пол, иш билан шуғулланайлик.

Мейсон гўшакни жойига қўйди, ўйчанлик билан Деллига қаради:

— Мижозимизга кўнғироқ қилиб кўринг. Агар полиция қамоққа олмаган бўлса, уни аллақачон сўроқ қилиб, қайтиб кетишга улгуришгандир, — деди у.

Делла рақамни териб узоқ кутди, лекин гўшакни ҳеч ким кўтармади. Шундан сўнг меҳмонхона маъмуриятига кўнғироқ қилиб, уч юз тўққизинчи хонадаги мисс Ферн Дрисколлни суриштирди. Кейин гўшакка "бир дақиқа" деди-да, Мейсон томонга ўгирилди:

— Унинг айтишича, мисс Дрисколл ўзига келадиган хатларни олиб қўйишни сўраб, икки эркак билан чиқиб кетибди.

— Яхши, бошқа гап сўраманг, — адвокат қўлини силкитди.

Делла, "раҳмат, кейинроқ кўнғироқ қиламан", деди-да, гўшакни қўйиб қўйди.

Мейсон ўрнидан туриб, шляпасини кийди:

— Делла, шу ерда қолиб, қалъамизни кўриқланг. Мен "Виста дел Камино" меҳмонхонасини ҳужум билан забт этгани кетяпман, — деди.

— Эҳтиёт бўлинг.

— Ҳаракат қиламан.

* * *

"Виста дел Камино" меҳмонхонаси даҳлизидида Мейсон ички телефон гўшакни кўтариб операторга:

— Марҳамат қилиб, мени мистер Гарриман Бэйлор билан боғланг, — деди.

— Кечирасиз, унинг телефони вақтинча узиб қўйилган. Безовта қилмаслигимизни сўраган.

— Лекин у мен билан гаплашади, — деди Мейсон дадил оҳангда. — У кўнғироғимни кутяпти.

— Афсуски, у фармойиш берган... Тўхтанг, фамилиянгиз нима?

— Хаули, — деди адвокат.

Шошилиб, шивирлаб гаплашишгани эшитилди, сўнг оператор:

— Бир дақиқа сабр қилинг, мистер Хаули, гўшакни қўймай туринг. Мистер Бэйлор билан улашга уриниб кўраман, — деди.

Бир неча сониядан сўнг Мейсон бўғиқ, йўғон овозни эшитди:

— Алло! Гарримон Бэйлор гапиряпти.

— Хаули, — адвокат ўзини таништирди.

— Қаердан гапиряпсиз?

— Меҳмонхонангиздаман, пастда.

— Аллақачон келишингиз керак эди, — деди Бэйлор. — Бу ерда менга сиз ҳақингизда жуда галати гапларни айтишди — гўё сиз... тўхтанг... сиз ҳақиқатан Хаулимисиз ёки бошқами — билмайман-ку...

— Мен ҳам аниқ билмайман — сиз Бэйлормисиз — ёки...

— Хаули, менга бошқа фамилиянгизни айтинг.

— Менга қаранг, сиз савол бериб имтиҳон қилаётганингизда мени қармоққа илинтиришларини кутиб турмоқчи эмасман. Мен...

— Сизнинг яна қайси фамилиянгизни биламан? — Бэйлор унинг гапини бўлди.

Адвокат нима дейишини билмай, тайсалланиб қолди. Тўсатдан гўшақда нимадир шиқиллади ва сукунат чўкди.

Мейсон шу заҳоти гўшакни қўйди, йўлакнинг нариги томонига ўтиб, тамаки дўконига навбатга турди.

Меҳмонхона соқчиларидан бири — детектив пайдо бўлди. У телефон олдига келди, у ерда ҳеч ким йўқлигини кўриб, атрофга аланглади.

Мейсон сигарет пачкасини очиб, креслога ўтирди-да, чека бошлади.

Детектив билан бирга чиққан югурдак баланд овозда:

— Мистер Хаули! — деб қақирди.

Адвокат қимирламади. Беш дақиқа кутиб тургач, даҳлизнинг бошқа томонига юрди. Бу ерда дори дўкончаси, унинг ёнида автомат телефон бор эди. Мейсон кабинага кириб, меҳмонхона телефон рақамини терди.

— Марҳамат, мени мистер Гарриман Бэйлор билан уланг, — деди у операторга. — Мистер Хаули кўнгироқ қиляпти, денг.

Операторнинг иккиланаётгани билиниб турарди. Ниҳоят, гўшақдан овоз эшитилди:

— Алло!

— Мистер Бэйлорми?

— Ҳа, мен.

— Хаули гапиряпти.

— Мистер Хаули, ҳозир қаердасиз?

— Сиздан унча узоқда эмас.

— Сиз қаердалигингизни айтсангиз, мен...

— Жин урсин, — деди адвокат ғазабланиб, — сиз Бэйлор эмассиз! Мен билан ким гаплашяпти?

— Хотиржам бўлинг! Ҳаяжонланманг! — деди овоз. — Мистер Бэйлорга ким кўнгироқ қилаётганини текширяпмиз. Кимдир сизнинг номингиздан фойдаланиб, унинг олдига киришга уриняпти. Сизни ҳозир улайман.

Бир дақиқадан сўнг таниш йўғон овоз эшитилди:

— Алло!

— Мистер Бэйлорми?

— Мен.

— Хаули гапиряпти.

— Хаули, менга яна қайси фамилияни айтгансиз? — Миллионер дарҳол суриштирди.

— Нега зарур бўлиб қолди, ўзингиз биласиз-ку!

— Менку биламан-а, — эъгироз билдирди Бэйлор, — лекин сиз мен кутган одам эканингизга ишонч ҳосил қилмоқчиман. Бошқа фамилиянгизни айтинг!

— Карл Хэррод, — адвокат таваккал қилди.

— Уф-ф, ниҳоят, — деди Бэйлор энгил тортиб. — Менга сизни оғир ярадор бўлган дейишди, ҳатто... Майли, келинг, юзма-юз гаплашайлик. Менинг хонамга чиқинг. Бир йўла соқчиларимни ҳам кўриб қўйинг. Улар олиймақом. Президент соқчиларидан қолишишмайди. Уларнинг ёнидан ўтиш осон эмас. Хоналаримиз ҳам чакки эмас. Аммо биз бурчақдаги хонада гаплашганимиз тузук. Тўртинчи қаватга кўтарилиб, 428-хонани тақиллатинг. Икки марта тақиллатиб, тўхтанг, бир оздан сўнг яна икки марта тақиллатинг, яна бир оздам олгач, бир марта тақиллатинг. Эслаб қолдингизми?

— Эсимда қолди.

- Жуда соз. Тезда чиқасизми?
- Икки дақиқадан сўнг, — жавоб қилди Мейсон.
- Ҳамма ишингиз жойидами?
- Ҳаммаси жойида.
- Яхши, сизни кутаман.

Адвокат гўшакни кўйиб, кабинадан чиқди-ю, лифт томонга кирди. Туртинчи қаватда йўлакнинг охири тўсилиб, "президент соқчилари" учун жой тайёрланган эди. Бўйни йўғон, полвонларга ўхшаган барзанги эшикка суяниб турарди. У Мейсонга шубҳаланиб қаради. Мейсон эътибор бермай, 428-хона эшиги олдига келиб, келишилганидек тақиллатди.

Эшик очилиб, остонада ёши элликларга борган, дўнг пешона, қошлари ўсган, синчков, кўнғир кўзли чорпақил, серҳаракат одам кўринди. У ҳаддан ташқари манман, гердайган эди. Мейсонни кўриб ўзини ичкарига олди-ю, эшикни ёпишга уринди, лекин Мейсон эшикни елкаси билан туртиб, хонага кирди.

— Мен Перри Мейсонман, "Рэксмор" меҳмонхонасидаги аёлнинг адвокатиман, — у ўзини таништирди. — Менимча, биз гаплашиб олишимиз зарур.

— Адвокат Перри Мейсон? — Бэйлор орқага чекиниб, қайтариб сўради.

— Худди ўша.

— Афсуски, сиз билан гаплаша олмайман, — деди Бэйлор. — Ҳеч кимни қабул қилмайман.

— Карл Хэрроддан бошқа, — деб Мейсон аниқлик киритди. — Айтиб кўйай, Хэррод ўлди.

— Нима? Мен... Мен...

Мейсон эшикни беркитди.

— Мистер Бэйлор, келишиб олаимизми ёки йўқми, бунга кўп нарса боғлиқ.

— Сиз билан гаплашишни ҳам истамайман. Сизга ишониб бўлмайди, деб мени огоҳлантиришганди.

— Гапимни эшитинг, ҳар дақиқада бу ерга полиция келиши мумкин. Мистер Бэйлор, айтиб кўйай: Карл Хэррод кўрқитиб сизни шилмоқчи бўлганини биламан. У кўкрагига музқаймоқ куракчаси санчилиб, ярадор бўлган. У Ферн Дрисколл ярадор қилганини айтди, лекин воқеа тафсилотини аниқлаётганимда, бу қизингиз Кэтриннинг иши бўлиши ҳам мумкинлигини сездим. Сизнинг миллионларингиз ҳам, қудратингиз ҳам мени қизиқтирмайди. Хэрроднинг ўлими янги чалкашликларни келтириб чиқаради. Мен Ферн Дрисколл билан унинг ўртасида нима бўлганини аниқ билмайман. Лекин, менимча, рўзномалар хабардор бўлмай туриб, бир-биримизга баъзи маълумотларни айтиб беришимиз керак.

— Рўзномалар дейсизми? — Бэйлор кўрқиб кетди.

— Сиз нима деб ўйловдиз?

Миллионер иккиланиб турди-да, сўнгра рози бўлди:

— Майли! Сиз айтганча бўлсин! — у Мейсоннинг қўлини қисди.

— Чап қўлимни узатганим учун кечирасиз, — деди у. — Бурсит касали кучайиб кетди. Юринг, кўшни хонага кириб гаплашайлик.

Улар меҳмонхонанинг оддий хоналаридек жиҳозланган тўрт юз йигирма саккизинчи хонадан туташ хонага киришди. Бу шоҳона жиҳозланган меҳмонхона эди. Креслолардан бирида миллионернинг қизи ўтирганди.

— Қизим Кэтрин, — таништирди у. — Китти, бу киши Перри Мейсон, ҳуқуқшунос, Ферн Дрисколлнинг ишончли вакили.

Китти ўрнидан шаҳдам туриб, кўзларини катта очганча, адвокатга шитоб билан қўл узатди. Унинг қалбида қандай туйғулар туғён ураётганини Мейсон тушунолмади.

— О, Мистер Мейсон! — хитоб қилди қиз.

— Сиз билан танишганимдан хурсандман, — адвокат назокат-ла жавоб қилди ва: — Мижозим сиз ҳақингизда ҳамма гапни айтиб берганди, — деб кўшиб кўйди.

— Ўтиринг, Мейсон, — деди миллионер. — Ҳа, майли, келинг очиқчасига гаплашиб олайлик.

— Эътирозим йўқ, — деб жавоб қилди адвокат стулга қулайроқ ўтириб, оёқларини чалиштираркан.

— Биринчидан, Хэррод нимадан ўлди?

— Музқаймоқ куракчаси билан етказилган жароҳатдан, — деб жавоб берди Мейсон. — У аввалига Ферн Дрисколлнинг иши, деди. Кейин уни ярадор қилган қизингиз бўлиши мумкинлиги равшанлашди.

— Нима? — Китти бақириб юборди. — Бу бўлмаган гап! Мен башарасига туширганман ва...

— Менга қара, Китти, мен мистер Мейсон билан гаплашиб олай. У гапни қаёққа бурмоқчи бўлаётганини билишим керак.

— Менга далиллар керак, — деди адвокат. Хэррод билан ўртангизда нима гап бўлганини, нима учун бу ерга Хаулидан бошқа ҳеч кимни киритмаётганингизни билмоқчиман. Хаули аслида Хэрроднинг ўзи-ку.

— Мени эса буларнинг ҳаммасини қаердан билганингиз қизиқтиради, — кўрслик билан деди Бэйлор.

— Айнан шуни сир тутишимга тўғри келади, деб кўрқаман, — Мейсон жилмайди.

— "Сир тутишимга тўғри келади" деганингиз нимаси? Айта олмайсизми ёки айтишни хоҳламайсизми?

— Хоҳламайман.

— Ҳм, сиз музокара олиб боришнинг яхши усулини танламабсиз.

— Ҳар кимнинг ўз усули бор.

Миллионер қизариб кетди.

— Ҳеч ким менга шарт қўйишига чидалмайман, мистер Мейсон.

— Шундай ҳам дейлик, — деб жавоб қилди адвокат. — Лекин орамизда битта жиддий тафовут бор, мистер Бэйлор.

— Нима демоқчисиз?

Адвокат истехзоли жилмайди.

— Номим рўзномада неча марта чиқишидан ва қайси саҳифасига тушишидан кўрқмайман.

Бэйлорнинг попуги пасайгандек бўлди.

— Ҳуш сизга нима керак ўзи, Мейсон?

— Биринчидан, Ферн Дрисколл ҳақида ҳамма гапни билишим керак.

— Ўзим билганларимни айтиб беришим мумкин. Мисс Дрисколл ўғлимнинг котибаси эди. Улар бир-бирини ёқтириб қолишган. Қиз аҳмоқ бўлмаса, жамиятда нуфузли ўринда турган ўғлимга турмушга чиқишни умид қилармиди.

— Турмушга чиқишга "умид қилармиди" дедингизми?

— Билишимча шундай бўлган.

— Сиз бундай бўлиши мумкинмас, деб ҳисоблайсизми?

— Менимча бундай никоҳ мутлақо мумкин эмас.

— Сўраганинг айби йўқ, нега мумкин эмас?

— Бунинг маълум сабаблари бор, аммо ҳозир муҳокама қилишни хоҳламайман. Энг муҳими — айтиб қўяй — бу ижтимоий аҳволдаги катта тафовут.

— Сизнингча бу жуда муҳимми?

— Бўлмаса-чи! — Бэйлор қуруққина жавоб қилди.

Шу аснода телефон жиринглади, у шартли кўнғироққа ўхшарди: битта узун, иккита қисқа, сўнгра яна узун кўнғироқ.

Китти гўшакни олмоқчи бўлганди, лекин отаси унга қўли билан ишора қилди ва шошилиб хонани кесиб ўтиб, гўшакни олди-да, сабрсизлик билан:

— Алло! Ҳа, бу мен. Яна нима гап? — деб бақирди.

У бир неча сония қулоқ солиб туриб, сўнг гўшакка гапирди:

— Албатта, у билан гаплашаман, уланг.

Бир дақиқадан сўнг яна гўшакка гапирди:

— Алло! Сержант, сизмисиз? Ҳа, мен Гарриман, Бэйлорман.

У яна бир сония кулоқ солиб турди, сўнг ўзи гапира бошлади:

— Ҳа, қизим ёнимда. Сизга ёрдам беришга ҳаракат қиламиз, албатта. Лекин сизнинг тахминингиз бутунлай беҳуда. Айтмоқчи, ўша одам ўлганига ишончингиз комилми?

Бир оз сукутдан сўнг:

— Ҳозир жуда бандман, — деди. — Агар сиз, масалан, ярим соатдан кейин кирсангиз, менга анча қулай бўларди... Тушунаман,... Майли, келинг, йигирма дақиқага келишайлик... Афсуски, сержант, ўн беш дақиқадан олдин ишимни тугатолмайман. Йўқ, бу энг сўнгги муддат... Мингта лаънати судингизга чақирсангиз ҳам бир дақиқа чекинмайман. Роса чорак соат. Розимисиз? Жуда соз. Учрашгунча.

Бэйлор гўшакни улоқтирди-да, яна креслога ўтирди. Соатига, кейин адвокатга қараб:

— Майли, Мейсон. — деди. — Бекинмачоқ ўйнашга вақт йўқ. Қисқасини айтганда, ўғлим Ферн Дрисколлни севиб қолди. Балки, у гўзал қиздир. Билмайман, кўрганим йўқ... Кейин мисс Дрисколлнинг ҳомиладорлиги ҳақида гап тарқалди. Унинг шаҳардан чиқиб кетиши учун катта пул берган эмишман. Бу разил тухмаг.

— Ўғлингиз шундай қилмаганмикин?

— У ҳеч нарса бермаганман деяпти, — миллионер виқор билан жавоб берди.

— Менга қаранг, — Китти гапга аралашди, — ҳалиги тасодифан билиб қолувдим...

— Етар! — отаси унинг гапини бўлди. — Сен бу ишга аралашма. Бу жуда нозик иш.

Қиз отасига дарғазаб бўлиб қаради:

— Мен сизга ёрдам бермоқчи эдим...

— Китти! — отаси овозини баландлатди.

Қиз жим бўлди.

— Хуллас, Хэррод деган одам туфайли вазият чигаллашди. Мисс Дрисколл автомобил ҳалокатига учради. Хэррод суғурта компанияси учун авария тафсилотларини текшираётиб, кўп далиллар топган ва яна ўшанчасини тўқиб чиқарган. Кимдир бу ишда унга ёрдам берган. Гап шундаки, у иғволарни ёзадиган қандайдир ойнома билан келишган ва воқеа тафсилотига ўн минг доллар оладиган бўлган.

— Сиз у билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим ҳам дейлик. У мен ҳам камида шунча пул ваъда қилишимга ишончи комил эди. Бироқ кимдир унга товламачилик ҳақидаги қонунни эслатиб қўйибди, шекилли, ниятини очиқ айтмади. Биласизми, Мейсон, товламачини жазоламай алданиб қолаверадиган одам эмасман. Буни сизга шунинг учун айтияпманки, Хэрроднинг гапича, Ферн Дрисколлнинг қўлида ўғлимнинг хатлари бор-у, лекин уларнинг мазмуни маълум эмас экан. Номим ва мавқеим ҳисобга олинса, бу воқеа ўша ойнома учун ёғлиқ луқма бўлади. Мен бунга йўл қўёлмайман.

Мейсон бош силкиди.

Миллионер соатига қараб, бирдан шошилиб қолди:

— Икки дақиқа вақтимиз қолди, Мейсон. Полициячилар сизни бу ерда кўришини хоҳламайман. Сержант Голкомб Хэрроднинг ўлими хусусида қизимга бир неча савол бермоқчи.

Мейсон яна бош силкитди.

— Сиз бу ҳақда бирор нарсани билсангиз керак?

— Биладан, — деди адвокат.

— Сержант билан танишмисиз?

— Танишман, — тасдиқлади Мейсон.

— Гап бундай, сиз бу ерга келганингизни унга айтмайман. Келинг, очиқчасига гаплашиб олайлик. Товламачиларга тоқатим йўқ. Лекин юз берган вазият мени жуда ноқулай аҳволга солиб қўйди. Менимча, мисс Дрисколл тажрибали ҳуқуқшуноснинг хизматига муҳтож. Унда ўғлимнинг хатлари бор. Мен уларни олишни истайман. Хатлар қўлимга тегса, мисс Дрисколл иши билан боғлиқ харажатларни қоплашга тайёрман.

— Мени ҳам товламачи, деб ўйлаясиз, шекилли?

— Ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ. Сиз Ферн Дрисколлни ҳимоя қиляпсиз. Бунинг учун кўп вақт ва куч сарфлашингизга тўғри келади. Сиз одатда оладиган гонорарни назарда тутилса, хизматингизга у ҳақ тўлай олмайди. Бу хатларни у ҳам, сиз ҳам сотмайсиз. Лекин вазият ўзгариб қолиши мумкин. Полиция уларни Дрисколлнинг хонасидан топиб олса, хатларнинг мавжудлиги тасдиқланади. Шов-шувларни ёритадиган ойнома ҳеч қандай харажатсиз эълон қилиши мумкин. Хуллас, миждозингиз сиз орқали хатларни менга берса, унинг шу ишга тааллуқли ҳамма харажатларини тўлайман. Бу ножўя ҳаракатга қирмайди. Гапимни тушунтира олдими?

— Тушунарли.

— Лекин, дада, — Китти гапга аралашди, — У Ферн Дрисколл эмас.

Отаси жаҳл билан ўгирилиб:

— Сенга аралашма, дедим-ку ! — деб бақирди.

Мейсон миллионерга синчков тикилди.

— Ҳўп, майли, — деди у. — У Ферн Дрисколл эмас ҳам дейлик. Майли, у ёлғончи, қаллобдир. Бу билан вазият ўзгариб қолмайди. Агар Ферн Дрисколл ҳалок бўлгани аниқланса, ёриб кўришганда ҳомиладорлиги тасдиқланса, агар гувоҳлар у бирданига ишни ташлаб, ҳеч ким билан хайрлашмай, бунинг устига ўғлимнинг хатларини олиб кетиб қолганига гугҳлик берса... Жин урсин, Мейсон ! Унда нималар бўлишини тасаввур ҳам қилолмайман. Менга шу хатлар зарур!

— Ҳмм, — адвокат томоқ қириб қўйди. — Нега Хэрроддан бошқа ҳеч кимни қабул қилмаётганингизни тушундим. У ана шу хатларни олиб келиб, каттагина пул эвазига сизга бермоқчи бўлган ! Шундайми?

— Мени сўроқ қилманг, — Бэйлор унинг гапини кескин бўлди. — Умуман, гапимизни тугатадиган пайт бўлди, акс ҳолда полиция билан тўқнашасиз. Мен айтмоқчи бўлган ҳамма гапимни айтдим.

У ўрнидан туриб, эшик олдига борди-да, эшикни очди.

— Сизнинг фикрингизни тушундим, мистер Бэйлор, — деди адвокат.

— Таклифимни ўйлаб кўрасизми?

— Миждозимнинг манфаатларига қанчалик мос келишини ўйлаб кўраман.

— Мен кўнглингизлик бўлмасин, деяпман, тушуняпсизми?

— Тушунаман.

— Бу иш эвазига мўмайгина пул олишингиз мумкин.

— Ҳаммасини яхши тушундим, — деб жавоб қилди Мейсон. — Лекин миждозимга қанақаси яхши бўлса, худди шундай ҳаракат қиламан. — У ўгирилиб чиқиб кетди.

* * *

Мейсон кабинет эшигини ёпиб, Делла Стритга қувноқ бош ирғади.

— Энди уйга жўнасақ бўлади.

— Бирор нарса аниқладингизми?

— Бэйлорнинг олдига иккинчи уринишда киришга муваффақ бўлдим. Лекин Хаули кимлигини топинг-чи !

— Хаули? — Котиба ҳайрон бўлиб сўради. — Менимча, у ҳақда... Ҳа, эсладим ! Бу Бэйлорнинг ҳузурига хоҳлаган пайтда кириши мумкин бўлган одам.

— Худди шундай, — адвокат унинг гапини тасдиқлади. — Сизнингча, у ким?

— Таслимман, шеф.

— Хаули бизга таниш бўлган Карл Хэррод экан.

— Ўҳ-ҳў ! — деб хитоб қилди Делла. — Буни қандай билдингиз?

— Таваккал қилиб айтгандим. Биринчи марта кўнгириқ қилиб, Хаулиман, дедим. Бэйлор мени яна қандай фамилия билан танишини сўради. Мен бирор гап топишга уриниб, иккиланиб қолдим. У гўшакни дарҳол илиб

қўйди. Мен ўтириб ўйлаб, Бэйлор шаҳримизга Ферн Дрисколл масаласида келган, Хэррод у билан суҳбатлашган, вазият оғир бўлгани учун шарт қўйган, Бэйлор эса ўйлаб кўриш учун муҳлат сўраган, деган хулосага келдим. Умуман, таваккал қилмоқчи бўлдим. Ахир, нотўғри бўлса, ҳеч нарса йўқотмайман, омадим келиб қолса — кўп нарсани билиб оламан, дедим. Шундан сўнг бошқа телефон олдига бориб, яна Бэйлорни чақирдим, у менга яна ўша саволни бергач, мен "Карл Хэррод" деб жавоб қилдим, тахминим тўғри чиқди!

— Қойил! — хитоб қилди Делла. — Улар нимага келишишган экан?

— Ҳозир шу ҳақда ўйлаяпман. Биласизми нима, одамлар бир хил вазиятда ҳар хил ҳаракат қилишади. Бу уларнинг феъл-атвориға боғлиқ. Улардан бирортаси табиатиға мос келмайдиган иш қилса, демак, биз ёки вазиятни, ёки унинг ўзини тўғри баҳолай олмаган бўламиз. Бэйлор охириги ўқи қолгунча олишадиган, на дўқ-пўписадан, на товламачилардан қўрқадиган одам, умуман, шайтоннинг ўзи. Шунга қарамай, у Мичиганда бу ерга келган, манманлигиға қарамай, товламачи билан тил бириктирган...

Мейсон ўрнидан туриб хонада юра бошлади. Бир неча лаҳзадан сўнг ўйчанлик билан:

— Агар улар фақат Ферн Дрисколл иши туфайли учрашишган бўлса, демак, Хэррод қандайдир янгилик топган. У Бэйлор билан музокара олиб бориб, пул талаб қилган. У эса товламачини ҳайдаб чиқарган. — деди.

Делла Стрит жим туролмади:

— Сиз овоз чиқариб ўйласангиз, жумбоқнинг ечимини биласиз деган ўйга бораман.

— Ечимми? Бу ишга унинг қизи Китти аралашган бўлиши мумкин.

— Қандай қилиб?

— Бунисини билмайман. Буёғига яна тахминларнинг мўрт кўпригидамиз. Мижозимиз оушенсайдлик Милдред Крэст экани, Ферн Дрисколл у билан машинада бўлгани, улар аварияға учрагани бизга аниқ маълум. Айтмоқчи, бу ҳалокат ҳақида ҳам ҳамма тафсилотини билмаймиз. Ферн Дрисколл, шубҳасиз, ҳалок бўлган, Милдред Крэст эса унинг номи билан яшай бошлаган. Ўътибор беринг-а, Ферн Дрисколл ўйламай иш қилгани кўриниб турибди.

— Нима учун?

— Уни таниган одамларнинг айтишларича, қиз босиқ, чиройли ва ақлли экан. У йирик фирмада Форри Бэйлорнинг котибаси бўлиб ишлаган, демак, маъсулиятни ҳис қиладиган ва ижрочи ходим. Тўсатдан у бемаъни ва эҳтиётсиз иш қилади.

— Эрга тегмаган аёл бирдан фарзанд кўришини билганда ўзини йўқотиб қўйиши мумкин, — деб Делла эътироз билдирди. — У қандай аҳволга тушиб қолганини тасаввур қилинг.

— Айнан ҳозир тасаввур қилишга уринаяпман, — деди адвокат. — Лекин унинг ҳаракатларини изоҳлаб бўлмайди... Делла, Пол Дрейкка кўнғироқ қилинг. Қайтиб келганимизни, кеч бўлиб қолгани учун дўконни беркитаётганимизни айтинг. Балки, у бирор гап топиб қўйгандир.

Котиба рақамни териб, Пол Дрейкни чақирди. Кўп ўтмай бошлиғига:

— Полда янгиликлар бор экан. Ҳозир келади, — деди.

Беш дақиқадан сўнг эшик тақиллади, Мейсон эшикни очиб, детективни кабинетга киритди.

— Хўш, ишлар қалай?

— Булоқдек қайнаяпти. Отилиб бошимизга чиқяпти. Мижозингнинг иши пачаваға ўхшайди.

— Нима гап?

— Хэрроднинг бевасининг айтишича, севимли эри сен кетгач, ўлаётганини сезиб унга бир гап айтибди.

— Хўш, хўш?

— Унинг гапиға қараганда, сенинг мижозинг товламачи, сохта Дрисколл эмиш. Аслида у оушенсайдлик Милдред экан, унинг йигити бировларнинг пулини ишлатиб қўйиб, ғойиб бўлганмиш. Йўлда турган Милдредни Ферн

Дрисколл машинасига чиқарганмиш. Йўлдаги аварияда Ферн Дрисколл ҳалок бўлган, Милдред эса унинг номини ўзлаштирган ёки ҳатто номини олиш учун атайлаб ўлдирганмиш.

— Ҳм, — адвокат ўйланиб қолди. — Яна нима?

— Хэрроднинг айтишича, Форри Бэйлор Ферн Дрисколл билан дон олишган, унга уйланишни ваъда қилган. Ҳомиладорлиги аниқлангандан кейин ота Бэйлор унга пул бериб, шаҳардан чиқариб юборган. Қиз Форрининг муҳаббат мактубларини ёнида олиб кетган. Ҳалокатдан кейин Хэррод бу ишни текшира бошлаганда, нияти бузилган. У хатлардан ўз манфаати йўлида фойдаланиши, яъни бирорта рўзномага сотиши мумкинлигини тушунган. Ноширлар бу воқеага қизиқиб қолишди ва агар Хэррод далил сифатида Форрининг хатларини кўрсатса, ўн минг доллар ваъда қилишди. У ўзини Ферн Дрисколл қилиб кўрсатаётган Милдред Крэст билан хатлар хусусида келишиб олишга уриниб кўрди. Қизнинг хонасига келиб, у Ферн Дресколл эмаслигини дарҳол пайқади. Иккинчи марта борганда эса Кэтрин Бэйлордан шапалоқ еди. Бир оз ўтгач, учинчи марта борди. Ана ўшанда кўкрагига куракча санчишди. У яраси жиддийлигини ўйламади ҳам. Уйига оғзи қулоғида бўлиб қайтди. Кейин Бэйлорга кўнғироқ қилиб, у билан нималар ҳақидадир гаплашди. Шундан сўнг сени чақирди. Айтмоқчи, шуниси қизиқки, у хотинига Китти Бэйлор ярадор қилганини айтган. Киттининг отаси билан гаплашгандан кейин эса Милдред Крэст ярадор қилди, деган. Сени чақириб, ўз ногорасига ўйнатмоқчи бўлган. Сен билан гаплашишдан олдинроқ хотинига, жароҳат ўзи ўйлагандан оғирроқ эканини айтган. Хотини уни адёл билан ўраб қўйган. Сен келгунингга қадар унинг кайфияти яхши бўлган, кейин эти увишаётганини айтиб зорланган. Хотини эса, муғомбирлик қиляпти, деб ўйлаган. Лекин сен кетганингдан кейин хотинига чиндан ҳам совқотиб, қалтираётганини айтган. Хотини чиндан ҳам аҳволи ёмонлигини тушуниб, иссиқ ваннага тушишни маслаҳат берган. Хэррод ўрнидан турган, оғриқдан инграб, ўзини яна креслога ташлаган ва беш дақиқадан сўнг ўлган. Энди диққат билан қулоқ сол, Перри: полиция мижозингнинг хонасини тинтув қилганда, у ерда янги юз долларлик пуллардан тўрт минг доллар бор экан. Терговчи, бу Ферн Дрисколл Ланссингдан кетишдан олдин Бэйлордан ёки унинг ўғлидан олган пул деб ҳисобляпти. Ҳарҳолда Милдред Крэстда бунча пул бўлиши мумкин эмас. Полициянинг фикрича, у пулни Ферн Дрисколлнинг сумкасида олган, бу эса ўғирлик ҳисобланади. Қисқаси, тергов Милдред Крэст Ферн Дрисколлни исмини ўзлаштириш учун ўлдирган ёки шу мақсадда автомобил ҳалокатидан фойдаланган ва айни пайтда пулни ҳам ўмарган, деб тахмин қилмоқда. Карл Хэррод қизнинг изига тушиб, калаванинг учини топгандан кейин, унга музқаймоқ куракчасини санчиб қутулмоқчи бўлган. Оқибатда у атайлаб одам ўлдиришда айбланмоқда.

— Уни қамоққа олишдими? — деб сўради адвокат.

— Ҳа, у ҳозир қамоқда. Бармоқ изларини олиб улгуришган ва Милдред Крэстнинг ҳайдовчи гувоҳномасидаги бармоқ изларига солиштиришган. Шу тариқа унинг кимлигини аниқлашган бўлса керак. Умуман, бу чигални ўзинг ечишингга тўғри келадиганга ўхшайди.

— Тушунарли, — деди Мейсон. — Бир халта ёлғон-яшиқни тўплаб, у билан бошимизга уришди. Майли, кеч бўлиб қолди, уйга бориб ухлайлик. Ҳозир бирор ақллироқ нарса ўйлаб тополмаймиз. Одамларинг ишлашаверсин, Пол, кейин бизни хабардор қилиб туришсин. Эрталаб мижозим билан гаплашиб, полиция ундан кўп нарса билганми, йўқми, аниқлайман.

— Унинг олдига киритишадими? — деб сўради детектив.

— Бўлмаса-чи! Уни қотилликда айблашаётган бўлса, адвокати билан маслаҳатлашишга ҳаққи бор. Агар айбнома унга расмий эълон қилинган бўлса, оёғим тагига поёндоз солиб кутиб олишади. Бундай ҳолларда айбланувчининг ҳамма ҳақ-ҳуқуқлари эътиборга олинади.

— Эрталабгача айбнома қўйилмаса-чи?

— Унда округ прокуратураси ишни тайёрлаб улгурмаган ёки бир фикрга келишмаган бўлади.

— Қизини хавфдан эҳтиёт қилиш фикрида бўлган Бэйлорнинг миллионлари ёрдамида дарров бир фикрга келишади.

— Фол очиб ўтирмайлик, — деди Мэйсон. — Эртага эрталаб соат ўнда ҳаммасини билиб оламиз. Энди уй-уйимизга тарқаламиз, Пол, тўйиб ухлаб олиш керак.

* * *

Тахрибали адлия ходими, округ прокурорининг ёрдамчиси Фолли Калверт ўрнидан туриб, судя Марвин К. Болтонга мурожаат қилди:

— Жаноблари, атайлаб одам ўлдиришда айбланаётган Милдред Крестнинг, бошқача айтганда, Ферн Дрисколлнинг ишини тинглашни бошлаймиз. Айбловчи — давлат. Айбловчи фикрини, шунингдек далил-исботларни тақдим этиш усулини тушунтириб бериш учун қисқача баёнот беришни зарур деб ҳисоблайман.

— Яхши, — деб жавоб қилди судя. — Баёнотингизни ўқиб беришингиз мумкин. Шундан сўнг, агар воз кечмаса, ҳимоячига сўз берилади.

— Ташаккур, — деди Калверт. — Шундай қилиб, айбловчи томон, оушен-сайдлик Милдред Крест ҳамшаҳарлари унинг қилмишини яқдиллик билан қоралаганлари сабабли ғойиб бўлишга аҳд қилган, деб ҳисоблайди. Бунинг учун ёши ўзи билан тенг, қадди-қомати ҳам ўхшаш аёлни топиб уни ўлдирган. Мурдани Милдред Крестнинг ўзи ҳалок бўлибди, деган таассурот қолдирган ҳолатга солиб қўйган.

— Тўхтанг, — судя унинг гапини бўлди. — Сиз ҳаддан ташқари кўп нарсани ўзингизга олмаяпсизми? Ҳозир шу назариянгизни ўтказмоқчи бўлсангиз, бу назария фақат тахминларга асосланган бўлса ҳам, уни суд маслаҳатчилари олдида тасдиқлашингизга тўғри келади.

— Йўқ, жаноблари, биз ўз фикримизни ҳимоя қилишга тайёرمىз, — деди прокурор. — Айбланувчи қурбон қилиш учун танлаган Ферн Дрисколлнинг ўлдирилиши унинг хатти-ҳаракатлари сабабини иккинчи қотиллик сингари аниқ-равшан акс эттирмайди. Марҳум Карл Хэррод сугурта компанияси томонидан тергов олиб боргани ва айбланувчи яширишга уринган далилларни топгани аниқланган. Шу сабабли Милдред Крест уни ўлдириши зарур бўлган, акс ҳолда режалари сароб бўлиб чиқар, ўзи фош этиларди. Айни шу ҳол унинг ниятини билишга ёрдам берди. Албатта, айбловчи томон бу назарияни далиллар билан мустаҳкамлайди.

— Айбланувчига Ферн Дрисколлни ўлдиргани ҳақида айб қўйилмаганми?

— Йўқ, жаноблари.

— Суд сизнинг баёнотингизни шарҳламайди, бироқ бундай айб қўйилмаганини муҳим деб ҳисоблайди.

— Ҳозир ҳам кеч эмас... — Калверт эътироз билдирди. — Яна айбланувчи Ферн Дрисколлнинг сумкасидан тўрт минг доллар олиб, ўғирлик қилганини ҳам тасдиқлайман.

— Айбнома матнида бу ҳақда ёзилмаган.

— Эътиборимдан четда қолганга ўхшайди, жаноблари. Аммо Милдред Крест бу пулларни Ферн Дрисколл ўлгандан кейин унинг сумкасидан олганига айбловчида ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Судя айбловчига гижиниб қаради.

— Далил-исботлар дастлабки тингловда келтириладими? — деб сўради у.

— Ҳа, жаноблари.

— Сўз ҳимояга. Сиз бирор нима демоқчимисиз?

— Ҳозирча йўқ, жаноблари, — жавоб қилди Перри Мейсон.

— Унда гувоҳларни сўроқ қилишни давом этинг, — деди судя Калвертга.

Навбатдаги гувоҳ Милдред Крест деб рўйхатга олинган аёл мурдасини ёриб текширган доктор эди. У мурдадаги шикаст қандайлигини, айниқса, орқа мияси пачақланганини батафсил тасвирлаб берди. Докторнинг айтишича, тўмтоқ нарса билан шундай шикаст етказиш мумкин эмиш.

- Авариядан олдинми? — деб сўради Калверт.
- Ҳа, сэр.
- Сизнингча, бундай фожеага олиб келган воқеа қандай содир бўлган?
- Орқа миясидаги жароҳат уни бутунлай таниб бўлмайдиган ҳолга келтирган юзидаги жароҳатлардан аввал пайдо бўлган, деб ўйлайман. Менимча, танасидаги куйиклар ўлиמידан кейин содир бўлган.
- Бошқа савол йўқ, — деди Калверт. — Сўз ҳимояга.
- Мейсон гувоҳга синчков назар ташлаб, саволини бошлади:
- Гапингиздан, бу Милдред Крэстнинг эмас, балки Ферн Дрисколлнинг мурдасилигини яқинда билдингиз, деб тушундим, шундайми?
- Худди шундай, сэр.
- Энди орқа миясидаги жароҳатга келайлик. Сиз бундан бирор қурол билан етказилган жароҳат демоқчимисиз?
- Бу монтировка ёки шунга ўхшаш нарса билан етказилган жароҳатга ўхшайди.
- Суратларда мурда эшикни очиб, сакрашга тайёрланаётган пайти кўрсатилган. Боши ва елкалари машинадан ташқарида. Машина ичида туриб, ундан деярли чиқиб бўлган одамнинг бошига бирор нарса билан уриб жароҳатлаш мумкинми?
- Аввал уриб, сўнг мурдани исталган ҳолатга солиш мумкин.
- Сиз, мен ҳимоя қилаётган аёл бир вақтнинг ўзида чап қўли билан машина рулини бошқариб, иккинчи қўли билан юриб кетаётган машинанинг эшигини очиб, гавдани фотосуратда тасвирланган ҳолатга солиб қўйган, демоқчи бўляпсизми?
- Назарий жиҳатдан бўлиши мумкин.
- Бунинг учун жисмонан бақувват бўлиш керакдир?
- Тўғри.
- Айбланувчи жарга қулаётган машина ичида қолиши зарурмиди?
- Ҳа.
- Лекин у жиддий жароҳатланиши ёки ҳатто ҳалок бўлиши мумкинлигини билмасди-ку?
- Гувоҳ иккилашиб қолди ва сўнг жавоб қилди:
- Албатта, билмасди.
- Дара шу қадар чуқурки, машина билан бирга қулаб шикастланмаслик омад эмасми?
- Мўжизанинг ўзи.
- Ўзи ҳам ҳалок бўлишини билган айбланувчи Ферн Дрисколлни ўлдириб, унинг жасадини маълум ҳолатга киритишига ҳожат бормиди?
- Менимча, бу мунозарали далил! — деб хитоб қилди Калверт.
- Судя кулиб юборди:
- Балки мунозаралидир. Лекин гувоҳ ўзи айтган фикрини асослаб бериши керак-да! Мана энди ўзи тузоққа илиниб қолди. Мен унга ҳеч қандай ёрдам бера олмайман. Доктор, саволга жавоб беринг.
- У тишларини гижирлатди, стулда типирчилади:
- Айбланувчининг бундай ҳатти-ҳаракатини тушунолмадим. Ким билади, балки у ўзини ўлдирмоқчи бўлгандир, — деди, ниҳоят.
- Ундай бўлса, Ферн Дрисколлни ўлдириб нима қиларкан?
- Доктор жойида ўтиролмади қолди.
- Ҳа, бу жуда даҳшатли бўларди.
- Автомобил дарага қулаётган пайтда Ферн Дрисколл ҳаддан ташқари кўрқиб, машинадан чиқишга уринса, суратдагидек ҳолатда бўлармиди?
- Ҳа, бўлиши мумкин.
- Воқеа айнан шундай бўлган бўлса, автомобиль ерга урилган пайтда Ферн Дрисколлнинг боши эшик четига тегиб, жароҳат ҳосил бўлиши мумкинми?
- Ҳа, бўлиши мумкин... Билмадим...
- Албатта, билмайсиз, — Мейсон яқун ясади. — Сизнинг кўрсатмаларингиз тахминларга, фаразларга асосланган. Айтинг-чи, монтировка билан ургандан кўра мен тасвирлаган ҳолат ҳақиқатга яқинроқ эмасми?

— Билмадим... Эҳтимол...

— Ҳами ёки йўқми?

— Ҳа! — деди ўзини йўқотиб қўйган гувоҳ.

— Раҳмат, — деди Мейсон жилмайиб. — Бошқа саволим йўқ.

Калвертнинг навбатдаги гувоҳи "Консолидейтид сэйлз" компаниясининг менежери эди. У айбланувчи Мичиган штатидан, лансинглик Ферн Дрисколл номи билан ишга кирганини тасдиқлади. Кейин "Рэксмор" меҳмонхонасининг маъмури айбланувчи ўзини Ферн Дрисколл деб таништириб, шу номга ёзилган сугурта қоғози ва ҳайдовчи гувоҳномасини кўрсатганига далолат берди. Мейсон уларга савол бермади.

— Залга Жорж Киннини таклиф этинг, — деди Калверт.

Бу Бэйлор компаниясида хизмат қилган кассир эди. У Ферн Дрисколл компанияда икки йил ишлаганини айтди. Утган ойнинг тўққизинчи кунида у ишдан бўшади. Шу вақт ичиди у фақат ўз маошини олди, унга расмий равишда ҳеч қандай пул берилмаган, деди.

— Нега қутилмаганда ишдан кетаётганини сўрадингизми? — Калверт савол берди.

— Ўтироз билдираман! — деди Мейсон. — Савол ҳақли ва муҳим эмас, ишга алоқаси йўқ. Менинг ҳимоямдаги миждозимга нисбатан бу бегоналар сўзига асосланган кўрсатма.

— Ўтироз қабул қилинди! — деди судя.

— Ундай бўлса, айтинг-чи, Ферн Дрисколл ишдан бўшашидан аввал унда ҳеч қандай гайриоддий ҳаракат сезмадингизми?

— Ўтироз билдираман! — деди яна адвокат. — Ўша сабаб билан.

— Йўқ, гувоҳ нима дейишини эшитайлик, — деди судья Болтон. — Бу бизга керак бўлиб қолиши мумкин. Ўтироз рад этилади. Саволга жавоб беринг.

— Ферн нимадандир қаттиқ хафа кўринганди. Яқинда йиғлагани билиниб турарди. Кўзлари қизарган, сурган бўёғи оқиб кетган, ранги оппоқ эди, — деди кассир.

— У ишдан кетишидан олдинроқ мистер Бэйлор кассадан катта миқдорда пул олмадимми?

— Ўтироз билдираман! Савол ҳақли ва муҳим эмас, ишга алоқаси йўқ, — Мейсон одатдаги гапни такрорлади.

— Мен мисс Дрисколл Мичигандан чўнтагида катта пул билан кетганини, бу пулни Форрестор Бэйлордан олганини мантиқ йўли билан исботлаб бермоқчиман, — деб тушунтирди Калвэрт.

— Сиз бунини далиллар ёрдамида эмас, балки мантиқий йўл билан исботламоқчимисиз? — судя Болтон суриштирди.

— Бошқа илож йўқ, жаноблари.

Судья бош чайқади:

— Ўтироз қабул қилинди.

— Нима ҳам дердим, ундай бўлса гувоҳга бошқа саволим йўқ, — деди прокурор ёрдамчиси.

— Менда ҳам.

— Навбатдаги гувоҳни чақиринг, — буюрди судья.

— Сержант Голкомб, — деб эълон қилди Калверт.

Сержант қотилликни тергов қилиш бўлимининг ходими эканини тасдиқлаб, шу ойнинг иккинчи куни уни "Диксикрат" меҳмонхонасининг Карл Хэррод эгаллаб турган 218-хонасига чақиритганини айтди. Аёл киши телефон қилиб, ўзини миссис Хэррод деб таништирганини, меҳмонхонага бориб, Хэрроднинг ўлигини кўрганини тасдиқлади.

— Сиз айбланувчи турадиган хонани текширдингизми? — деб сўради Калвэрт.

— Текширдим.

— Пул топдингизми?

— Ҳа. Қиймати турлича пуллардан тўртюз ўттиз олти доллар ва қирқта янги юз долларлик пул.

— Бу ишнинг бошқа айрим жиҳатларини ойдинлаштириш учун сержант Голкомбни яна чақирарман, — огоҳлантирди Калверт. — Ҳозирча бошқа саволим йўқ.

— Менда ҳам савол йўқ, — деди Мейсон.

Голкомб залдан чиқиб кетгач, прокурор ёрдамчиси:

— Суд ижозати билан яна бир гувоҳни чақираман, — дед. — Тушлик танаффусгача яна бир гувоҳни сўроқ қилиб улгурсак керак.

— Яхши, — судья соатига қараб, рози бўлди.

— Мисс Ирма Кэрнс, — деб эълон қилди Калверт.

Лаби юпқа, бурни бигиздек учли озғин ёш жувон хонага кирди. Бу "Аркейд новелти" универмаги сотувчиси эди. У линзаси қалин кўзойнак таққанди.

— Сиз иккинчи куни кечкурун ишдамидингиз? — деб сўради прокурор ёрдамчиси.

— Ҳа. Универмаг соат ўн бир яримгача очик бўлади.

— Қайси бўлимда ишлайсиз?

— "Ошхона жиҳозлари" бўлимида.

— Бўлимда сотиладиган моллар орасида музқаймоқ куракчаси ҳам борми?

— Бор. Уша куни бир неча донасини сотганман.

— Кечкурун сотганмисиз?

— Ҳа.

— Кимга неча дона сотгансиз?

— Олдин бўлимга ёш жувон келди ва учта куракча сотиб олди. У кетгандан кейин кундузи олинган янги каталогга қарасам, нархи ошган экан. Шундан кейин янги ёрлик ёзиб, куракчаларга ёпиштириб қўйдим.

— Уларни ўша куни яна бирор киши сотиб олдимми?

— Ҳа, сэр.

— Ким?

Сотувчи ингичка, узун бармоғини бигиз қилиб, Милдред Крестни кўрсатди:

— Шу аёл.

— Янги нарҳдами?

— Ҳа.

— Нечта?

— Уч дона.

— Куракчаларда янги нарх қўйилган ёрлик бормиди?

— Ҳа. Уларни ёпишқоқ тасма билан ёпиштириб қўйганман.

— Раҳмат, — деди Калверт. — Адвокат ҳам савол бериши мумкин.

— Бир он тўхтанг, — деди судья. — Тушлик танаффус пайти бўлди. Суд соат иккигача танаффус эълон қилади. Айбланувчини камерага олиб боринг.

* * *

Мейсон, Делла Стрит ва Пол Дрейк суд биноси яқинидаги ресторанга кириб, кичкина шинам хонага жойлашишди. Мулоҳазага берилиб кетган адвокат тақсимчага тикилиб ўтириб, овқатга деярли қўл ҳам урмади.

— Улар ҳаммасини чалкаштириб юборишди, — деди у оҳиста.

— Сиз куракчаларни кўзда тутяпсизми? — деб сўради Делла.

Мейсон бош ирғади.

— Уларнинг иккинчи харидор Милдред деб исботлашга уринишлари фақат сизларни эмас, куракчаларни ҳам чалкаштириб юборганини кўрсатади.

— Ахир, у менга биров ўхшайди, — деди ўйчанлик билан Делла.

— Ҳмм, мана сизга одамнинг кимлигини аниқлаш чоғида хатога йўл қўйиш, — деди адвокат. — Кимки билвосита далилларга асосланса, судда хатога йўл қўйиш хавфи бор. Одамни таниш чоғида бундай хатолар тез-тез юз беради.

— Улар куракчаларни чалкаштириб юборишганига шунчалик ишоняпсизми? — суриштирди детектив.

— Хэррод бизни кўрқитмоқчи бўлади, деб ўйлаган пайтимда битта куракчани унинг хонасига ташлаб қўйганман, — деди Мейсон. — Уни довдира-тиб қўймоқчи эдим. У қаттиқ ярадорлигини, ажали яқинлигини хаёлимга келтирмагандим.

— Энди хотинининг бошини қотирмоқчимисиз? — деб суриштирди детектив.

— Йўқ, гап унда эмас. Тузоққа полиция илинди.

— Нима учун бундай деяпсиз?

— Улар ёш бир аёл учта куракча сотиб олганини аниқлашган. Аслида Китти Бэйлор харид қилган. Бундан улар хабардорми, йўқми, билмайман. Кейин бошқа аёл яна учтасини сотиб олган. Куракчаларнинг фарқини аниқлаш мумкин — уларда нархи турлича ёрлиқлар бор.

— Нима бўпти? — Делла тушунмай сўради.

— Сотувчи куракчаларни икки аёлга сотганини эслади. Полиция эса, иккинчисини Милдред сотиб олгани исботланса, уни фош қилишга ёрдам беради, деган хулосага келган.

— Шунинг учун Милдредни сотувчига кўрсатишни тезлаштиришган, деб ўйлайсизми? — деб сўради Дрейк.

— Менимча бундай қилишган: Милдред кузатиб туришганини сезмаган пайтда уни сотувчига кўрсатишган. Одатда гувоҳ жиноятчини аниқлаш учун бир неча аёлни аниқлаш ўтказиб қўйилади ва гувоҳга уларнинг орасидан қайси бири эканини аниқлаш буюрилади. Лекин бу гал бундай қилинмаган. Сотувчи Милдредни кузатиб турганда, куракчани шу қиз сотиб олганини аниқ биламиз, деб уни ишонтиришган. Сўнгра сотувчи уни "таниган".

— Сотувчи мени кўргандан кейин қандай аҳволга тушишини тасаввур қиляпман! — деди Делла қувноқлик билан.

Адвокат эса жилмайиб қўйди.

— Уларни тузоққа қандай илинтирмоқчисиз? — Дрейк адвокатдан сўради.

— Куракча хусусида ҳозирча бир нарса деёлмайман. Сохта тасдиқлаш масаласига келганда эса, ишимиз осон бўлишига умид қиламан. Ахир, биз куракчаларни ким сотиб олганини аниқ билмаймиз-ку. Бу гувоҳни Делла билан таништирсам, судда чинакам шов-шув бошланади.

— Уни танимаса-чи? — деб сўради Дрейк.

— У ҳолда мижозим қийин аҳволга тушиб қолади, — деди Мейсон ўйла-ниб туриб. — Делла қасам ичиб, куракчани сотиб олганини айтиши мумкин, албатта. Лекин унинг мен билан ишлаши эътиборга олинадиган бўлса, ишон-масликлари ҳам мумкин... Судья Болтон гапимга ишонади, деб ўйлайман.

— У-ку ишониши мумкин, — деди детектив, — суд маслаҳатчиларини ишонтириб бўлармикин?

— Ҳамма гап шунда-да, — Мейсон хўрсинди. — Судья Болтон мени яхши билади.

Агар кўрсатма бериш учун Деллани чақирсам, у ёлғон гувоҳлик бермаётганини тушунади.

— Балки суд маслаҳатчиларида таассурот қолдириш учун бу ишни масла-ҳатчилар судигача қолдирсак қандай бўларкин?

— Шундай қилсак яхши бўлармикин — билмадим, — адвокат эътироз билдирди. — Бу ерда катта манфий томони бор.

— Қандай?

— Ордан қанча кўп вақт ўтса, гувоҳ ўз кўрсатмасини ўзгартириши шун-ча қийин бўлади. Иш кейин юқорироқ босқичда қайта кўриладиган бўлса, кўрсатмаларини шундай ёдлаб оладики, уни адашаётганига ишонтириш ам-римаҳол бўлади. Энг қизиги шундаки, бу сохта "таниш" оқибатида қотил-лик қуроли чалкашиб кетиши муқаррар. Бундан қандайдир қизиқ воқеа ке-либ чиқади.

— Кўрамиз, — деди Дрейк.

— Мен нима қилай? — деб сўради котиба аёл.

— Гувоҳнинг кўзига кўринмай турунг, — жавоб қилди Мейсон. — Эрта-лаб сизга кўзи тушган бўлиши мумкин. Лекин ҳозир мен чақирмагунимча ундан узоқроқда бўлинг.

— Ҳеч бўлмаса залда ўтиришим мумкинми? Орқа қаторда?

— Мумкин эмас. — Кескин жавоб қилди Мейсон. — Гувоҳлар хонасида ўтиринг. Энг узоқ жойида.

— Хэрроднинг хонасига куракча ташлаб қўйганингизга қандай қарашаркин? — деди Дрейк ўйчан. — Бу одобдан четга чиқиш эмасми?

— Нима қилибди? — Мейсон елкасини қисди. — Биз Хэррод қандай куракча билан яраланганини билмоқчи эдик. Кейин унутиб, унинг хонасида қолдириб кетибмиз, деймиз.

— Лекин мен буни қасам ичиб тасдиқлай олмайман, — деди Делла.

— Жин урсин! Сизни ёлғон гапиринг деб мажбур қилаётганим йўқ! Сиз учта куракча сотиб олганингиз, биттасини Хэрроднинг хонасига олиб келиб, ўша ерда қолдирганингиз учун қасам ичасиз. Менинг кўрсатмамни бажарганингизни айтасиз, холос.

— Ўзингиз ҳам кўрсатма берасизми? — ташвишланиб сўради Делла.

Адвокат бош чайқади:

— Прокурор ҳар бир қадамимизни тасдиқлашга мажбур қилмаслигини судга тушунтиришга уриниб кўраман. Мен товламачининг таъзирини бермоқчи бўлганман, қотилликни тергов қилишга атайлаб чалкашлик киритишни хоҳламаганман. Ҳозир энг муҳими — айбнома сохта далиларга ва айбланувчининг шахси сохта кўрсатилганига асосланганини исботлаб бериш. Буни уддалай олсак, терговчи билан прокурор уялганларидан тилларини тишлаб қолишади.

— Ўзиям жуда ажойиб бўларди-да, — деди детектив истеҳзо билан. — Лекин бу чуқур дара устига сим тортиб ўйнашни эслатапти.

— Қандайдир ўхшашлик бор, — деб унга қўшилди Мейсон. — Пол, бир нарса мени ташвишга соляпти. Ферн Дрисколлнинг машинаси бор эди. Бэйлорнинг кассири бугун кўрсатма бераётганда тасдиқлади. Ферн Лансингдан машинасида кетган. Кейин эса катта йўлда машина тўхтатишга уринган. Машинаси қаёқда қолган? Изкуварларингни шу изга солиб юбор-чи.

* * *

— Ёдимдан чиқмаган бўлса, биз гувоҳ Ирма Кэрнсни сўроқ қилмоқчи эдик, — деди судья Болтон. — Гувоҳдан ўз жойини эгаллашни сўраймиз.

Сотувчи аёл Мейсоннинг ёнидан ўтаркан, унга ойнаси қалин кўзойнаги орқали назар ташлади.

— Доим шу кўзойнакни тақиб юрасизми, мисс Кэрнс? — адвокат гўё шунчаки сўрагандек савол берди.

— Йўқ, сэр.

— Қачон олиб қўясиз?

— Уҳлагани ётганимда.

Залда кулги эшитилди. Лекин сотувчининг юзи ўзгармади. У ҳазиллашдими ёки жиддий гапирдими, билиш қийин эди.

— Дастлаб куракча сотиб олган қизни танийсизми?

— Ҳозир танийман. Олдин танимас эдим.

— Ким экан у?

— Мисс Кэтрин Бэйлор.

— Буни қачон билдингиз?

Калверт ўрнидан сакраб турди:

— Норозилик билдираман! Бунинг ишга алоқаси йўқ.

Судья бош чайқади:

— Йўқ, бу жуда муҳим. Жавоб беринг!

— Бу яқинда бўлган эди... Аниги эсимда йўқ...

— Буни сизга ким айтди?

— Полициячилар.

— Демак, сиз полициячиларнинг гапларига асосланиб айтяпсизми?

— Унчалик эмас...

- Бўлмаса қандай?
- Улар қизга қараб, таниб олишга имконият беришди.
- Демак, улар аввал бу айнан ўша қиз дейишган ва уни кўрсатишган, шундайми?
- Ҳа, тўғри.
- Кейин сиз уни танишингиз лозимлигини билармидингиз?
- Норозилик билдираман! — прокурор ёрдамчиси яна эътироз қилди. — Мисс Бэйлор куракча сотиб олганини тасдиқлади ва кўрсатма беришга рози бўлди. Хуллас, вақтимизни беҳуда ўтказаяпмиз.
- Бироқ, судянинг ижозати билан мен гувоҳга ўзим лозим топган саволларни бераман, — деб эътироз билдирди Мейсон.
- Судя бош ирғади:
- Бу сизнинг ҳуқуқингиз. Давом этинг.
- Шундай қилиб, сизга кўрсатмоқчи бўлишган қизни кейин танишингиз лозимлигини билармидингиз?
- Менга буни очиқ айтишмаган.
- Лекин шама қилишган, шундайми?
- Шама қилишган.
- Тушунарли, — адвокат хулоса чиқарди. — Иккинчи харидор Милдред Крэст экани сизга қачон маълум бўлди?
- Тез орада, яъни у қамоққа олингандан кейин.
- "Тез орада" деганингизни қандай тушунса бўлади? Икки-уч кундан кейинми?
- Олдинроқ.
- Полиция таниш маросимини Кэтрин Бэйлорда бўлганидек ўтказдимми? Улар олдиндан харидорнинг исми Милдред Крэст эканини айтишдимми?
- Унингсиз ҳам таниб олдим.
- Кейин уни бошқалар орасидан танишингизга тўғри келади, деб айтишдимми?
- Улар қизнинг исмини аниқ билишларини тушундим. Уни кўрган заҳотимоқ бу ўша қиз эканини сездим.
- Таниганингизни айтдингизми?
- Ҳа.
- Уни яхшилаб кўриб олишга улгурдингизми?
- Улгурдим.
- У билан гаплашдингизми?
- Йўқ.
- Аммо овозини эшитгандирсиз?
- Ҳа.
- Аниқлаш маросими қаерда бўлди?
- У ерда ойнали хона бор эди, ойнадан бир томонидагилар кўринади. Бу аёл кўшни хонада эди. Хуллас, мен уни кўрдим, у эса мени кўрмади.
- Хонада сиздан бошқа яна бирорта одам бормиди?
- Ҳа, учта полициячи бор эди.
- Улар сиз билан гаплашишдимми?
- Ҳа. Яна ўзаро гаплашишди.
- Айбланувчи, яъни Милдред Крэст сиздан куракча сотиб олган қиз экани ҳақида гапиришди, шундайми?
- Шундай.
- Сизни унга қарши қилиб қўйиш учун шу қиз қилган қотиллик тафсилотларини гапиришди, шундайми?
- Ҳа. Улар яна, қиз фақат қотиллик билан чекланмаган, ҳалок бўлган қизнинг пулини ҳам ўзлаштирган. Мендан сотиб олган куракчани бу ҳақда билиб қолган одамнинг кўкрагига санчган, дейишди.
- Демак, сиз уни шу суҳбатдан кейин танибсиз-да?
- Ҳа. Уни кўрганимдан кейин, бу ўша қизлигини дарҳол тушундим.
- Ўша заҳоти тушундингизми?
- Ҳа.
- Айбланувчини қанча кузатиб турдингиз?

- Ўн дақиқача.
- Нега бунча кўп кузатиб турдингиз?
- Адашмаслик учун бўлса керак.
- Адашишдан кўрқдингизми?
- Йўқ, кўрқмадим.
- Шунга қарамай, ўн дақиқача кузатиб турдингизми? Унинг қандайлигини билиб олмоқчи бўлдингизми?
- Ҳа.
- Нима учун?
- Полициячилар айтишдики... Бу ҳақда гапиришим мумкинми? У тўсатдан прокурор ёрдамчисига ўтирилди.
- Прокурор ёрдамчиси тиржайди ва:
- Гапираверинг, — деди.
- Уларнинг гапича, қизни мистер Мэйсон ҳимоя қиларкан. У эса жуда уста экан. Мени чалғитиш учун унга ўхшайдиган бошқа аёлни кўрсатиши мумкин экан.
- Шунинг учун сиз қизнинг юзига ўн дақиқа тикилдингизми? — сўради адвокат истеҳзо билан.
- Ҳа.
- Энди хизмат бурчингизга ўтайлик. Одатда харидор кўп бўладими?
- Йўқ, кўп эмас.
- Бўлимда нималар бўлаётганини кузатиб борасизми?
- Албатта.
- Кўзойнагингиз линзаси жуда қалинми?
- Ҳа, кўзойнагим бўлмаса, кўрсичқондек сўқир бўлиб қоламан.
- Касса апаратини ҳам кузатиб турасизми?
- Ҳа. Ҳар бир хариддан сўнг чек ураман.
- Шу пайтда атрофда нималар бўлаётганини кўрмасангиз керак?
- Афсуски, кўрмай қоламан. Лекин бу узоқ давом этмайди.
- Айтинг-чи, сиздан куракча сотиб олаётган аёлни яхшилаб кўриб олганмисиз? Мен иккинчи харидорни кўзда тутяпман.
- Ҳа. Яхшилаб кўриб олганман.
- Сизнингча у рўпарангизда қанча вақт турган?
- Бир неча дақиқа.
- Аниқроғи?
- Ҳозир айтаман... Ўн лаҳзача.
- Шу вақт ичида сиз пул олдингиз, уни кассага солдингиз, чек урдингиз ва қайтимини бердингиз, шундайми?
- Муглақо тўғри.
- Айни пайтда бўлимда нималар бўлаётганини кузатиб турдингизми?
- Ҳа.
- Шу ўн лаҳзадан қанчасида харидорга қараб турдингиз? Уч лаҳзами ёки икки лаҳза?
- Уни таниб олиш учун етарлича.
- Лекин уч лаҳзадан ортиқ эмас, шундайми?
- Ортиқ бўлмаса керак.
- Полицияда айбланувчини ўрганиб олиш ва уни бошқа аёл билан чалкаштирмаслик учун ўн дақиқа вақтингиз кетган. Хуллас, ўн дақиқа диққат билан тикилиб қарашу ва икки-уч лаҳзалик нигоҳ орасида фарқ бордир.
- У бўлимга кирганида... мен билмасдим-ку...
- Гап шунда-да ! Харидорга синчиклаб қараш ёки уни яхшилаб таниб олиш учун сизда ҳеч қандай сабаб йўқ эди. Полицияда эса кейин уни кўрсатишингиз кераклигини билардингиз ва шунинг учун ишонч ҳосил қилишингиз лозим эди, шундайми?
- Ҳа, шундай.
- Раҳмат, — деди адвокат табассум билан. — Бошқа савол йўқ.
- Шу вақт давомида, айниқса, гап сониялар ҳақида борганда эътироз билдиришга уринаётган Калверт сўроқ охирида кутилмаганда шаштидан тушди.
- Навбатдаги гувоҳни чақиринг ! — деди судья.

- Мисс Кэтрин Бэйлорни таклиф қилинг, — деди Калверт.
 Китти гувоҳлар учун ажратилган жойга ўтирди.
- Сиз айбланувчини танийсизми? — Калверт сўроқни бошлади.
- Ҳа.
- Қачондан буён?
- Шу ойнинг иккинчи кунидан.
- Қаерда танишгансиз?
- Унинг хонасида.
- У ўзини ким деб таништирди?
- У менга айтдики...
- Саволга диққат билан қулоқ солинг, — Калверт унинг гапини бўлди.
- У ўзини қайси ном билан таништирди?
- Ферн Дрисколл.
- Сиз ўша кунни кечкурун "Аркейд новелти" универмагидан музқаймоқ куракчаси сотиб олганмисиз?
- Ҳа. Уч дона.
- Қанчадан?
- Бир долларга учта.
- Уларни нима қилдингиз?
- Милдреднинг хонасига олиб бордим.
- Кейин-чи?
- Биттасини сумкамга солиб қўйдим, қолган иккитасини кираверишдаги столча устида қолдирдим.
- Айбланувчига бу куракчалардан қандай фойдаланишни айтдингизми?
- Ҳа.
- Унга нима деганингизни аниқ айтинг?
- Улардан эркак кишини чўчитиш учун қурол сифатида фойдаланиш мумкинлигини айтдим.
- Битта куракчани олиб кетдингизми?
- Ҳа.
- Энди яхши ўйлаб жавоб беринг. Огоҳлантириб қўяй: тўғриси гапиришга қасам ичгансиз. Айбланувчи бу куракчалардан Карл Хэрродга қарши фойдаланишини айтганмиди?
- Йўқ, айтмаганди.
- Ҳеч қандай шама ҳам қилмадимиз?
- Ҳеч қандай шама ҳам қилгани йўқ.
- Сиз унга куракчаларни қурол сифатида фойдаланиш учун бергансиз. Балки куракча ёрдамида Хэрродни "қўрқитишни" ўргатгандирсиз?
- Китти иккилаб қолди.
- Ҳами ёки йўқми?
- Унга, агар Хэррод яна келиб пўписа қилса, ўзини ҳимоя этиш учун уни куракча билан қўрқитиши мумкинлигини айтдим.
- У иккита куракчани олдимиз?
- Мен уларни кираверишдаги столчага қўйдим.
- Яхши, раҳмат. Менда бошқа савол йўқ, — деди Калверт. — Ҳимоя савол бериши мумкин.
- Сиз Карл Хэрродни кўрганмисиз? — сўради адвокат.
- Ҳа, кўрганман.
- Қандай шароитда?
- Мен Милдреднинг олдидалигимда у келган эди. Мен эшикни очдим.
- Унинг Хэрродлигини қандай билдингиз?
- У ўзини таништирди.
- Хўш, сиз нима қилдингиз?
- Унга товламачилар ҳақидаги фикримни айтдим ва бир шапалоқ урдим.
- Куракчани унга қарши ишлатдингизми?
- Йўқ, албатта.
- Куракчадан биттасини олиб кетганингизни айтгандингиз. Нима учун олиб кетдингиз?
- Ўзимни ҳимоя қиладиган қуролим бўлиши учун.

- Кимдан?
- Ҳозиргина Хэрродга бир шапалоқ урганимни айтдим. Бу товламачининг қандайлигини яхши биламан. У кечирадиган одамлардан...
- Бир дақиқа! — Калверт унинг гапини бўлди. — Гувоҳ саволларга жавоб бериши керак, жабрланувчини тавсифлашга уринмаслиги лозим.
- Сиз ҳақсиз, — судья уни қувватлади. — Гувоҳ марҳум ҳақида ҳеч қандай танқидий гап айтмаслиги керак. Бу қонунда кўрсатилган.
- Демак, сиз Карл Хэрроддан хавфсирагансиз ва шу сабабли куракчани сумкангизга солгансиз, шундайми? — давом этди адвокат.
- Ҳа.
- Ҳозир ўша куракча қаерда?
- Мен... Мен уни ташлаб юбордим.
- Нима учун?
- Отамга ўша аблаҳни урганимни айтгандим. Хэррод шундай куракча билан ярадор қилинганини билгач, отам куракчани ташлаб юборишимни буюрди.
- Бу воқеа қачон бўлган эди?
- Ойнинг иккинчи кунини, сиз бизникига бориб, Хэррод ўлганини айтганингиздан кейин.
- Бу ҳақда бирор кишига айтдингизми?
- Ҳеч кимга гапирмадим. Полицияга, мен ҳаммасини судда тушунтириб бераман, дедим.
- Тушунарли. Лекин уларга учта куракча сотиб олганингизни айтгандирсиз?
- Сержант Голкомб бунини отамдан билиб олган.
- Бу ҳақда сиздан сўрамадимми?
- Йўқ.
- Куракчаларнинг учинчиси қаердалигини ҳам сўрамадимми?
- Йўқ. У биттаси етишмаслигини билмасди. Қизиғи, полиция Милдреднинг хонасидан учала куракчани ҳам топган.
- Сиз айбланувчига иккита куракча берганмисиз?
- Ҳа.
- Сизнингча, у яна учта куракча сотиб олиши шартмиди?
- Билмадим, сэр. Биз бунини отам билан муҳокама қилдик. У айтдики...
- Тўхтанг! — хитоб қилди Калверт. — Отангизнинг сизга айтганлари бошқаларнинг тилидан кўрсатма бериш бўлади.
- Ўтироз қабул қилинди! — деди судья. — Баҳсли савол берилган, унга гувоҳнинг жавоб бериши шарт эмас.
- Биз айбланувчи ҳамма айбни Кэтрин Бэйлорга ағдармоқчи бўляпти, деб ҳисоблаймиз, — деди прокурор ёрдамчиси. — Куракчалардан биттаси жабрдийданинг кўкрагида қолганини билиб, Милдред Крэст куракчаларнинг ҳаммаси жойида турибди, деган тасаввур ҳосил қилиш учун яна бир неча куракча сотиб олган. Жаноблари, бу жуда муҳим, унинг ҳаракатлари атайлаб қилинганини исботлайди. Ёрлиғидаги нарх бир хил бўлганда, унинг бу найранги сезилмаган бўларди. Бу ишда омадимиз келган, деб ўйлайман.
- Яқун чиқаришга эрта, — деди судья. — Гувоҳга келганда эса, унга айбланувчининг хатти-ҳаракатлари ҳақида савол бермаслик лозим. Айбланувчи ўзи ҳақида гапириб беради. Гувоҳ қўлидаги куракчани ташлаб юборганини муҳим деб ҳисоблайман.
- Шубҳасиз, отасининг маслаҳати билан шундай қилган, — Калверт елкасини қисди. — У айбланувчини ҳимоя қилаётган одам, унинг шуҳрати... Айтмоқчиманки, мистер Мейсон қулай пайт келиши биланоқ ҳаммани чалғитиб...
- Менсиз ҳам чалқашлик етарли, — деди адвокат.
- Шаҳсан менга ҳаммаси равшан, — гапини шартта кесди Калверт.
- Жентлменлар, бас қилинглар, — судья буюрди. — Ҳимоянинг гувоҳга яна саволлари борми?
- Йўқ, жаноблари. — деди Мейсон.
- Навбатдаги гувоҳингиз ким? — судья Калвертга ўгирилди.
- Мисс Нелли Эллистон, — деб эълон қилди у.

Адвокат Хэрроднинг хонасида кўрган аёл кирди. Унинг эгнида янги тикилган кечки кўйлак, пайпоғи камалак рангида товланиб турарди. У яқинда мода магазинида бўлганга ўхшайди.

— Исмингиз ҳақиқатан ҳам Нелли Эллистонми? — деб сўради Калверт.

— Ҳа.

— Лекин ўзингизни бошқа ном билан ҳам атайсиз. У қандай ном?

— Миссис Хэррод.

— Сиз унинг рафиқаси эдингизми?

— Йўқ.

— Лекин "Диксикрат" меҳмонхонасида бирга яшагансиз, шундайми?

— Жуда тўғри.

— Сиз бу одамни қанчадан буён танирдингиз?

— Деярли икки йилдан бери.

— Қаерда танишгансиз?

— Барда.

— Қанча вақтдан кейин у билан бирга яшай бошлагансиз?

— Бир ҳафтадан кейин.

— Сизга қулай бўлганда ўзингизни миссис Хэррод деб атайсизми?

— Ҳа. Мен унинг номидан фойдаланардим. Биз никоҳдан ўтмоқчи эдик, лекин баъзи расмий тўсиқлар бор эди. Улар бир ёқлик бўлишини кутмай бирга яшай бошладик.

— Хўп, яхши, мисс Эллистон, шаънингизга, номингизга зарар етказса ҳам очиқ гапирганингиз учун раҳмат, — деди Калверт уни маъқуллаган овозда.

— Суд буни қадрлайди, деб умид қиламан. Энди шу ойнинг иккинчи кунини эсланг. Уша кун нималар бўлди?

— Карл қабққадир кетди. У саккиз яримми ёки тўққиздами қайтиб келди, аниги эсимда йўқ. Бурнидан қон оқарди. У кўйлагини алмаштирди, тоза рўмолча олди. Мен ундан нима бўлганини сўрадим. У бир қиз тўсатдан урганини айтди.

— Кейин нима бўлди?

— Унга нима қилгандинг, деб сўрадим. У эса қиз эшикни беркитиб олганини, унинг таъзирини беролмаганини айтди. Кейин яна чиқиб кетди. Назаримда, яна ўша жойга кетаётган эди.

— Судни сизнинг тахминларингиз қизиқтирмайди, — Калверт унинг гапини бўлди. — Саволларга жавоб беринг, фақат фактларни айтинг.

— Яхши, жаноблари.

— Шундай қилиб, у яна чиқиб кетди. Қачон қайтди?

— Тахминан бир соатдан кейин... Балки бир ярим соатдир. Мен соатга қараганим йўқ.

— Сизнингча, у қандай аҳволда эди?

— Йўталарди. Икки марта қон туфлади...

— Оғир ярадор бўлганини, ўлиши мумкинлигини айтдимми?

— Йўқ. У қаттиқ ярадор бўлганини сезмаганди. Тез орада жуда катта пул ишлайман, тўйимизга бемалол етади, деди. Кайфияти яхши эди.

— Кейин нима бўлди?

— У Дрейк агентлигига кўнғироқ қилиб, адвокат Перри Мейсоннинг телефон рақамини олди, сўнг шу рақамни терди. Улар...

— Сиз улар нима ҳақда гаплашганини билмайсиз, — Калверт унинг гапини бўлди. — Сиз Хэрроднинг гапларини эшитгансиз. У мистер Мейсон билан гаплашди, деб қатъий айта олмайсиз ҳам. Телефонда гаплашгандан кейин нима бўлди?

— Мистер Мейсон котибаси билан келди. Карл ярадор қилинганини айтди...

— Бир лаҳза тўхтаг. Шу пайтда у ўлаётганини билганмиди? Оғир ярадорлигини айтдимми?

— Йўқ, жаноблари. Унинг хаёли шу воқеага аралашган одамлардан кўпроқ, пул ундиришда эди.

— Мистер Мейсон билан мисс Стрит келгандан кейин нима бўлди?

— Улар кетмасдан олдиноқ Карл эти увишаётганидан шикоят қилди. Менимча, уларга ўзини оғир ярадор қилиб кўрсатмоқчи эди. Мен бунининг найранги деб ўйладим. Улар кетгандан кейин ҳақиқатан ҳам эги увишаётганини айтди. Мен унга ваннага тушиб, бироз қайноқ сувда ётишни маслаҳат бердим. У ўрнидан турди-ю, бирданига ранги оқариб, гандираклаб кетди. Кейин ажаблангандек: "Нелли, мен ўляпман!" деди.

— Шундан кейин сизга ким ярадор қилганини, воқеа қандай бўлганини айтиб бердимиз?

— Ҳа, жаноблари.

— Ундай бўлса, қонун нуқтаи назаридан қараганда, бу унинг ўлими олдидан берган кўрсатмаси. Аниқ айтиб беришга ҳаракат қилинг.

Судья Болтон адвокатга қаради:

— Ҳимоя эътироз билдирмайдими?

— Йўқ, — жавоб берди адвокат. — Лекин гувоҳга шу кўрсатма берилган вазият ҳақида бир неча савол бермоқчиман.

— Марҳамат, — судья бош ирғади.

— Хэррод сизга ўлаётганини айтдимиз?

— Ҳа.

— У қанча вақт ўтгач, ўлди?

— Бир неча дақиқадан сўнг. Тахминан ўн дақиқа.

— Демак, биз кетганимиздан кейин унинг аҳволи бирданига оғирлашибди-да?

— Ҳа. Туришга уринган пайтда юз берди — ўрнидан сал турди-ю, ўзини орқага ташлади. Юзида қўрқув ва ажабланиш аломатлари пайдо бўлди. "Нелли, бу лаънати жароҳат... Бир нарса бўлди. Юрагимга текканга ўхшайди. "Мен... Мен ўляпман" деди.

— Кейин-чи?

— Кафтини ярасига босиб бақирди: "Нелли, ўлишни хоҳламайман!" Кейин мен ҳали гапирган кўрсатмани айтди.

— Ҳа, бу чиндан ҳам ўлими олдидан берган кўрсатма, — деди Мейсон прокурор ёрдамчисига. — Марҳамат, давом этинг.

— Агар ҳимоя эътироз билдирмаса, бу қандай кўрсатмалигини айтиб беринг, — деди Калверт. — Унинг сўзларини эслашга ҳаракат қилинг.

— Унинг айтишича, айбланувчи яшайдиган меҳмонхонага қайтиб борибди, у хатларни сотиб олмоқчи экан. Бирйўла Кэтрин Бэйлор ўша ерда бўлса, унинг таъзини бермоқчи бўлган. Яна анави қиз Милдред Крэтс бўлса ҳам Ферн Дрисколл номи билан яшаётган экан. Мен, Ферн Дрисколлни ўлдирганини исботлаб бера оламан, деди.

— Милдред Крэтс жароҳат етказганини билдирувчи бирор далилни ҳам айтдимиз?

— Ҳа. Гапириб берди: эшик кўнғироғини босибди. Қиз эшикни очгач, Карл хат ҳақидаги таклифини яна такрорлабди. Қиз мазах қилибди, унга, сен товламачисан, ҳозироқ кетмасанг, полицияга кўнғироқ қилиб, талончилик ниятида хонамга бостириб кирди, деб айтаман, дея пўписа қилибди. Карлнинг гапига қараганда, улар эшик олдида гаплашишган экан. Шу гапларни айтгач, Карлнинг кўкрагига муштлаб, итариб юборибди-ю, эшикни берки-тиб олибди. Карл қизнинг қўлида куракча борлигини билмаган экан, лифтга чиққандагина куракча санчилиб қолганини сезибди. У жароҳати жиддийлигини ўйламаган. Шундан кейин Карл қизнинг бу қилмиши унинг адвокати Мейсон билан келишишга имкон беради, деб ўйлаган. Адвокат хатларни олиб берса, ойномага ёки мистер Бэйлорга катта пулга сотаман, деб ўйлаган.

— Куракча нима бўлди?

— Карл уни уйга олиб келди.

— Уни шу куракча билан ярадор қилишганини айтдимиз?

— Ҳа.

— Уша куракча ҳозир қаерда?

— Полициячиларга берганман.

- Адаштирмаслик учун куракчага бирор белги кўйдингизми?
- Ҳа, дастасига исмимнинг бош ҳарфини чизиб кўйдим.
- Ҳозир сизга битта куракчани кўрсатаман. Мана, қаранг, сиз айтган куракча шуми?
- Шунинг ўзи.
- Ашёвий далилни ҳимояга кўрсатинг, — буюрди судья.
- Калверт ўрнидан туриб, адвокатнинг олдига келди-да, куракчани узатди.
- У куракчани диққат билан текшириб, судяга мурожаат қилди:
- Гувоҳга шу куракча хусусида бир неча савол беришим мумкинми?
- Албатта.
- Мейсон гувоҳ томонга ўтирилди:
- Мен унда ёпишқоқ тасма билан ёпиштириб кўйилган ёрлиқни кўрдим.
- Унда "Аркейд Новелли" эмблемаси ва "нархи 41 цент" деган белги бор. Куракчани Карл Хэрроддан олганингизда шу ёрлиқ бормиди?
- Бор эди.
- У сизга айнан шу куракчани берганига ишончингиз комилми?
- Юз фоиз.
- Уни шу куракча билан ярадор қилишганига ҳамми?
- Ҳа.
- Унга исмингизнинг бош ҳарфини қачон ёзиб кўйгандингиз?
- Полиция келганда.
- Шундай қилишни полисменлардан бири айтдимми?
- Ҳа. Кейин уни таниб олишим учун.
- Хонангизда яна бошқа куракча бормиди?
- Битта бор эди.
- Қаерда?
- Ошхонада, жавон тортмасида.
- Демак, жавон тортмасида иккита куракча бор экан, шундайми?
- Жуда тўғри.
- Хэррод ярадор қилинган куракчани нега тортмага ташлаб кўйдингиз?
- Наҳотки тушунмасангиз...
- Карл уйга келганда кайфи бор эди, — гувоҳ Мейсоннинг гапини бўлди.
- Нима демоқчисиз бу билан?
- Айтмоқчиманки, унинг кайфи бор эди. Кайф нималигини билмай-сизми?
- Мастмиди?
- Йўқ.
- Наша чекканмиди?
- Ҳа.
- Хўш, у нима деди?
- Кайфияти яхши эди. Ҳумо қушининг думидан ушлаб олдим, деди.
- "Мана, — деди, — сенга музқаймоқ куракчаси олиб келдим". Шундай деб куракчани раковинага ташлади. Мен унга, куракчани бошимизга урамизми, музқаймоқ тайёрлашни билмайман-ку, дедим.
- Кейин-чи?
- У хонага кириб, креслога ўтирди. Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашдик.
- Кейин ошхонага чиқиб кетдим. Куракча раковинада ётганди. Унинг учиде қизғиш нарса кўринди; тўғри унинг устига крандан сув томчилаб турган эди. Мен бунга эътибор бермай, ювиб кўйдим.
- Куракчани ювдингизми?
- Ҳа, ювдим, уни куракча билан ярадор қилишганини билмаган эдим-да...
- Идишларни жойига олиб кўйишдан олдин доим юваман.
- Уша вақтда тортмада яна битта куракча борлиги сизга маълуммиди?
- Ростини айтсам, беҳабар эдим. Полициячилар, куракчани беринг, дейишганда тортмани очиб, у ерда иккита куракча кўрдим.
- Энди саволга диққат билан қулоқ солинг, — деди Мейсон. — Сиз куракчаларни чалкаштириб юборган бўлишингиз мумкинми? Жавоб беришдан олдин ўйлаб кўринг.

— Чалкаштиришим мумкин эмас.

— Нега ишонч билан айтяписиз.

— Чунки Карлни ярадор қилишган куракчани қаерга қўйганим эсимда эди. Иккинчиси тортманинг орқасида экан. Бундан ташқари, унисида нархи ёзилган ёрлиғи йўқ эди. Аниқ эсимда, Карл олиб келганида ёрлиқ бор эди.

— Бу аниқ ёдингиздами?

— Ҳа, албатта.

Мейсон прокурор ёрдамчисига ўғирилди:

— Бошқа саволим йўқ. Куракча ашёвий далил сифатида ишга тиркаб қўйилишига эътироз билдирмайман.

— Биз буни эътиборга оламиз, — деди судья. У Калверт томонга қараб сўради: — Гувоҳга яна саволлар борми?

— Йўқ, жаноблари.

— Ундай бўлса, ҳар томонлама савол беришга ўтамиз.

Адвокат гувоҳга бир неча дақиқа ўйчан тикилди ва сўнг сўради:

— Сизнинг олдингизда Хэррод билан гаплашганимда у Милдред Крэстнинг хонаси қоронғи бўлганини ва айнан у ярадор қилганини тасдиқлай олмаслигини айтган эди. У яна эшикни Кэтрин Бэйлор очиб, ярадор қилган бўлиши мумкинлигини рад этмади. Шу гаплар ёдингиздами?

— Бир дақиқа! Миссис Эллистон, бу саволга жавоб берманг! — Қичқирди Калверт. — Жаноблари, мен норозилик билдираман. Савол ўринли, муҳим ва ишга дахлли эмас. Марҳум ўлими олдидан бутунлай бошқа гапни айтган. Маълумки, ўлим олдидан айтилган гап қасам ичиб кўрсатма беришга тенглаштирилади.

— Ўлим олдидан айтилган гаплар ҳақидаги қонунни менга эслатмай қўя қолинг, — деди судья қуруққина қилиб. — Судда қонунга риоя қилинади, бунга амин бўлаверинг. Шўнга қарамай, марҳум бу хусусда қарама-қарши гапларни айтган. Унинг ўзи кўрсатма берганда эди, бундай саволга эътироз билдирмаган бўлардингиз, шундайми? Шу сабабли, келинг, қулоқ солайлик, гувоҳ қандай жавоб бераркин. Эътироз рад этилади.

Калверт норози қиёфада бошини чайқаб қўйди.

Судья Болтон гувоҳга ўғирилди:

— Хўш, мистер Мейсон сиздан сўраган гапларни марҳум айтганмиди?

— Менимча, айтмаган, жаноблари. Мистер Мейсон, менимча, уни чалғитишга уринган ва....

— Сизнингча, нималиги бизни қизиқтирмайди, — судья унинг гапини бўлди. — Мен Карл Хэррод нима деганини билмоқчиман.

— Мистер Мейсон унга Милдред Крэстнинг хонаси қоронғилигини эслатиб, нега Кэтрин Бэйлор эмас, балки айнан Милдред Крэст ярадор қилганига амин бўляписиз, — деб сўради.

— У нима жавоб қилди?

— Унинг жаҳли чиқиб, биз судда эмасмиз, мистер Мейсон, сўроқ қилишга ҳаққингиз йўқ, деб бақирди.

— Тушунарли, — судья бош ирғади. Кейин адвокатга ўғирилди:

— Мистер Мейсон, давом этинг.

— Мен кетганимдан сўнг марҳум мистер Бэйлорга қўнғироқ қилдимми? Қўнғироқ қилган бўлса, меъ айтган тахмин юзасидан эмасми?

— Эътироз билдираман! — деди яна Калверт. — Марҳум ким билан гаплашганини гувоҳ билмаган.

— Мистер Мейсон кетгандан кейин у мистер Бэйлорга қўнғироқ қилдимми, йўқми? — сўради судья.

— Буни билмайман.

— Ҳим... Мистер Мейсон, давом этинг.

— Мен кетганимдан сўнг марҳум кимгадир қўнғироқ қилдимми?

— Қилди.

— Қайси рақамларни терганини кўрдингизми?

— Йўқ.

— Рақамни терганидан кейин кимга мурожаат қилганини эшитдингизми? У одамни "Мистер Бэйлор" дедими?

— Бир дақиқа тўхтанг! — Калверт сапчиб креслодан турди. — Эътироз билдираман! Марҳум шу номни тилга олган бўлса, бу ўша одам билан гаплашганини билдирмайди. Жаноблари, сизга кўнғироқ қилиб, "менга қаранг, президент жаноблари" дейишим мумкин. Лекин бу мен Кўшма Штатлар президенти билан гаплашганимни билдирмайди-ку.

— Нимани кўзда тутаётганингизни тушундим, — деб жавоб берди судья. — Бироқ, назаримда, бу адлия ходимлари муҳим факт билан узвий боғлиқ вазият деб атайдиган нарсанинг ўзи. Шу сабабли эътироз рад этилади. Келинг, гувоҳ қандай жавоб беришини эшитайлик. Шундай қилиб Хэррод кўнғироқ қилиб, уни мистер Бэйлор, деб атадимми?

— Ҳа, кўнғироқ қилди.

— Раҳмат, — деди Мейсон жилмайиб. — Менда бошқа савол йўқ.

— Менда яна бир нечта савол бор, — деди Калверт. — Сиз Бэйлор фамилиясини эшитгансиз. Лекин у миесис ёки мистер Бэйлор билан гаплашганини билмайсиз, тўғрими?

— Менимча, у "мистер Бэйлор" деди.

— Лекин у мистер Форрестор Бэйлор бўлиши ҳам мумкин, шундай эмасми?

— Унисини билмадим.

— Балки, бу шу фамилиядаги бутунлай бошқа шахсдир?

— Эҳтимол.

— Унинг исмини айтмадимми?

— Айтмади.

— Раҳмат, бошқа савол йўқ, — деди Калверт.

— Тўхтанг, — деди бирдан адвокат, — сиз доим мен кетганимдан кейин телефонда гаплашилгани ҳақида гапиряпсиз. Бундан аввал ҳам гаплашишганимиди?

— Ҳа.

— Қачон?

— Сиз келмасингиздан олдин. Карл биринчи марта қайтиб келганда.

— Ким билан гаплашган?

— Билмайман.

— Телефонга кимни чақиршни сўраганди?

— Мистер Бэйлорни.

— Демак, у билан икки марта — менинг ташрифимдан олдин ва кейин гаплашибди-да, шундайми?

— Шундай.

— Раҳмат. Бошқа саволим йўқ. Бироқ бу гувоҳнинг кўрғазмасини ҳисобга олиб, гувоҳ Ирма Кэрнсга савол беришим зарур.

— Эътироз билдираман! — деди прокурор ёрдамчиси. — Уни сўроқ қилгансиз. Саволингизни аввал беришингиз керак эди. Гувоҳни икки марта кўрсатма беришга мажбур қилиш яхши эмас.

— Суд юритиш тартибини белгилаш суднинг вазифаси, — судья Болтон эътироз билдириди. — Сўнги гувоҳнинг кўрсатмалари айрим янги далилларни аниқлашга имкон берар экан, демак, ҳимояга шу саволни беришга имконият яратайлик. Мисс Кэрнсни чақиринг, — у суд мишрабига мурожаат қилди.

Сотувчи ҳозиргина Нелли Эллистон турган жойни эгалади.

— Залга котибам Делла Стритни таклиф қилинг, — деди Мейсон полициячига.

У залдан чиқиб, тезда Делла билан қайтиб кирди.

— Мисс Кэрнс, — Мейсон сотувчига юзланди, — сизга котибам Делла Стритни таништиришга рухсат беринг. Унга диққат билан қаранг. Олдин у билан учрашганмисиз?

— Менимча, учрашмаганман.

— Ҳақиқатда эса, куракчани иккинчи бўлиб сотиб олган одам мисс Стрит. Куракча нархи нега ўзгариб қолганини айнан Делла Стритга гапириб бергансиз.

Сотувчи ҳаҳд билан бошини чайқади.

— Йўқ, у эмас! Мени чалғитишга уринасиз, гувоҳларни алмаштириб кўясиз, деб мени огоҳлантиришган. Лекин мен бу найранглариңизга тайёрман, мис-

тер Мейсон. Иккинчи харидор — Милдред Крэст, айбланувчи. Сизнинг котибангизга умримда бирор нарса сотган эмасман. Мени алдай олмайсиз!

— Мисс Стритга ҳеч нарса сотмаганингизга аминмисиз?

— Мен уни ҳеч қачон кўрмаганман.

— Эслаб кўринг: унга қайтимини санаб бераётганингизда куракчалардан бири пастга тушиб кетган, мисс Стрит энгашиб, уни сизга олиб берган.

— Куракчани айбланувчига сотаётганимда шундай бўлган! — деб сотувчи қичқирди. — У сизга шу ҳақда гапириб берган, сиз эса мени чалкаштирмоқчи бўляпсиз. Кўлингиздан келмайди! Мен унинг қиёфасини диққат билан кузатганман.

— Полиция участкасида, таниб олиш маросимидан олдин кузатган бўлсангиз керак?

— Йўқ, у куракча сотиб олаётганда.

— Нега унинг юзига тикилгансиз?

— Таниб олиш чоғида адашмаслик учун.

— Қизиқ бўлди-ку, у вақтда айбланувчига гувоҳлик беришингиз кераклигини билмасдингиз-ку!

— Ҳа, шундай бўлса ҳам куракчани у сотиб олганига аминман.

— Мисс Стрит эмасми?

— Албатта, у эмас! Мистер Мейсон, сиз тўғрингизда мени огоҳлантиришган эди. Бекорга огоҳлантиришмаган экан.

— Тушунарли, — деди адвокат. — Менда бошқа савол йўқ.

— Сизда-чи? — судья Калвертдан сўради.

— Менда ҳам савол йўқ, — деди у мамнуният билан. — Мисс Кэрнс, сиз бўшсиз, очиқ кўрсатма берганингиз учун ташаккур.

Сотувчи Мейсонга ғазаб билан қараб, залдан чиқди.

— Жаноблари, менинг ҳамма гувоҳларим сўроқ қилинди, — деди Калверт, — Судга ишнинг моҳияти равшан бўлгандир, деб умид қиламан.

— Ундай бўлса, — адвокат ўрнидан турди, — суддан ишни тўхтатишни ва мен ҳимоя қилаётган аёлни қамоқдан бўшатишни сўрайман.

Судья бош чайқади:

— Судда ишни дастлабки кўриб чиқишнинг вазифаси фақат жиноят содир этилганини ва айбланувчини маслаҳатчилар судига топшириш учун етарли асослар мавжудлигини аниқлашдан иборат. Менимча, айбловчи томон шу иккала тезисни исботлади ва жиноят сабабини аниқлади. Суд айбланувчидан, ҳозир кўрсатма берадими ёки маслаҳатчилар суди олдида жавоб беришни афзал кўрадими — шунга билишни истайди.

— Суд ижозати билан мажлисда ўн беш дақиқа танаффус эълон қилишни сўрайман, — деди Мейсон. — Очигини айтганда, ҳимоямдаги шахс маслаҳатчилар судини кутагани ёки иш тўхтатилишига эришиши учун ҳозир кўрсатма берадими, бунга ҳал қилганим йўқ.

— Очигини айтдингиз. Нима ҳам дердик, — деди судья Ғэлтон. — Суд сизга илтифот кўрсатиб, танаффусга чиқади.

* * *

Мейсон, Делла Стрит ва Пол Дрейк гувоҳлар ўтирадиган бўш хонага киришди.

— Мана, кутганимиз бўлди, — деди адвокат. — Сотувчи Деллани бир лаҳзагина кўрган. Бунинг устига куракчани Милдред сотиб олган, Мейсон эса, гувоҳларни алмаштириб қўяди, деб уни ишонтиришган. Мана энди кўрсатмасини қайсарлик билан такрорляпти.

— Нима қиламиз? — деб сўради детектив.

— Мен Деллани гувоҳликка чақиритишим мумкин, — деди Мейсон ўйчанлик билан. — У куракчани сотиб олганига қасам ичади. Бу судьяга таъсир қилиши керак. Бироқ, кейин Милдредни гувоҳликка чақиритишимиз шарт бўлиб қолади.

Мейсон суд залига кириб, Милдред Крэстнинг олдида борди-да, қулоғига шивирлади:

— Гапимни эшитиб олинг, Милдред, сизни бугун гувоҳликка чақирмасам, жангни маслаҳатчилар судида бошлаймиз.

Қиз бошини силкитди.

— Агар бугун чақирсам, — давом этди адвокат, — Судьяни терговда хатога йўл қўйилганига ишонтириш учун оз бўлса-да имконият пайдо бўлгани, деб ҳисоблайман. Сизни озод қилишмаса керак, аммо атайлаб қотиллик қилган, деб қўйилган айбни олиб ташлашади.

— Унда мени нимада айблашади?

— Эҳтиётсизлик қилиб одам ўлдиришда.

— Буниси яхшироқми?

— Анча яхши, — деди Мейсон. — Агар сиз ҳайъат олдида жавоб берсангиз ва маслаҳатчиларнинг бир қисми айбнома исботланган деб ҳисобласа, бировки киши айбдор эмас деса, улар баҳслашиб қолишади. Ниҳоят, қотиллик эҳтиётсизлик оқибатида содир бўлган, деган мурасали қарорга келишади. Бу энг яхши хотима. Агар ишда "атайлаб" деган сўз бўлмаса, сизни айбдор эмас, деб ҳисоблайдиган маслаҳатчиларнинг қўли баланд келиши мумкин, унда иш тўхтатилади.

* * *

— Ҳозир бўлганларга, — деб бошлади судья Болтон, — айбловчи томонидан округ прокурори Гамильтон Бергернинг ўзи иштирок этишини эълон қилмоқчиман.

Кенг яғринли чорпахил прокурор виқор билан ўрнидан турди.

— Суд ижозати билан ҳозирги суд жараёнида менинг прокурорлик манфаатларимга бевосита дахлдор вазият вужудга келганини маълум қиламан. Бу ҳақда ҳозиргина билдим. Гувоҳ Ирма Кэрнс сўроқ қилиш чоғида айбланувчининг ишончли вакили мистер Мейсон котибаси мисс Стритни гувоҳликка чақириб, судни ашёвий далил ҳисобланган куракчани шу аёл сотиб олганига ишонтироқчи бўлипти. Умид қиламанки, адвокат бу бўҳтонини такрорламайди. Танаффус чоғида гувоҳ мисс Кэрнсдан батафсил суриштириб билдим. Агар ҳимоя мисс Стрит куракчани сотиб олгани ҳақида гувоҳлик берадиган бўлса, уни шахсан ўзим сўроқ қиламан. Яна мисс Стрит билан мистер Мейсонни огоҳлантириб қўймоқчиман: сохта гувоҳлик бергани учун уларни жавобгарликка тортаман. Бошқа қизни кўрсатиб, гувоҳни чалкаштиришга уриниш бошқа-ю, ўзининг омонат мавқеини сохта кўрсатма билан мустаҳкамлаш бошқа нарса.

Адвокат Бергерга юзланди:

— Ирма Кэрнс сохта гувоҳлик бергани судга аён бўлиб қолди, деб тасаввур қилайлик. Бунинг учун уни жавобгарликка тортасизми?

— Ирма Кэрнс ҳақиқатни гапирди, — прокурор ишонч билан хотиржам жавоб берди. — У билан шахсан ўзим суҳбатлашдим. Бу ўринда ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас.

— Даҳанаки жангингизнинг иш моҳиятига қандай дахли борлигини тушунмаяпман, — судья елкасини қисди. — Мистер Мейсон, агар бугун айбланувчини гувоҳликка чақирмоқчи бўлсангиз, вақтни бекорга ўтказманг.

— Мен айбловчи томоннинг беллашишига даъватини қабул қиламан, — деди Мейсон. Гувоҳ Делла Стритни чақиринг.

Делла Стрит ҳақиқатни гапиришга қасам ичди.

— Шу ойнинг иккинчи кун оқшомини эсланг, — деди унга адвокат. — Гувоҳ мисс Кэрнс уч дона куракчани айбланувчи сотиб олганини айтди. Сиз унинг кўрсатмаси билан ҳеч бўлмаса умумий тарзда танишмисиз?

— Ҳа, — котиба жавоб қилди.

— Мисс Кэрнс билан ўртангизда бўлган гапларни айтиб беринг.

— Сиз билан бирга Милдред Крестнинг хонасига бордим. Менга "Аркайд новелти" универмагига бориб, Милдред хонасидагига ўхшаган куракчадан учтасини сотиб олиб келишни топширдигиз. Мен универмагга кирдим. Пеш-

тахта орқасида мисс Кэрнс турган экан. Учта куракча сотиб олдим. У менга, бироз кеч қолдингиз — бир соат олдин куракчалар анча арзон нархда сотилганди, деди. У чипта кесаётганда куракчалардан биттаси ерга тушиб кетди. Энгашиб, уни олдим.

— Савол беришингиз мумкин, — деди Мейсон прокурорга.

Гамильтон Бергер оғирлик билан ўрнидан турди.

— Мисс Стрит, сиз мистер Мейсоннинг котибасимисиз?

— Ҳа, шундай.

— Унга ҳамроҳлик қилиш, гувоҳ билан гаплашганда суҳбатини ёзиб олиш сизнинг вазифангизга кирадими?

— Ҳа, сэр.

— У Карл Хэррод билан суҳбатлашганда ҳам бормидингиз?

— Бор эдим.

— Сиз “Аркайд новелти”, универмагида бўлмагансиз, ҳеч қандай куракча сотиб олмагансиз ва бугунга қадар мисс Кэрнсни кўрмагансиз, деб қатъий айтаман. Сохта гувоҳлик беришдан қутулишингиз учун сизга сўнгги имконият бераман. Сиз қасам ичиб, сохта кўрсатма бердингиз. Бу протоколга ёзиб қўйилган. Ҳозир эса ҳақиқатни айтишингиз учун сўнгги имконият берилмоқда.

— Кўрсатмаларим ҳақиқат, — Делла эътироз билдирди.

— Бошқа савол йўқ, — деди прокурор.

— Менда ҳам, — Мейсоннинг овози эшитилди.

Делла судянинг олдидан хотиржам ўтиб, залдан жой олди. Унинг хотиржамлиги, ишончи прокурор вужудини қамраб олган ғазаб ва саросимага қарама-қарши эди.

Мейсон судьяга диққат билан тикилиб, унинг қандай ҳолатда ўтирганини ўрганди, ниҳоят, оғиз жуфтлади:

— Жаноблари, мен кўрсатма бериш учун айбланувчи мисс Милдред Крэстни чақирмоқчиман.

— Марҳамат, — судья рухсат берди.

Залда тўсатдан шивир-шивир бошланди.

— Ҳаммаси жойида, — адвокат ёнида ўтирган Милдредга шивирлади. —

Дадил бўлинг, ёдингизда бўлсин: сиз уларни мафтун қилмаслигингиз, балки гапларингиз самимийлигига ишонтиришингиз керак. Олға!

Қиз оҳиста ўрнидан турди, гувоҳлар курсиси олдига бориб қасамёд қилди.

— Милдред, — деди адвокат, — ўтган ойнанинг йигирма иккинчи куни, яъни Роберт Жойнер сизга кўнғироқ қилган куни нималар бўлганини сўзлаб беринг. Лекин олдин судга Роберт Жойнер сизга ким бўлишини тушунтиринг.

— Мен у одам билан фотиҳа қилинган эдим. Берган узукни тақиб юрардим.

— Дўстларингиз фотиҳа қилинганингизни билишармиди?

— Ҳа.

— Тушунарли. Энди телефонда айтилган гаплар ва шундан кейин нима қилганингиз тўғрисида сўзлаб беринг. Марҳамат, ҳамма тафсилотлари билан.

Милдред бўғиқ ва титроқ овозда гапира бошлади:

— Роберт ишхонамга кўнғироқ қилди ва фотиҳамиз бекор қилинганини айтди. Бутунлай. Мени қидирма, унутишга ҳаракат қил, деди. У от пойгасида пул тикиб ютқазиб қўйибди. Бировлардан пул олган экан. Шунинг учун қочмоқчи бўлибди. Бошимга тўқмоқ билан ургандек бўлди. Ундан бунақа пасткашликни кутмаган эдим. У доим, яхши оиладанман, деб айтарди...

Қизга ўз овози далда берди, шекилли, у қаттиқроқ ва тезроқ гапира бошлади. У тутилиб қолганда адвокат хотиржамлик ва хайрхоҳлик билан савол бериб, уни йўлга соларди. Милдред автомобил ҳалокати тўғрисида, фамилиясини ўзгартириш истагидан воз.кечолмагани, Хэррод ва Китти билан гаплашгани, Мейсоннинг ташрифи ҳақида гапирди. Ниҳоят, етишмаётган куракчани ўрнига қўйиш учун Делла куракча сотиб олганини айтди.

Адвокат Бергерга юзланди:

— Савол беришингиз мумкин.

Бергер улуғворлик билан ўрнидан турди ва овозида қандайдир самимийликни ифодалашга ҳаракат қилиб, босиқлик билан гапира бошлади:

— Тушунимсизми, Жойнер кўнғироқ қилгандан кейин оғир аҳволга тушдингиз, шундайми?

— Ҳа, шундай бўлган эди.

— Жойнернинг бундай ишга қодирлигини билмаганмидингиз?

— Ҳаёлимга ҳам келмаган эди.

— У маошидан кўпроқ пул сарфлаётганини сезмаслигингиз мумкинмасди-ку?!

— Албатта сезардим. Буни фақат мен эмас, бошқалар ҳам биларди. Аммо у жанубнинг қаеридандир бой оиладан эканини, фақат иш юритишни ўрганиш учун ишлаётганини айтарди. Биз ҳаммамиз унга ишонардик.

— Бировларнинг пулини ишлатиб қўйганини билганингиздан кейин у билан алоқани узмоқчи бўлдингизми?

— Ҳа, тўғри.

— Шунга қарамай, — прокурор истеҳзо билан кулиб туриб, овозини баландлатди, — қўли эгри кўёвдан воз кечганингиздан кейин орадан атиги бир неча соат ўтар-ўтмас ўзингиз ўғирлик қилдингизми?

— Йўқ, мен бундай қилганим йўқ, — қизнинг жаҳли чиқди.

— Бу қанақаси бўлди? — Бергер ўзини ҳаддан ташқари ажабланганга солди. — Наҳотки, кўрсатмаларингизни яхши тушунмаган бўлсам? Менимча, Ферн Дрисколлнинг сумкасини олганингизни тасдиқлагансиз.

— Ҳа олганман, лекин бошқа мақсадда.

— Қандай мақсад билан олгансиз?

— Ўзимни тутиб олгунимга қадар унинг фамилияси билан яшамоқчи эдим.

— Фақат шунинг учун сумкани олдингизми?

— Ҳа.

— Лекин сумкада фақат ҳужжатлар эмас, пул ҳам бор эди. Тўрт минг доллар.

— Менда. Уни сумкадан олиб қўйдим.

— Пулни нима қилдингиз?

— Конвертга солиб, устига “Ферн Дрисколлнинг мулки”, деб ёзиб қўйдим.

— Ростдан-а? Қачон?

— Полиция келишидан олдин.

— Тушунарли, — деди прокурор истеҳзо билан. — Адвокатингиз ташрифидан кейинми?

— Ҳа, шундай.

— Конвертга унинг маслаҳати билан ёздингизми?

— Ҳа.

— Карл Хэррод ярадор бўлганини билганингиздан кейин полиция келишини кутдингизми?

— Ҳа.

— Адвокат келгунга қадар Ферн Дрисколлга қарашли пулларни белгилаб қўйиш учун ҳеч нарса қилмадингизми?

— Уларни бир четга олиб қўйдим.

— Бу пулларни сарфлаганим йўқ, демоқчимисиз?

— Сарфлашга ҳаракат қилганим ҳам йўқ.

— Ферн Дрисколлнинг меросхўрларини топишга ҳаракат қилдингизми?

— Йўқ.

— Авария содир бўлган Сан-Диего округи маъмурларига ҳалок бўлган қизнинг буюмлари сиздалигини хабар қилдингизми?

— Йўқ.

— Пулларни Ферн Дрисколлнинг мулки деб сақлаб турдим. деддингизми?

— Худди шундай.

— Ўзингиз унинг номи билан яшаётганингизга қарамай-а?

— Ҳа.

— Сумкада Ферн Дрисколлнинг имзоси бўлган ҳайдовчи гувоҳномасини топиб, унинг имзосидан фойдалана бошладингизми?

— Ҳа.

— Шу жумладан чеклардан ҳамми?

— Ҳа. Лекин чекларни ўз пулимни олиш учун ёзганман.

— Нима учун унинг имзосини қўя бошладингиз?

— Вақти келиб, унинг ҳайдовчи гувоҳномасини кўрсатишимга тўғри келарди-да.

— Ферн Дрисколл ҳақида бирор нарса билармидингиз?

— Фақат ҳужжатда ёзилганларини.

— Унинг қариндошларини топиб гаплашишга ҳаракат қилмадингизми? Балки, бирортаси ундан ҳалигача хабар кутаётгандир.

— Йўқ, ҳаракат қилмадим.

— Қаллоблигингиз фош бўлмаслиги учун машинани атайлаб ёндириб юбордингизми?

— Йўқ, бу тасодифан юз берди.

— Сиз ташлаган гугуртдан аланга чиқдимиз?

— Гугурт қўлимдан тушиб кетди.

— Бундан олдин ҳам битта гугуртни чаққан эдингизми?

— Ҳа.

— Лекин ёқилги ёнмади. Шу сабабли сиз яна бир марта уриниб кўрдингиз. Буниси муваффақиятли чиқди.

— Мен сизга ёнгин тасодифан содир бўлди, дедим-ку.

— Бензин ҳидини сездингизми?

— Ҳа.

— Демак, бензин баки тешилганини билган экансиз-да?

— Пайқагандим.

— Демак, кўтарилган бензин буғи ёниб кетишини билар экансиз. Шунга қарамай гугурт чаққансиз. Олов чиқмагандан кейин иккинчи гугуртни чаққансиз.

— Ҳа, мен орқа ўриндиқда нима борлигини кўрмоқчи эдим.

— Кейин орқа ўриндиққа гугурт чўпини ташладингиз. Бу эса қутилган натижани берди.

— Гугурт чўпи қўлимдан тушиб кетди. Чўп охиригача ёниб бармоқларим куяёзди.

— Бундан олдин ҳам гугурт чаққанмисиз?

— Албатта.

— Демак, гугурт чўпини узоқ ушлаб турсангиз, бармоқларингиз куйишини билар экансиз-да?

— Билардим. Лекин ўша пайтда хаёлим бошқа нарсада эди.

— Ҳамма гап шунда-да, — прокурор тиржайди. — Энди айтинг-чи, ўзингизни ҳимоя қилиш учун куракчани ташлаб кетаётганда мисс Бэйлордан буларни қаердан сотиб олганини сўрадингизми?

— Ҳа.

— Қаерда сотилаётганини билиб, бирор кор-ҳол юз берса, ҳаммаси жойида деб кўрсатиш учун ўша ерга боргансиз ва яна бир нечтасини сотиб олгансиз, шундайми?

— Мен сотиб олганим йўқ.

— Мисс Бейэлор сизга иккита куракча қолдириб кетгани ҳақида кўрсатма беради-ю, иккаласи хонангиздан топилади, деб умид қилдингизми?

— Айтдим-ку, мен куракча сотиб олмаганман!

— Сиз фақат бировнинг пулини олиш билан чекланмагансиз, ҳатто ўғирлик қилганингизни бўйнингизга олмаяпсиз. Куракча сотиб олмаганман, деб ёлгон гапиряпсиз ва сохта гувоҳлик бераётганингизни тан олмаяпсиз!

— Куракчаларни мен сотиб олмаганман. Уларни Делла Стрит сотиб олганини аниқ биламан.

— Қаёқдан биласиз?

— Мистер Мейсон хонамда бўлганида, уни куракча сотиб олиш учун жўнатганди.

— Эшитдингизми, мисс Кэрнс куракчаларни сизга сотганини айтди.

— У адашяпти.

— Демак, гувоҳларнинг кўрсатмаларига қарамай, бизга чўпчак айтяпсиз. Хонангизга кириб, столдаги куракчани олибсизу, ёнигиздан утиб кетаётган одам тасодифан унга урилиб кетибди-да, шундайми?

— Лекин бу ҳақ гап.

Прокурор соатига қаради:

— Суднинг ижозати билан бу иш аниқланди, деб айта оламан. Кеч бўлиб қолди, суд мажлисини тўхтатадиган вақт бўлди, деб ўйлайман. Суддан эрталаб айбланувчига яна бир неча савол беришимга имконият яратишларини сўрайман. Бунга бир неча дақиқа кетади, холос.

— Яхши, — деди судья. — Эртага эрталаб соат ўнда давом эттирамиз. Айбланувчи камерага жўнатилсин.

* * *

Мейсон, Делла Стрит, Пол Дрейк кўчага чиқишди.

— Идорамизга кирай-чи, у ерда нималар бўлаётганикин, — деди детектив. — Перри, балки кейин олдинга кирарман.

— Жуда яхши. Одамларнинг бирор қизиқ гап топган бўлишса, кўнғироқ қил.

Адвокат кабинетига кириб, шляпасини стулга отди.

— Хўш, Делла, бугунги томоша ҳақида нима дейсиз?

— Судни кўзда тутаяпсизми? Менимча, Милдред ўзини дадил тутди.

— Судья уни калхат кўзичоқни пойлагандек кузатиб турди.

— Ҳа, тўғри. Олдинга эгилиб, кўзи билан ўйиб юборгудек бўлди.

— Бу яхшилик белгиси. Агар айбдор деб ҳисоблаганда, айбланувчи кўрсатма беришини хотиржам кутиб ўтирарди, кейин қотиллик исботланган, унинг айби эса аниқланган, деб эълон қиларди.

Делла бош ирғади.

— Энг қизиги шундаки, куракчанинг чалкаштирилиши ишга янги йўналиш берди. Айбловчи томон Милдреднинг бўйнига қўймоқчи бўлаётган хатти-ҳаракатни фақат шафқатсиз, совуққон қотилнинг қилиши мумкин.

— Сиз куракчани сотиб олиш ҳақидаги гапни айтяпсизми?

— Худди шундай.

— Менимча, судья гапимга ишонди, — деди Делла.

— Ишонганга ўхшайди, — жавоб қилди Мейсон. — Нима учундир Полдан дарак йўқ. Унга ўзим кўнғироқ қилай-чи. — У рақамларни терди.

— Ҳа, Герти! Салом! — Мейсон Дрейкнинг котибаси билан саломлашди. — Биз суддан қайтиб келдик. Агар менга кўнғироқ қилишса, Делланинг уй телефонини беринг, хўпми? Биз кутиб ўтирибмиз...

— Тўхтанг! — қиз унинг гапини бўлди. У ҳаяжонланганидан зўрға гапирарди. — Мен сизга айтишим керак... Ҳозир олдингизга бораман. Кутинг!

У гўшакни қўйди. Мейсон Деллага юзланди:

— Шамолда қолганга ўхшайди. У ёқда ҳақиқатан ҳам бир гап бўлганми дейман.

Бир неча дақиқадан сўнг кабинетга Герти отилиб кирди. Кўзлари олайиб кетган.

— Мистер Мейсон, у шу ерда.

— Ким?

— У исмини айтишни истамади. Келишган, баланд бўйли, қора сочлари жингалак, пешонаси кенг, юзлари хушбичим...

— Жин урсин, ким тўғрисида гапиряпсиз?

— Бу сизга керак одамнинг ўзи, — қиз гамгин оҳангда шивирлаб гапирди. — Форрестор Бэйлор.

— Ер ютсин уни! — адвокатнинг оғзидан чиқиб кетди.

— Мистер Мейсон, у ҳақда сизга нималар дейишганини билмайман-у, лекин аминман: у Ферн Дрисколлни яхши кўради. Кейинги кунлар кўп азоб чеккан. Юзидан азоб чеккани кўришиб турибди.

— Осмондан сал пастроққа тушинг, — адвокат шахт билан гапирди. — Уни буёққа чақиринг-у, ўзингиз агентликка қайтаверинг. Агар газетачилар сизга рўпара бўлишса, виждонингиз қийналмай, бемалол ёлғон гапираверинг.

Герти юбкасини кенг этаклари билан шамол кўтариб, кабинетдан югуриб чиқиб кетди.

— Жудаям хаёлпараст хоним-да, — деди Мейсон.

— Ана энди воқеалар чигаллашмоқда, — деди Делла ўйчанлик билан.

Эшикда яна Герти пайдо бўлди. Унинг кетидан баланд бўйли, қомати келишган, озгинроқ йигит кўринди. У бир ҳафта ухламаган одамга ўхшарди. Кўзларининг таги кўкарган, қарашлари ғамгин. Аммо юзидан зодагонларданлиги сезилиб турибди.

Герта эркакларни бир-бирига таништирди. Форрестор Мейсоннинг кўлини қаттиқ қисди.

— Шахсий котибам мисс Стрит, — адвокат Деллани таништирди.

Бэйлор таъзим қилди.

— Ўтиринг, Мейсон — деди. — Келинг, аввал баъзи нарсаларни аниқлаб олайлик. Сизни бу ёққа ким юборди?

— Ҳеч ким.

— Бу ерга келганингизни ким билади?

— Ҳеч ким.

— Отангиз-чи?

Кичик Бэйлор бош чайқади.

— У Лансингдан бошқа ёққа кетишимни таъқиқлаб қўйган.

— Ҳеч бўлмаса синглингиз билар?

— У яхши қиз. Менга унинг ёрдами керак бўларди, лекин бу ерга келганимни ҳеч ким билмаслигини истайман.

— Қайси меҳмонхонада тўхтадингиз?

— Ҳеч қайсисида. Жомадонни аэропортда сақланадиган жойга топшириб, такси олдим. Кейин бошқасига ўтирдим. Изимдан келишларини хоҳламайман.

— Самолётда чиптани ўз номингизга олганмисиз?

— Йўқ, бошқа номга олганман. Қийинчилик билан бўлса ҳам Лансингдаёқ журналистларнинг кўзини шамғалат қилганман.

— Бу ерга нега келдингиз?

— Сизга баъзи гапларни айтмоқчиман.

— Нималарни?

— Отам яхши ният билан ҳаракат қилган бўлсам, у Ферннинг кетиб қолганига айбдор. У шундай қилдики, натижада Ферн фирмада ишлолмади. Яна шуни айтмоқчиманки, Ферн одобли, самимий қиз эди. У ҳомиладор бўлиши мумкин эмас.

— Нега мумкин эмас?

— Буни билган бўлардим. Мендан яширмасди. Биласизми, у... унақа қизлардан эмас...

Адвокат унга диққат билан тикилди.

— Ўтиринг, мистер Бэйлор. Бемалол жойлашиб ўтиринг. Бахтга қарши, аёллар хусусида адашиш мумкин.

— Ферн хусусида янглишмайман. Мен... Уни қанчалик севишимни энди тушундим.

— Вақт ўтгандан кейин билибсиз-да, шундай эмасми?

— Мистер Мейсон, сиздан отамни кўрсатма беришга мажбур қилишингизни сўрайман.

— Нима учун?

— Баъзи нарсалар юзага чиқишини хоҳлайман. Ахир, Лансингдан чиқиб кетиши учун отам унга тўрт минг доллар берган.

— Қардан биласиз?

— Отам ёки мендан бошқа ҳеч ким бундай қилолмасди. Унга пул бермадим. Шу кунларда ундан менга турмушга чиқишини сўрамоқчи бўлиб тургандим, отам бундан хабардор эди. Бизнинг муносабатимиз унга ёқмасди. Унга Ферн ёқмаганидан эмас, ижтимоий аҳволимиз туфайли. У тирикчилик учун ўзи ишлаб топарди. Отамнинг ўзи камбағал оиладан чиққан. У қашшоқлик нималигини яхши билади, шу сабабли менга бадавлат қайлиқ топмоқчи эди... Ферн кетгандан кейин тўсатдан ўсиз яшай олмаслигимни сездим. Уни топишга уриндим, қаёқда дейсиз. Лансингга яқин жойда бўлса керак, деб ўйлагандим... Отам Ферн ҳалок бўлганини, мурдани ёриб текшириш пайтида... Мен... Мен қотиб қолдим. Ишонмадим... Ҳанузгача ишонмайман...

— Мурдани ёриб кўрганда янглишилмайди, — деди Мейсон.

Йигит қайсарлик билан бошини чайқади:

— Барибир бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор. Тўри, ҳозир ҳеч нарса қилиб бўлмайди — вақт ўтди... Лекин отам унга тўрт минг доллар берган, шаҳардан кетишга мажбур қилиш учун нималар деганини худо билади.

— Отангизга ишонмайсизми?

— Отамни жуда яхши кўраман. Унга таъзим қиламан. Лекин шунга қарамай ҳозир унга заррача ҳам ишонмайман.

— Мен нима қилишимни хоҳлайсиз?

— Отамни кўрсатма беришга мажбур қилсангиз, Фернни жўнатиб юборганини тан оларди.

— Бунинг нима кераги бор?

— Кўп нарса равшан бўлади...

— Лекин булар мижозимга ёрдам бермайди, — деди Мейсон. — Ҳарҳолда келганингиздан хурсандман. Бир неча кун аввал келганингизда яна ҳам яхшироқ бўларди. Унда биз...

Шу пайт эшик шартли тақиллади.

— Пол келди, — деди адвокат. — Уни киритинг, Делла.

— Мистер Дрейк, мистер Форрестор Бэйлор, — Мейсон уларни бир-бирига таништирди.

Детективнинг юзи бирдан қотиб қолган ниқобга айланди.

— Мистер Бэйлор, яхшимисиз? Сиз билан танишганимдан хурсандман. — деди Дрейк унинг кимлигини билмагандек бамайхотирлик билан.

— Мен Форрестор Бэйлор, Гарриман Бэйлорнинг ўғлиман. — Детективнинг эътиборсизлигидан ранжиган йигит кимлигини тушунтирди.

— Ҳа-ҳа, эшитдим, — деди Дрейк. — Перри, янгилик бор.

— Қандай янгилик?

— Тўрт минг доллар хусусида.

— Гапиравер.

— Бу пул Арканзас штатидаги Мидфилд миллий банкидан олинган. Ўтган ойнинг ўн еттинчи куни банкни тунашган. Паканагина, озгин йигитча касса деразасига тўппонча тиқиб, ҳамма юз долларлик пулларни беришни, шу билан бирга хатар тугмасини босмасликни буюрган. Мен кетганимдан беш дақиқа ўтгачгина хатардан дарак берувчи тугмани босасан, деб талаб қилган. Қандай қилишларини ўзингиз биласиз. Кассир унга қирқта юз долларликни беришга мажбур бўлган. Аввалига ўғрини ёш йигит, деб ўйлашган, кейин эса, бу эркаклар кийимидаги қиз бола деган фикрга келишган. Кассирнинг тасвирашича, у Ферн Дрисколлга ўхшайди.

Кичик Бэйлор:

— Тўхмат қилияпсан, лаънати! — деб бақриб Дрейкка ташланди.

Дрейк кўп йиллар давомида одатга айланган усул билан зарбага чап берди. Адвокат йигитнинг орқасидан кучоқлаб, қўлларини маҳкам қисиб олди.

— Ўзингизни босинг, — деди у.

— Ахир, бу ёлгон гап! Ифлос тўхмат, виждонсизларча тўхмат!

Адвокат уни чуқур юмшоқ креслога босиб ўтқазиб қўйди.

— Ўтиринг, ўзингизни босинг! — деди у қатъий оҳангда. — Туйғуларингизни жиловланг-да, кўлингизни эмас, каллангизни ишлатинг. Менга сиз-

нинг ёрдамингиз керак. Ферн Дрисколл тўғрисида кўпроқ нарса билишим лозим. Унинг сурати борми?

Бэйлор ўзини тутолмай такрорларди:

— У бундай қилмасди! У бундай қилмаган!

— Сурат! — адвокат қичқирди. — Суратни беринг!

Йигит чўнтагидан беихтиёр ҳамёнини чиқариб очди. Ҳамённинг шаффоф пластик қисмида кулиб турган қизнинг сурати бор эди.

Мейсон унинг қўлидан ҳамённи тортиб олди.

— Биз Ферн Дрисколлнинг машинасини ҳам топдик, — деди Дрейк.

— Қаерда? — сўради адвокат.

— Прескотт билан Феникс ўртасидаги дарада. Машина ҳалокатга учраган.

— Унда бирор киши бўлганми?

— Ҳеч ким йўқ экан.

— Буюмлари-чи?

— Топишолмаган.

— Машина у ерга қандай бориб қолган?

— Чамаси юқоридан, йўлдан думалаб тушган. Ҳеч ким жабрланмаган, ҳайдовчи кутулиб қолган бўлса керак.

Мейсон бош чайқади.

— Демак, машина тепадан жарга тушаётганда ҳайдовчи ғойиб бўлибди-да, яна жомадони билан-а?

Дрейк истехзоли жилмайди.

— Маҳаллий маъмурлар бу ҳақда бош қотиришгани йўқ.

— Банкни соат нечада тунашган?

— Эрталаб ўн яримда.

Адвокат ҳамёндан Ферн Дрисколлнинг суратини чиқарди:

— Пол, шу суратдан кўпроқ нусха кўчиртир. Ҳамма одамларингни ишга сол. Мен бу сурат банкни тунашгани ҳақидаги хабар билан бирга ҳамма газеталарда босилишини хоҳлайман.

Йигит ўрнидан туриб кетди. Мейсон уни яна итариб жойига ўтқазиб қўйди-да, қўлига ҳамённи тутқазди.

— Бундан нима чиқади, Перри? — деб сўради детектив.

— Сенга барибир эмасми? Иш билан шуғуллан. Мидфилддан машинада уч соатлик йўл атрофидаги ҳамма мотелларни текшир. Фотосуратни кўрсат. Рўзномаларда босиб чиқар. Федерал қидирув бюросини хабардор қил. Умуман, қимирла.

— Буларнинг ҳаммаси айбловчининг фойдасига бўлади, — Дрейк тўнғиллади. — Бундан яхши иш чиқмайди...

Бэйлорни ҳамон креслода ушлаб турган адвокат ёрдамчисига бақирди:

— Борсанг-чи, ахир! Қачонгача вайсайсан?!

Дрейк чиқиб кетди.

Бэйлор яна бир бор туришга беҳуда урингач, ғамгин ва самимий оҳангда:

— Биласизми, мистер Мейсон, бир кунмас-бир кун сизни ўлдираман, қолган умрим кетса ҳам майли! — деди.

* * *

Судья Болтон зални тўлдириб ўтирган одамларга назар солди.

— Суд иш юзасидан эрталабки рўзномаларда босилган ҳисобот билан танишди, — деди у. — Бу ерда ҳозир бўлганлардан ўзларича хулоса чиқармасликларини сўрайман... Чоғимда ҳамма шу ерда. Бошлаш мумкин. Танаффусгача айбланувчи прокурорнинг саволларига жавоб берган эди. Ундан яна ўз жойини эгаллашини сўрайман.

— Бир дақиқа, — қўшимча қилди Бергер. — Мен ҳамма муҳим гаплар айтилди, деган хулосага келдим. Менда бошқа савол йўқ.

— Менда ҳам йўқ, — деди шу заҳоти Мейсон.

— Жуда соз. Навбатдаги гувоҳингиз ким?

— Мистер Гарриман Бэйлорни чақиришингизни сўрайман, — деди адвокат.

— Кимни?! — хитоб қилди ҳайратланган миллионер.

— Сизни, мистер Бэйлор. Илтимос, бу ёққа чиқинг.

Миллионер ўрнидан турди:

— Мен бу иш ҳақида ҳеч нарса билмайман. Бу ерга келганимнинг сабаби шуки, мен...

— Сизни кўрсатма бергани чақиришди, — судья унинг гапини кесди. — Демак, бу ерга чиқиб қасамёд қилишга мажбурсиз.

Прокурор ўрнидан турди.

— Мен мистер Мейсоннинг бу ишга мистер Бэйлорни аралаштириб, суднинг эътиборини чалғитишга уринаётганидан газабланыпман. Мистер Бэйлорнинг бу ишга ҳеч қандай даҳли йўқ. Судга маълум қиламанки, у бу ишдан бутунлай беҳабар. Шахсан ўзим аниқладим. У фақат Ферн Дрисколл тўғрисида гапириб бериши мумкин, лекин бундай маълумотлар тез орада маслаҳатчилар судидагина зарур бўлади. Ҳозир, дастлабки суд пайтида ҳеч кимга кераги йўқ. Шу сабабли уни гувоҳликка чақириш шарт эмас.

— Округ прокурори эътибори учун айтиб қўяй, ҳимоя гувоҳ сифатида истаган одамани чақиришга ҳақли, — деди судья. — Шу сабабли мистер Бэйлор қасамёд қилиб, кўрсатма бериши керак. Айбловчи томон ҳар сафаргидек аниқ саволлар юзасидан норозилик билдиришга ҳақли.

Миллионер ўрнидан истамайгина турди ва кўрсатма бериш учун судьянинг олдида борди.

— Судга маълум қиламанки, мистер Бэйлорнинг бурсит касали бор, — прокурор яна аралашди. — Шу сабабли у қасамёд қилаётганда ўнг қўлини эмас, чап қўлини кўтаришга рухсат берсангиз.

— Бир дақиқа, — деди Мейсон. — Суд ижозати билан гувоҳ ўрнига прокурор кўрсатма беришига норозилик билдираман!

Судья адвокатга ҳайрон бўлиб қаради:

— Мистер Мейсон, у кўрсатма бераётгани йўқ!

— Суддан кечирим сўрайман, лекин прокурор ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайдиган гапни айтди, унинг моҳияти иш учун жуда муҳим.

— Сиз унинг мисс Стрит нотўғри кўрсатма берди, деган гапини айтяпсизми?

— Йўқ, мистер Бэйлор бурсит касалига учраган, шу сабабли ўнг қўлини кўтара олмайди, деган гапига норозилик билдираман.

— Нима? — прокурор тутақиб кетди. — Мен ҳеч қандай кўрсатма бераётганим йўқ, фақат судга гап нимадалигини тушунтиряпман!

— Гап нимадалиги сизга маълумлигига аминмисиз?

— Биласизми... Ахир у... Ахир мистер Бэйлор кабинетимга борди. У билан узоқ суҳбатлашдим, ҳамма тафсилотини, жумладан унинг касаллигини ҳам суриштиргандим.

— Жаноблари, шунинг учун ҳам мен прокурор ҳозир бировларнинг гапира асосланиб кўрсатма беряпти, дедим!

— Менга қаранг, нима демоқчисиз? — сўради судья.

— Қонунга муовфиқ гувоҳ ўнг қўлини кўтариб қасамёд қилиши керак. У бундан бош тортса, мен нима сабабдан ўнг қўлини кўтара олмаслигини билмоқчиман.

Судья Бэйлорга юзланди:

— Айтинг-чи, ўнг қўлингизни елка бўғини огриётгани сабабли кўтара олмайсизми?

Залга жимлик чўқди.

— Балки музқаймоқ куракчаси билан ярадор бўлганингиз учун ўнг қўлингизни кўтара олмасиз? — деб давом қилди Мейсон.

— Куракча! — судья беихтиёр такрорлади.

— Худди шундай, куракча билан, — деб адвокат тасдиқлади. — Агар суд рўзномада босилган суратга эътибор берган бўлса, унда мистер Бэйлор самолётдан чиқяпти, чап қўлида портфел, кутиб олаётганларга ўнг қўлини кўта-

риб силкитаётгани кўришиб турибди. Сурат тагидаги ёзувда унинг бурсит касали борлиги айтилган. Агар шу гап тўғри бўлса, унинг чап елкаси оғрийди. Лекин касаллик бирданига бошқа қўлга ўтиб қолганини билсак бўларди. Шаҳримизда уни ким даволаган, докторга куракча санчилиб ярадор бўлгани учун муурожаат қилмаганмикин? Мистер Бэйлордан суриштириб билишингизни сўрайман.

— Сиз жуда оғир айб кўйяпсиз, мистер Мейсон, — деди судья. — Ҳақлигингизни кўрсатувчи далилларингиз бўлса керак деб ўйлайман.

— Менинг гапим прокурорнинг мистер Бэйлор бурсит сабабли қўлини кўтара олмайди, деган гапи билан барабар, — деб эътироз билдирди адвокат. — Агар сизга далил зарур бўлса, олдин прокурордан сўранг.

— Мистер Мейсон, сиз ҳақдингиздан ошиб кетяпсиз. Бу энди судни беҳурмат қилишга ўхшаяпти.

— Мени кечиришингизни сўрайман. Гапимни нотўғри тушунганга ўхшайсиз. Мен мистер Бэйлорнинг ярадор бўлгани ҳақидаги гапимга ишонмаганингизни, прокурорнинг Бэйлор бурсит касали сабабли ун қўлини кўтара олмайди, деган гапига ҳеч қандай эътироз билдирмаганингизни назарда тутяпман. Мистер Бэйлордан уни даволаган докторларнинг исмини билиб олишни суддан ўгиниб сўрайман.

— Бунга ҳожат йўқ, — миллионернинг йўғон овози эшитилди. — Мен олдинроқ ишни равшанлаштиришим лозим эди. Алдаш аллақачон жонимга тегди. Судга, мистер Мейсон мутлақо ҳақлигини айтмоқчиман. Бурсит чап елкамда. Ун қўлим эса куракча билан жароҳатланганим туфайли қимирламайди.

Судья шов-шувни босиш учун столга болғачани ура бошлади:

— Тартиб сақлансин! Залда жимлик сақлансин, бўлмаса зални бўшатиб кўйишни сўрайман. Тинчлик сақлансин!

Шовқин бироз пасайди. Судья Бэйлорга қандайдир ташвишли қиёфада қаради-да:

— Ҳеч нарса тушунмадим. Сизни бирортаси куракча билан ярадор қилдимми? — деб сўради.

— Ҳаммаси оддий воқеа, — жавоб қилди миллионер. — Милдред Крестдан ўғлимнинг Ферн Дрисколлга ёзган хатларини олмоқчи эдим. Улар шовшувлар чоп этиладиган ойномада эълон қилинишидан кўрқардим. Меҳмонхонага борсам, мисс Крест йўқ экан. Шундан сўнг портъега пора бериб, хонасининг иккинчи калитини олдим-да, ичкарига кирдим. Тўсатдан бирортаси келиб, мени танимаслиги учун тикқинни бураб, чироқни ўчириб кўйдим. Чўнтак чироғимни ёқиб, хатларни қидира бошладим. Бирдан эшик очилиб уй эгаси кирди. Мен аҳмоқона вазиятда қолганимни тушундим ва мисс Крестнинг ёнидан югуриб чиқиб кетмоқчи бўлдим. Қоронғида тўсатдан уни туртиб юбордим. Унинг қўлида куракча бўлиши ҳаёлимга ҳам келмаганди. Куракча елкамдан сал пастроққа санчилиб қолди. Қочиб зинадан пастга тушиб кетаётиб Хэрродга дуч келдим. У меҳмонхонада нималар бўлаётганини кузатиб юрган эди. Мени таниб, фотоаппаратини чиқариб, суратга ола бошлади. Қўлга тушганимни тушундим. Бировнинг уйига бостириб кирганимни фош қилишларини истамасдим. Машинага ўтириб, уйга қайтиб келдим, қўлимдан куракчани чиқариб олиб, ярага дори сурдим, кейин маълум бўлишича, дорини яхшилаб сурмаган эканман, ярам яллиғланиб кетди. Хэрродга кўнғироқ қилиб, жим юриши учун ўн минг доллар ваъда қилдим. Бошқа нима қила олардим? Биз келишдик, у мистер Мейсонга кўнғироқ қилиб, мисс Крест куракча билан уни ярадор қилганини айтадиган бўлди. Хэррод шундай қилди, лекин адвокатга кўкрагидан ярадор бўлганини айтди. Кўпроқ пул ундиришни ўйлаган бўлса керак. Адвокат унга ишонди. Ўша кундан буён меҳмонхонада телефонимни уздириб кўйдим, ҳеч жойга чиқмадим. Хэррод иш қандай кетаётганини менга хабар қилиб турди. Мен ҳеч қачон товламачиларнинг ногорасига ўйнамаганман, лекин бу вазиятда бошқа чорам йўқ эди. У ўн минг долларни олди. Агар хатларни топиб берса, яна шунча олишини биларди. Хуллас, жаноблари, аввал бошдан оқ ҳақиқатни айтмаганим учун мени кечиринг.

Судья тарвузи кўлтигидан тушиб кетган, ўзини йўқотиб қўйган прокурорга, сўнг Мейсонга қаради.

— Агар воқеа шундай бўлса, у ҳолда Карл Хэрродни ким ярадор қилиб ўлдирди?

— Жаноблари, бу ишни фақат бир киши қилиши мумкин, — деди адвокат ишонч билан. — Мен Хэррод билан гаплашганимда у докторга учрашишни сираям хоҳламади. Гап шундаки, ўша пайтда унинг танасида ҳеч қандай жароҳат йўқ эди. Лекин мен доктор келиб кўриши керак, деб қаттиқ туриб олдим. Шундан сўнг у бирга яшаган аёлдан куракча билан кўкрагини енгилгина тирнаб қўйишни илтимос қилган. Аёл эса бу воқеадан ўз фойдасини кўзлаган — чунки Хэррод Бэйлордан ҳозиргина ўн минг доллар нақд пул олган эди-да! Хэррод кўкрагини очган. Аёл ошхонадан куракчани олиб келиб, унинг устига энгашган, далда бергандек жилмайиб туриб, куракчани тўғри юрагига санчган. Хэррод ўша заҳоти ўлган. Шундан кейин аёл пулни олиб қўйиб, полицияни чақирган ва уларга Хэрроднинг ўзи тўқиган ўлим олдидаги гапини айтган. Агар округ прокурори ишга мен аралашганимдан норози бўлмай, қатъият билан шу аёлни сўроқ қилганда, ҳақиқат олдинроқ юзага чиққан бўларди.

Судья залга кўз югуртирди, сўнгра яна адвокатга юзланди.

— Мистер Мейсон, сиз буларни қаердан биласиз?

— Универмагдан куракчаларни ким сотиб олгани менга маълум эди. Мистер Бэйлор аэропортда ўнг қўлини кўтариб силкитганини, мен билан учрашганда эса у қўлини кўтара олмаганини эсладиму нима бўлганини тушундим.

Судья яна залга юзланди:

— Мистер Бэйлор куракча билан ярадор бўлганини тан олган заҳоти мисс Эллстон залдан чиқиб кетгани суд назаридан четда қолгани йўқ. Суд округ прокурорига полиция билан боғланиб, сўроқ қилиш учун шу аёлни ушлагша кўрсатма беради. Суд яна тергов органларининг эътиборини мазкур ишда бўлганидек, айбланувчини таниш маросимини ўтказишда одатдаги тартибдан чекинишга йўл қўйиб бўлмаслигига қаратади. Гувоҳ олдида бир-бирига бироз бўлса-да ўхшайдиган бир неча одамни қатор қилиб қўйиб, шулардан бирини кўрсатишни сўраши керак. Бу тартибдан ҳар қандай чекиниш судда хато юз беришига олиб келади.

— Манзара равшан бўлиши учун яна бир гувоҳни эшитишимиз керак, — деди адвокат. — Мен Ферн Дрисколлни назарда тутаяпман.

— Кимни? — судья қайта сўради ва жаҳл билан илова қилди: — Ҳазиллашяпсизми?

— Ҳеч ҳам, — Мейсон уни ишонтирди. — Жиддий айтаяпман, мисс Дрисколлни чақиритишни сўрайман. У гувоҳлар хонасида кутяпти. Агар пристав уни чақириб келса...

— Залда тинчлик сақлансин! — судья қичқирди. — Тартибга риоя қилинлар! Бу бақирикларга ортиқча тоқат қилолмайман. Ҳозир тинчимасанглар, залдан чиқиб кетишни буюраман! Биласизми, мистер Мейсон, — у адвокатга юзланди. — Сиздан буни кутмагандим. Ишни дабдаба билан яқунлашни ёқтиришингизни билардим, аммо ҳаётдан кўз юмган гувоҳни чақиритиш — буниси энди ҳалдан ташқари.

— Мана ўзи, — деди адвокат.

Кўнғир сочли, баланд бўйли қоракўз қиз оҳиста олдинга ўтди, қўлини кўтариб қасамёд қилди. Залда пашша учса эшитиладиган жимлик чўқди.

— Исмингиз? — сўради судья.

— Ферн Дрисколл.

Судья Мейсоннинг хотиржам юзига узоқ тикилди ва ниҳоят.

— Саволларингизни бераверинг, — деди.

— Бэйлорнинг фирмасидан кетганингиздан кейин нималар бўлганини сўзлаб беринг.

— Ўз хоҳишим билан кетганим йўқ, мени кетишга мажбур қилишди. Шунинг учун жуда хафа эдим. Бошқа ёққа кетмоқчи бўлдим. Буюмларимни йиғиштириб, машинага ўтирдиму фарбга қараб жўнадим.

— Йўлда бирортасини машинага олдингизми?

— Ҳа, ёшгина аёлни. У ҳаётда омади келмаганини айтди: уйланган бир кишини яхши кўрар экан. У, хотинимдан ажраб, сенга уйланаман, деб ваъда қилган экан. Аёлнинг ҳомиладорлигини билган эркак майна қилиб, ундан юз ўгирибди. У пулсиз, дўстларсиз бир ўзи қолибди. Ночор аҳволга тушиб қолгани кўришиб турарди. Рухий жиҳатдан соғлом бўлмаса керак...

— Давом этинг, — деди адвокат.

— Пайт пойлаб, бошимга оғир нарса билан урди. Сумкамни олиб, ўзимни машинадан итариб юборибди. Сумкамда озроқ пул бор эди. Ўзимга келиб қарасам, катта йўлнинг четида ётибман. Машина ҳам, буюмларим ҳам йўқ. Полицияга мени тунаб кетишганини хабар қилдим. Улар кўрсатмаларимни ёзиб олишди-ю, ҳеч қандай ёрдам қилишмади. Аммо машина тезда топилишига умид қилардим. Бу аёлни қаттиқ жазолашларини хоҳламасдим, чунки у хатти-ҳаракатларига жавоб қиладиган ҳолатда эмасди. Вақт ўтаверди, ҳеч ким менга эътибор бермади. Ниҳоят тонги газета Ферн Дрисколл деган кимса банк пулини ўғирлаган, уни ФҚБ қидиряпти, деган хабар босилиб чиқди — шундан кейин улар мени бир соат ичида топишди. Айтмоқчи, мени ҳалок бўлган деб ҳисоблашаётганини, бу қиз менинг сумкам ва исмимни ўзлаштириб олгани учун уни суд қилишаётганини хаёлимга ҳам келтирмагандим.

— Бу сиз йўлда машинангизга чиқарган қиз эмасми?

— Албатта, у эмас.

Мейсон Гамильтон Бергерга юзланди:

— Савол беришингиз мумкин.

Бергер йўқ дегандек бош чайқади.

— Милдред Крэстни қотилликда айбланиши бекор қилинди, — деб эълон қилди судья Болтон. — Суд залдан чиқади.

Ферн Дрисколл ўрнидан туриб, эшик томон бир неча қадам кўйди-да, тўхтади. Одамлар орасини ёриб, у томонга келаётган йигитни кўриб қолди.

— Форри, — деди қиз оҳиста ва жилмайди.

Йигит қизни бағрига босди.

— Азизим! — тақрорларди у. — Қадрдоним!..

Йигитнинг юзидан ёш оқиб тушарди.

Фотографлар бу тарихий дақиқаларни суратга олиш учун шошилишди. Мейсон билан унинг мижози эса одамлар эътиборини жалб қилмай, залдан секингина чиқиб кетишди.

* * *

Кейинроқ Мейсон билан Делла идорага келишганда, котиба қиз ажабланганини яшира олмади:

— Жин урсин, унинг тириклигини қандай билдингиз?

— Биласизми, нима, агар далиллар бирор одам ўз феълига тўғри келмайдиган иш қилганини кўрсатса, демак бу ерда қандайдир чалкашлик бўлади. Форрининг хатлари Хэрроднинг қўлида бўлганда, Бэйлор у билан келишиб кўйган, деб ўйлашим мумкин эди. Аммо хатлар менинг қўлимда эди. Демак, Хэрроддан хавфсирамаса ҳам бўларди. Хатсиз у жанжалли воқеани ойномада бостира олмасди. Шунга қарамай, Бэйлор ундан кўрққан. Нима учун?... Кейин, Ферн Дрисколл ҳақида билганларимизга асосланадиган бўлсак, унинг йўлда машина тўхтатиши ва бошқа ҳамма ҳаракатлари уникага ўхшамасди. У ўзини “жонсарак кўғирчоқ” деб аташи мумкин эмас, ўзини ўзи ўлдиришга ҳаракат қилмасди ҳам. У ёғини сўрасангиз, ҳомиладор бўлиши ҳам мумкин эмасди. Унинг сумкасидаги банкдан ўғирланган пулигини ва автомобили ҳалокатга учраганини билганимдан кейин Милдред Крэстнинг ёнига машинага бутунлай бошқа аёл ўтирганини пайқадим. Шу сабабли Ферн Дрисколл банкни тунашда гумон қилиниб, мамлакатда изланаётганини эълон эттирдим. Фақат шу йўл билангина унинг тақдири ҳақида билиш мумкин эди. Кўриб турибсиз, омадимиз бор экан. Полнинг агенти ФҚБ билан келишиб,

уни драмамизнинг сўнги пардаси бошланганда бу ерга олиб келди. Мен миллионер Бэйлорни гувоҳликка чақирим биланоқ калаванинг учи топилди.

— Бироқ сиз уни гувоҳликка чақирмоқчи эмасдингиз, тўғрими?

— Биласизми, ҳечдан кўра кеч яхши, дейишади. Менинг асосий хатоим шундаки, бу воқеа ҳақида ўз хулосамни чиқариш ўрнига ҳамма нарсага полиция назари билан қарадим. Милдред уни залда кўрсатилган куракча билан ярадор қилмаганини билардим. Шу сабабли ё полиция куракчаларни чалкаштириб юборган, бундай бўлиши қийин, ёки Хэрродни фақат Нелли Эллистон ўлдириши мумкин.

— Айтмоқчи, Милдред билан гаплашдингизми? Энди унинг иши нима бўлади?

Адвокатнинг юзи тундлашди.

— Унга нима бўларди? У мушукка ўхшаб, йиқилганда тўрт оёғи билан тушади. Билишимча, Бэйлор унга яхшигина иш таклиф қилган. Ишни бироз ўргангач, юқорироқ лавозимга кўтаришга ваъда қилган.

— Анови йигитни кўрдингизми! Қаллиғига қандай тикилди-я! У қизни чиндан ҳам севади, тўғрими?.. Уларнинг учрашуви менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Йиғлаб юборишимга оз қолди.

— Йиғлагингиз келган экан, йиғлайвермайсизми.

— Нима, сизга таъсир қилмадимиз? Наҳотки, унинг севгисига ишонмаган бўлсангиз?

— Агар шунчалик севса, нега шаҳардан кетишига йўл қўяди? У ҳаддан ташқари бепарво одамга ўхшайди. Бундай одамларнинг яхшиликка яхшилик билан жавоб қилиши қийин.

— Ҳарҳолда, шеф, тўнғиллаганингиз билан сизга қойилман, — деди Делла унга тикилиб. — Ҳаммасини қойил қилдингиз! Келинг, пешонангиздан бир ўпай.

— Ҳа майли, ўпақолинг, — адвокат лутфан ижозат берди.

ТАМОМ

SUMMARY

The presentation of the November issue of the magazine will be opened by the poem of the famous Sweden poet Harty Martinson who was awarded by a Nobel prize.

In this number you can find the continuation of Jamol-al G'iytoniy's novel "Az-Zayniy Barakot", and the novel of Azerbaijan writer Anor "Sixth floor of the five-stored house". In this November issue you can also find "Korolyov" by Y. Golovanov, V. Fridkin's "The letters of the Combined Man" and "Nikolay Harjiyev — the Pride of Russian Culture" by the publicistic works of V. Nadeyn and also B. Dostkoraev's "A Child Who Prolongs Life" and the work by A. Chen "Leading methods of the XX century" concerned with literature. In addition our readers will read the continuation of "The History of Fidget Doll" by the king of detective — Erl Stenly Gardner.

АЗИЗ МУШТАРИЙЛАР!

“Жаҳон адабиёти” журналига 2002 йил учун обуна давом этмоқда.

Дунё адабиётининг нодир номуналаридан, умумбашарий маънавий қадриятлар ва маданий ҳаёт янгиликлари, шунингдек, тарихий-фалсафий, адабий-публицистик мақолалар, янги китобларга тақризлардан баҳраманд бўлишни истасангиз, “Жаҳон адабиёти”га ёзилишни унутманг.

Журналимизга республиканинг барча алоқа бўлимларида обуна бўлишингиз мумкин.

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.